

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝
բանասիրական գիտ. դոկտոր Ս. Գ. Աբրահամյան,
բանասիրական գիտ. թեկնածու Լ. Ս. Հովսեփյան

Գիրքը հրատարակության են հրաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական գիտ. դոկտոր
Ս. Վ. Գյուլբուղադյանը, տեխնիկական գիտ. թեկնածու Ռ. Լ. Ուռուտյանը,
բանասիրական գիտ. թեկնածուներ Ա. Ա. Մարուքյանը, Ն. Մ. Սիմոնյանը,
Գ. Լ. Գաբեգիբյանը և Խ. Գ. Բաղդիկյանը

Ժողովածուն նվիրված է ժամանակակից հայերենի մտածական և հոգեվիճա-
կային բայերի խնդրառության, գոյականի զուգաձևությունների, խոսակցական
հայերենի շարահյուսական կառույցների և կալիդասայի «Ամպ-ավետաբեր» պոեմի
լեզվաբանական քննությանը, լուսաբանված են նաև գոյականի թվի և հոլովի կար-
գում գործող զուգաձևերը, խոսակցական հայերենի առանձնահատկությունները:

Աշխատանքը նախատեսվում է մայրենի լեզվի ուսուցիչների, ասպիրանտների
և հայերենի կառուցվածքով զբաղվողների համար:

4602010000

Լ ————— 75—86

703 (02)—87

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1987

ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎԻԾԱԿԱՑԻՆ ԲԱՅՅԵՐԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ա) Համառոտ ակնարկ բայի խնդրառության բմբռնման վերաբերյալ

Խնդրառության վերաբերյալ դիտողությունների հանդիպում ենք սկըսած XIV դարի առաջին կեսից, այնուհետև ավելի լայնորեն այն ներկայացվել է XVII—XIX դարերում՝ գրաբարի քերականություններում:

Բայի խնդրառության վերաբերյալ ուշագրավ դիտողություններ ունի Հովհաննես Քոնեցին (XIV դար)¹: Հեղինակը փորձում է տալ հայերենի շարահյուսության նկարագրությունը: Շարահյուսական հարցերի լուսաբանման կապակցությամբ Հ. Քոնեցին անդրադառնում է նաև խնդրառությանը «Յաղագս կառավարութեան անգմանց ի յանկատար բանս, և նախ յաղագս սեռականին» ենթաբաժնում: Նա քննում է ոչ միայն բայերի, այլև գոյական անունների խնդրառությունը: Աշխատության նշված բաժնում Հ. Քոնեցին առանձնացնում է անկատար բանի (ոչ բայական կապակցության) և կատարել բանի (բայական կապակցության) անդամների կապակցությունները: Նա ներկայացնում է որոշյալների ու հատկացյալների պահանջած լրացումների հոլովական դրսևորումները, այնուհետև քննության առնում կապակցությունները՝ նշելով բայի հետ կապակցվող անվանական անդամների հոլովածները: Հեղինակը բայի խնդրառությունը պայմանավորում է բայիմաստով՝ ներկայացնելով այս կամ այն հոլովով խնդիր պահանջող բայերի իմաստային նշանակությունները: Այսպես՝ Քոնեցին առանձնացնում է այն բայախմբերը, որոնք պահանջում են սեռականով, տրականով, հայցականով և այլ հոլովներով արտահայտված խնդիրներ: Սեռականով խնդրառություն է վերագրվում

1 Հ. Քոնեցի, Յաղագս քերականին (բնագիրը հրատարակության պատրաստեց Լ. Ս. Խաչիկյանը: Ներածությունը Լ. Ս. Խաչիկյանի և Ս. Ա. Ավագյանի), Երևան, 1977: Ըստ Քոնեցու, ուղղականը ենթակայի հոլովն է: Նշենք, սակայն, որ այս դեպքում Քոնեցին նկատի է ունենում ոչ թե տվյալ հոլովածի արտահայտած իմաստն ու նշանակությունը, այլ միայն նրա շարադասությունը՝ բային նախորդելը:

կարոտի, ամբաստանության, հանդիմանության, վաճառքի կամ գնման, պարգևի, ակնկալության և այլ իմաստ արտահայտող բայերին: Տրականով խնդրառությունը բնորոշ է համարվում հանգում, մերձեցում ցույց տվող բայերին: Հայցական հոլովով խնդիր են պահանջում աղերսանքի, հիշողության, մոռացումի, պճնանքի, միավորման, բաժանման և այլ իմաստ արտահայտող, այլև ուսման, վաճառքի, գովքի, պարսավանքի, ուտելիքի հետ կապված հասկացությունները: Բացառականով և գործիականով խնդրառություն են ցուցաբերում լիություն, խընդություն, անջատում, կազդուրում, զորություն կամ ունակություն, ամբաստանություն, հարցում, վաճառք, պարկեշտություն և նման այլ երևույթներ ցույց տվող բայերը: Ինչպես տեսնում ենք, Քոնեցին կատարում է բայերի խմբավորումներ ըստ նրանց դրսևորած նշանակությունների, որով և հիմնականում պայմանավորում է նրանց խնդրառությունը: Բացի դրանից, նա որոշ տեղ է հատկացնում բայի սեռին: Հայցական և բացառական հոլովներով արտահայտված խնդրառությունը նրա երկուսն էլ պայմանավորվում է ոչ միայն բայիմաստով, այլև բայասեռով: Քոնեցին հայցական հոլովաձևով դրսևորված խնդրառությանը վերագրում է առնողական (ներգործական), բացառական հոլովաձևով արտահայտված խնդրառությունը՝ կրավորական բայերին: Այսպիսով՝ Քոնեցին խնդրառությունը պայմանավորում է հիմնականում բայիմաստով, որոշ դեպքերում էլ բայի սեռով: Նա խնդրառությունը լայն իմաստով է ըմբռնում՝ տարածելով նաև անվանական կապակցությունների վրա, ներառելով պարագառությունը ևս:

Բայի խնդրառությունը հանգամանալից քննության է ենթարկել Մ. Աբեղյանը²: Նա բառերի ստորադասական կապակցության երկու տեսակ է ընդունում՝ կախում և ներունակություն: Կախման հարաբերությունը նա համարում է խնդրառություն: Խնդրառությունը, այսպիսով, բառերի ստորադասական կապակցության մի տեսակ է, որ արտահայտում է կախման հարաբերություն: Վերջինս Աբեղյանի մոտ հանդես է գալիս նաև խնդրառություն կամ վառում տերմինով: Կախման հարաբերությունը, ըստ Աբեղյանի, արտահայտվում է երկու ձևով՝ ա) միայն հոլովներով, որն անմիջական կապակցություն է և բ) հոլովներով և կապերով, որն միջական կապակցություն է:

Խնդրառությունը իբրև բառերի կապակցության մի եղանակ Աբեղյանը քննում է հոլովների իմաստների ու շարահյուսական կիրառությունների հետ միասին: Աբեղյանը ընդունում է շորս տեսակի խնդիր-

² Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912: Նույնի, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965:

ներ՝ կռող, ներգործող, բնության և պարագայական: Վերջիններս պարագաներն են, որոնք Աբեղյանը բաժանում է բուն պարագաների ու պարագայական խնդիրների: Դրանք դրսևորվում են գոյականով կամ գոյականի ու կապի զուգորդմամբ:

Խնդրառության վերաբերյալ ուշագրավ բացատրություններ են պարունակում Գ. Սևակի աշխատանքները³: «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» դպրոցական դասագրքում Գ. Սևակը խնդրառությունը համարում է նախադասության անդամների կապակցության հղանակներից մեկը, որը համաձայնության և շարահյուսության հետ միասին քննում է «կապակցություն» բաժնում: Ըստ հեղինակի, խնդրառությունը նախադասության անդամների կապակցության այն հղանակն է, որը լրացումը լրացյալի հետ կապվում է նրա թելադրած հոլովը կամ պահանջած կապն ու հոլովն ընդունելով⁴:

Գ. Սևակը խնդրառությունը միայն բային վերագրելով չի սահմանափակվում, այն տարածում է նաև կապի ու ածականի վրա՝ յուրաքանչյուրի համար բերելով համապատասխան օրինակներ: Նա խնդրառություն տեղումնին դուգահեռ գործածում է նաև հոլովառություն, իբրև նրան համարժեք:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացում» Գ. Սևակը բայի հիմնական հատկանիշներից է համարում խնդրառությունը, որը ըստ նրա, արտահայտվում է սեռի կամ բայիմաստի պահանջով խնդիրներ ստանալու մեջ⁵: Նշված աշխատության «Սեռ և խնդրառություն» վերնագրի տակ Սևակը ուսումնասիրում է բայի սեռերը և նրանց խնդրառությունը՝ ներգործական սեռի բայերի համար բնորոշ համարելով ուղիղ, կրավորականների համար՝ անջատման խնդիր առնելը: Այստեղ Գ. Սևակը նորից է ընդգծում խնդրառության բնորոշ կողմը, բացահայտում նրա էությունը: «Խնդրառությունը բայերի այն առանձնահատկությունն է, որի համաձայն նրանք իրենց իմաստի կամ սեռի թելադրմամբ պահանջում են զանազան խնդիրներ ու պարագաներ⁶»: Սեռի թելադրմամբ պահանջվող խնդիրներ է համարում ուղիղ և անջատման, բայիմաստով պայմանավորված՝ միջոցի և մատուցման խնդիրները: Գ. Սևակը խնդրառությունը լայն իմաստով է ըմբռնում՝ տարածելով նաև պարագաառու-

3 Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, 1936, և հետագա հրատարակություններ և նույնի՝ Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 286:

4 Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, 1956, էջ 71:

5 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 286:

6 Նույն տեղում, էջ 291:

թյան վրա: «Խնդրառության մեջ է մտնում նաև պարագաներ առնելը, որ հատուկ է բոլոր բայերին»⁷:

Վ. Առաքելյանը «Հայերենի խնդրառության մասին»⁸ հոդվածում ներկայացնում է շարահյուսական այդ երևույթը և անում նուրբ դիտողություններ բայի խնդրառության վերաբերյալ:

Խնդրառության բացատրությանն ավելի մեծ տեղ է հատկացված հետազայում հրատարակված նրա աշխատանքներում⁹, ուր քննվում են խնդրառական երևույթներ, կատարվում բայերի խմբավորումների ըստ խնդրառական հատկանիշի, նշվում դրանց խնդիր և պարագա լրացումները, վերջիններիս դրսևորումները և արտահայտած իմաստները և այլն: Մի խոսքով՝ բայերի խնդիր և պարագա լրացումների վերաբերյալ բովանդակում են փաստական հարուստ ու արժեքավոր նյութեր:

Վ. Առաքելյանը խնդրառությունը քննում է նեղ առումով՝ այդ տերմինի տակ հասկանալով միայն բայի՝ այս կամ այն հոլովով, կամ էլ կապով ու կապվող բառով արտահայտված խնդիր ստանալը: Պարագաները նրա ըմբռնմամբ դուրս են խնդրառությունից, թեև կապվում են բայի հետ, իբրև նրա լրացումներ: Այդ սկզբունքը որդեգրվում է ուսումնասիրողներից շատերի կողմից նաև հետագայում:

Ս. Աբրահամյանը խնդրառության հարցին անդրադարձել է իր մի քանի աշխատություններում՝ նուրբ դիտողություն անելով այդ երևույթի վերաբերյալ¹⁰: «Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» ուսումնասիրության մեջ նա խնդրառությունը քերականական այն իրողությունն է համարում, երբ բառը իր իմաստի (երբեմն էլ սեռի) թելադրանքով պահանջում է առարկա ցույց տվող բառ, այսինքն՝ խնդրառության համար հեղինակը անհրաժեշտ է համարում երկու բառեր, որոնցից մեկը խնդրառու բառն է, իսկ մյուսը՝ խնդիրը¹¹: Խնդրառության կապակցությամբ խնդիր ասելով՝ Ս. Աբրահամյանը նկատի ունի նաև պարագաները:

«Ժամանակակից հայերենի քերականություն» աշխատանքում, որ ձեռնարկ է մայրենի լեզվի ուսուցիչների համար, խնդրառությունը Ս. Աբ-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ ՀՄՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1955, № 7:

⁹ Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների ու հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, 1957 և եռյեթի՝ Հայերենի շարահյուսություն, մաս Ա, 1958:

¹⁰ Ս. Աբրահամյան, Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, 1965, և եռյեթի՝ Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1969:

¹¹ Ս. Աբրահամյան, Զթեքվող խոսքի մասերը... էջ 342:

բաճառմանը դիտում է բառակապակցության ձևավորման եղանակներից մեկը: Եվ քանի որ բայական բառակապակցության բաղադրիչները կապված են ստորադասական հարաբերությամբ, ուստի խնդրառությունը Ս. Աբրահամյանը համարում է բառերի ստորադասական կապակցության եղանակներից մեկը, որի բաղադրիչները կապված են խնդրառական հարաբերությամբ: Հարկ է նշել, որ Ս. Աբրահամյանը կապերի քննության կապակցությամբ տարբերակում է մտցնում բայի և կապերի լրացումների միջև, վերջիններիս համար գործածելով ոչ թե կապի խնդիր, այլ կապվող բառ տերմինը: Նա գտնում է, որ կապերին բնորոշ չէ խնդրառությունը, քանի որ կապը նախադասության մեջ քերականական կամ սպասարկու դեր է կատարում, և կապի ու կապվող բառի կապակցության մեջ գլխավոր անդամը նյութական իմաստ ունեցող բառն է և ոչ թե կապը: Նշանակում է կապի ստորադաս լինելը, սպասարկու դեր կատարելը կապվող բառի նկատմամբ ինքնին հակասում է խնդրառության սկզբունքին, ըստ որի, խնդրառու բառը գերադաս անդամ է խնդրի նկատմամբ, որը լրացում է առաջինին: Ս. Աբրահամյանը ճշտորեն նշում է, որ ոչ թե նյութական իմաստ ունեցող բառն է գործածվում կապի պահանջով, այլ, ընդհակառակն, կապն է գործածվում այդ նյութական իմաստ ունեցող բառի և գերադաս բառի հարաբերությունն արտահայտելու համար: Եվ իրոք, եթե բայական կապակցության մեջ գերադաս անդամը՝ բայը, պահանջում է համապատասխան լրացում, ապա կապական կապակցության մեջ այդպես չէ: Կապի պահանջով չէ, որ կապվող բառը դրվում է այս կամ այն հոլովով: Ս. Աբրահամյանը եղրակացնում է, որ կապը չի կարող գերադաս լինել կապակցության մեջ և պահանջել որոշակի հոլովով արտահայտված խնդիր: Նա գրում է. «Այն հանգամանքը, որ կապն առանց կապվող բառի չի գործածվում, և դրանք միշտ հանդես են գալիս միաժամանակ, ոչ թե կապի գերադաս լինելու և նրա խնդրառության ապացույց է, այլ ճիշտ հակառակը, կապի ստորադաս, սպասարկու դերի արտահայտություն է. պայմանավորված է այն բանով, որ կապը կարող է գործածվել միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է այս կամ այն բառի քերականական հարաբերությունն արտահայտել գերադաս անդամի (մեծ մասամբ ստորոգյալի, մասամբ այլ անդամների) նկատմամբ: Իսկ եթե չկա այն բառը, որի հարաբերությունը պետք է ձևավորվի, ուրեմն և կապ գործածվել չի կարող¹²»: Ս. Աբրահամյանը որոշակի ճշգրտություն ու հստա-

կություն է մտցնում բայերով և կապերով կազմվող կապակցությունների յուրահատկությունների մեջ:

Վ. Քոսյանը բայի խնդրառությունը ամենից առաջ պայմանավորում է լրացյալի բառային իմաստով: Նա նկատում է, որ իմաստային ընդհանրություն ունեցող բազմաթիվ բայեր կարող են ստանալ նույն բնույթի լրացումներ: Բացի դրանից, նա ընդգծում է, որ խնդրառության մեջ կարևոր դեր է կատարում նաև բայի սեռը, այսինքն՝ լրացումը կախված է բայի սեռից: Ըստ նրա, ներգործական բայերը անկախ իրենց բառային իմաստի յուրահատկությունից, ստանում են հայցականով ուղիղ խնդիր, իսկ կրավորական սեռի բայերին բնորոշ է ներգործող խնդիր-լրացումը¹³:

Վ. Քոսյանը մանրամասնորեն քննության է առնում բայի լրացումները՝ արտահայտված գոյականի հոլովներով, կապով ու կապվող բառով, մակբայներով, ածականներով, դերանուններով և այլն՝ անելով նուրբ և ուշադրավ դիտողություններ քննարկվող խնդրի վերաբերյալ:

Բառակապակցության քննության կապակցությամբ Ն. Պառնասյանը ուսումնասիրում է նաև խնդրառական հարցեր¹⁴: Խնդրառությունը հնդինական համարում է բառերի ստորադասական կապակցության երեք հղանակներից մեկը: «Բայական բառակապակցություններ» խորագրի տակ քննության է ենթարկում բայ գերադաս անդամով կապակցությունները և նշում նրանց լրացումների իմաստային կապերն ու փոխհարաբերությունները: Ն. Պառնասյանը բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեջ առանձնացնում է խնդրառություն անդրությունից: Նա բայական բառակապակցությունների կառուցվածքը պայմանավորում է երկու հիմնական գործոններով, բայի սեռով և բառիմաստով, այսինքն՝ խնդրառությունը կախված է բայի սեռից և նրա իմաստից: Բայերը ըստ սեռի պահանջում են որոշակի խնդիրներ՝ կերտելով սեռային տվյալ խմբերին հատուկ բառակապակցություններ, որոշակի խնդիր են ստանում նաև բայական առանձին իմաստային խմբեր: Հնդինական բերում է լեզվական համապատասխան փաստեր: Հետագա շարադրանքում քննվում են բայի՝ գոյականի (նաև այլ խոսքի մասերի) տարբեր հոլովներով կամ գոյականով ու կապով արտահայտված լրացումները, որոնք գերադաս անդամի հետ կապվում են կամ խնդրային կամ պարագայական հարաբերությամբ: Այսինքն՝ Ն. Պառնասյանը ուսումնասիրում է բայ գերադաս անդամով բառակապակցությունների թե՛ խնդրային, թե՛ պարագայական հարաբերությունները՝ անելով նուրբ դիտողություններ: Նկատենք, որ

13 Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, 1975, էջ 202—203:

14 Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, 1976, էջ 7—117:

նա, անշուշտ, ճիշտ է վարվում քննելով նախ՝ խնդիր, ապա՝ պարագալրացումները: Ն. Պառնասյանը խնդրառության ոլորտից դուրս է համարում պարագառությունը:

Խնդրառությունը բավականին հանգամանորեն ու հիմնավոր քննության է առել Գ. Բ. Զահուկյանը: Իր աշխատության «Բայերի կապակցելիական դասակարգումը» գլխում հեղինակը կատարում է բայերի երեք կարգի դասակարգում՝ դասանշային, արժույթային և ընտրութային¹⁵: Մեզ հետաքրքրող երևույթի՝ խնդրառության քննությունը Գ. Զահուկյանը ներկայացնում է բայերի արժույթային դասակարգման բաժնում: Արժույթը, ըստ հեղինակի, խնդրառության գաղափարի հետագա ընդարձակումն է և ավելի լայն առումով՝ բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների և պարագաների հետ: Գ. Բ. Զահուկյանը գործածելով «արժույթ» տերմինը, որ առաջին անգամ կիրառվել է Տենիերի կողմից, այդ տերմինի տակ հասկանալով բայի կապակցելիությունը ենթակայի և խնդիրների հետ, մի քանի վերապահություն է անում «արժույթ» տերմինի վերաբերյալ¹⁶:

Ըստ բայի՝ կապվող միավորների բնույթի՝ արժույթը, Գ. Զահուկյանի հավաստմամբ, կարող է հանդես գալ որպես ա) ենթակառություն (բառային-քերականական ենթակա ստանալը կամ չստանալը), բ) ստորոգառություն (ստորոգելի կամ ստորոգելիական խնդիր ստանալը կամ չստանալը), գ) խնդրառություն (տարբեր տիպի խնդիրներ ստանալը կամ չստանալը, ընդ որում սրա մի դրսևորումը կլինի անցողականություն-անանցողականությունը՝ ուղիղ խնդիր ստանալը կամ չստանալը, մի այլ դրսևորումը՝ դերբայառությունը՝ անորոշ դերբայ ստանալը կամ չստանալը) և դ) պարագառությունը (տարբեր տիպի պարագաներ ստանալը կամ չստանալը)¹⁷:

Նկատի առնելով բայի հետ կապվող տարբեր բնույթի միավորների քանակը, Գ. Զահուկյանը առանձնացնում է արժութալուրկ, միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ բայեր, այսինքն՝ խմբավորում է բայերը ըստ արժույթի¹⁸: Այստեղ բաղմակողմանիորեն լուսաբանվում է բայիմաստով պայմանավորված խնդրառությունը: Հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչ խնդրառություն են ցուցաբերում իմաստային միևնույն դաշտին պատկանող բայերը: Այսինքն՝ քննության է առնում բայերի իմաստային դրսևորումները և վերջիններով պայմանավորված խնդրառությունը: Ընդ

15 Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 461—491:

16 Նույն տեղում, էջ 466:

17 Նույն տեղում, էջ 467:

18 Նույն տեղում, էջ 467:

որում, ուսումնասիրվում են ոչ միայն հոլովական, այլև կապային խընդ-
րառություն հանդես բերող բայախմբերը: Գ. Զահուկյանի՝ բայերի խընդ-
րառությունը քննված է հանգամանորեն, լեզվական հարուստ ու համո-
զիչ փաստերի հիման վրա: Այն մեծապես կնպաստի խնդրառության երե-
վույթի հետագա ավելի ամբողջական ուսումնասիրությունը, նրա բազ-
մազան դրսևորումների բացահայտմանը, լույս կսփռի այդ իրողության
հետ առնչվող մի շարք մանրամասների պարզաբանմանը, առաջ կմղի
խնդրի գիտական ու հանգամանալից քննությունը՝ տալով նոր մեկնու-
թյուններ ու բացատրություններ, նոր մոտեցումներ ու զննատություն-
ներ:

Խնդրառության հարցին տարբեր առիթներով անդրադարձել են նաև
Ա. Ղարիբյանը, էդ. Աղայանը, Ա. Մարգարյանը, Մ. Ասատրյանը, Հ. Բար-
սեղյանը, Ռ. Իշխանյանը, Ս. Գյուլբուդաղյանը և ուրիշներ, որոնք արժե-
քավոր մտքեր են արտահայտել խնդրառության վերաբերյալ՝ ավելի
առաջ մղելով ու զարգացնելով խնդրառության ուսմունքը հայ քերական-
ագիտության մեջ¹⁹:

Հարկ է նշել, որ «խնդրառություն» տերմինին զուգահեռ գործածվել
ու գործածվում են նաև հոլովառություն, կառավարում, կառավարություն,
վարում և այլ տերմիններ: Ընդ որում, հոլովառություն-ն ու վարում-ը
կիրառվել են իբրև խնդրառության նույնանիշներ, իսկ կառավարություն-
ը ավելի լայն իմաստով է ըմբռնվել, քան խնդրառություն-ը:

«Կառավարություն» տերմինի գործածության հանդիպում ենք Հով-
հաննես Քոնեցու երկում²⁰, ուր «Յաղագս կառավարութեան անգմանց»
ենթաբաժնում հեղինակը քննության է առնում թե՛ գոյականների, թե՛
բայերի խնդրառությունը, վերջինս տարածելով նաև պարագառության
վրա: Հ. Քոնեցին անվանական՝ որոշիչ-որոշյալի, հատկացուցիչ-հատ-
կացյալի կապակցությունները դիտում է որպես կառավարման դրսևո-
րումներ: Այսպիսով, Քոնեցին կառավարություն-ը գործածում է լայն
իմաստով, այն տարածելով թե՛ բայական, թե՛ գոյականական կամ ան-
վանական կապակցությունների վրա՝ դրանց մեջ ներառելով նաև բա-
յական կապակցությունների պարագա լրացումները:

Կառավարություն տերմինը օգտագործել է նաև Կ. Գալանոսը²¹, որն
իր աշխատության բաժիններից մեկը՝ «Յաղագս կառավարութեան մա-
սանց բանին», նվիրել է համաձայնությանն ու խնդրառությանը: Այդ

19 Աշխատանքը շփանրաբեռնելու նպատակով կանգ չենք առնում այդ հեղինակ-
ների տեսակետների ու կարծիքների վրա:

20 Հ. Քոնեցի, Յաղագս քերականին:

21 Կղմես Գալանոս, Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաս-
տասիրութիւնն շահելոյ:

նշանակում է, որ 4. Գալանոսը կառավարություն տերմինի տակ նկատի է առել ոչ միայն խնդրառությունը, այլև ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը: Կառավարում տերմին հանդիպում է Շրոդերի «Արամեան լեզուին գանձ» աշխատության մեջ, որ կառավարում-ը համընկնում է խնդրառության հետ: Շրոդերը շարահյուսության մեջ մտցնում է համաձայնության և կառավարման (խնդրառության) ուսումնասիրությունը:

Կառավարություն տերմինը Գ. Զահուկյանը գործածում է լայն իմաստով՝ վերաբերելով ոչ միայն խնդրառությանը, այլև պարագաառությանը: Բացի դրանից, կառավարություն-ը, ըստ նրա, կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև հոլովառություն, այլ նաև որպես կապառություն: «Հայ քերականագիտության մեջ «առդրության» փոխարեն հաճախ գործածվում են «շարադասություն» տերմինը, իսկ «կառավարության» փոխարեն «խնդրառություն» և «հոլովառություն» տերմինները: Այս տերմիններն անհաջող են. առաջին դեպքում շարահյուսական կապակցության եղանակը շփոթվում է սրա իրականացման միջոցի հետ. երկրորդ դեպքում հասկացությունը նեղացվում է. հայտնի է, որ՝ ա) կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն «խնդրառություն», այլև «պարագաառություն (հմտ. «պատկանում է քաղաքին» և «բնակվում է քաղաքում»): բ) կառավարությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև «հոլովառություն», այլև որպես «կապառություն»²²:

Նախադասության լրացական անդամների կապը գլխավորի հետ, ըստ Գ. Զահուկյանի, կարող է իրականացվել 2 եղանակով՝ առդրությամբ և կառավարությամբ: «Կառավարությունը քերականական կախման այն եղանակն է, որ իրականացվում է առաջին հերթին լրացումների հոլովական ու կապային ձևավորմամբ: Կառավարությունը փաստորեն մակաշերտվում է առդրության եղանակի վրա, որ տվյալ դեպքում ստանում է երկրորդական արժեք»: Ինչպես տեսնում ենք, Գ. Զահուկյանը կառավարություն-ը յուրովի է մեկնաբանում, այն տարբերվում է նախորդ քերականների ըմբռնումից:

Վարում տերմինը գործածել է Մ. Աբեղյանը խնդրառության հետ դուգահեռ, իբրև նրան համարժեք: Մ. Աբեղյանը բառերի ստորադասական հարաբերության երկու տեսակ է առանձնացնում՝ կախման, որն անվանում է խնդրառություն կամ վարում, և ներունակություն: Հոլովառություն-ը, իբրև տերմին, հանդիպում է Ս. Զուղայեցու, Բաղդասար Դպիրի, Մ. Սեբաստացու, Գ. Սևակի և այլոց աշխատանքներում:

Բայերի դասակարգումն ընդհանրապես և իմաստային հատկանիշով խմբավորումը մասնավորապես թեև տեսական ու գործնական կարևորութիւն են ներկայացնում, սակայն կապվում են լուրջ դժվարութիւնների հետ: Այդ կապակցութեամբ ճիշտ դիտողութիւնն է անում Ա. Աբրահամյանը՝ նշելով այն պատճառները, որոնք դժվարացնում են հարցի լուսաբանումը: Նրա կարծիքով բայերի իմաստային դասակարգումը դժվարանում է նրանով, որ ա) բայերը մեր լեզվում (նաև ուրիշ լեզուներում) բազմաբանակ են և դրսևորում են բազմապիսի իմաստներ ու նշանակութիւններ, բ) շատ բայեր ունեն մեկից ավելի հիմնական (ոչ երկրորդական կամ ածանցյալ) իմաստներ, որոնք հնարավորութիւն չեն տալիս հստակորեն սահմանազատել բայախմբերը և բոլոր բայերը ընդգրկել իմաստային խմբերի մեջ: Չնայած դրան, այնուամենայնիւ, առանձին ուսումնասիրողների և հատկապես Ա. Աբրահամյանի, Գ. Զահուկյանի և ուրիշների կողմից առանձնացվել են բայական մի շարք խմբեր: Այնպես որ կարելի է ասել, որ հայ քերականագիտութեան մեջ որոշ աշխատանքներ են տարվել բայերի իմաստային դասակարգման և ըստ նրանց իմաստների ու նշանակութիւնների բայերի խնդրառութեան ուսումնասիրութեան ուղղութեամբ: Այսպես՝ Մ. Աբեղյանը, Վ. Առաքելյանը, Ա. Աբրահամյանը, Գ. Զահուկյանը, Վ. Քոսյանը, Ն. Պառնասյանը և շատ ուրիշներ, իհարկե, ոչ հատուկ նպատակադրմամբ, այլ այս կամ այն հարցի լուսաբանման կապակցութեամբ ու պատեհ առիթով կատարել են բայերի դասակարգումներ՝ նկատի առնելով նրանց դրսևորած իմաստները, երբեմն ներկայացնելով դրանց խնդրառութիւնը: Եվ քանի որ նրանց բուն նպատակը չի եղել բայերի դասակարգումը իմաստային (նաև ուրիշ) հատկանիշով, ուստի բնականաբար բազմաթիւ բայեր դուրս են մնացել խմբավորումից, և բայական շատ խմբեր չեն առանձնացվել ու արժեքավորվել: Սակայն նրանք նկատել են իմաստային միևնույն դաշտին պատկանող բայեր և տվել համապատասխան անվանումներ: Հայ քերականագիտութեան մեջ առանձնացվել ու հատուկ քննութեան են առնվել շարժման և ասացական բայերը, իսկ բայական մի շարք խմբերի տրվել են համապատասխան անվանումներ, առանց, սակայն, հատուկ ուսումնասիրութեան ենթարկվելու: Այսպես՝ մատնանշվում են իմացական, զգացական, մտածական, վիճակային, հարկադրական, ակտիւ գործողութեան, օժտվածութեան և այլ բայախմբեր:

Մ. Աբեղյանը կատարում է բայերի դասակարգում՝ նկատի առնելով խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ ունեցած նրանց հարաբերու-

թիւներ: Բոլոր բայերը նա բաժանում է երկու մեծ խմբի՝ ենթակայականի և առարկայականի:

Ենթակայական բայերը ցույց են տալիս գոյութիւն, դրութիւն կամ էլ այնպիսի գործողութիւն, որը կատարելու համար միայն ենթական բաղական է (Երեխան քնած է, երեխան լալիս է, տանը մարդ կա), այսինքն՝ խնդիր չեն պահանջում, իսկ առարկայական բայերի ցույց տված գործողութեան համար, բացի ենթակայից, անհրաժեշտ են մեկ կամ երկու ուրիշ առարկաներ ևս, այսինքն՝ առարկայական բայերն իրենց նշանակութեան համեմատ իբրև լրացում պահանջում են մեկ կամ երկու խնդիր, առանց որի, Մ. Արեղյանի կարծիքով, խոսքը թերի կմնա²³: Այնուհետև տարբեր հարցերի քննութեան կապակցութեամբ Մ. Արեղյանը գործածում է զգացում, հույզ, հոգեկան վիճակ, գործունեութիւն ցույց տվող բայերի անվանումները, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բայախմբերի անվանումներ: Այդ բաժանման հիմքում, անշուշտ, ընկած է բայերի իմաստային հատկանիշը:

Վ. Առաքելյանն իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցութիւնների իմաստային առումները» (1957) և «Հայերենի շարահյուսութիւն» (հ. 1, 1958), աշխատութիւններում առանձնացնում է բայական մի շարք խմբեր՝ նկատի առնելով նրանց դասակարգած իմաստները: Այսպես՝ նա մատնանշում է իմացական, ասացական, զգացական, հարկադրական, այլև հոգեկան վիճակ արտահայտող բայեր, յուրաքանչյուրի համար բերելով մի քանի օրինակներ: Բայերի այդպիսի խմբավորումը կատարում է նրանց խնդրառական կամ այլ կարգի հատկանիշները բացահայտելու նպատակով: Հոգեկան վիճակ արտահայտող բայերի շարքն է դասում վախենալ, ամաչել, քաշվել, ճնշվել և այլն, որոնց մոտ անորոշ դերբայը գերազանցապես հայցականով է դրվում²⁴: Վ. Առաքելյանը առանձնացնում է ձգտման բայերը, որոնք նույնպես հոգեկան վիճակ են արտահայտում: Այդպիսիք են ձգտել, կարոտել, ծարավել, փափագել, տենչալ, պապակել, հետամտել, հետամուտ լինել և այլն²⁵: Հոգեկան տարբեր վիճակներ ցույց տվող բայերի մեջ է մտնում նաև ձանձրանալ, զարհուրել, սոսկալ, զզվել, հոգնել, խորշել, վիրավորվել, խռովել, դժգոհել, հիասթափվել, խորթանալ, վշտանալ, կշտանալ, հագեանալ, հեղանալ, երկնչել, բալկանանալ,

23 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսութիւն, էջ 373—374:

24 Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների ու հոլովական կապակցութիւնների իմաստային առումները, էջ 65:

25 Նույն տեղում, էջ 104:

շնորհակալ լինել, զոհ մնալ և այլն²⁶, Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Առաքելյանը մատնանշում է բայական որոշ խմբեր՝ տալով համապատասխան անվանում՝ հիմք ընդունելով նրանց դրսևորած իմաստները: Նկատենք, որ նա հիմնականում ձիշտ է ներկայացնում իր առանձնացրած բայախմբերի մեջ ընդգրկվող բայերը: Բայերի դասակարգումը ավելի մանրամասն ու հիմնավոր ձևով տրված է Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ: Հեղինակը տարբեր առիթներով, մասնավորապես բայերի խնդրառական և սեռային հատկանիշները, նրանց դրսևորած գործողության կամ եղելության իմաստները լուսաբանելու կապակցությամբ կատարում է բայերի խմբավորումներ: Այսպես՝ նա առանձնացնում է հետևյալ բայախմբերը՝ ա) դրություն կամ վիճակ արտահայտող (պառկել, քնել, նստել), բ) հատկանիշի դրսևորում ու փոփոխություն արտահայտող (հպարտանալ, գոհանալ, դարմանալ, առողջանալ, կարծրանալ, մեծանալ, թուլանալ, հնանալ, առաջադիմել, կարմրել, կանաչել, դեղնել), գ) վերաբերմունքի դրսևորման (սիրել, առել, պաշտել, հարգել, հավանել), դ) ղեկավարան ընկալման (լսել, տեսնել, զգալ), ե) մտային ու հոգեկան ալլ իրակությունների ցուցաբերման (իմանալ, գիտենալ, մոռանալ, հիշել, ճանաչել, մտածել, ցանկանալ, ձգտել) և այլն²⁷:

Տարբեր խոսքի մասերից մասնիկավորումով կազմված բայերի իմաստների քննության կապակցությամբ Ա. Աբրահամյանը առանձնացնում է մի շարք բայախմբեր ևս: Դրանք են՝ ա) բայեր, որոնք ունեն հատկանիշի վերածման նշանակություն (ազահանալ, ազնվանալ, ակտիվանալ, աղոտանալ, ամալանալ, ամլանալ, ապշանալ, ամրանալ, աշխուժանալ, առատանալ, արագանալ, արիանալ, բարկանալ, բարդանալ, բարձրանալ, բխամտանալ և այլն)²⁸, բ) բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան դառնալու, մի բանի վերածվելու նշանակություն (ածխանալ, առյուծանալ, եղբայրանալ, ընկերանալ, թշնամանալ, լեռնանալ, լճանալ, կմախքանալ, հերոսանալ, մագնիսանալ և այլն), գ) բայեր, որոնք արտահայտում են մի դրության մեջ լինելու գաղափար (մահանալ, մեղքանալ, վշտանալ), դ) բայեր, որոնք հատկանշվում են ակտիվ գործողության գաղափարով (անարգել, ապահովել, բարդել, դատարկել, խարդախել, կոպտել, հարթել, նեղել, շորել և այլն)²⁹, ե) բայեր, շրտնք ար-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 135:

²⁷ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, 1962, էջ 15:

²⁸ Ա. Աբրահամյանը հատկանիշի վերածման նշանակություն արտահայտող բայեր է համարում նաև ել-ով կազմված ապշել, բարակել, բխամտել, դալարել, դեղնել, սպիտակել, փափկել և այլն (նույն տեղում, էջ 63):

²⁹ Բայերի ցանկերը բերում ենք որոշ կրճատումներով:

տահայտում են նպատակամիտփող ակտիվ գործողութիւնն զաղափար (արդուիւն, արորել, բահել, խարտել, խարտոցել, մտրակել, մկրատել, շամփրել, շղթայել և այլն), զ) ակտիվ գործողութիւնն զաղափար արտահայտող բայեր, որոնք բայական իմաստով ներկայացնում են որևէ նյութով պատելու, ամբողջովին կամ մասամբ օժտելու նրա բնորոշ հատկանիշը հաղորդելու կամ վերագրելու զաղափար (անագել, աստառել, ասֆալտել, արծաթել, բետոնել, ներկել, սոսնձել, ցիխել, ցեմենտել, քարել, օսլայել և այլն), է) ակտիվ գործողութիւնն զաղափար արտահայտող բայեր, որոնք ունեն վերածելու իմաստ (աղանձել, ապխտել, դիզել, խմորել, հրդեհել, փնջել և այլն), ը) բայեր, որոնք արտահայտում են պարունակելու, ընդգրկելու, տեղավորելու կամ տեղադրելու զաղափար (ամանել, ամբարել, բանտել, գրկել, գրպանել, ծրարել, հորել, արկղել, զնդանել և այլն), թ) բայեր, որոնք արտահայտում են մի բանով զբաղվելու զաղափար (բոյկոտել, գրոհել, ընթրել, թեյել, կիթել, հնձել, ճակատել, ճաշել, սիրել և այլն), ժ) բայեր, որոնք նշանակում են գտնվել մի դրութիւն մեջ, ի հայտ բերել որևէ հատկութիւն, դրութիւն, ձևութիւն մի առանձնահատկութիւն (անձրևել, բուրել, դիշերել, թախծել, թիկնել, ձյունել, կոկոնել, մրկել, շնչել, որդնել, տերևել, ծաղկել և այլն)³⁰:

Ա. Արտահայտանք շեղոք սեռի բայերի իմաստների ընդհանրական կապակցութեամբ ևս կատարում է շեղոք սեռի բայերի խմբավորումներ՝ նկատի առնելով նրանց դրսևորած իմաստները: Այսպես՝ նա առանձնացնում է հետևյալ բայախմբերը՝

1. Բայեր, որոնք արտահայտում են տեղափոխութիւն տարածութիւն (նաև ժամանակի) մեջ (արշավել, գալ, գաղթել, ընթանալ, ժամանել, լողալ, հասնել, հոսել, հեռանալ, մոտենալ, շփել, սլանալ, սողալ, սուրալ, վազել, փախչել, քայլել):

2. Բայեր, որոնք արտահայտում են ընդհանրապես առարկայի դիրքի ալլեայլ փոփոխութիւն (բազմել, ընկնել, թիկնել, նստել, պառկել և այլն):

3. Բայեր, որոնք արտահայտում են զգայական, կամային ու մտային զանազան փոփոխութիւններ (ալնածել, ամաշել, ապշել, բարկանալ, գազազել, գարշել, դժգոհել, երկբայել, երկմտել, զայրանալ, զարհուրել, զարմանալ, թախծել, խորշել, ծիծաղել, համառել, վախենալ, վարանել, վշտանալ, ցնծալ):

4. Բայեր, որոնք արտահայտում են բնախոսական և մարմնական ալլ երևույթներ, փոփոխութիւններ, իրողութիւններ, դրութիւններ (արտափել, ծարավել, հոգնել, հորանջել, մրափել, մրսել, նիրհել, ննջել և այլն):

30 Ա. Արտահայտանք, նշված աշխ., էջ 61—56:

5. Բայեր, որոնք արտահայտում են բնության զանազան երևույթների վերաբերյալ եղելովթյուններ (ամպել, երեկոյանալ, լուսանալ, մըթնել և այլն):

6. Բայեր, որոնք արտահայտում են բնական զանազան պրոցեսներ (աճել, բողբոջել, բուսնել, մահանալ և այլն):

7. Բայեր, որոնք արտահայտում են մտային ու ֆիզիկական զանազան գործողություններ (բանակցել, բանավիճել, ընդվզել, կռվել, հակաճառել, մարտնչել, վիճաբանել, վիճել և այլն):

8. Բայեր, որոնք արտահայտում են բնաձայնական զանազան երևույթներ (բզզալ, թխկալ, խրխնջալ և այլն):

9. Բայեր, որոնք արտահայտում են վերաբերմունքի դրսևորում (խղճալ, նախանձել, օգնել, նպաստել և այլն):

10. Բայեր, որոնք արտահայտում են հատկանիշի փոփոխություն, հատկանիշի ձեռքբերում, վերածություն իրողություն և այլն (ազահանալ, ածխանալ, ակտիվանալ, բարակել, թարմանալ, խլանալ, հնանալ, նիհարել և այլն):

11. Բայեր, որոնք արտահայտում են առնչական զանազան իրողություններ (գոյակցել, գործակցել, զուգադիպել, պատկանել և այլն)³¹:

Ա. Աբրահամյանը իրավագիտորեն նշում է, որ չեղոք սեռի բայերի իմաստային բազմազանությունը հնարավորություն չի տալիս առանց միացորդի բոլոր իմաստները ընդգրկել իմաստային խմբերի մեջ: Բացի դրանից, ըստ նրա, չեղոք սեռի բայերի դրսևորած որոշ իմաստներ հատուկ են նաև ներգործական սեռի բայերին, իսկ այդ նշանակում է, որ իրոք դժվար է բայերը դասակարգել իմաստային հատկանիշով:

Չնայած այդ դժվարությանը, Ա. Աբրահամյանը կարողացել է խմբավորել բազմաթիվ բայեր ըստ նրանց դրսևորած իմաստների: Այդ նշանակում է, որ նրա ուսումնասիրությունը, անշուշտ, կնպաստի ոչ միայն տվյալ հարցի հետազոտությանը, այլև բավարար հիմք կհանդիսանա բայերի խնդրառության հանգամանալից ու հիմնավոր քննության համար: Նա, այսպիսով, ոչ միայն բայերի դասակարգման ուղի է նշում, այլև լայն ասպարեղ է բացում բայական կապակցությունների ուսումնասիրության համար:

Ինչպես արդեն նշվել է, բայերի իմաստային հատկանիշով դասակարգմանը զգալի տեղ է հատկացված Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ: Հեղինակը տարբեր աղբյուրներով առանձնացնում է բայական մի շարք խմբեր՝ երբեմն անվանելով, երբեմն էլ սոսկ թվարկելով դրանք, առանց անվանման՝

³¹ Նույն տեղում, էջ 608—609:

հիմնականում հիմք ընդունելով նրանց դրսևորած իմաստները, իսկ մասամբ էլ այլ կարգի հատկանիշները:

Գ. Զահուկյանը իր աշխատության «Բայերի կապակցելիական դասակարգումը» բաժնում կատարում է բայերի դասանշային, արժույթային և ընտելության դասակարգում: Դասանշային դասակարգման մեջ նա առանձնացնում է ա) մարդուն հատուկ մտածողական և հաղորդակցական գործողություններ արտահայտող բայերը (ատենաբանել, ատենախոսել, դատել, «դատողություն անել», երազել, զեկուցել, իմանալ, խորհել, խոհալ, խորհրդածել, հաղորդել և այլն), բ) զգայական բայերը (զգալ, լսել, տեսնել և այլն), գ) դիմողական-հրամայողական բայերը (խնդրել, կարգադրել, հանձնարարել, հրամայել, ցանկանալ, ուզել և այլն):

Բայերի արժույթային դասակարգման կապակցությամբ նա առանձնացնում է հետևյալ բայախմբերը.

1. Բայեր, որոնք արտահայտում են վիճակի փոփոխություն ամենաընդհանուր ձևով և գործածվում են բայանվանական (վիճակ ցույց տվող) ենթակաների դեպքում (աշխատանքը սկսվում է, առաջանում է, ծագում է, տևում է, շարունակվում է, անցնում է, փոխվում է, վերջանում է, ավարտվում է, դադարում է և այլն):

2. Բայեր, որոնք ցույց են տալիս նյութական (անօրգանական և օրգանական) աշխարհի գոյակներին՝ իրերին, բույսերին, կենդանիներին առանձին-առանձին կամ տարբեր զուգակցություններով բնորոշ վայրկենական կամ տևական վիճակներ, հատկություններ, զգայություններ, կենսական տարբեր գործառություններ (աճել, բարախել, բողբոջել, բորբոսնել, բուսնել, բուրել, դողալ, դողողալ, թռչել, թրթռալ, ծաղկել, կաղալ, հաղալ, հորանջել, մղկտալ, մրափել, մրսել, նիրհել, ննջել, քայլել, քնել, քրտնել և այլն):

3. Բայեր, որոնք արտահայտում են մարդու համար բնորոշ երևույթներ, վիճակներ, գործողություններ, սովորույթներ (երկբայել, այլաբանել, երկարաբանել, մեծախոսել, շատախոսել, ատենակալել, դահակալել, թմբկահարել, երկմտել, մեծամտել, թիավարել, ձիավարել, պաշտոնավարել, դառանցել, թախծել, թեյել, ժպտալ, լալ, լռել, ծիծաղել, շլարել, ցնծալ, փղձկալ, փոթկալ և այլն):

4. Բայեր, որոնք արտահայտում են զանազան բնական ձայներ, այդ թվում նաև մարդկանց ու կենդանիների (աղմկել, բառաչել, բզզալ, գեղգեղալ, գոչել, թառանչել, խրխնջալ, ծվծվալ, հաչել, հառաչել, հեծել, հեծեծալ, հեկեկալ, շաչել, շառաչել, ոռնալ, որոտալ, սվսվալ, քրքջալ և այլն)³²: «Բայերի կապակցելիական դասակարգումը» բաժնում Գ. Զա-

32 Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 470—472:

հուկյանը առանձնացնում է հրկարժույթ անցողական բայերի մի քանի խմբեր ևս: Դրանք են՝

1. Բայեր, որոնք ցույց են տալիս ֆիզիկական (փոխաբերաբար նաև հոգեկան) ներգործում՝ սովորաբար օբյեկտի հատկութիւնների, բաղադրութեան, տարածական դիրքի փոփոխութեամբ, հրեմմն էլ ալդալիսի փոփոխութիւնների արգելակմամբ (ածիլել, ամոքել, այրել, ապխտել, արածել, արծաթել, բետոնել, բուժել, գերել, գրկել, դրոշմել, թարթել, լարել, լկել, լվանալ, խճճել, ծեծել, ծծել, կեղծել, համբուրել, հուզել, շղթայել, պսակել, վճարել, տանջել, տատանել, տոշորել, ցեմնետել, ուտել, քամել և այլն):

2. Բայեր, որոնք ցույց են տալիս կա՛մ օբյեկտի կախվածութիւն, ընդօրինակում, զգայում, ցանկալիութիւն, կա՛մ օբյեկտի, որպէս վերացական առարկայի հատկանշում (անրջել, ափսոսալ, բաղձալ, գիտենալ, գորհել, դատել, դյուլթել, դրժել, հրազել, զգալ, զննել, ըզձալ, ժխտել, իմանալ, խորհել, խոսել, ծաղրել, ծանակել, կամենալ, հերքել, հիշել, ճանաչել, ճառել, մոռանալ, մտածել, մտորել, նկատել, պատկերել, սիրել, վճռել, ցանկանալ, ուզել, ունենալ, ուրանալ, փորձել, քննել, օրհնել և այլն):

Այս խմբի բայերից հեղինակը առանձնացնում է այն բայերը, որոնք արտահայտում են զգացում, ցանկութիւն և հոգեկան զանազան այլ գործառութիւններ (անրջել, գիտենալ, հրազել, զգալ, ժխտել, իմանալ, խորհել, ծաղրել, կամենալ, հաստատել, հիշել, մոռանալ, մտածել, մտորել, նշել, որոշել, պատմել, վճռել, ցանկանալ և այլն)³³:

Գ. Զահուկյանը խմբավորում է նաև եռարժույթ անցողական բայերը ըստ անուղղակի խնդիրների տարբեր դրսևորումների՝ առանձնացնելով ուղիղ խնդրի հետ միասին տրական, բացառական, գործիական հոլովով, ներգոյականով կամ մեջ կապով, հայցականով կամ մեջ կապով և ուղիղ խնդրի հետ տարբեր կապերով խնդիրներ պահանջող բայերը³⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, Գ. Զահուկյանը կատարում է բայերի դասակարգումներ՝ հիմք ընդունելով բայերի զանազան հատկանիշները, այդ թվում նաև նրանց արտահայտած իմաստներն ու նշանակութիւնները: Այդ դասակարգումները, անշուշտ, կարևոր են ու օգտակար և մեծապէս կնպաստեն նաև բայերի խնդրատիւթեան լուսաբանմանը: Գ. Զահուկյանի տեսական հիմնավորումները, նորովի բացատրութիւններն ու մեկնութիւնները, այլև լեզվական հարուստ նյութը, որոնք կապվում են բա-

33 Նույն տեղում, էջ 481—483:

34 Նույն տեղում, էջ 483—487:

յերի խմբավորումների հետ, մեծ չափով կօգնեն բայական բառակապակցություններով զբաղվողներին և կդրվեն բայի խնդրառությունում նասիրությունների հիմքում:

Բայերի զանազան խմբավորումների հանդիպում ենք Վ. Քոսյանի «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» աշխատության մեջ, ուր հեղինակը տարբեր խնդիրների բացատրության առնչությամբ կատարում է բայերի խմբավորումներ՝ տալով նրանց համապատասխան անվանումներ: Հեղինակը բայերի դասակարգման հիմքում հիմնականում դնում է նրանց իմաստային հատկանիշը՝ նշելով, թե այդ խմբերից յուրաքանչյուրին ինչպիսի խնդրառություն է բնորոշ, և ինչ նշանակություն են արտահայտում բայի լրացումները: Այսպես՝ առանձնացնում է բայական հետեյալ խմբերը. ասացական (պատմել, խոսել, հարցնել), նպատակային շարժում ցույց տվող (գնալ, հրավիրել, ուղարկել, փոխադրվել), մատուցման, տալու գործողություն արտահայտող (տալ, մատուցել, հանձնել, ընծայել, վերադարձնել, պարգևել, նվիրել, բաշխել, բաժանել, ավանդել, կտակել, փոխանցել և այլն), ներքին հոգեկան վիճակ արտահայտող բայեր (ձգտել, կարոտել, ծարավել, փախչել, տենչալ, պապակել), փոխադարձ կապի մեջ գտնվող, երկու կամ ավելի առարկաների միջև կատարվող գործողություն ցույց տվող (աջակցել, գործակցել, ձայնակցել, ուղեկցել, դաշնակցել, ցավակցել, բարեկամանալ, մըտերմանալ, բնկերանալ, ծանոթանալ, հաղորդվել, հաշտվել), շարժում ցույց տվող (գնալ, գալ, ուղարկել, բերել, ելնել, դուրս գալ, նստել, վազել), առքի-վաճառքի գործողություն ցույց տվող (առնել, վաճառել, ծախել, գնել), ակտիվ ներգործություն արտահայտող (այրել, վառել, դաղել, կտրել, կոտրել, ջարդել, հոշոտել, ոչնչացնել, զխատել, սպանել, փորել, մաքրել, զարդարել, հարդարել), անջատման, զատման գործողություն ցույց տվող (կտրել, պոկել, բաժանել, խլել, կորզել, անջատել, դատել, քաղել, հանել, ընկնել, ջոկել, փրկել, թափել), զգացական (սթափվել, զգաստանալ, արթնանալ, բաց անել, ուշքի գալ, հանգստանալ և այլն), ծագման, սերման գործողություն ցույց տվող (ծագել, սերել, ծնվել, առաջանալ, առաջ դալ, ստեղծվել և այլն), ստեղծման գործողություն ցույց տվող (ստեղծել, շինել, պատրաստել, կերտել, գոյանալ, ձուլել, հիփել, թխել, կոփել, գործել, մանրել և այլն), իմացական (իմանալ, գուշակել, ճանաչել, գիտենալ և այլն): Հարկ է նկատել, որ բայերի՝ վերը մատնանշված խմբերի առանձնացումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բայերի դասակարգում իմաստային հատկանիշով:

Վ. Քոսյանի՝ բայերի այդ խմբավորումները նույնպես կնպաստեն թե՛ բայերի իմաստային (և ոչ միայն իմաստային) դասակարգման հե-

տագա խորացմանը, թե՛ բայական խնդրառության ավելի ծավալուն ու ամբողջական քննությունը:

Բայերի տարբեր խմբավորումների հանդիպում ենք նաև Ն. Պառնասյանի, Մ. Ասատրյանի, Ա. Մարգարյանի և այլոց ուսումնասիրություններում³⁵, որոնք տարբեր առիթներով այս կամ այն չափով անդրադարձել են նաև բայերի խմբավորման հարցին, առանձնացրել մի քանի խմբեր՝ տալով համապատասխան անվանումներ կամ էլ սոսկ թվարկել են դրանք³⁶:

Ինչպես երևաց վերը շարադրվածից, բայերի դասակարգման ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ են տարվել, և քիչ չեն այն ուսումնասիրությունները, ուր պատշաճ տեղ է հատկացված նաև բայերի իմաստային դասակարգմանը: Թեև հետազոտողների նպատակը չի եղել իմաստային հատկանիշով բայերի դասակարգումն ու դրանց քննությունը (ներանք այդ արել են իրենց առջև դրված բուն խնդիրների լուսաբանման կապակցությամբ), սակայն կատարված աշխատանքը բավարար չափով լույս է սփռում նաև իմաստային հատկանիշով բայերի դասակարգման և հատկապես բայական կապակցությունների ավելի խոր ու հանգամանալից ուսումնասիրության վրա, ուստի և արժանի է ուշադրության:

ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԵՐԻ ԴԵՐԸ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵՋ

Խնդրառությունը, ինչպես արդեն նշվել է, հայ քերականագիտության մեջ ըմբռնվել է լայն և նեղ իմաստներով: Նեղ առումով նշանակել է տվյալ բայի խնդիր ստանալը, այսինքն՝ չի ընդգրկել պարագաառությունը, իսկ լայն իմաստով խնդրառությունը-ը տարածվել է նաև պարագաառության վրա և չի սահմանափակվել միայն խնդիրներով:

«Խնդրառություն» տերմինը մենք օգտագործելու ենք լայն առումով, այն տարածելով նաև պարագաառության և կապառության վրա: Այդ նշանակությամբ խնդրառությունը-ը համընկնում է կառավարություն տերմինին: Կառավարությունը-ը սկզբնապես ունեցել է թե՛ նեղ և թե՛ լայն

35 Ն. Պառնասյան և ուրիշներ, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, 1976: Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ, 1973: Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, 1966:

36 Աշխատանքը շփանրաբեռնելու համար կանգ չենք առնում նշված հեղինակների առանձնացրած բայախմբերի վրա, ամենևին էլ այն կարծիքին չլինելով, թե դրանք կարևոր ու էական չեն:

իմաստով կիրառութիւն, իսկ այժմ հիմնականում գործածվում է լայն իմաստով, ընդգրկելով թե՛ խնդիր ու պարագա ստանալը և թե՛ կապառութիւնը: Մեր կարծիքով նպատակահարմար չէ երկու տերմինների զուգահեռ գործածութիւնը գրեթե նույն նշանակութեամբ:

Կարելի է պահել խնդրառութիւն-ը՝ այդ տերմինի տակ հասկանալ խնդիր ու պարագա առնելը:

Հարմար չէ կառավարութիւն տերմինի օգտագործումը, քանի որ ա) այն կարող է շփոթութեան տեղիք տալ՝ համընկնելով պետական իշխանութեան բարձրագույն կառավարող, գործադիր մարմնի անվանման հետ, բ) կառավարութիւնը, իբրև քերականական տերմին, նոր պետք է տարածում ստանա, իսկ խնդրառութիւն իբրև այդպիսին, արդեն բավականին արմատավորված ու տարածված է: Ահա թե ինչու խնդրառութիւն-ը նախընտրելի է կառավարութիւն-ից: Սա չի նշանակում, թե կառավարութիւն-ը չի կարող երկար գործածվել ու դառնալ սովորական տերմին: Այստեղ խոսքն այդ մասին չէ, այլ շրջանառութեան մեջ դնելու նրա անհրաժեշտութեան: Վերջին հաշիւով տերմինները մեծ մասամբ պայմանական են, և դա հնարավորութիւն է ստեղծում դրանք գործածել նաև նոր իմաստներով ու նշանակութիւններով, իհարկե, ընդլայնելով կամ սահմանափակելով նրանց իմաստները: Այդ տեսակետից ևս մոտենալով խնդրառութիւն տերմինին, կարծում ենք ավելի հարմար է այն գործածել լայն առումով, քան շրջանառութեան մեջ մտցնել կառավարութիւն-ը, մասնավոր ու վերջինս էլ հաճախ կիրառվել է իբրև խնդրառութիւն-ին համարժեք՝ նշանակելով տվյալ բայի խնդիր ստանալը և ոչ ավելին: Եթե կառավարութիւն-ը կարելի է լայն իմաստով գործածել, ապա նույնը կարելի է տարածել նաև խնդրառութիւն տերմինի վրա: Նախընտրելի ենք համարում վաղուց արմատացած և լայնորեն տարածված տերմինի գործածութիւնը, քան հնում գործածված և մոռացված տերմինի վերականգնացումը:

Խնդրառութիւնը, ինչպես արդեն նշվել է, բառերի ստորադասական կապակցութեան այնպիսի եղանակ է, երբ ստորադաս անդամը որոշակի փոփոխութիւն է կրում գերադաս անդամի պահանջով կամ թեւադրմամբ, այսինքն՝ հանդես է գալիս այս կամ այն հոլովով կամ էլ դրսևորվում է հոլովական ձևի ու կապի զուգորդութեամբ: Գ. Զահուկյանի ըմբռնմամբ խնդրառութիւնը (կառավարութիւնը) քերականական կախման այն եղանակն է, որն իրականացվում է առաջին հերթին լրացումների հոլովական ու կապային ձևավորմամբ³⁷:

խնդրառութիւնը որոշակիորեն տարբերվում է համաձայնութիւնից, և դա արտահայտվում է նրանում, որ համաձայնութիւն ղեկընդունող ստորադաս անդամն ստանում է գերադասի քերականական հատկանիշները, այսինքն՝ լրացման ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ձևով, իսկ խնդրառութիւն ժամանակ ստորադաս անդամի ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ոչ թե ձևով, այլ իմաստով, այսինքն՝ լրացումն այս կամ այն ձևն է ստանում՝ թելադրված լրացչալի նշանակութեամբ: Այսպես՝ Ես մտածում եմ այդ մասին: Մենք մտածում ենք այդ մասին: Ես կմտածեմ այդ մասին: Մենք պիտի մտածենք այդ մասին: Դու մտածիր այդ մասին:

Այստեղ գերադաս բառի քերականական ձևը որևէ դեր չի խաղում խնդրառութիւն մեջ: Լրացչալը բոլոր օրինակներում հանդես է եկել միևնույն ձևով (այդ մասին), մի բան, որ պայմանավորված է ոչ թե բայերի քերականական հատկանիշներով, այլ նրանց դրսևորած իմաստներով: Այսպիսով, կապակցութիւն գերադաս անդամի ձևային փոփոխութիւնը չի արտահայտվում ստորադասի ձևի մեջ: Վերջինս մնում է անփոփոխ, այսպես ասած, շեղոք ու անտարբեր գերադաս բառի ձևի նկատմամբ:

Հետևյալ օրինակներում՝ Մարդպետունին վախենում էր նախարարների դավաճանութիւնից: Մենք սարսափում ենք նրանց գժտութիւնից, լրացումները հանդես են եկել միևնույն հոլովով՝ բացառականով, մի բան, որ պայմանավորված է այդ բայերի իմաստային ընդհանրութեամբ:

Հարկ է նկատել, որ իմաստային ընդհանրութիւն ունեցող բառերը սովորաբար միևնույն բնույթի լրացումներ են ստանում, այսինքն՝ միևնույն դրսևորումն ունեցող լրացում են պահանջում, և դա վերաբերում է ոչ միայն բայերին, այլև գոյականներին, ածականներին և այլն: Այսպես՝ տեղյակ իրավիճակին, անտեղյակ ցավին, իրագեկ գործերի ընթացքին, գիտակ գործին և այլ կապակցութիւնների մեջ լրացումները ձևավորվել են տրական հոլովով, մի բան, որ պայմանավորված է ածական-լրացչալների իմաստային ընդհանրութեամբ (դրանք արտահայտում են իրազեկութիւն իմաստ):

Հարգանք մեծերի նկատմամբ, սեր ամուսնու նկատմամբ, համակրանք աշխատակիցների նկատմամբ, ատելություն թշնամու նկատմամբ և այլ կապակցութիւններում լրացումներն ստացել են կապային ձևավորում (սեռական հոլովածև + նկատմամբ կապ)՝ պայմանավորված լրացչալ-գոյականների իմաստային միևնույն դաշտին պատկանելու հանգամանքով: Դրանք արտահայտում են հոգեկան զգացում:

Իմաստային ընդհանրութիւն են ցուցաբերում պայքարել, կռվել, պատերազմել, մարտնչել, բռնաբռնել և այլ բայեր, որոնք արտահայտում

են պայքարելու, կռվելու իմաստներ: Այդ բայերն առնում են սեռական հոլովի ու դեմ կապի զուգորդմամբ ձևավորված լրացումներ (պայքարել հանցագործության դեմ, կռվել բռնականների դեմ, մարտնչել թշնամու դեմ, բողոքել դեկավարության դեմ և այլն):

Նկատենք, որ բողոքել բայի լրացումը կարող է դրսևորվել նաև տրական և բացառական հոլովներով կամ էլ սեռականով ու մասին կապով՝ արտահայտելով իմաստային տարբերություններ ու նրբերանգներ: Այսպես՝ բողոքել դիրեկտորին, բողոքել դիրեկտորից, բողոքել դիրեկտորի մասին կապակցություններից առաջինում հանգման հարաբերություն է դրսևորվում, մյուսներում՝ վերաբերության, ընդ որում վերաբերության իմաստը ավելի ընդգծված ձևով է արտահայտվում կապային լրացման մեջ (բողոքել դիրեկտորի մասին): Իմաստային միևնույն դաշտին պատկանող անջատել, անջատվել, գատել, գատվել, ջնկել, բաժանվել, պոկել, պոկվել, կտրվել, հեռանալ, փախչել և այլ բայեր ստանում են բացառականով ձևավորված լրացումներ (անջատել հոսանքից, անջատվել խրմբից, գատել միմյանցից, բաժանվել իրարից, պոկվել հանգույցից, կտրվել ժայռից, հեռանալ ընկերոջից, փախչել թշնամուց և այլն): Սրանք արտահայտում են անջատման, հեռացման հարաբերություն:

Բացառականով խնդրառությունը բնորոշ է նաև այն բայերին, որոնք սերման, ծագման կամ ելման հարաբերություն են արտահայտում: Այդպիսիք են սերել, սերվել, ծնվել, ծագել, բխել, ելնել, առաջ գալ, երևան գալ, դուրս ելնել, դուրս գալ, ստեղծվել և այլն. օրինակ՝ սերել իշխանական տոհմից, ծնվել հողից, ծագել ուրարտացիներից, բխել փառաբերից, ելնել օրենսգրքից, դուրս գալ ֆաղափից, ստեղծվել օրգանական նյութերից և այլն:

Իմաստային միևնույն դաշտին են պատկանում վախենալ, սարսափել, երկյուղել, երկյուղ կրել, երկյուղ ունենալ, ահաբեկվել, սոսկալ և այլ բայեր, որոնց լրացումները դարձյալ նույն բնույթի են՝ արտահայտված բացառական հոլովաձևով. օրինակ՝ վախենալ թշնամուց, սարսափել սպանությունից, երկյուղել գաղաններից, երկյուղ կրել երկպառակությունից, հաբեկվել թշնամու հարձակումից, սոսկալ գերինների տեսքից և այլն:

Իմաստային ընդհանրություն ունեցող հպարտանալ, հիանալ, պարծենալ, սփանջանալ, կլանվել և այլ բայերի բնորոշ է գործիական հոլովով արտահայտված խնդրառություն (հպարտանալ տղայով, հիանալ ֆաղափի կառույցներով, սփանջանալ բնության գեղեցկությամբ, պարծենալ ծնողներով, կլանվել երաժշտությամբ և այլն):

Վերջապես՝ վիճակ ցույց տվող բնել, հորանջել, ննջել, կանգնել, նստել և այլ բայեր ստանում են ներգոյական հոլովով արտահայտված

լրացումներ: Ինչպես՝ Բենկ ճնջարանում, հորանջել գնացում, ճնջել հյու-
րասենյակում, նստել դահլիճում, կանգնել պատշգամբում և այլն:

Ներգոյականով լրացում ստանալը բնորոշ է նաև ակտիվ գործողու-
թյուն ցույց տվող սպանել, կոտրել, ջարդել, սղոցել, խեղդել, վառել,
գլխատել և այլ բայերի (սպանել բանտում, սղոցել արհեստանոցում,
խեղդել ծովում, վառել բնակարանում, գլխատել ճամբարում և այլն)³⁸:

Վերը շարադրվածից երևում է, որ իմաստային միևնույն դաշտին
պատկանող բառերին բնորոշ է միատեսակ խնդրառություն: Հարկ է նշել,
սակայն, որ բայերի իմաստային դաշտերը չափազանց շատ են, իսկ
հոլովներն ու կապերը սահմանափակ են, ուստի իմաստային ամեն մի
դաշտի պատկանող բայախումբը չի կարող առանձին, միայն իրեն բնո-
րոշ հոլովական կամ կապային դրսևորում ստանալ, այսինքն՝ ամեն մի
բայախմբի համար գոյություն չունի առանձին հոլովածև (կամ կապային
արտահայտություն), դրա համար էլ իմաստային տարբեր դաշտեր կա-
րող են ստանալ նաև միևնույն կամ գրեթե նույն բնույթի լրացումներ:
Այդ տեսակետից աչքի է ընկնում հատկապես տրական հոլովածևը, որով
կարող են կիրառվել իմաստային տարբեր դաշտերի պատկանող մի շարք
բայախմբերի լրացումներ:

Այսպես՝ տրականով խնդիր են առնում ա) հանգման հարաբերու-
թյուն արտահայտող հանգել, հանդիպել, մոտենալ, միանալ, դիպչել,
կպչել, միահյուսվել, բախվել, քսվել և այլ բայեր (հանգել եղրակացու-
թյան, հանդիպել ընկերոջը, մոտենալ կայարանին, դիպչել ծառին, կպչել
ձեռքին, բախվել գնացքին, քսվել պատին), բ) մատուցման իմաստ ունե-
ցող մատուցել, նվիրել, տալ, հանձնել, պարգևել և այլ բայեր (մատու-
ցել հաճախորդին, նվիրել հյուրին, տալ արշավախմբին, հանձնել տի-
րոջը, պարգևել առաջավորներին): Նկատենք, որ այս խմբի բայերը կա-
րող են ստանալ նաև կրող խնդիր. օրինակ՝ ապրանքը հանձնել հաճա-
խորդին, շքանշանը հանձնել առաջավորներին, գիրքը նվիրել գրադա-
րանին և այլն: Այստեղ առկա է կրկնակի խնդրառություն՝ արտահայտ-
ված հայցականով ու տրականով, գ) ասացական ասել, հաղորդել, պատ-
մել, հայտնել, հրամայել, թելադրել, պատասխանել, հարցնել, զեկուցել,
տեղեկացնել և այլ բայեր (ասել ուսուցչին, հաղորդել հրամանատարու-
թյանը, պատմել ընկերոջը, հայտնել թշնամուն, հրամայել զինվորներին,
պատասխանել հարցին, զեկուցել գիտխորհրդին և այլն): Այս բայերի
մի մասը ևս կարող է ստանալ նաև կրող խնդիր (լուրը հայտնել ղեկա-

38 Ներգոյական հոլովով արտահայտված լրացումների դեպքում խնդրառությունը մեծ
մասամբ դրսևորվում է պարագառությամբ, այսինքն՝ լրացումները ավելի շատ պա-
րզայի, քան խնդրի պաշտոնով են կիրառվում:

վարութեանը, տեքստը թեւադրել աշակերտներին, դասը պատմել ուսուցչին և այլն): Նշված բայերից մի քանիսը կարող են ստանալ վերաբերութեան խնդիր՝ արտահայտված այդ դերանվան հայցական հոլովի և մասին կապի զուգորդմամբ. օրինակ՝ տեղեկացնել այդ մասին, պատմել այդ մասին, հաղորդել այդ մասին և այլն:

Վերը նշված ասացական բայերի լրացումների պատկերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կաղապարներով՝

բայ + գ. տրական հոլով.

բայ + գ. հայցական հոլով + տրական հոլով.

բայ + մասին կապ + կապվող բառ.

բայ + մասին կապ + կապվող բառ + տրական հոլով:

Տրականով խնդրառություն են ցուցաբերում նաև առնչակցություն ցույց տվող առնչվել, մասնակցել, զուգակցել, աջակցել, թղթակցել, գործակցել, աշխատակցել, դաշնակցել, ձայնակցել և այլ բայեր. օրինակ՝ առնչվել գործին, մասնակցել հանդեսին, զուգակցել գիտական աշխատանքին, աջակցել աղատագրական շարժմանը, թղթակցել ռադիոյին, դաշնակցել հույներին և այլն: Նկատենք, որ առնչվել և դաշնակցել բայերի լրացումները կարող են արտահայտվել նաև սեռական հոլովի ու հետ կապի զուգորդմամբ. ինչպես՝ առնչվել մշակույթի հետ, դաշնակցել ռուսների հետ: Որոշ տարբերություն են հանդես բերում գործակցել և խորհրդակցել բայերը, որոնց համար առավել բնորոշ է կապային խնդրառությունը՝ ձևավորված սեռականով և հետ կապով. օրինակ՝ գործակցել դիրեկտորի հետ, խորհրդակցել ղեկավարության հետ և այլն: Խորհրդակցել բայի լրացումը կարող է արտահայտվել մասին, շուրջ, կապակցությամբ կապերով. օրինակ՝ խորհրդակցել այդ մասին (այդ հարցի շուրջ, այդ կապակցությամբ):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է նշել, որ բառերի խընդրառութեան մեջ որոշակի դեր են կատարում իմաստային դաշտերը: Նույնիմաստ բայերի համար հիմնականում բնորոշ է նույն բնույթի լրացում ստանալը, սակայն, դրա հետ միասին առանձին բայեր հանդես են բերում նաև որոշ տարբերություններ խնդիրների ձևավորման մեջ՝ պայմանավորված բայերի նրբիմաստներով, նախադասութեան կառուցվածքով, հաղորդման նպատակաուղղվածությամբ, լրացման բնույթով և այլ հանգամանքներով:

Ուրեմն, մի կողմից իմաստային միեկնույն դաշտին պատկանող բառերը ստանում են նույն բնույթի լրացումներ, մյուս կողմից՝ տարբեր դաշտերի բայախմբերի լրացումները հանդես են գալիս նույն հոլովա-ձևով կամ ստանում կապային միեկնույն դրսևորումը. դա, իհարկե, միանգամայն պարզ է ու հասկանալի: Բայիմաստները շատ են, իսկ հո-

լովներն ու կապերը սահմանափակ, որը և պատճառ է հանդիսանում նաև իմաստային տարբեր դաշտերի պատկանող որոշ բայերի լրացումների միևնույն դրսևորում ստանալուն:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մի շարք բայեր ստանում են միայն հոլովաձևով (կամ հոլովաձևերով) արտահայտված լրացումներ, որոշ բայերի լրացումները ձևավորվում են միայն կապերով, կան բայեր էլ, որոնց լրացումները կարող են ստանալ թե՛ հոլովական, թե՛ կապային ձևավորում: Այս վերջին խմբի բայերը քանակապես գերազանցում են մյուսներին, և քիչ են այն բայերը, որոնց խնդիր-լրացումների դրսևորումը սահմանափակված է, այսինքն՝ կարող են հանդես գալ կա՛մ միայն հոլովաձևերով, կա՛մ էլ միայն կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ: Այսպես՝ ուտել, խմել, կարել, կաբել, հագնել, քննել, հայցել, ծխել, ծաղրել և այլ բայերի բնորոշ է հոլովաձևով արտահայտված խնդրառություն (ուտել ճաշը, խմել գինին, կարել կոստյումը, հագնել վերարկուն, քննել գործը, ծաղրել ընկերոջը, ծխել ծխախոտը և այլն): Նկատենք նաև, որ նշված բայերից մի քանիսը կարող են ստանալ մեկից ավելի հոլովներով արտահայտված խնդիրներ (ուտել ճաշը (ճաշից), խմել գինին (գինուց) և այլն): Այստեղ լրացումը մի դեպքում հանդես է եկել հայցականով, մյուս դեպքում՝ բացառականով՝ արտահայտելով խնդրային գրեթե նույն հարաբերությունները: Հետևյալ բայերը՝ մաքառել, մարտնչել, բողոքել, զայրանալ, զարմանալ, ամուսնանալ, հաշտվել և այլն պահանջում են կապային ձևավորում ունեցող լրացումներ (մաքառել թշնամու դեմ, մարտնչել թշնամու դեմ, բողոքել որոշման դեմ, զայրանալ երեխայի վրա, զարմանալ մի բանի վրա, հաշտվել ընկերոջ հետ, ամուսնանալ սիրած աղջկա հետ և այլն): Վերջապես, շատ ու շատ բայերի համար բնորոշ է թե՛ հոլովաձևով, թե՛ կապային ձևավորմամբ խնդրառություն: Այսպես՝ գրել նամակ (այդ մասին), պատմել հեքիաթ (գործից, այդ (մեկի) մասին), խորհել անելիքը (այդ (ներա) մասին), ծանոթանալ գործին (երգչուհու հետ), ժպտալ ընկերոջը (ընկերոջ ասածի վրա), իմանալ դադունիքը (այդ մասին) և այլն:

Նկատենք, որ միևնույն բայի տարբեր ձևով արտահայտված լրացումները դրսևորում են խնդրային տարբեր հարաբերություններ: Այսպես՝ պատմել հեքիաթ (այդ մասին), խորհել անելիքը (այդ մասին, դրա շուրջ) և այլ կապակցություններում լրացումները շարահյուսական տարբեր գործառույթ ունեն՝ կրող և վերաբերության խնդիրների: Որոշ դեպքերում, սակայն, լրացումները ոչ թե տարբեր պաշտոններով են կիրառվում, այլ շարահյուսական նույն դերն են կատարում՝ դրսևորելով իմաստային ու լեզվաոճական նուրբ տարբերություններ: Այսպես՝ ծանոթանալ

գործին (ղեկավարի հետ), ժպտալ հանդիսատեսին (ընկերոջ ասածի վրա) և այլ կապակցություններում տրականով արտահայտված լրացումները հանգման հարաբերություն են դրսևորում, իսկ կապային ձևավորում ստացած լրացումներով հանգման նշանակության հետ դրսևորում է նաև փոխադարձության (ծանոթանալ ղեկավարի հետ) և անհավանականության (ժպտալ ընկերոջ ասածի վրա) հարաբերություն: Այսինքն՝ կան լեզվաոճական և իմաստային նուրբ տարբերություններ այդ կապակցությունների միջև:

Կարևոր է շեշտել, որ մի շարք բայերի համար թեև առավել հատկանշական ու բնորոշ է խնդրառության այս կամ այն տեսակը, որը կայուն օրինաչափություն է ներկայացնում, սակայն հանդիպում են նաև խնդրառական այլ դրսևորումներ: Այսպես՝ եթե տվյալ բայերի համար առավել բնորոշը կապային խնդրառությունն է, ապա նրանք, իհարկե, ոչ հաճախակի ու ոչ օրինաչափորեն կարող են հանդես բերել նաև հոլովական խնդրառություն և, ընդհակառակը, եթե նրանց համար հատկանշական է հոլովական ձևավորմամբ լրացում ստանալը, ապա նրանք կարող են (դարձյալ ոչ հաճախակի) ստանալ նաև կապային ձևավորմամբ լրացումներ: Այդ դեպքում, անշուշտ, խնդրառության մի տեսակը գերիշխող է լինում, տարածված ու սովորական, իսկ մյուսը՝ անսովոր ու ոչ օրինաչափական: Բացի դրանից, կան բայեր, որոնց լրացումը օրինաչափորեն դրսևորվում է այս կամ այն կապով ու կապվող բառով, սակայն հանդիպում են նաև նույն բայերի՝ ուրիշ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ ձևավորված լրացումներ:

Հիանալ բայը պահանջում է գործիական հոլովաձևով ձևավորված խնդիր. օրինակ՝ Անհագուրը հիացավ ոսկեղեղձան հյուսերով (ԱԲ, Երկ., էջ 230): Գործածական են նաև հիանալ բնության գեղեցկությամբ, հիանալ ուսանողի պատասխաններով և այլն: Այս խնդրառությունը սովորական ու օրինաչափական է հիանալ-ի համար: Սակայն, թեև ոչ հաճախակի, նշված բայը ստանում է նաև կապային խնդրառություն. ինչպես՝ Բայց նրա սրտատուրքան վրա հիացած մտածում էր (ՎԱ, ՍԱ, էջ 44): Ընկերները նրան դիտում էին ամեն կողմից և հիանում նրա հերկույեսյան կազմվածքի վրա (Ն. տ., էջ 185): Կապային խնդրառությունը հիանալ բայի համար այնքան էլ բնորոշ ու օրինաչափական չէ, գերիշխողը, սովորականն ու հատկանշականը գործիականով արտահայտված խնդրառությունն է:

Հարկ է նկատել, որ հիանալ-ը կարող է ստանալ նաև բացառականով արտահայտված լրացում. օրինակ՝ նա բեռը ցած դրեց, բաց արեց ու սկսեց ձեռքով խառնել գանձը և ինքն իրեն հիանալ նրա տեսքից (ՎԱ, ՍԱ, էջ 278): Այս խնդրառությունը կապային խնդրառության նման բնո-

րոշ չէ հիանալ բային: Այն ևս տարածում չունի գրական լեզվում և քիչ է հանդիպում:

Գնալ բայի համար սովորական է կա՛մ միայն հայցականով, կա՛մ էլ հայցական հոլովի և դեպի կապի զուգորդմամբ արտահայտված լրացում ստանալը. օրինակ՝ — Ափսոս Մարիան, գնաց դեպի մահ (Ավ., 11. 2. 1981): Պրոֆեսորադասախոսական կոլեկտիվները դեպի ՍՄԿԿ 26-րդ համագումարը կգնան նոր նվաճումներով (ՍՀ, 12. 2. 1981): Սովորական են նաև գնալ ֆաղաֆ (տուն, անտառ, ինստիտուտ) և գնալ դեպի քաղաք (տուն, անտառ, ինստիտուտ և այլն) արտահայտությունները: Թեև ոչ հաճախադեպ հանդիպում են նաև վրա կապով ու կապվող բառով ձևավորված լրացումներ. օրինակ՝ Ձին գնաց ծխի հոտի վրա (ՍԽ, ՄՍ): Ներս ընկավ խոսքովը և գնաց Գյումրի վրա (ԴԴՎ): Երկու դեպքում էլ դրսևորվում է տեղի իմաստ՝ ուղղության հարաբերությամբ, սակայն դեպի կապով ձևավորվածը բնորոշ ու օրինաչափական է գնալ բայի համար, իսկ վրա կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումն անսովոր է ու ոչ օրինաչափական: Այն դուրս է գալիս գործածությունից՝ իր տեղը զիջելով դեպի կապով ձևավորված լրացումներին:

Զարմանալ բայը պահանջում է վրա կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ ձևավորված լրացում (զարմանալ մի բանի (մեկի) վրա), որը նրա համար սովորական ու բնորոշ խնդրառություն է: Սակայն երբեմն հանդիպում է նաև հոլովական խնդրառություն. օրինակ՝ Ի միջի այլոց, հավերը անկեղծորեն զարմացած էին իրենց ձագերի տարօրինակ տեսքով (ՎԱ, ՍԱ, էջ 139): Գործիական հոլովով արտահայտված խնդրառությունը օրինաչափական ու բնորոշ չէ զարմանալ-ի համար:

Վրդովվել բայը հիմնականում ստանում է բացառականով լրացում (վրդովվել մեկից (մի բանից)), ուր լրացման միջոցով դրսևորվում է ներգործության և պատճառի հարաբերություն: Այսպես՝ հայրը վրդովվեց աղջկանից (աղջկա կողմից) կարող է նշանակել ա) աղջիկը պատճառ հանդիսացավ հոր վրդովման, բ) աղջիկը վրդովվեցրեց հորը, հայրը վրդովմունք ապրեց, վրդովվեց աղջկա կողմից և այլն:

Առաջին կապակցության մեջ իշխում է պատճառի, երկրորդում՝ ներգործության հարաբերությունը:

Վրդովվել բայը երբեմն առնում է նաև դեմ կապով ու կապվող բառով ձևավորված լրացում. օրինակ՝ Նա վրդովված էր այդ չեղյալ վիշապի դեմ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 315): Այս խնդրառությունը այնքան էլ բնորոշ չէ վրդովվել բային, թեև հանդիպում է գեղարվեստական խոսքում: Այդ դեպքում լրացումը համատեղում է հանգման և ընդդիմության հարաբերություններ, այսինքն՝ նրա իմաստը անխառն չէ: Վրդովվել բայի՝ դեմ կապով ձևավորված խնդրառությունը մասամբ պայմանավորված է նրա-

նով, որ վրդովվել-ը դրսևորում է նաև կատաղելու, զայրանալու նշանակություն, իհարկե, ոչ որպես հիմնական իմաստ, այլ երկրորդական, ածանցյալ նշանակություն, իսկ կատաղել և զայրանալ բայերի համար սովորական ու բնորոշ է դեմ կապով ձևավորված խնդրառությունը. օրինակ՝ Բայց կարո՞ղ է նահապետական հոգեբանությունը հայ մարդը, թեկուզ լինի շատ կատաղած նոր կարգերի դեմ անառակության մղիքը աղջկան (ՄՀ, 14. 2. 1981):

2. ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Ժամանակակից հայոց լեզվի բայերի մեջ առանձնանում են այսպես կոչված մտածական բայերը, որոնք ցույց են տալիս մարդու մտածողությունն ու մտալիոր գործունեությունը, այլև դրանց առնչվող, դրանց հետ սերտորեն կապված գործողություններ: Մտածողություն տեղումինը կիրառում ենք լայն իմաստով՝ տարածելով ոչ միայն բուն մտածողության, այլև ընդհանրապես մարդու մտալիոր գործունեության՝ իմացության, ճանաչողության, գիտակցության, հիշողության և այլնի վրա, որոնք սերտորեն կապված են մտածողության հետ՝ հանդիսանալով վերջինիս յուրատեսակ դրսևորումները: Մտածական բայերի մեջ, այսպիսով, ընդգրկվում են այն բոլոր բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը կապվում կամ առնչվում է մարդու մտածողությանը, վերաբերում է նրա մտալիոր գործունեությանը:

Մտածական բայերի քանակը թեև այնքան էլ մեծ չէ (հասնում է շուրջ 50—60-ի), սակայն դրանք ընդհանրությունների հետ միասին հանդես են բերում նաև որոշ տարբերություններ: Այդ տարբերություններն ու զանազանությունները արտահայտվում են նրանց դրսևորած իմաստների, գործողության բնույթի, առարկայի կամ խնդրի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, խնդիրների ձևավորման և այլնի մեջ:

Մտածական բայերի պատկերը, հատկապես խնդրառությունը՝ առավել պարզ ու հստակ ներկայացնելու համար շատ կարևոր է նաև դրանց դասակարգումը: Մատնանշված բայերի դասակարգումը կարելի է կատարել տարբեր հիմունքներով՝ մի դեպքում նկատի առնելով նրանց արտահայտած նշանակությունները, մի այլ դեպքում՝ առարկայի կամ խնդրի նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը, երրորդ դեպքում՝ խնդիրների ձևավորումը, չորրորդ դեպքում՝ գործողության բնույթը, երբեմն էլ սեռային հատկանիշը և այլն:

Մտածական բայերի ճնշող մեծամասնությունը ներգործական սեռի է, և շատ քիչ են չեզոք սեռի բայերը: Մտածական բայերի կազմի մեջ

մտնող ներգործականների խնդրառութիւնը, բնականաբար արտահայտվում է կրող խնդիր, իսկ շեղութեանը այլ (ոչ կրող) խնդիրներ ստանալու մեջ:

Խնդրառական տարբերութիւնը հիմնականում պայմանավորված է այդ բայերի դրսևորած իմաստներով: Նույնիսկ միևնույն մասնը խմբերի մեջ մտնող բայերն իմաստային որոշ տարբերութիւն են հանդես բերում, որը և պատճառ է դառնում նրանց խնդրառական զանազանութեան: Այսպես՝ թեև մտածութիւն են արտահայտում մտածել, դատել, խորհել, մտորել, մտմտալ, միտք անել և նման բայեր, սակայն դրանցից յուրաքանչյուրի իմաստը բացարձակ նույնը չէ, դրանք ունեն նրբիմաստներ, որով և պայմանավորվում են խնդրառական որոշ տարբերութիւններ: Նման զանազանութիւններ հանդես են բերում նաև մտածական մյուս բայերը:

Մտածական բայերի կազմում կարելի է առանձնացնել մի քանի մասնը խմբեր՝ հիմք ընդունելով նրանց դրսևորած բուն նշանակութիւնները: Այսպես՝ որոշ բայերի ցույց տված գործողութիւնը կապվում է մտածութեան բուն պրոցեսի հետ, ինչպես՝ մտածել, խորհել, միտք անել և այլն: Մի քանի բայերի արտահայտած գործողութիւնը առնչվում է իմացութեան ու ճանաչողութեան հետ, ինչպես՝ իմանալ, գիտենալ, ճանաչել և այլն: Որոշ բայեր արտահայտում են հասկանալու, ըմբռնելու գործողութիւն, ինչպես՝ հասկանալ, գիտակցել, գլխի ընկնել, կռահել, ըմբռնել և այլն: Կան բայեր էլ, որոնց իմաստը հիշողութեան հետ է կապվում, ինչպես՝ հիշել, վերհիշել, մոռանալ, մտապահել, մտաբերել և այլն:

Այսպիսով՝ մտածական բայերի կազմում առանձնանում են հետևյալ մանրախմբերը՝ ա) մտածութեան բայեր, — արտահայտում են մտածութեան պրոցեսը: Այդպիսիք են՝ մտածել, դատել, խորհել, մտորել, միտք անել, մտմտալ և այլն: բ) իմացութեան բայեր, — դրսևորում են իմանալու, գիտենալու նշանակութիւն: Այդպիսիք են՝ իմանալ, գիտենալ, ճանաչել և այլն: գ) Հասկացման կամ կռահման բայեր, — ցույց են տալիս հասկանալը, ըմբռնողութիւնը, կռահելը: Այդպիսիք են՝ հասկանալ, գիտակցել, գլխի ընկնել, կռահել, ըմբռնել, պատկերացնել, կշռադատել և այլն: դ) Զգացութեան բայեր, — ցույց են տալիս ճանաչողութեան ստորին աստիճանը: Այդպիսիք են զգալ, զգայել, ընկալել և այլն: ե) Հիշողութեան բայեր, — սրանց դրսևորած գործողութիւնը կապվում է հիշողութեան, մտապահման հետ: Այդպիսիք են հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, մտահան անել, մոռանալ և այլն: զ) Մտահանգման բայեր, — արտահայտում են եզրակացութիւն, եզրահանգում: Այդպիսիք են՝ մտահանգել, եզրակացնել, եզրահանգել, եզրակացութեան գալ, եզրակացութիւն անել և

այլն: Այս մանրախմբերի առանձնացումը կատարված է որոշ պայմանականութեամբ, և դրանք իրարից խստորեն չեն սահմանազատվում: Տվյալ մանրախմբի բայերից մեկ-երկուսը կարող են հանդես գալ նաև մեկ ուրիշ խմբի հատկանշով: Այդ նշանակում է, որ խմբավորման մեջ լիովին չի պահպանվել բաժանման անդամների՝ միմյանց բացառելու օրենքը, մի բան, որ պայմանավորված է բուն նյութի թելադրմամբ: Չնայած որոշ պայմանականութեանը, այդ խմբավորումն ավելի հստակ ու որոշակի է դարձնում մտածական բայերի կազմը, նրանց դրսևորած իմաստներն ու նշանակությունը, որոնցով էլ հենց պայմանավորվում են խնդրառական տարբերությունները, որոնք ոճավորում են խոսքը՝ ձևեր բերելով ոճական արժեք ու կիրառություն:

Ըստ իրենց դրսևորած գործողութեան բնույթի՝ մտածական բայերը առանձին խմբերի չեն բաժանվում. նրանց արտահայտած գործողությունը հիմնականում բնորոշ է բանական էակին՝ մարդուն, այսինքն՝ կարող է իրացվել մարդկանց կողմից:

Խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ բայերի բաժանման հարցին անդրադարձել է Մ. Աբեղյանը և արել կարևոր դիտողություններ: Նա ըստ մատնանշված հատկանիշի, բոլոր բայերը բաժանում է երկու խմբի՝ ենթակայական և առարկայական: Ենթակայական բայերը այնպիսի գործողություն են ցույց տալիս, որը կատարելու համար միայն ենթական բավական է, իսկ առարկայական բայերի ցույց տված գործողությունը կատարելու համար ենթակայից բացի հարկավոր է մեկ կամ երկու ուրիշ առարկա ևս: Առարկայական բայերը ըստ Մ. Աբեղյանի, իրենց նշանակութեան համեմատ իբրև լրացում պահանջում են մեկ կամ երկու խնդիր, առանց որի խոսքը թերի կմնա³⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Աբեղյանը այդ խմբավորման հիմքում դնում է նրանց խնդիր ստանալու կամ չստանալու հատկանիշը: Որոշ բայեր կարող են կիրառվել առանց խնդրի, և նախադասությունը կամ խոսքը թերի չի լինի, իսկ որոշ բայեր, թեև գործածվեն առանց խնդրի, ապա խոսքը թերի կամ կիսատ կմնա, ուստի այդ դեպքում խնդրի առկայությունը մի տեսակ պարտադիր է ու անհրաժեշտ:

Հարկ է նշել, որ Ա. Աբրահամյանը նույնպես բայերը խնդրառական հատկանիշով բաժանում է ենթակայականի և առարկայականի: Ընդ որում, որևէ խնդիր չընդունող բայերը նա համարում է ենթակայական, իսկ ընդհանրապես խնդիր պահանջող բայերը՝ առարկայական⁴⁰:

Ըստ խնդրառական հատկանիշի, մտածական բայերի կազմում կարելի է առանձնացնել երկու խումբ:

39 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 373—374:

40 Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 504:

ա) Բայեր, որոնք կարող են գործառնել խնդիր չպահանջելով, առանց, սակայն, նախադասության կամ խոսքի ամբողջականության վրա ազդելու, թերի թողնելու, այսինքն՝ այդ բայերի գործածությունը առանց խնդիր լրացման սովորական է, և նման կիրառությամբ նախադասությունը կամ խոսքը թերի կամ կիսատ չի լինում (միտք անել, մտածել, խորհել և այլն): Սրանց քանակը բավականին սահմանափակ է:

բ) Բայեր, որոնք անհրաժեշտաբար պահանջում են խնդիր լրացումներ, առանց որոնց նախադասության կամ խոսքի իմաստը կիսատ ու թերի, ոչ լրիվ ու ամբողջական է լինում (հիշել, վերհիշել, զգալ, ճանաչել, ընկալել, ըմբռնել, կշռադատել, կռահել, գլուխ հանել, գիտակցել, հասկանալ և այլն): Այս խմբի մեջ ընդգրկվում է մտածական բայերի ճնշող մեծամասնությունը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս խմբերը խստորեն սահմանազատված չեն միմյանցից, և խմբավորումն էլ որոշ չափով պայմանական է: Այդ է պատճառը, որ մի քանի բայեր կարող են տեղ գտնել թե՛ մեկ, թե՛ մյուս խմբում՝ պայմանավորված մի կողմից նյութի թեկադրմամբ, մյուս կողմից՝ բաժանման անդամների՝ միմյանց բացառելու օրենքը մինչև վերջ հետևողականորեն չկիրառելու հանգամանքով: Սակայն դա չի խանգարում ու չի խոչընդոտում խնդիր լուսաբանմանը:

Ըստ իրենց պահանջած խնդիրների ձևավորման՝ մտածական բայերը բաժանվում են 2 խմբի՝

ա) բայեր, որոնց համար բնորոշ է հոլովական խնդրառությունը,

բ) բայեր, որոնք կարող են ստանալ թե՛ հոլովաձևերով և թե՛ կապի ու հոլովաձևի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիրներ: Քանակապես ավելի շատ են առաջին խմբի բայերը: Հոլովաձևերով խնդիր են պահանջում հետևյալ բայերը՝ գիտակցել, զգալ, զգայել, ընկալել, ըմբռնել, կանխազգալ, կանխատեսել, կանխակռահել, կանխագուշակել, կշռադատել, ճանաչել, մտահանգել, եզրահանգել, եզրակացնել, հասկանալ, գլխի ընկնել, նախագուշակել, պատկերացնել, միտը բերել (ընկնել), եզրակացություն անել և այլն:

Հոլովաձևերով և կապի ու հոլովաձևի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում գիտենալ, գուշակել, դատել, երազել, երեակայել, ենթադրել, իմանալ, խորհել, կռահել, խոկալ, հիշել, վերհիշել, մտածել, կանխամտածել, մտորել, մոռանալ, գլխի գցել և այլն: Անցնենք այդ խմբերից յուրաքանչյուրի քննությանը առանձին-առանձին. նախ՝ հոլովներով ձևավորված խնդիր պահանջող բայերի մասին:

Մտածական բայերի կեսից ավելին հոլովական խնդրառություն է հանդես բերում, այսինքն՝ այնպիսի խնդիր են ստանում, որոնք ձևավորվում են հոլովներով, մասնավորապես՝ տրականով, հայցականով,

բացառականով, գործիականով: Սրանց մեջ գերակշռում են հայցականով խնդիրները. այս երևույթն ամենից առաջ պայմանավորված է այդ բայերի սեռային հատկանիշով: Նրանք մեծ մասամբ ներգործական սեռի են, հետևաբար ամենից առաջ պահանջում են ուղիղ խնդիր, որի զըր-սկորման ձևաբանական հիմնական միջոցը հայցական հոլովն է: Այսպես՝ *Իսկույն կռահում է նրա ակնարկի իմաստը* (Գ, 1979, 6, էջ 24): Վիկտորյան գուշակեց Գոհարիկի միտքը (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 433): Բայց նա ոչինչ չէր զգում, զգում էր միայն մի բան, զգում էր ծառավ, ոգելից խմիչքի անհուն ծառավ (ՆԴ, 1, էջ 45): Դժբախտաբար չես ըմբռնում խանդի կարևորությունը (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 200): Միտքը ման էր ածում գյուղի ծանոթ տներում, աղջիկներին վերհիշում (ԱԲ, Երկ., էջ 30): — Բայց սպասեցեք, — հանկարծ մի բան գլխի ընկնելով ասաց Արմենը (ՎԱ, ՍԱ, էջ 286): Անշուշտ, այս բոլորը ինքը տիրուհին չի գլխի ընկել, այլ ունեցել է խելացի կառավարիչ (Գ, 1979, 1, էջ 26): Միտք ընկավ Զառի աքոր խոսքը (ԱԲ, Երկ., էջ 33): Սահմանափակ են այն բայերը, որոնք ստանում են տրականով, բացառականով կամ գործիականով խնդիր լրացումներ: Քիչ են նաև միաժամանակ երկու հոլովաձևերով խնդիր առնող բայերը: Այդպիսիք են միտք բերել, զգայել, ընկալել, պատկերացնել, ըմբռնել, զգալ, կանխագգալ, կանխատեսել, կանխագուշակել և այլն:

Այսպես՝ ընկալում էր արտաքին աշխարհի տպավորությունները միայն երկու զգայարաններով: Մտքով պատկերացնում էր իր վիճակը զառամյալ հասակում և այլն: Այստեղ առկա է կրկնակի խնդրառություն: Ընդգծված բայերը իբրև ներգործական սեռի հատկանիշ կրողներ, ստացել են ուղիղ խնդիր՝ դրսևորված հայցական հոլովաձևով, իսկ ըստ իրենց իմաստի, պահանջել են գործիականով լրացում:

Սահմանափակ են մտածական այն բայերը, որոնք պահանջում են տրականով խնդիր-լրացում: Այդպիսիք են մտահանգել, եզրահանգել և այլն, որոնց խնդիրը ձևավորվում է տրական հոլովաձևով. օրինակ՝ մտահանգել հանկարծակի հարձակումով ամրոցի գրավմանը: Եզրահանգել ղեկամիջոցների օգտագործման անհրաժեշտությամբ:

Հայցականով ու բացառականով լրացում պահանջող բայերը ևս սահմանափակ են: Դրանց մեջ աչքի է ընկնում հատկապես հասկանալ բայը, որը իբրև ներգործական սեռի բայ ընդունում է հայցական հոլովով ձևավորված կրող խնդիր. Երբ պիտի կյանքը հասկանա կարգին (ՊՍ, 1, էջ 232): Ուսուցիչը հասկացավ նրա ակնաբեր (ՎԱ, ՍԱ, էջ 205), իսկ իր իմաստով առնում է բացառականով խնդիր. օրինակ՝

— Ո՞վ, Վիկտորյա:

— Ով որ հասկանում է գրականությունից, բանաստեղծությունից,

ոչ դու, դու ինչ ես հասկանում (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 76): Շատ հաճախ հասկանալ բայը միաժամանակ ստանում է հայցականով և բացառականով խնդիր լրացումներ, ընդ որում, իբրև հայցականով խնդիր մեծ մասամբ հանդես է գալիս բան գոյականը և ոչինչ որոշյալ դերանունը, իսկ բացառականով խնդիրը որևէ սահմանափակություն չունի: Այդ դեպքում բայ-ստորոգյալը հիմնականում ժխտական ձևով է կիրառվում: Օրինակ՝ Քո և Ավգուտինի պատմությունից ես ոչինչ չհասկացա (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 219): Ու ոչ մի բան չեմ հասկանում ոչ քոզածից, ոչ տաբածից (ՀՍ, ԾԺ, 2, էջ 339): Հաթումի աղջիկը բան չէր հասկանում այդ ամենից (ԱԲ, Երկ., էջ 17):

Նկատենք, որ նման կառույցներում բացառականով խնդիրը մեծ մասամբ արտահայտում է անջատման հարաբերություն, իսկ երբեմն էլ դրա հետ միասին համատեղում է այլ իմաստներ: Ներգոյականով խնդիր պահանջող մտածական բայեր չկան, մի բան, որ պայմանավորված է ներգոյական հոլովով խնդրային կիրառության սահմանափակությամբ: Ներգոյականով հիմնականում պարագայական հարաբերություն է գրսևվորվում, խնդրային հարաբերությունը բնորոշ չէ այդ հոլովին, և միայն մի քանի բայեր ու կապակցություններ են, որ կարող են ստանալ ներգոյականով խնդիր - լրացում, որոնց մեջ մտածական բայեր գրեթե չեն հանդիպում: Հոլովաձևերով և կապային ձևավորմամբ խնդիր պահանջող բայերի մեջ առանձնանում են իմացության և հիշողության հետ կապված գործողություն արտահայտող իմանալ, գիտենալ, հիշել, վերհիշել, մտաբերել, մոռանալ և այլ բայեր: Նշված բայերը սեռի թեւադրանքով պահանջում են հայցականով կրող խնդիր, իսկ ըստ իրենց դրսևորած իմաստի՝ կապով ու կապվող բառով ձևավորված լրացում, ընդ որում, այդ բայերի խնդիր-լրացումը մեծ մասամբ ձևավորվում է մասին կապով. օրինակ՝ Ինքը ժամանակը թույլ չէր տալիս մոռանալ հացի մասին (Գ, 1979, № 1, էջ 2): Մենք մոռացել էինք օրերի մասին (ՄԳ, 1979, № 6, էջ 116): Աշխարհի մասին ինչպես մոռանամ (ՊՍ, 1, էջ 360): Հիմա այդ մասին չէլ ուզում հիշել (Ա. Սեկ., ՈՎՍ, էջ 508): Որքան քիչ գիտեն սովետական այս հանրապետության, հայ ժողովրդի անցյալի դժվարին ճակատագրի մասին (ՀԶ, 18.2.1981): Երբ մարդկումում իմացան սխալի մասին, արդեն ուշ էր (ՄԳ, 1979, № 6, էջ 117):

Հաճախ միևնույն նախադասության մեջ իմացություն և հիշողություն ցույց տվող մի շարք բայեր միաժամանակ ստանում են երկու խնդիր՝ ուղիղ և վերաբերության, առաջինը սեռի, երկրորդը՝ իմաստի թեւադրանքով: Այդ բայերի կրկնակի խնդրառությունը պայմանավորված է նախադասության կառուցվածքով, հաղորդման նպատակով, ինֆորմացիոն բնույթով և այլ հանգամանքներով. օրինակ՝ Որքան բան գիտեն

ուրիշները իմ ցավերի մասին (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 35): Երկու գյուղում էլ գիտեին ճիշտ մասին այնքան տեղեկություն (ԱԲ, Երկ., էջ 47): Հիմարներ ենք եղել և ոչինչ չենք իմացել մեր հանդերի ճնշումների մասին (ՎԱ, ՍԱ, էջ 197):

Իմանալ, հիշել բայերի խնդիրը կարող է ձևավորվել նաև բացառականով՝ արտահայտելով վերաբերության կամ ժամանակային հարաբերություն, այդ դեպքում բացառականի իմաստը համանիշ է կամ սեռական + մասին (վերաբերյալ) կապի արտահայտած նշանակությանը կամ սեռական + ժամանակ բառի բացառականին. օրինակ՝ Պետք է շատ բան իմանալ ժողովրդի կյանքից (Գ, 1979, № 12, էջ 42): Վարպետ Մոկուլը դանադան դեպքեր էր հիշում ջահել օրերից (Ա. Սեկ., ՈւՎՄ, էջ 335): Այստեղ կյանքից հոլովածը վերաբերության խնդրի պաշտոն է կատարում՝ համանիշություն հանդես բերելով ժողովրդի մասին (վերաբերյալ) կապակցությանը: Այստեղ թույլ կերպով զգացվում է նաև անջատման հարաբերություն:

Մտածական բայերի բացառականով լրացումը երբեմն դրսևորում է ոչ թե վերաբերության, այլ անջատման հարաբերություն. օրինակ՝ Որոշեցի, ինչ կերպ ուղում է լինի, իմանալ իշխանից այդ գաղտնիքը (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 48): Դուրս եկավ գյուղամեջ, դրացի նաբաններից իմանալու ավելի ստույգ տեղեկություն (ԱԲ, Երկ., էջ 200): Այստեղ իշխանից, նաբաններից լրացումները անջատման խնդիրներ են (դրանց մեջ թույլ կերպով համատեղվում է նաև միջոցի խնդրի իմաստը՝ (իմանալ հարևանի միջոցով): Այդ կառույցներում նշվում է, որ իշխանից ու հարևաններից, իբրև սկզբնաղբյուրից, սկզբնավորվում է խնդիր առարկան: Անջատումը այստեղ վերացական է, ոչ թանձրացական, և գաղտնիքն ու տեղեկությունը հաղորդվում, այսինքն՝ անջատվում է իշխանից ու հարևաններից: Նախադասության էությունից պարզ է դառնում, որ իշխանից, նաբաններից ոչ թե վերաբերության խնդիր են, այլ անջատման, թեև հնարավոր է դրանք փոխարինել սեռական + մասին (վերաբերյալ) կապակցությամբ, ինչպես՝ իմանալ իշխանի մասին (հարևանների մասին): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ նախադասության կառուցվածքը օգնում է ձիշտ որոշելու նրա անդամների միջև եղած հարաբերությունը: Տրամաբանական չի կարող լինել հետևյալ կառույցը՝ որոշեցի իմանալ իշխանի մասին այդ գաղտնիքը: Մյուս օրինակում թեև հնարավոր է իմանալ տեղեկություն հարևանների մասին կապակցության առկայությունը լեզվի մեջ, բայց հաղորդման բովանդակությունը ոչ թե հարևանների մասին տեղեկություն ստանալն է, այլ հարևանների միջոցով, հարևաններից ստույգ տեղեկություն իմանալն է: Այդ են վկայում նախադասության կառուցվածքը, արտահայտած բովանդակությունը և

արտալեզվական գործոնները: Իմանալ բայի խնդիրները կարող են դրսեվորվել նաև բացառականով և սեռականով ու մասին կապով՝ Մի դեպքում արտահայտելով անջատման, մյուս դեպքում՝ վերաբերության իմաստ. օրինակ՝ Ապագա սերունդները ձեզանից կիմանան մեր վերջին բովեների մասին (Գ, 1978, № 11, էջ 12): Իմանալ բայը միաժամանակ կարող է ստանալ 3 խնդիր՝ կրող, վերաբերության և անջատման՝ համապատասխան ձևավորմամբ: Օրինակ՝ Նա սպասավորից շատ բան չիմացավ սուրհանդակի մասին, որքան ինքը գիտեր (Բ, ԾԺ, 7, էջ 36): Այս կառույցում իմանալ բայը եռարժույթ է՝ հանդես է եկել 3 արժույթով, պահանջելով 3 խնդիր: Որ սպասավորից բռնաձեռ անջատման հարաբերություն է դրսևորում և ոչ թե վերաբերության, երևում է նախադասության կառուցվածքից՝ վերաբերության խնդրի առկայությամբ տվյալ նախադասության մեջ: Նույն ձևով հետևյալ նախադասության մեջ՝ ուղում էս կինոնկարից իմանալ ավելին (ՍՀ, 17.2.1981): Հնարավոր է երկու բացատրություն՝ մեկը շատ թույլ, անորոշ ձևով արտահայտված իմանալ կինոնկարի մասին (վերաբերյալ), իսկ մյուսն՝ որոշակի ու հաստատ, իմանալ ավելին կինոնկարի ցուցադրումից՝ կինոնկարի դիտումից: Առաջին դեպքում վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում, երկրորդ՝ կապակցության մեջ՝ անջատման, որը համատեղում է նաև միջոցի նշանակություն: Անշուշտ, ոչ միշտ է նման տարբերակների առաջացման հնարավորություն ստեղծվում, քանի որ օգնության են գալիս համատեքստը և արտալեզվական գործոնները, որոնց շնորհիվ էլ վերանում է երկիմաստությունը խնդրառության մեջ: Կամ՝ Մի շարք նորությունների մասին էլ նոր էի իմանում զբերից (Ավ., 22, 2. 1981) նախադասության մեջ զբերից բացառականը դարձյալ անջատման խնդրի գործառույթ ունի:

Որոշ դեպքերում իմանալ բայի բացառականով արտահայտված լրացումը ոչ վերաբերության և ոչ էլ անջատման հարաբերություն է արտահայտում, այլ հանդես է գալիս պարագայական գործառույթով. օրինակ՝ Սևադան այդ իմացավ մատուլակի մի պատասխանից (Մուր., ԾԺ, 3, էջ 139): Այստեղ պատասխանից ձևը հիմունքի պարագա է: Եվ իրոք, մատուլակի պատահախանը այն հիմունքն է, որով Սևադան իմանում է այդ (բանը): Նման դեպքերում երկիմաստությունը վերացվում է նախադասության բովանդակությամբ, կառուցվածքով: Որոշ բայերի ներգործականից առաջացած կրավորականը պահպանում է ներգործականի խնդրառությունը. օրինակ՝ հիշել այդ մասին-հիշվել այդ մասին, մոռանալ վեճի մասին-մոռացվել վեճի մասին, մտաբերել այդ մասին-մտաբերվել այդ մասին, իմանալ գողության մասին-իմացվել գողության մա-

սին, հիշեցնել բաժանորդագրության մասին-հիշեցվել բաժանորդագրության մասին և այլն:

Հիշել բայի խնդիրը կարող է ձևավորվել նաև բացառական հոլովա-
ձևով: Այս դեպքում նա կարող է արտահայտել մերթ վերաբերության,
երբեմն էլ անջատման հարաբերություն՝ պայմանավորված նախադա-
սության կառուցվածքով և արտաբերական գործոններով: Այսպես՝ Հնա-
գետը քթի տակ ծիծաղեց, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական օրերից
(ԱՔ, Երկ., էջ 195): Ես իմ ընկերոջ պատմածից հիշում եմ այն, որ Երանի
Սեթը գլուղի մանեալով սերմնացանն էր (ն. տ., էջ 239): Առաջին օրի-
նակում օրերից բացառականը վերաբերության իմաստ է արտահայ-
տում, այն կարելի է փոխարինել օրերի մասին (վերաբերյալ) կապակ-
ցությանմբ, որի վերաբերության իմաստը երկդիմի է: Մյուս նախադա-
սության մեջ պատմածից բացառականը ոչ թե վերաբերության, այլ ան-
ջատման հարաբերություն է արտահայտում:

Հոլովաձևերով և կապի ու կապվող բառով ձևավորված խնդիր-
լրացումներ են պահանջում նաև գուշակել, դատել (դատողություն անել),
երագել, եերադրել, խորհել, խոկալ, կանխագուշակել, կռահել, կշռադա-
տել, կանխամտածել, մտածել, մտմտալ, գլխի գցել, գլխի բնկնել, զգաց-
նել տալ և այլ բայեր: Սրանք հիմնականում ներգործական սեռի բայեր
են և պահանջում են հայցականով խնդիր. օրինակ՝ Հարկ եղավ կշռա-
դատել կատարվածը (ՍՀ, 15.2.1981): Իսկույն կռահում է նրա ակնարկի
իմաստը (Գ, 1979, № 6, էջ 24): Ու խորհում ես խորին խորհուրդ տան-
ջանքներում շարադետ (ՀԹ, 1, էջ 126): Իրար մեղադրելու փոխարեն
միջոց մտածեմք (ՎԱ, ՍԱ, էջ 133): Երիտասարդը մտռում էր իր անե-
լիքը (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 121): Աշխարհի բախտն է նախագուշակում (ՀՍ, ԾԺ,
2, էջ 423): Վեց ամսվա ժամկետում Կիրակոսյանը նոր տարբերակներ
մտմտաց (ՍՀ, 5.5.1981): Հարկ է նշել, որ մտածել, մտորել, խորհել
և նման բայերի կրող խնդիրը առաջ է գալիս իբրև տվյալ բայերի գոր-
ծողության արդյունք ու հետևանք: Այսպես՝ մտածել (մտորել, խորհել)
միջոցներ (անելիքը, եղանակներ) կապակցություններում կրող խնդիր-
ները՝ միջոցներ, անելիքը, եղանակներ, առաջ են եկել նշված բայերի
գործողության հետևանքով, ճիշտ այնպես, ինչպես կառուցել տուն, պատ-
րաստել ծաղկեպսակ կապակցություններում տուն և ծաղկեպսակ խնդիր-
առարկաներն են ստեղծվել բայերի գործողության հետևանքով:

Մատնանշված բայերը կարող են ստանալ նաև կապային ձևավոր-
մամբ խնդիրներ, որոնք հիմնականում վերաբերության հարաբերություն
են արտահայտում: Շատ կենսունակ են հատկապես դատել, դատողու-
թյուն անել, երագել, խորհել, մտմտալ, մտորել, մտածել, մտածել տալ
և այլ բայերի կապային խնդիր լրացումները, որոնք մեծ մասամբ ար-

տահայտվում են անուն խոսքի մաս + մասին կապ կաղապարով: Հանդիպում են նաև շուրջ, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, համար և այլ կապերով ձևավորված լրացումներ, որոնք լայն տարածում ու ծավալում չունեն: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ — Դու ինչպես կարող էիր դառնել նրա գեղեցկության մասին (ԱԿ, Օտ., էջ 148)⁴¹: Եվ կիրակոսյանները բնականաբար սկսեցին մտախալ այդ մասին (ՍՀ, 5. 5. 1981): Դու քո փրկության մասին ես միայն շեղվում (ՊԶ, ԱԵ, էջ 425): Ես խորհում էի հայ ժողովրդի պատմական բախտի մասին (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 508): Քայլում էր Թամարան և մտորում անցած ուղու մասին (ԱՎ., 13. 2. 1981): Առաջացել են մեծաթիվ նոր երևույթներ ու պրոբլեմներ, որոնց մասին այն տարիներին դժվար էր անգամ կռահել (ԵԵ, 15. 12. 1981): (Նկատենք, որ կոահել բայի՝ մասին կապով խնդրառությունը այնքան էլ տարածված չէ գրական հայերենում): Հարկ է նշել, որ երբեմն մտածել և խորհել բայերի վերաբերության խնդիրը ձևավորվում է ոչ թե մասին, այլ վրա կապով, որը բնորոշ է հատկապես Մուրացանի, ԲաժՖու, Նար-Դոսի, Թումանյանի լեզվին: Օրինակ՝ Մայրաքաղաքը առնելու վրա է մտածում (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 415): Բեշիրը փախուստի վրա է մտածում (Ն. տ., էջ 358): Ամենքը իրանց կյանքը փրկելու վրա էին մտածում (Ն. տ., էջ 330): Դարձյալ սկսավ Գոռի վրա մտածել (Ն. տ., էջ 326): Իսկ երբ մարդը չէ մտածում ապօրինության վրա, ապօրինի գործ էլ չէ կատարում երբեք (Ն. տ., էջ 306): Եվ խորհում էր քաժանման կամ փախուստի վրա (Ն. տ., էջ 190):

Վրա կապով խնդրառության հանդիպում ենք, իհարկե, ոչ հաճախադեպ նաև մեր օրերի գեղարվեստական գրականության լեզվում. օրինակ՝ — Այո, Ավգուստին, արժե, որ այդ օրինակի վրա մենք մի քիչ խորհենք (ԱԿ, Օտ., էջ 405): Եվ ինչեր էր խորհում քամիների անհոգ անցուլարձի վրա (ՀՍ, ԵԺ, 2, էջ 233): Նա մի պահ կանգ առավ, մտածեց իր ասելիքի վրա (ԳՍԹ, 1, էջ 441): Կարդացի և մտածեցի այն կետի վրա, ուր նա խոսում է ձախ հավասարեցման մասին (ՆԶՀ, էջ 376): Ադիբն էլ չմտածեց առածի վրա (ԳՍԹ, 1, էջ 172): Սրանք շեղում են գրական լեզվի նորմաներից: Մասին կապի իմաստով երբեմն հանդես են գալիս վերաբերմամբ, վերաբերյալ (վերաբերության) և տեղի նշանակություն արտահայտող շուրջ կապերը, որոնք որոշ դեպքերում համանիշ են մասին կապին. օրինակ՝ Իմպերիալիստական շրջանները մյուս

⁴¹ Դառնել բայի այդ խնդրառությունը բնորոշ չէ նրա բոլոր իմաստներին, այն հատուկ է միայն դատողություն անել, կշռադատել, մտածել նշանակություններին, իսկ, չիրեն իրավաբանական տերմին, դատապարտել, պատժի ենթարկել, դատը վարել, գործը քննել, վճիռ ընդունել և այլ իմաստներով չի կարող մասին կապով ձևավորված խնդիր ստանալ:

պետությունների և ժողովուրդների վերաբերմամբ մտածում են տիրապետության և հարկադրանքի կատեգորիաներով (ՍՀ, 24, 2. 1981), Ուստի չի կարելի լրջորեն շմտածել որքան ձեռք բերած հաջողության, առավել ևս այն հարցերի շուրջ, որ պատասխան են պահանջում (ՊՍ, 5, էջ 121): Իսկ ինքը լրջորեն չէր մտածել այդ հարցի շուրջ (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, 71): Կանգնեց, երևի ուզում էր առանձին-առանձին ըմբռնել այդ ամենը, խորհել դրանց իմաստի շուրջ, պարզություն մտցնել (Գ, 1978, 11, էջ 24):

Այս կառույցները ոճական տարբերություն են հանդես բերում մասին կապով ձևավորված խնդիրների նկատմամբ, որն արտահայտվում է նրանում, որ նրանց միջոցով վերաբերության հարաբերությունը ավելի ընդհանուր ձևով է դրսևորվում, քան մասին կապով ձևավորված խնդիրների դեպքում: Մտածել հարցի մասին և մտածել հարցի շուրջ կապակցություններից առաջինում մտածելության օբյեկտը ավելի կոնկրետ է, ավելի որոշակի է այն հարցը, որի մասին պետք է մտածել, իսկ մյուս կապակցության մեջ մտածության առարկան ավելի անորոշ է ու ընդհանուր: Այդ հանգամանքը մեծ մասամբ պայմանավորված է շուրջ և մասին կապերի իմաստով: Առաջինը դեռևս լիովին չի կորցրել իր նյութական նշանակությունը և միայն վերաբերական իմաստ չի արտահայտում, այն որոշ չափով պահպանում է նաև գոյականի խոսքի մասային իմաստը՝ չորս կողմ, շուրջ բոլոր և այլն, իսկ մասին-ը վերջնականապես զրկվել է մասն գոյականի իմաստից և վերածվել վերաբերական հարաբերություն արտահայտող բառի, հետևաբար և վերաբերմունքային նշանակությունը խիստ կոնկրետ է ու որոշակի:

Նկատենք նաև, որ միշտ չէ, որ հնարավոր է մասին կապով խնդիրը փոխակերպել շուրջ, վերաբերյալ և այլ կապերով ձևավորված խնդիրներով: Այսպես՝ մտածել հարցի մասին կապակցությունը կարելի է փոխակերպել մտածել հարցի շուրջ (վերաբերյալ), իսկ լսել սիրահարության մասին չի կարելի փոխարինել լսել սիրահարության շուրջ (վերաբերյալ) կապակցությամբ: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ մասին, շուրջ, վերաբերյալ, վերաբերմամբ կապերը համանիշ չեն ընդհանրապես, նրանք համանիշություն են հանդես բերում մասնակիորեն, ոչ բոլոր դեպքերում:

Հարկ է նշել, որ մտածել, խորհել, մտորել, միտք անել և այլ բայերի վերաբերության խնդիրը երբեմն ձևավորվում է ոչ թե գոյականի սեռական հոլովի ու մասին կապի զուգորդմամբ, այլ ցուցական այս, այն, այդ դերանունների ուղիղ ձևի ու մասին կապի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Այս մասին հավանաբար հարկավոր է մտածել (ՍՀ, 24.2.1981): Այդ մասին հավանաբար մտածում էին նաև իմ օգալունները (Գ, 1979, 1, էջ 33): Բոլոր կոմիսարները տանջալից կերպով մտածում էին այն

մասին, թե ինչպես ազատվեն բանտից (Գ, 1978, 11, էջ 7): Գործածական են նաև խորհել (մտորել, միտք անել) այս (այդ, այն) մասին ձևերը, ուր վերաբերության խնդիրը ձևավորվել է այս, այդ, այն ցուցական դերանուններով և մասին կապով:

Իբրև կապվող բառ, բացի նշվածներից, կարող են հանդես գալ հոլովվող բոլոր դերանունների սեռական հոլովաձևերը ևս. օրինակ՝ Խնչ կմտածի իմ մասին (ՊՁ, ԱԵ, էջ 146): — Դու երբեք այդպես չես մտածել քո մասին (Ն. տ., էջ 116): Եվ ինչ կմտածի իր մասին, եթե իմանա, որ բացել է իր ճամպորկը (Գ, 1978, 8, էջ 62): Ու միշտ մի բան եմ բոլորանվեր խորհում քո մասին, իմ անգին մանկիկ (ՀՇ, ՔՀ, էջ 220): ... Եթե վաղօրոք նրա մասին շխորհվի (Բ, ԵԺ, 7, էջ 138): Իսկ ես ոչ ոքի մասին չեի մտածում (Գ, 1978, 8, էջ 73): Իսկ ու՞մ մասին եք դուք ավելի լավ մտածում (Գ, 1979, 12, էջ 5): Գործածական են նաև մտածել (խորհել, մտորել, միտք անել) բոլորի (սրա, դրա, մյուսի, ուրիշի, այստեղի, այդտեղի, ամենքի, ոչ մեկի, ոչնչի, ամեն ինչի) մասին և այլ կապակցություններ, ուր, իբրև կապվող բառ, հանդես են եկել հոլովվող դերանունները:

Իբրև կապվող բառ կիրառվում են նաև անորոշ դերբայի սեռական հոլովաձևերը: Օրինակ՝ Հետո կմտածենք մյուս այրերին հասնելու մասին (ՎԱ, ՍԱ, էջ 205): Իսկ այն օրերին Գիգին լուրջ մտածում էր բնակարանը փոխելու մասին (Գ, 1978, 11, էջ 38): Իսկ Գիքորն սկսեց մտածել փախչելու մասին (ՀԹ, 1, էջ 318): Մեր թատրոնի ղեկավարությունը լրջորեն պիտի մտածի նաև լույս աշխարհ դուրս գալու, հյուրախաղերի մեկնելու մասին (ՍԱ, 1979, 11, էջ 11):

Կապվող բառի դերով կարող են կիրառվել նաև գոյականաբար հանդես եկող ածականների և թվականների սեռական հոլովաձևերը. օրինակ՝ մտածել (խորհել, մտորել, միտք անել) առաջավորների (շարքայինների, սպիտակների, սևերի, հարյուրի, հազարի) մասին և այլն: Նկատենք, որ նման կիրառությունները անհամեմատ սահմանափակ են գրական հայերենում, ինչպես որ տարածված չեն այդ խոսքի մասերի գոյականաբար գործածությունները:

Մտածել, երբեմն էլ խորհել բայերի խնդրի ձևավորմանը առանձին դեպքերում մասնակցում է նաև համար կապը, որը կապվող բառի հետ հանգման խնդրի պաշտոն է կատարում՝ այս կամ այն չափով համատեղելով նաև նպատակայնության ու վերաբերության հարաբերություն: Այսպես՝ Մի հավատար, թե Ամրամ սեպուհը կարող է հայրենիքի համար մտածել (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 164): — Ես մինչև այժմ հավատարիմների ապահովության համար էի մտածում (Ն. տ., էջ 196): Կարող էր միայն իր համար մտածել (ՍԳ, 1979, 1, էջ 70): Բերված օրինակներում, ան-

շուշտ, գերիշխում է հանգման հարաբերությունը, սակայն թույլ կերպով դրսևորվում է նաև նպատակայնության ու վերաբերության նշանակություն:

Հաղվադեպ համար կապով ձևավորվում է նաև վերաբերության խնդիրը. օրինակ՝ եւ Պետին ավելի էր մտածում «փորձանքի» համար (ԱՔ, Երկ., էջ 33): Աշխարհը շարժե անքանին, որ մարդ նրա համար մտածե (Բ, ԵԺ, 7, էջ 206): Նրանց ապրուստի համար ոչ ոք չմտածեց (ՍԽ, ՄՍ, էջ 252):

Քերված կառույցները առավել բնորոշ են խոսակցական լեզվին, որտեղից և թափանցում են գրական լեզվի մեջ՝ աստիճանաբար դառնալով սովորական:

3. ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՆԴԻՐ ԵՎ ՊԱՐԱԳԱ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Մտածական բայերի ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես արդեն նշվել է, ներգործական սեռի է և սեռի թեւադրմամբ պահանջում է կրող խնդիր: Բացի դրանից, ըստ իմաստի դրանք կարող են ստանալ այլ կարգի լրացումներ ևս, որով և առաջ է գալիս կրկնակի և նույնիսկ բազմակի խնդրառություն: Այդ երևույթի մի շարք դրսևորումներ քննարկվել են նախորդ բաժնում, հատկապես ըստ խնդիրների ձևավորման բայերի դասակարգման մեջ: Սակայն այդ վերջին դեպքում խնդրառություն տերմինը կիրառվել է նեղ իմաստով՝ տարածվելով միայն խնդիր (ոչ պարագա) լրացումների վրա, այնինչ, ինչպես մատնացույց է արվել, խնդրառություն-ը տարածվում է նաև պարագաառության վրա, այսինքն՝ տերմինն օգտագործվում է լայն առումով: Այդ նկատառումով էլ այստեղ քննարկում ենք մտածական բայերի խնդիր և պարագա լրացումները միասին, իբրև մի ամբողջական ու անբաժանելի հարց: Դրանով ավելի հստակ ու որոշակի կեներկայացվի մտածական բայերի խնդիր և պարագա լրացումների պատկերը: Այս ամենից հետևում է, որ մտածական բայերի խնդիր և պարագա լրացումների այս բաժնում քննության ենթարկելը լիովին արդարացիվում է ու հիմնավորվում: Մանավանդ որ ոչ քիչ դեպքերում միևնույն լրացման մեջ համատեղվում են խնդրային և պարագայական նշանակություններ:

Մտածական բայերի մեծ մասը կարող է առնել մեկից ավելի լրացումներ՝ արտահայտված կամ տարբեր հոլովաձևերով, կամ էլ հոլովի ու կապի զուգորդմամբ, և այդ դեպքում տվյալ բայը հանդես է գալիս մեկից ավելի արժույթներով: Արժույթը, ըստ Գ. Զահուկյանի, կառավարության (խնդրառության) գաղափարի հետագա ընդարձակումն է: Արժույթ հասկացության տակ նա ըմբռնում է բայի կապակցելիությունը

ենթակայի, խնդիրների և պարագաների հետ: «Արժույթը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կառավարության (խնդրառության) հետագա ընդարձակումը: Արժույթ տերմինը առաջին անգամ օգտագործել է Լ. Տենիերը՝ այդ անվան տակ հասկանալով բայի կապակցելիությունը ենթակայի և խնդիրների հետ: Ավելի լայն առումով արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների և պարագաների հետ: Կարելի է ասել, որ արժույթը որոշում է բայի էությունը՝ որպես զանազան կարգի առարկայական հարաբերությունների լեզվական արտահայտություն»⁴²:

Ըստ կապակցության միավորների քանակի մտածական բայերը լինում են միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ, քառարժույթ և այլն:

Մտածական բայերի մեծ մասը միաթամանակ կարող է ստանալ թե՛ խնդիր, թե՛ պարագա լրացումներ: Ընդ որում, եթե պարագաները արտահայտվում են մակբայներով (նաև ածականներով), հոլովաձևերով, կապով ու կապվող բառով, ապա խնդիրները ձևավորվում են կա՛մ հոլովաձևերով, կա՛մ էլ հոլովաձևի ու կապի զուգորդմամբ⁴³, Մակբայներն ու ածականները որևէ դեր չեն կատարում խնդիր լրացումների ձևավորման մեջ:

Մեկից ավելի արժույթով հանդես գալը պայմանավորված է ոչ միայն մտածական բայերի իմաստով, սեռով կամ այլ հատկանիշով, այլև հաղորդման նպատակով, ինֆորմացիայի բնույթով և լեզվական ու արտալեզվական այլևայլ գործոններով:

Իմանալ բայը ըստ սեռի պահանջում է կրող խնդիր (իմանալ տեղեկություն), ըստ իմաստի՝ այլ բնույթի խնդիրներ (իմանալ տեղեկություն հիվանդի մասին, բժշկից իմանալ տեղեկություն հիվանդի մասին և այլն): Այս վերջին կառույցում իմանալ-ը հանդես է եկել երեք արժույթով՝ պահանջելով երեք լրացումներ՝ բժշկից, տեղեկություն և հիվանդի մասին, ուր բացառականով դրվածը անջատման, հայցականով կիրառվածը՝ կրող, իսկ մասին կապով ձևավորվածը՝ վերաբերության խնդիր է: Ծավալելով այս կառույցը՝ կարելի է ստանալ՝ հեռախոսով բժշկից իմանալ տեղեկություն հիվանդի մասին, ուր բայի թելադրմամբ գործածվել են չորս լրացումներ, եղածի վրա ավելացել է միջոցի խընդիրը՝ արտահայտված գործիական հոլովաձևով: Ընդարձակելով կառույցը՝ կստանանք ավելի ծավալուն կապակցություն՝ անընդհատ հեռախոսով բժշկից տեղեկություն իմանալ հիվանդի մասին, ուր եղածի վրա ավելացել է ձևի պարագան՝ արտահայտված ընդհանրական մակբայով: Ձևի պարագան կարելի է փոխարինել ժամանակի, տեղի, չափի և այլ

42 Գ. Բ. Զանույան, Նշված աշխ., էջ 466:

43 Նկատի չունենք այն դեպքերը, երբ խնդիրները, նաև պարագաները արտահայտվում են զանազան կարգի ու բնույթի բառակապակցություններով:

պարագաներով (կեսօրին հեռախոսով տեղեկություն իմանալ հիվանդի մասին, առանձնասենյակից հեռախոսով տեղեկություն իմանալ հիվանդի մասին և այլն): Այդ դեպքում բայի հետ տարբեր բնույթի միավորների քանակը չի փոխվում, և բայը հանդես է գալիս այնքան արժույթով, որքան նախորդ կապակցության մեջ: Սակայն կարելի է ոչ թե պարագաների բնույթը փոխել, այլ ավելացնել նոր լրացումներ՝ պարագաներ (կեսօրին առանձնասենյակից հեռախոսով անընդհատ տեղեկություն իմանալ հիվանդի մասին): Այս դեպքում միավորների քանակը փոխվում է, և բայը հանդես է գալիս ավելի արժույթով: Իհարկե, կառույցի ծավալումը անսահման չէ, այն չի կարելի անսահման մեծացնել ու ընդարձակել՝ ծանրաբեռնելով նորանոր լրացումներով: Կառույցն ունի որոշակի սահմաններ, որոնց շրջանակներում միայն կարող է ծավալվել: Մավալման, ընդարձակման հնարավորությունները բոլոր դեպքերում սահմանափակ են, և դա ինքնըստինքյան հասկանալի է: Այդ են պահանջում խոսքի ճշգրտությունն ու հստակությունը: Խոսքի այդ պահանջները անտեսելու դեպքում կառույցը կիճողվի բազմաթիվ լրացումներով, կդադարի հասկանալիությունից, և ինֆորմացիան չի ծառայի իր նպատակին, կզրկվի իր ներգործությունից ու մատչելիությունից:

Պետք է նշել, որ բայերի կապակցելիությունը տեսականորեն ավելի շատ միավորների է ենթադրում, քան իրացվում է բուն խոսքի մեջ: Այսինքն՝ հնարավոր բոլոր կապակցությունները խոսքի մեջ միաժամանակ չեն կիրառվում: Այստեղ դեր են խաղում խոսքին ներկայացվող վերը նշված պահանջները՝ հստակությունը, որոշակիությունը, մատչելիությունը, որոնք և արգելք են հանդիսանում կառույցի ավելորդ ծանրաբեռնվածությունը: Իմացություն ցույց տվող ճանաչել բայի լրացումները ևս կարող են թե՛ խնդիր և թե՛ պարագա լինել, իհարկե, ստանալով համապատասխան արտահայտություն ու ձևավորում: Այսպես՝ իսկույն ճանաչել ընկերոջը՝ կապակցության մեջ բայը հանդես է եկել երկու արժույթով՝ ստանալով մեկական խնդիր ու պարագա լրացումներ: Ընդ որում, կրող խնդիրը հանդես է եկել բայի սեռի, իսկ պարագան՝ իմաստի թելադրմամբ ու պահանջով: Ընդարձակելով կապակցությունը՝ կստանանք՝ ձայնից իսկույն ճանաչել ընկերոջը, ուր ճանաչել բայը կիրառվել է երեք արժույթով՝ ստանալով երեք լրացում, կրող խնդիր՝ արտահայտված հայցականով և ձևի ու հիմունքի պարագաներ՝ դրսևորված մակբայով (իսկույն) և բացառական հոլովաձևով (ձայնից):

Նշված բայը թեև չի կարող կրող խնդրից բացի ուրիշ բնույթի խնդիր-լրացումներ ստանալ, սակայն ազատ կերպով ունակ է զանազան բնույթի պարագաներ ստանալու: Ընդ որում, վերջիններս կարող են ձևավորվել ինչպես մակբայներով, այնպես էլ հոլովաձևերով, այլև կապի ու հոլո-

վածակի ղուգորդամբ (երբեմն ճանաչել ընկերոջը, առավոտվանից ճանաչել ընկերոջը (բժշկին), հինգ մատների պես ճանաչել ընկերոջը, երեսուսուսի պես ճանաչել ծիածանի գույները): Նշված բայի համար (ճանաչել) լրացումների քանակը որոշ սահմանափակություն ունի. հնարավոր չէ նույն կապակցության մեջ այդ բայը ծանրաբեռնել տարբեր բնույթի վեցից ավելի լրացումներով: Օրինակ՝ առավոտյան բանտում ձայնից իսկույն ճանաչել ֆենիչին: Այստեղ բայը հանդես է եկել հինգ արժույթով՝ ստանալով շորս պարագա և մեկ խնդիր լրացումներ՝ արտահայտված մակբայներով (առավոտյան, իսկույն) և հոլովածներով (ձայնից, բանտում, քննիչին):

Թեև տեսականորեն (երբեմն նաև գործնականորեն) հնարավոր է մեկ (կամ էլ ավելի) միավորներով ավելացնել ճանաչել բայի կապակցության անդամների քանակը, սակայն խոսքի մեջ այն չի կարող իրացվել, քանի որ խոսքի նշանակության ըմբռնման վտանգ կստեղծվի:

Մտածել բայը, ինչպես մատնացույց է արվել, սեռի պահանջով ստանում է կրող խնդիր, նշանակությամբ՝ վերաբերության (մտածել միջոցներ թշնամուն ջախջախելու մասին): Մավալելով կապակցությունը՝ կարելի է ստանալ՝ լեզվով միջոցներ մտածել թշնամուն ջախջախելու մասին: Մտածել բայը այս դեպքում հանդես է գալիս երեք արժույթով՝ ստանալով տարբեր խնդիրներ՝ միջոցի արտահայտված գործիականով, կրող՝ արտահայտված հայցականով և վերաբերության՝ ձևավորված մասին կապով: Բացի խնդիր լրացումներից, մտածել-ը կարող է առնել նաև տարբեր բնույթի պարագաներ. օրինակ՝ գիշերը վրանում անընդհատ միջոցներ էր մտածում թշնամուն ջախջախելու մասին: Այս դեպքում բայն ստացել է հինգ լրացումներ. երկուսը՝ խնդրային, երեքը՝ պարագայական: Վերաբերության խնդիրը բերված կապակցության մեջ կարելի է փոխարինել նպատակի պարագայով: Այսպես՝ վրանում գիշերը անընդհատ միջոցներ մտածել թշնամուն ջախջախելու համար: Համար կապով ձևավորված անդամը նպատակի պարագա է, որը փոխարինել է մասին կապով ձևավորված վերաբերության խնդրին: Մտածել բայի հետ կապակցվող պարագաները կարող են լինել ժամանակի, տեղի ու շափի, կամ ժամանակի, տեղի ու ձևի, վերջապես՝ կարող են լինել տեղի, ժամանակի, շափի ու ձևի և այլն: Օրինակ՝ գիշերը հիվանդանոցում մեկ ժամի շափ միջոցներ մտածել հիվանդի կյանքը փրկելու մասին, երբեմն ցերեկը հիմնարկում մի ժամի շափ միջոցներ մտածել հիվանդի կյանքը փրկելու մասին, առանձնապես կյանքը գիշերը մեկ ժամի շափ անընդհատ միջոցներ մտածել հիվանդի կյանքը փրկելու մասին: Նկատենք, որ պարագաների շարադասությունն այնքան էլ կայուն չէ: Նրանք կարող են

փոխել իրենց տեղերը՝ նայած կապակցության տրամաբանական շեշտին, հաղորդման նպատակադրմանը և այլն:

Մտածել բայի նման տարրեր բնույթի պարագաներ և խնդիրներ ստանալը բնորոշ է նաև խորհել-ին. օրինակ՝ Երբեմն ցերեկը մեկ ժամի չափ հիվանդանոցում միջոցներ խորհել զինվորի կյանքը փրկելու մասին: Հարկ է նշել, որ այդ կապակցության մեջ կարելի է ավելացնել ձևի պարագա. այսպես՝ երբեմն ցերեկը մեկ ժամի չափ հիվանդանոցում հանգիստ խորհել միջոցներ զինվորի կյանքը փրկելու մասին: Այս դեպքում խորհել բայը ստանում է վեց լրացումներ, որոնցից չորսը՝ պարագայական, երկուսը՝ խնդրային:

Մտածել, խորհել բայերին բնորոշ խնդրատեսիլուն են ցուցաբերում նաև միտք անել, մտորել, մտմտալ, դատել և այլ բայեր, միայն այն տարբերությամբ, որ միտք անել-ը և դատել-ը, իբրև չեզոք սեռի բայեր, չեն կարող կրող խնդիր ստանալ: Պարագաների քանակն ու վերաբերության խնդիրը բոլորի մոտ էլ նույնն է: Այսպես՝ Գիշերը հիմնարկում մեկ ժամի չափ հանգիստ միջոցներ մտորել ծանր հիվանդներին փրկելու մասին, գիշերը հիմնարկում մեկ ժամի չափ հանգիստ միջոցներ մըտմտալ ծանր հիվանդներին փրկելու մասին, ննջասենյակում ֆենուց առաջ հանախ մեկ ժամի չափ հանգիստ միտք անել (դատել) ծանր հիվանդներին փրկելու մասին: Բերված բոլոր կապակցություններում բայերի կապակցելիությունը տարածվել է թե՛ խնդիր, թե՛ պարագա լրացումների վրա և առկա է բազմակի խնդրատեսիլուն:

Բազմակի խնդրատեսիլուն են ցուցաբերում նաև հասկանալու, ըմբռնելու իմաստ արտահայտող հասկանալ, գիտակցել, կոսնել, գուշակել, գլխի բնկնել, ըմբռնել, կշռադատել, պատկերացնել և այլ բայեր, որոնք, իբրև ներգործական սեռի բայեր, պահանջում են կրող խնդիր:

Ընդ որում, կրող խնդրի գործառնությունը մեծ մասամբ կիրառվում են իր ցույց տվող բառերը, բացատրություն են կազմում հասկանալ և պատկերացնել բայերի լրացումները, որոնք կարող են ցույց տալ թե՛ անձ, թե՛ իր. իր մատնանշողները քանակապես գերիշխում են անձի իմաստ ունեցողներին: Այսպես՝ գիտակցել սխալը, կոսնել միտքը, գուշակել ապագան, ըմբռնել իրողությունը, կշռադատել հանգամանքները, պատկերացնել աշխարհը (մեկին), հասկանալ ընկերոջը (պատճառները) և այլն: Նշված բայերից մի քանիսը կարող են ստանալ նաև այլ բնույթի (ոչ կրող) խնդիրներ. օրինակ՝ մտքով պատկերացնել ապագա աշխարհը, փաստերով հասկանալ իրողությունը և այլն, ուր գործիական հոլովով կիրառված լրացումները միջոցի խնդրի հարաբերություն են դրսևորում, սակայն այդ իմաստի հետ որոշ չափով համատեղվում է նաև պարա-

գայական նշանակություն՝ ձևի հարաբերություն (պատկերացնել (հասկանալ) ինչպե՞ս):

Հասկանալու, կռահելու իմաստ ունեցող բայերին առավել բնորոշ է պարագաառությունը: Այդ բայերը կարող են ստանալ տարբեր բնույթի պարագա լրացումներ՝ արտահայտված հոլովաձևերով, մակբայներով, ածականներով, հոլովի ու կապի զուգորդությամբ և այլն. օրինակ՝ ծայնից կռահել (գուշակել, գլխի ընկնել), վերաբերմունքից հասկանալ (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, պատկերացնել), անմիջապես հասկանալ (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, ըմբռնել, պատկերացնել, գիտակցել), ճիշտ հասկանալ (ըմբռնել, կռահել, գուշակել, պատկերացնել), առանց դժվարության հասկանալ (ըմբռնել, գուշակել, գլխի ընկնել), հոր պես հասկանալ (ըմբռնել, կռահել, գուշակել, գլխի ընկնել, գիտակցել), շուտ հասկանալ (կռահել, գուշակել, ըմբռնել, գլխի ընկնել, պատկերացնել, գիտակցել), բանակում հասկանալ (կռահել, գուշակել, գլխի ընկնել, պատկերացնել, գիտակցել, ըմբռնել), երբեմն հասկանալ (գլխի ընկնել, գուշակել, կռահել, ըմբռնել) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մատնացույց արված բայերի պարագա լրացումները տարբեր կապակցությունների մեջ տարբեր բնույթի են և ունեն տարբեր դրսևորումներ: Միևնույն կապակցության մեջ ևս հասկանալու, ըմբռնելու իմաստ արտահայտող յուրաքանչյուր բայ կարող է ստանալ մեկից ավելի պարագա լրացումներ՝ ձևավորված լեզվական տարբեր միջոցներով: Այսպես՝ իսկույն կռահել, ճիշտ գուշակել, անմիջապես հասկանալ կապակցությունները ծավալելով կստանանք՝ խոսակցությունից իսկույն կռահել, ելույթներից ճիշտ գուշակել, հարցաքննությունից անմիջապես հասկանալ և այլն, ուր բայերը հանդես են եկել երկու արժույթով՝ ստանալով տարբեր բնույթի երկու պարագա լրացումներ, եղածի վրա ավելացել է հիմունքի պարագան՝ արտահայտված բացառական հոլովով:

Շարունակելով կապակցության ծավալումը՝ կարելի է մեկ միավորով ավելացնել պարագաների քանակը, այդ դեպքում բայերը հանդես կգան երեք արժույթով՝ կապակցվելով տարբեր բնույթի երեք պարագա լրացումների հետ. օրինակ՝ փողոցում խոսակցությունից իսկույն կռահել, ժողովում ելույթներից ճիշտ գուշակել, դատարանում հարցաքննությունից անմիջապես հասկանալ: Բերված կապակցություններում եղածների վրա ավելացել է տեղի պարագան՝ արտահայտված ներգոյական հոլովով: Կարելի է փոխել լրացումների բնույթը, նրանց քանակը թողնելով անփոփոխ. օրինակ՝ երեկոյան խոսակցությունից իսկույն կռահել, երբեմն ելույթներից ճիշտ գուշակել, առավոտյան հարցաքննությունից անմիջապես հասկանալ: Այստեղ տեղի պարագաները փոխարինվել են

ժամանակի պարագաներով: Կարելի է նորից ընդարձակել կապակցու-
 թյունը՝ ավելացնելով լրացումների քանակը. օրինակ՝ երեկ փողոցում
 խոսակցությունից խսկույն կռահել, այսօր ժողովում ելույթներից ճիշտ
 գուշակել, առավոտյան դատարանում հարցաքննությունից անմիջապես
 հասկանալ և այլն: Եղածի վրա ավելացել է ժամանակի պարագան:
 Բերված կապակցությունները այլևս հնարավոր չէ ծավալել՝ ավելացնե-
 լով պարագա լրացումներ: Հնարավոր է միայն եղածի վրա ավելացնել
 խնդիր լրացումներ, այն էլ սահմանափակ քանակով. օրինակ՝ երեկ փո-
 ղոցում խոսակցությունից խսկույն կռահել մտադրությունը, այսօր ժո-
 ղովում ելույթներից ճիշտ գուշակել քարտուղարի միտքը, առավոտյան
 դատարանում հարցաքննությունից անմիջապես հասկանալ հանցանքի
 ծանրությունը: Այս կապակցություններում բայերը հանդես են եկել հինգ
 արժույթով՝ ստանալով չորս պարագա և մեկ խնդիր լրացումներ: Կարե-
 լի է կապակցությունը ծանրաբեռնել նաև վերաբերության խնդիր-լրա-
 ցումներով: Այդ դեպքում պարագա լրացումներից մեկնումսկը կարող
 է դուրս թողնվել, իսկ երբեմն էլ մնալ իր տեղում՝ նայած կապակցու-
 թյան իմաստային ծանրաբեռնվածությանը, հաղորդման հասկանալիու-
 թյանն ու մատչելիությանը: Այսպես՝ երեկ դարածում շարժիչի աշխա-
 տանքից ճշտորեն շատ բան հասկանալ մեքենայի անսարքությունից,
 բանակցությունների ընթացքում առաջարկություններից ճշտորեն շատ
 բան հասկանալ դեպքերի դարգացման ընթացքից: Եղածի վրա ավե-
 լրացել է վերաբերության խնդիրը՝ ձևավորված բացառական հոլովով: Հե-
 տաքրորություն են ներկայացնում հիշողություն ցույց տվող հիշել, վեր-
 հիշել, մտապահել, մտահաւ անել, մտապատկերել, մտաբերել, վերաբ-
 րադրել, մոռանալ և այլն բայերի լրացումները: Հիշատակված բայերը
 ևս կարող են ստանալ թե՛ խնդիր, թե՛ պարագա լրացումներ, որոնք
 բնույթով տարբեր են և հանդես են գալիս տարբեր դրսևորումներով: Որ-
 պես ներգործական սեռի բայեր նրանք պահանջում են կրող խնդիր, իսկ
 ըստ իմաստի կարող են ստանալ տարբեր բնույթի պարագաներ, երբեմն
 էլ վերաբերության կամ այլ բնույթի խնդիրներ: Այսպես՝ հիշել անցած
 օրերը, վերհիշել դեպքերը, մտապահել. քրոջ պատկերը, մտապատկերել
 դերասանուհու գեղեցկությունը, մտաբերել անցյալը, վերաբրադրել սո-
 վորածը, մոռանալ ցավը և այլն: Բերված կապակցություններում բայերը
 ստացել են կրող խնդիր լրացումներ: Հարկ է նկատել, որ մտապահել,
 վերաբրադրել և այլ բայերի խնդիր լրացման դերով հիմնականում կի-
 րառվում են իր ցույց տվող բառեր, հիշել, վերհիշել, մտաբերել և այլ
 բայեր կարող են ստանալ թե՛ իր, թե՛ անձ ցույց տվող լրացումներ,
 իսկ միայն անձ ցույց տվող լրացում պահանջող բայեր չկան:

Վերևում հիշատակված կապակցությունները կարելի է ընդարձակել՝ ստանալով ավելի ծավալուն կապակցություններ, ուր բացի խնդիր լրացումներից, հանդես կգան նաև պարագա լրացումներ: Այսպես՝ իսկույն հիշել անցած օրերը, անմիջապես վերհիշել կատարված դեպքերը, ճիշտ մտապահել նյութոսնի օրենքը, հեշտությամբ մտաբերել անցյալը, դժվարությամբ վերարտադրել սովորածը, իսկույն մոռանալ ցավը և այլն: Կարելի է ավելի ծավալել այդ կապակցությունները՝ ավելացնելով պարագա լրացումների քանակը: Այսպես՝ Երևանում իսկույն հիշել անցած օրերը, ճանապարհին անմիջապես վերհիշել կատարված դեպքերը, տանը հեշտությամբ մտաբերել անցյալը, լսարանում դժվարությամբ վերարտադրել սովորածը, հիվանդանոցում իսկույն մոռանալ ցավը և այլն: Այստեղ բայերն ստացել են երեք լրացումներ, մեկը՝ խնդրային, մյուսները՝ պարագայական: Եղածի վրա ավելացել են տեղի պարագաները՝ ձևավորված գոյականի հոլովաձևերով (ներգոյական, տրական): Ծավալելով կապակցությունները՝ կատանանք բայերի քառարժույթ գործածություններ՝ համապատասխան լրացումներով. օրինակ՝ հիվանդանոցում բժիշկների ներկայությունից իսկույն մոռանալ ցավը, դատարանում վկաների ցուցմունքներից անմիջապես վերհիշել կատարված դեպքերը և այլն: Եղածի վրա ավելացել են պատճառի պարագաները՝ արտահայտված բացառական հոլովաձևով (ներկայությունից, ցուցմունքներից):

Կարելի է ավելացնել կապակցության միավորների քանակը ևս մեկ միավորով. ինչպես՝ դատարանում հարցաքննության ժամանակ վկանների ցուցմունքներից անմիջապես վերհիշել կատարված դեպքերը, առավոտյան հիվանդանոցում բժիշկների ներկայությունից իսկույն մոռանալ ցավը: Այստեղ բայերի հետ կապակցվել են հինգ լրացումներ, որոնցից չորսը՝ պարագայական: Եղածի վրա ավելացել են ժամանակի պարագաները՝ արտահայտված բառակապակցությամբ (հարցաքննության ժամանակ) և մակբայով (առավոտյան): Այս կապակցություններում կարելի է ավելացնել նաև չափի պարագա. օրինակ՝ դատարանում հարցաքննության ժամանակ մի քանի անգամ վկանների ցուցմունքներից անմիջապես վերհիշել կատարված դեպքերը, առավոտյան հիվանդանոցում բժիշկների ներկայությունից մի քանի անգամ լիովին մոռանալ ցավը և այլն: Սրանից ավել գրեթե անհնար է կապակցության ծավալումը: Արդեն վտանգ է ստեղծվում կապակցության իմաստը ըմբռնելու մեջ: Նկատենք նաև, որ պարագաների շարադասությունը նման կապակցություններում բավական ազատ է, և հեշտությամբ դրանք կարող են իրենց տեղերը փոխել: Մեծ մասամբ ժամանակի ու չափի պարագաները նախորդում են պարագաների մյուս տեսակներին, սակայն այդ շարադասությունը

կարող է փոխվել՝ առանց գրական նորմաների դեմ մեղանշման: Այսպես՝ գիշերը մի քանի անգամ անտառում հանկարծ մտաբերել պատերազմի արհամիրքները, անտառում գիշերը մի քանի անգամ հանկարծ մտաբերել պատերազմի արհամիրքները, հանկարծ գիշերը անտառում մի քանի անգամ մտաբերել պատերազմի արհամիրքները, մի քանի անգամ գիշերը անտառում հանկարծ մտաբերել պատերազմի արհամիրքները և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, պարագաների նման շարադասությունները խորթ չեն գրական լեզվին:

Երբեմն վերոհիշյալ կապակցություններից մի քանիսի մեջ հանդես է գալիս վերաբերության խնդիրը: Այդ դեպքում մի տեսակ ավելորդ է դառնում կրող խնդրի կիրառությունը, և վերջինս փոխարինվում է վերաբերության խնդրով. օրինակ՝ ... հիշել տեղի ունեցած դեպքը, հիշել տեղի ունեցած դեպքի մասին, ... վերհիշել աշխատանքից ազատվելը, վերհիշել աշխատանքից ազատվելու մասին, մոռանալ անցյալը, ... մոռանալ անցյալի մասին և այլն:

Հիշողության բայերին բնորոշ խնդրառություն են ցուցաբերում նաև զգայության բայերը՝ զգալ-ը, զգայել-ը, տեսնել-ը, լսել-ը և այլն, որոնք ըստ սեռի դարձյալ պահանջում են կրող խնդիր, ըստ նշանակության զանազան բնույթի պարագաներ, երբեմն էլ խնդիր լրացումներ. օրինակ՝ զգալ ցավ (վիշտ, ուրախություն, արհամարհանք, սառնություն), տեսնել ընկերոջը (ամուսնուն, լեռնագագաթը, արևամուտը), լսել ձայնը (աղմուկ, երաժշտություն, դուփյուն, կոնյայուն և այլն):

Այս կապակցություններում բայերի սեռի թեև ազդանքով գործածվել են կրող խնդիրներ: Դրանք ըստ նշանակության կարող են ստանալ նաև միջոցի խնդիր. օրինակ՝ աչքերով տեսնել, ականջով լսել, զգայարաններով զգայել և այլն: Միևնույն կապակցության մեջ կարող են հանդես գալ կրող և միջոցի խնդիր լրացումներ. օրինակ՝ աչքերով տեսնել արևամուտը, ականջով լսել դերասանի ձայնը: Հարկ է նշել, որ միջոցի խնդրի կիրառությունը նման կապակցություններում ավելորդ է, քանի որ տեսնելը իրականանում է աչքի միջոցով, լսելը՝ ականջի, զգայելը՝ զգայարաններով և այլն: Նկատենք նաև, որ տեսնելը, լսելը կարող են իրացվել նաև մտքով, ոչ տեսողության ու լսողության զգայարաններով: Լսել բայը, բացի կրող և միջոցի խնդիրներից, կարող է ստանալ նաև վերաբերության և անջատման խնդիրներ. օրինակ՝ լսել պարզեկատրման մասին, լսել դիրեկտորից: Այս երկու խնդիրները կարող են կրող խնդրի հետ միասին հանդես գալ միևնույն կապակցության մեջ: Այսպես՝ դիրեկտորից լսել լուրը պարզեկատրման մասին: Մավալելով այս վերջին կապակցությունը՝ կարելի է ստանալ՝ երեկ փողոցում պատահականորեն դիրեկտորից լսել լուրը պարզեկատրման մասին կառույցը, ուր բայը հան-

դեմ է եկել վեց արժույթով՝ ստանալով վեց լրացումներ, որոնցից երեքը՝ խնդրային, երեքը՝ պարագայական: Նկատենք, որ վերոհիշյալ կապակցության մեջ վերաբերության խնդիրը կարող է կապվել ոչ միայն լսել բայի, այլև լուրը գոյականի հետ (լուր պարգևատրման մասին):

Զգայության բայերը ըստ նշանակության ստանում են զանազան բնույթի պարագաներ՝ ձևավորված լեզվական տարբեր միջոցներով: Այսպես՝ հիվանդ լինելու պատճառով երեկ տանը ծնողների ակնարկից իսկույն չզգալ սխալը, երեկ փողոցում հանկարծ մեկ ժամի չափ ցավ զգալ, երեկոյան դահլիճում երկու ժամի չափ հանգիստ լսել երաժշտություն, այսօր թույլ լուսավորության պատճառով դահլիճում լավ չտեսնել երգչուհու դեմքը: Նշված կապակցությունից առաջինում զգալ բայն ստացել է վեց լրացում, որոնցից հինգը՝ պարագայական, մեկը՝ խնդրային: Մյուսներում կիրառվել են հնգական լրացումներ՝ չորսը՝ պարագայական, մեկը՝ խնդրային: Այս կապակցություններն այլևս հնարավոր չէ ընդարձակել, քանի որ նորանոր լրացումներով խճողելն առաջ կբերի անհասկանալիություն, կապակցության իմաստի ըմբռնման դժվարություն:

Քննությունից պարզ է դառնում, որ մտածական բայերի խնդիր և պարագա լրացումները հասնում են վեցի: Դրանից ավելի բայը ունակ չէ նոր լրացումներ ստանալու: Իսկ որոշ բայերի հետ կապակցվում են հինգից ոչ ավելի լրացումներ, վեցերորդ լրացումով ծանրաբեռնելը անհնարին է դառնում. առաջ է գալիս անհասկանալիության, կապակցության իմաստը ըմբռնելու վտանգ: Ահա թե ինչու լեզուն խոսսափում է լրացումներով շատ ծանրաբեռնված կապակցություններից:

4. ՍՏՈՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱՎԱՍՏՈՒԹՅԱՄԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Մտածական բայերի խնդիրներն ու պարագաները կարող են արտահայտվել նաև երկրորդական նախադասություններով: Այդ դեպքում ստորադասական նախադասությունը հիմնականում գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալի (կրբեմն էլ բայով արտահայտված այլ անդամի) խնդիրը կամ պարագան է լինում, և դրանց բնույթը պայմանավորված է բայի սեռով, իմաստով, նախադասության կառուցվածքով և այլ հանգամանքներով:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում գիտակցել, գիտենալ, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, մտածել, գուշակել, գլխի բնկնել և այլ բայերի լրացումները՝ արտահայտված ստորադասական նախադասությամբ, որոնք գերադաս նախադասության հետ կապակցվում են որ, քե, եք, որպեսզի, որովհետև, եթե ... ապա և այլ շաղկապներով: Հատկապես տարածված են մտածական բայերի կրող խնդիր երկրորդական նախա-

դասութիւնները, որոնք կատարում են նույն պաշտոնը, ինչ պարզ նախադասութեան կրող խնդիրը՝ արտահայտված բառով կամ բառակապակցութեամբ: Սահմանափակ են մտածական բայերի հանգման, միջոցի և անշատման խնդիրները՝ արտահայտված ստորադասական նախադասութեամբ, ճիշտ այնպես, ինչպես սակավ են այդ բայերի՝ բառով կամ բառակապակցութեամբ արտահայտված հանգման, միջոցի և անշատման խնդիրները:

Մտածական բայերի լրացումները կարող են կիրառվել նաև պարագայի պաշտոնով՝ արտահայտված ստորադաս նախադասութեամբ: Ստորադաս նախադասութեամբ ձևավորված պարագաները իրենց բնութիւնով նույնպես համընկնում են պարզ նախադասութեան պարագաներին՝ արտահայտված բառով կամ բառակապակցութեամբ⁴⁴:

Խնդիրները, ինչպես հայտնի է, գործառու են թե՛ բայիմաստով, թե՛ բայի սեռով: Սեռի պահանջով խնդրառութիւնը բնորոշ է ներգործական և կրավորական բայերին, որոնք ստանում են կրող կամ ներգործող խնդիրներ՝ պայմանավորված տվյալ բայի սեռային հատկանիշով, ընդ որում, ներգործական բայերը պահանջում են կրող, իսկ կրավորականները՝ ներգործող խնդիր (կրավորական կառուցվածքի նախադասութիւններում), բայիմաստով են պայմանավորված միջոցի, հանգման, վերաբերութեան և մյուս խնդիրները: Մտածական բայերը մեծ մասամբ ներգործական սեռի են, ուստի պահանջում են կրող խնդիրներ, իսկ ըստ իմաստի կարող են ստանալ նաև միջոցի, վերաբերութեան, անշատման խնդիրներ՝ արտահայտված ստորադասական նախադասութեամբ: Բայիմաստով է պայմանավորված նաև պարագառութիւնը: Մատնացույց արված բայերը կարող են ստանալ հայերենի բոլոր տեսակի պարագաները՝ արտահայտված ինչպես բառով կամ բառակապակցութեամբ, այնպես էլ երկրորդական նախադասութիւններով:

Կրող խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը գլխավոր նախադասութեան ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալի կամ բայով արտահայտված այլ անդամի սեռի պահանջով առաջ եկած լրացումն է, որի վրա անմիջապես անցնում է գործողութիւնը:

Կրող խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը գլխավորի հետ կապվում է երկու եղանակով՝ ա) շաղկապներով, բ) շարահարութեամբ: Տարածված է շաղկապավոր կապակցութիւնը, իսկ մյուսը քիչ է հանդիպում և մեծ մասամբ առավել բնորոշ է խոսակցական լեզվին: Շաղկապներից կիրառվում են հատկապես ու-ը և քե-ն: Որոշ նախադասութիւններ կապակցվում են ու շաղկապով, որոշ դեպքերում կիրառվում է քե-ն,

⁴⁴ Այստեղ քննութեան են առնվում մտածական բայերի թե՛ խնդիր, թե՛ պարագա լրացումները՝ արտահայտված ստորադասական նախադասութեամբ:

իսկ շատ հաճախ կապակցումը կարող է տեղի ունենալ թե՛ մեկ, թե՛ մյուս շաղկապներով, առանց խտրականություն⁴⁵։

Մտածական բայերի՝ կրող խնդիր երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ վերջադաս են կիրառվում, չեն բացառվում նաև առաջադաս և միջադաս գործածությունները, որոնք հանդիպում են հատկապես, երբ հարկավոր է լինում ընդգծել երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված միտքը (այդ դեպքում առաջին պլանի վրա է մղվում ստորադասական նախադասության բովանդակությունը, իսկ գլխավորին երկրորդական, ոչ էական տեղ է հատկացվում) կամ էլ երբ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է որևէ հարաբերյալ։

Բերենք վերջադաս կիրառության օրինակներ՝ Բայց ոմանք նաև գլխի ընկան, որ չի կարելի անպատիժ կերպով շարաշահել նրա համբերությունն ու թվացյալ անդորրությունը (ՍԱ, 1979, 11, էջ 39)։ Պարզ գիտակցում էր, որ իրեն այլ կյանք է սպասում (Գ, 1976, 11, էջ 17)։ Ամենքն էլ գիտեին, որ ոչ մի դեպքում մեղավորն արդար չի դուրս գալ (Ն-Դ, 1, էջ 292)։ Զկարողացա իմանալ, թե ինչ ցավ է (ԱԲ, Երկ., էջ 66)։ — Ախր դուք չեք հասկանում, թե ինչ գործ եք կատարել (ՎԱ, ՍԱ, էջ 319)։ Տեսնողը կմտածեր, թե նա պատրաստվում էր մճռականորեն ներս մտնել ու մի խելահեղ բան անել (ՊԶ, ԱԵ, էջ 423)։

Առաջադաս ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները, ինչպես նշվել է, քիչ են հանդիպում։ Դրանք հատկապես այն դեպքում են կիրառվում, երբ անհրաժեշտություն է զգացվում ընդգծել երկրորդական նախադասության միտքը, այսինքն, երբ հատուկ կարևորություն է ստանում երկրորդական նախադասության մեջ բովանդակված ինֆորմացիան և հատկապես այն ժամանակ՝ ա) երբ երկրորդական նախադասությունը հարցական երանգի է, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի դերում հանդես են գալիս իմանալ, գիտենալ, հասկանալ, գուշակել, կռահել և այլ բայեր. ընդ որում, նման դեպքերում ստորադաս և գլխավոր նախադասության կապակցումը իրացվում է առանց շաղկապի և այդ պատճառով էլ թվում է, թե բարդ նախադասության բաղադրիչները կապված են ոչ թե ստորադասական, այլ համադասական հարաբերությամբ։ Նույնիսկ այդ նախադասությունների միջև եղած դադարը բավական մեծ է լինում և մոտենում է համազոր բաղադրիչներով նախադասությունների միջև իրականում եղած դադարին։ Սակայն մտքի ավարտվածության ու ինքնուրույնության տեսակետից այդ նախադասությունները ստորադասական են, չնայած այն բանին, որ երբեմն դադարը մեծ լինելու պատ-

⁴⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 3, էջ 653—664։

Ճառով դրանք իրարից տրոհվում են վերջակետով. օրինակ՝ ՈւՐ գնաց, ինչի՞ գնաց, շիմացա (ԳՍԹ, 1, էջ 160): — Ինչքա՞ն է կորուստը, իմացա՞ր (ՍԽ, ՄՍ, էջ 144): Դեսպանները հավատացի՞ն՝ դժվար էր գուշակել (Ն. տ., էջ 431): Խաները ինքնագլուխ էին արդյոք հարձակվել Հայաստանի վրա, թե՞ Թահմազի հրամանն էր դա: Զգիտեր (Ն. տ., էջ 23): Կարելի՞ է արդյոք, լիովին հասկանալ գրող Դիկկենսին — չգիտեմ (Գ, 1979, 12, էջ 2): Թե ինչ էր լինելու չգիտեր: Ու թե ինչ էր անելու, նույնպես չգիտեր (ՎԽ, ԳԼ, 1, էջ 42): Բայց ու՞մ վրա էին գլորում, — իրանք ես չգիտեին (Բ, ԵԺ, 7, էջ 258): բ) Երկրորդական նախադասությունները կարող են առաջադաս կիրառվել նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունը համառոտ է՝ արտահայտված կամ միայն ստորոգյալով, կամ էլ ենթակալով և ստորոգյալով և արտահայտում է մի տեսակ եզրահանգում, իբրև ստորադասական նախադասություն արտահայտված մտքի հետևություն. օրինակ՝ Երևանցիները քաջ կռվողներ են, իմացի՞ր (ՍԽ, ՄՍ, էջ 287): Սրտոտ ու քաջ ես, գիտեմ (Ն. տ., էջ 438): — Իսկ Մելիք Բարխուդարը մեր ուխտին միաբան է, իմացի՞ր (Ն. տ., էջ 60): — Երևի այսօր Մխիթարը կկախի Բարխուդարին, — կռահեց Նաչին (Ն. տ., էջ 76): — Մինիստրն էլ մեղ հետ էր, գիտե՞ս (ԳՍԹ, 1, էջ 250):

Միջադաս կրող խնդիր երկրորդական նախադասությունները առաջադասի համեմատությամբ առավել սահմանափակ են և «միջադաս կարող են լինել միայն այն դեպքում, երբ լրացնում են դերբայով արտահայտված անդամի և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա հարաբերյալ»⁴⁵: Օրինակ՝ Հասմիկը, շիմանալով, որ Լևոնը դառնալու է Հացավանի կոլխոզի նախագահը, մոտեցավ նրան (ՆՁՀ, էջ 306): Ընդհանուր առմամբ ամենից քիչ են կիրառվում միջադաս կրող խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Առաջադաս գործածություն ունեցող խնդիր երկրորդական նախադասությունները միջադասների համեմատությամբ շատ են, թեև չեն անցնում 10—15 տոկոսից: Ամենից տարածվածը վերջադաս գործածության երկրորդական նախադասություններն են, որ կադմում են ամբողջի երեք՝ քառորդից ավելին:

Հարկ է նշել, որ մտածել, խորհել, մտռել, միտք անել բայերի պահանջով դրված երկրորդական նախադասությունը մեծ մասամբ հանդես է գալիս իբրև մեջբերվող խոսք, որ առաջ է եկել ուղղակի խոսքի՝ անուղղակիի վերածումով: Այս դեպքում, ինչպես հայտնի է, տեղի են ունենում որոշ փոփոխություններ. հանդես է գալիս շաղկապը, փոխվում են ուղղակի խոսքի մեջ գործածված բայի եղանակածամանակային և դիմային ձևերը, փոփոխություն է առաջանում նախադասության կառուցվածքի ու

⁴⁵ Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, էջ 654:

բնույթի մեջ և այլն: Բերենք նշված բայերի թելադրանքով առաջ եկած կրող խնդիր երկրորդական նախադասության օրինակներ: Միտք էր անում, թե ինչպես պիտի դասավորի իր կյանքը (ՊԶ, ԱԵ, էջ 168): Եվ Սոնան հանկարծ մտածեց, որ իր համար այս թանկ մարդու հետ ինքը ընդամենը երկու անգամ է մենակ մնացել (ՍԳ, 1980, 4, էջ 113): Ես մտածում եմ, որ կան կանայք, Որոնց մարմինն ասես ճշում ու հայցում է (ՊՍ, 2, էջ 131): Չես էլ մտորում, թե ինչպես է կատարվում երաժշտական ասելիքի աստվածային այդ խոստովանանքը (ՀԶ, 11, 2. 1981):

Իմացություն ցույց տվող իմանալ, գիտենալ, ճանաչել, հասկանալ, ըմբռնել, կռաճել, գլխի ընկնել, գուշակել, գիտակցել և այլ բայերի կրող խնդիր երկրորդական նախադասությունները ոչ թե մեջբերվող խոսքն են բովանդակում, այլ ներկայացնում են այն առարկաներն ու երևույթները, իրադրություններն ու վիճակները, հատկանիշները և այլն, որոնք գիտակցվում կամ ըմբռնվում են գերադաս նախադասության ենթակայի կամ գործողություն կատարող անձի կողմից: Այսինքն՝ երկրորդական նախադասության բովանդակությունը կամ արտահայտած միտքը արդյունք է գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալի գործողություն կատարողի իմացության կամ ըմբռնման: Օրինակ՝ Նա գիտակցում էր, որ ասելով այդ բառը, անհնարին է դարձնում իրենց միատեղ աշխատանքը (Ա. ՍԵԿ., ՈՎՄ, էջ 193): Հանկարծ նա հասկացավ, որ ճանաչարհը կորցրել է (Գ, 1978, 12, էջ 23): Իսկ ո՞վ չի ճանաչի, որ դրանցից մեկը հայ է, մյուսը՝ ռուս (ՍԽ, ՄՍ, էջ 108): Եվ չէր կարող ըմբռնել, որ դժգոհ մեղիքները դավադրություն կարող են սարքել (Ն. տ., էջ 491): Անգամ ծեր դռնապան Ալին ուսանողների խոսակցությունից կռահել էր, թե խոսքն ինչի մասին է (ԳՍԹ, 1, էջ 19): Էլուշն իսկույն գուշակեց, որ այդ կնոջից պիտի զգուշանալ (ՆԶԶ, էջ 105): Զանոն ոչ մի կերպ չէր ուզում ըմբռնել, որ բացի իրենից Սեդան էլ կարող է սիրել Վահրամիս (Ա. ՍԵԿ., ՈՎՄ, էջ 456):

Կրող խնդիր երկրորդական նախադասություն կարող է դրվել նաև զգալ, կանխազգալ, ընկալել, մոռանալ, հիշել, վերհիշել, մտաբերել, միտքը բերել, պատկերացնել և այլ բայերի պահանջով: Այդ դեպքում երկրորդական նախադասությամբ ներկայացվում են այն առարկաները, երևույթները, վիճակները, գործողությունները, որոնք հիշվում կամ կանխազգացվում են գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ գործողություն կատարող այլ անձի կողմից: Այսինքն՝ երկրորդական նախադասությամբ հաղորդված միտքը հետևանք է բայ-ստորոգյալի գործողության կատարողի կանխազգացման կամ հիշողության: Այսպես՝ Եվ հայրը զգաց, որ ամբողջ մարմնով դողում է (Ն-Դ, 1, էջ 6): Աստղիկը կանխազգաց, որ հիմա ահավոր բան է կատարվելու (ՍԳ, 1980, 4, էջ 52):

Բաղին չէր էլ հիշում, թե քանի տարվա տավարած էր (ԱԲ, Երկ., էջ 8):
Կաթողիկոսը մի պահ մոռացավ, թե ինքը որտե՞ղ և ի՞նչ է անում (ՊՍ,
4, էջ 20): Ներքուստ միայն նախազգում էր, որ վերին աստիճանի քա-
ղաքավարության տակ թաքնված է նենգամիտ մի բան (ԳՍԹ, 1, էջ 312):
Ալֆանը վերհիշում էր, որ Դը Դուրը անտարբեր էր մնում ԱՄՆ-ի և Բոսնի
աղաղակների, սպառնալիքների և տրտնջոցների նկատմամբ (ՍՀ, 2,
4, 1981):

Մտածական բայերի պահանջով դրված կրող խնդիր երկրորդական
նախադասությունները ղերադասի հետ հիմնականում կապակցվում են
ուր շաղկապով: Օրինակ՝ — Ես գիտեմ, որ որսորդը վայրի կենդանի տես-
նելիս իրեն կորցնում է (ՎԱ, ՍԱ, էջ 323): — Այո, հիշում եմ, որ առա-
վտից մինչև հիմա բան չեմ կերել (Գ, 1978, 8, էջ 59): Եվ մոռանանք,
Որ մենք նոր ենք ծանոթացել (ՊՍ, 2, էջ 166): Եվ այդ օրերին տարտա-
մորեն մտածում էր, որ երկրադունդը կլոր է և պտտվում է իր առանցքի
շուրջը (Գ, 1978, 8, էջ 86): Հասկացավ, որ սպարապետը նեղն է լծել
նրան (ՍԽ, ՄՍ, էջ 87): Էլ ավելի հաճելի է գիտակցել, որ դրանցից շատե-
րից հետագայում կարելի կլինի հրաժարվել (ՀԶ, 18, 2, 1981):

Մտածական բայերի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությու-
նը գլխավորի հետ կապվում է նաև քե շաղկապով, որը այս դեպքում ուր
շաղկապի համեմատությամբ սահմանափակ կիրառություն ունի: Թե
շաղկապը դրվում է հատկապես հետևյալ դեպքերում:

ա) Երբ ստորադասական նախադասության կազմում հանդես են
գալիս ով, ինչ, երբ, որ, որտեղ, որքան, ինչքան, ինչպես, ինչպիսի, որ-
պիսի, ինչու և այլ հարցահարաբերական ղերանուններ անփոփոխ կամ
հղովմած ձևով՝ հարցական երանգ հաղորդելով նախադասությանը: Հնա-
րավոր է, որ երկրորդական նախադասության կազմում միաժամանակ
հանդես գան երկու կամ ավելի հարցական բառեր: Օրինակ՝ Արմենակի
պատմությունից մենք արդեն գիտենք, թե ով էր նա (Ն-Դ, 2, էջ 52):
Վազում էինք և մինչև չիմանայինք, թե ու՞մ հյուրն է, նրան բաց չէինք
թողնում (ԱԲ, Երկ., էջ 131): Հյուրերը կարծես կռահել էին, թե ինչն է
պակասում այս առումով (Գ, 1976, 11, էջ 15): Նրանցից ամեն միքը
զգում էր, թե երկիրը որքան շատ է տուժել գժտությունից (Մուր., ԵԺ, հ.
3, էջ 389): Ես զգում եմ, թե դուք ինչպես եք Բարեհոգի ժպտում Սրբա-
դան մի նկարի նման (Գ, 1978, 10, էջ 65): Եվ այստեղից հրճվանքով
տեսնում ու զգում էին, թե ինչպես զովանում, լվացվում է երաշտից թալ-
կացած հողը (ՎԱ, ՍԱ, էջ 195): Ամեն մեկը մտքում ուղում էր գուշա-
կել, թե ինչքան ձուկ կհավաքվի ցանցի «տոպրակում» (ն. տ., էջ 17):
Տքնաչան այդ աշխատանքի նպատակը հեշտությամբ հասկանալի կդառ-
նար, եթե հիշենք, թե Թումանյանը ինչպիսի կարևորություն էր տալիս

(Գ, 1978, 10, էջ 69): Թող բոլորն էլ իմանան, թե ինչով եք Սերյոժան ու դու զբաղվում (Գ, 1978, 10, էջ 16): Այդ դու պետք է լավ գիտենաս, թե որտեղ է նա և ինչ է շինում (Բ, ԾԺ, 7, էջ 325): Բայց արի ու իմացիր, թե ո՞ր սատանան է արել (ն. տ.: էջ 262): Այնուհետև դու ինքդ կհասկանաս, թե ինչու համար եկա և կամ ուր եմ գնում (ն. տ., էջ 179): Պարում էր, երգում, մերկանում, ծափ զարնում, առանց խոսքի պաղատում, բայց մոռացել էր, թե ինչի համար (ՊՁ, ԱՆ, էջ 166): Վերջին երկու օրինակներում ինչ հարցական դերանունը կիրառվել է համար կապի հետ (ինչի) ինչու (համար), որը նույնպես հարցում է արտահայտում:

բ) Երբ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը ժխտական բնույթի է, իսկ ստորադասական նախադասության կազմում կիրառվում են հարցա-հարաբերական, երբեմն էլ անորոշ դերանուններ կամ էլ հարցում արտահայտող կապակցություններ: Հնարավոր է քե-ի գործածությունն նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը ժխտական բնույթի է, բայց երկրորդական նախադասության մեջ բացակայում են հարցահարաբերական և անորոշ դերանուններ կամ հարցում արտահայտող կապակցություններ: Այսինքն՝ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի ժխտական բնույթը մեծ մասամբ պահանջում է քե շաղկապի կիրառություն երկրորդական նախադասության սկզբում, որը կարծես պարտադիր է դառնում, հատկապես, երբ երկրորդական նախադասության կազմում հանդես են գալիս հարցահարաբերական և անորոշ դերանուններ կամ էլ հարցական բառակապակցություններ. օրինակ՝ Բոլորովին չիմացավ, թե ինչպես անցավ ճանապարհը (ՆԳ, 1, էջ 132): Ոչ մի կերպ չէր հասկանում, թե որտեղի՞ց, ինչպե՞ս նրանք հայտնվեցին այդտեղ (ԳՍԹ, 1, էջ 223): — Ինչպե՞ս դու չես ուզում ըմբռնել, թե ինչ է նշանակում ինձ համար այդ բոլորը (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 500): Չեմ կարող գուշակել, թե դու ինչ կպատասխանեիր իմ տարակուսանքին (Գ, 1979, 10, էջ 37): Աշխարհում ոչ մի կին արարած դեռ չգիտի, թե որքան քնքուշ կարող են լինել տղամարդու ձեռքերը (ՊՁ, ԱՆ, 29): Նա չէր հասկանում, թե ինչու պատահեց էն ամենը, ինչ որ ինքը տեսավ (ՀԹ, 1, էջ 375): Ոչ ոք չէր պատկերացնում, թե ուրիշը Արեւլանից հետո կհանդգնի էլիզբարովի դերը խաղալ (Գ, 1978, 8, էջ 73): Ու չէր հասկանում, թե ինչու է տատը համբուրում այդ սևացած քարը (ԱԲ, Երկ., էջ 65):

Եթե գլխավոր նախադասության ստորոգյալը ժխտական է, իսկ երկրորդական նախադասությամբ հավաստիացվում, հաստատ համոզմունք է արտահայտվում տվյալ երևույթի կամ գործողության իրական լինելու մասին, ապա քե-ի փոխարեն կիրառվում է ու շաղկապը. օրինակ՝ նա

չգիտեր, այո, որ այդ բոլոր տառապանքները յուր պատճառով են կատարվում (Բ, ԵԺ, 7, էջ 415): Անցնում են ու չեն էլ իմանում, որ իրենց համար ես ծերացել (ՀՄ, ԵԺ, 2, էջ 139): Ու ոչ ոք չգիտի, որ ինքը, վերջապես, կարող է ստիպել այս անցորդներին, փողոցի այս անծանոթ մարդկանց հիանալ, դարմանալ (Գ, 1978, 10, էջ 85):

գ) Երբ կամ գլխավոր, կամ էլ երկրորդական նախադասությունը հարցական բնույթի է, կիրառվում է քն շաղկապը. ընդ որում, երբ գլխավոր նախադասությունը հարցական բնույթ ունի, երկրորդական նախադասության մեջ կարող են դրվել հարցահարաբերական կամ անորոշ դերանուն, կամ էլ հարցում արտահայտող որևէ բառ կամ կապակցություն, որով ավելի է ընդգծվում, շեշտվում երկրորդական նախադասության բովանդակությունը. օրինակ՝ Մտածե՛լ ես երբեկից, թե ինչու ոչ ոք այս երկրում մեծություն չի դառնում (ՊՁ, ԱԵ, էջ 88): — Ընկեր Արշակյան, կարո՞ղ եք իմանալ, թե սրանցից ո՞րն է ավելի ուժեղը (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 46): Նա ճգնում էր հիշել, թե երբևիցե՞ սկսեց սիրել Լևոնին (ՆՁՀ, էջ 306): Ուրեմն այդպես էլ չիմացա՞ր, թե ովքեր են սարքել գրքերի պատմությունը (ԳՄԹ, 1, էջ 263): Սակայն ո՞վ կարող էր իմանալ, թե ինչ կա նրա գրպանում (ն. տ., էջ 352):

դ) Երբ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը արտահայտում է անհաստատ, ենթադրական, անհավանական գործողություն: Մտածական բայերից աշգլխիսի նշանակություն են արտահայտում ենթադրել, կարծել, կասկածել. բայերը, ուստի նրանց պահանջով դրված խնդիր երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ կապվում է քն շաղկապով. օրինակ՝ Շատերը կարծում են, թե ռեալիզմը կյանքի լուսանկարչական պատճենումն է (Գ, 1980, 3, էջ 41): Նա կարծում էր, թե Լևոնը իրեն մեղադրում է հետամնացության և նեղսրտության մեջ (ՆՁՀ, էջ 186): Միաժամանակ և կասկածում էր, թե արդյոք նրանք ուղիղ ճանապարհով են տանում (ն. տ., էջ 418):

Եթե նշված բայերը կիրառվում են (հատկապես ժխտական խոնարհման) ներկա ժամանակով և նախադասության բնույթով ու կառուցվածքով պայմանավորված դրսևորում են խոսողի հաստատ համոզմունքը ստորադասական նախադասությամբ հաղորդածի իրական լինելու վերաբերյալ, ապա այդ նախադասությունների կապակցումը հիմնականում տեղի է ունենում ու շաղկապով⁴⁷. օրինակ՝ Նա այլևս չէր կասկածում, որ դա հենց Զուրաբի աղջիկն է (ՆՁՀ, էջ 65): Բայց ես կարծում եմ, որ դա մեր բարեկամների գործն է (ԳՄԹ, 1, էջ 263): Մի՞թե կարծում ես, որ քեզից բացի աշխարհում մեկնումեկը կարող է հետաքրքրել ինձ (ն. տ.,

⁴⁷ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 3, էջ 657:

էջ 411): — Ես չեմ կասկածում, որ նա շատ լավն է (ն. տ., էջ 431): Հարկ է նկատել, որ քե շաղկապի գործածութիւնը վերելում նշված բոլոր դեպքերի համար բացարձակ չէ, այն ունի որոշ բացառութիւններ ու շեղումներ: Այսպես՝ երբեմն քե-ի փոխարեն որ շաղկապ է դրվում, երբ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը ժխտական է կամ էլ հարցական. օրինակ՝ Զգիտե՞իր, որ Դավոյենց Առաքելն էլ աշքեր ուներ դրած ձորակին (ԱՔ, Երկ., էջ 77): Նա չգուշակեց, որ այդ նոր միտքը դուր եկավ պարտկազմակերպութեան քարտուղարին (ՎԱ, ՍԱ, էջ 37): Շապուհը չէր կարող երեւակայել, որ ես այդ շնորհը կխնդրեի (Բ, ԵԺ, 7, էջ 246): Իհարկե, մենք ամենեւին էլ չգիտեինք, որ Սամարղանդի հետ մեր միակ հանդիպումը չէ (ՍԳ, 1979, 6, էջ 117): Երբեք էլ չէինք կարող կռահել, որ մեկ շաբաթ հետո ստիպված պետք է վերադառնանք (ն. տ., էջ 117): Զանոն ոչ մի կերպ չէր ուզում ըմբռնել, որ բացի իրենից Սեդան էլ կարող է սիրել Վահրամիւն (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 456):

Երբեմն էլ քե շաղկապն է գործածվում որ-ի փոխարեն պայմանավորված կամ բարեհնչյունութեամբ, կամ հաղորդվածի անհավանականութիւնը շեշտելու և այլ հանգամանքով. օրինակ՝ Տեսնողը իսկույն պիտի հասկանար, թե գործ ունի անհիմ, թանկագին մետաղի հետ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 370): Եթե կողմնակի մարդ լիներ, կմտածեր, թե առնվազն մարդասպանների հետ գործ ունի (ՊԶ, ԱԵ, էջ 98): Մտածում եմ, թե այս բոլորը կորել է անգարձ (Մուր., ԵԺ, հ. 3, էջ 67):

Մտածել, խորհել և այլ բայերի կրող խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը հաճախ հանդես է գալիս որպէս մեջբերվող խոսք, ուր նշված բայերով կազմված հեղինակի խոսքը գլխավոր նախադասութեան դեր է կատարում, որի հետ կապվում է ուղղակի խոսքով արտահայտված երկրորդական նախադասութիւնը, որը կարող է թե՛ առաջադաս և թե՛ վերջադաս կիրառութիւն ունենալ. օրինակ՝ Որ սատանան մոլորեցրեց մեզ, — մտածում էր նա (Բ, ԵԺ, 7, էջ 260): Բայց վշտալի երիտասարդը յուր մտքում այս էր խորհում. «Որքան ուսումնասիրել են այդ մարդիկը շարութեան գործը» (ն. տ., էջ 479): Հետո թագավորը և ավագանին իրենց մեջ խորհեցին. «Դա եկել է և այդպիսի քարոզներով կամենում է զրկել մեզ մեր կյանքի պետքերը հայթայթելու քաջութիւնից» (ն. տ., էջ 107): Սուրիան անվերջ մտածում էր՝ մի՞թե դա տղաներն են արել (ԳՍԹ, 1, էջ 332): Մտածական բայերի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւններին գլխավոր նախադասութեան մեջ երբեմն համապատասխանում են մի բան, ամեն ինչ, այս, այն և այլ ձևական կրող խնդրի պաշտոն կատարող հարաբերյալներ, որոնք ծառայում են երկրորդական նախադասութեան իմաստի ընդգծմանը, հաղորդված մտքի հաստատմանը, այն ավելի համոզիչ դարձնելուն. օրինակ՝ Նրանք գիտեին և այն, թե

այլևս ինչեր պիտի աներ Մերութանը (Բ, ԾԺ, 7, 312): — Իզուր ես մտածում ես այն, թե մենք աշխատում ենք կործանելու մեր արքայական հարազատ գահը (ն. տ., էջ 296): Ես իմ ընկերոջ պատմածից հիշում եմ այն, որ Երանի Սեթը գյուղի ամենալավ սերմնացանն էր (ԱԲ, Երկ., էջ 195): Այդ ամենի հետ գիտեր ես այն, որ կայսրուհին այժմ ես զորք չի կարող ուղարկել — Հայաստան (ՄԽ, ՄՍ, էջ 514):

Կրող խնդիր երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կարող են կապակցվել առանց շաղկապի, շարահարության: Այդ դեպքում շարահարությունը համեմատաբար ազատ է, սակայն առավել տարածված են վերջադաս, քան առաջադաս կիրառության երկրորդական նախադասությունները: Ս. Աբրահամյանը երկրորդական նախադասության առաջադաս կիրառության երկու դեպք է նշում՝ ա) երբ երկրորդական նախադասությունը հարցական է. բ) երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է եզրահանգում, հետևություն:

Նկատենք, որ միայն այդ երկու դեպքով չեն սահմանափակվում երկրորդական նախադասության առաջադաս կիրառությունները, մանավանդ որ հանդիպում են դեպքեր, երբ երկրորդական նախադասությունը հարցական է, սակայն հանդես է գալիս վերջադաս գործածությամբ. օրինակ՝ Եվ յուր լսելիքների բոլոր զորությամբ աշխատում էր ըմբռնել, արդյոք չէ՞ լսում որևէ շշուռ Ներսիսի (Բ, ԾԺ, 7, էջ 405): — Ցանկանում էի իմանալ, արդյոք ի՞նչ կարգադրություններ է արել նա (ն. տ., էջ 313): — Ես չեմ հասկանում, ինչու համար ես հիշեցնում ինձ այդ բոլորը (ն. տ., էջ 294):

Կրող խնդիր երկրորդական նախադասության առաջադաս կիրառությունը պայմանավորված է նաև նախադասության կառուցվածքով, տրամաբանական շեշտով, հաղորդման նպատակով և արտաբերական այլևս գործոններով: Առանց շաղկապի խնդիր երկրորդական նախադասությունները առավել բնորոշ են խոսակցական լեզվին, որտեղից էլ թափանցում են հատկապես գեղարվեստական ոճի մեջ: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ Մտածեց՝ գուցե քամին խորտակել էր վրանները, և մարդիկ շտապել են փախչել (Բ, ԾԺ, 7, էջ 512): Չգիտե՞ր՝ ինչ պատասխանել (ն. տ., էջ 279): Հայրը չգիտե՞ր՝ ինչպես բացատրել Սամվելի նկատողությունները (ն. տ., էջ 458): Եթե գիտե՞նա՝ կոխվել և պատերազմը քո համար է, դու քեզ կձգես թշնամու գիրկը (ն. տ., էջ 418): Մտածում է՞ր՝ ի՞նչ աներ այդ սոսկալի դրությունից ելնելու համար (Ն-Դ, 1, էջ 52): Փորձեք կռահել՝ ո՞վ եմ ես (Գ, 1978, 9, էջ 17): Չիմացանք՝ ինչ է նշանակում (ՍԳ, 1979, 1, էջ 81): Ուզում ես իմանալ՝ ինչու են ծիծաղում (Գ, 1978, 11, էջ 50): Որ դժվար է մարդ գլխի բնկնում՝ Բերածդ ի՞նչ էր, տարածդ ի՞նչ (ՀՍ, ԾԺ, 2, էջ 271): Բայց չգիտեին՝ որտեղով է հոսում:

և զգիտեին ուր են գնում իրենք (ՎԱ, ՍԱ, էջ 418): Իմացիւր, այժմ նա դողում է՝ մեր լեռներին նայելուց (ՍԽ, ՄՍ, էջ 274): Իմացիւր՝ կկոպենք անդարձ (Ն. տ., էջ 422): Հասկացալ՝ Բեկն ապրում է իր կյանքի վերջին պահերը (Ն. տ., էջ 481): Մտածում եմ՝ ի՞նչ է պատահել սրանց, ինչու՞ հանկարծ այս մաքուր ավազանի ջուրը պղտորվեց (ԳՍԹ, 1, էջ 160): — Իսկ մենք մտածում էինք՝ այդ ութնուհին, որ ինստիտուտում այդպես ցանկանում են օգնել դոկտոր Ազադիին (Ն. տ., էջ 477):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, անշաղկապ երկրորդական նախադասությունները դրվում են հատկապես այն ժամանակ, երբ գերադաս նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է հասկանալ, մտածել, գիտեմալ, իմանալ, մասամբ նաև կռահել, գլխի բնկնել բայերի դրական կամ ժխտական խոնարհման ձևերով: Նրբեմն շարահարուսթյամբ կապակցված բարդ նախադասության բաղադրիչների միջև դադարը չափազանց փոքրանալու հետևանքով այդ նախադասությունը չի դիտվում որպես առանձին միավորներից կազմված նախադասություն, այլ ըմբռնվում է որպես մի պարզ ընդարձակ նախադասություն, ուր երկրորդական նախադասության ստորոգյալի հիմնական հատկանիշը՝ ստորոգումը, կարծես վերանում է և այն հանդես է գալիս որպես նախադասության ստորոգյալի մի մաս կամ էլ գլխավոր նախադասությունը կորցնում է նախադասության իր հատկանիշը՝ վերածվելով երանգային կամ եղանակային բառի կամ բառակապակցության, այսինքն՝ գլխավոր նախադասությունը ձուլվում է ամբողջ նախադասությանը՝ երանգավորելով կամ եղանակավորելով տվյալ խոսքը: Այդ դեպքում փաստորեն մենք գործ ունենք ոչ թե երկու առանձին նախադասությունների հետ, որոնք կապված են ստորադասական հարաբերությամբ, այլ մեկ նախադասության, ուր կամ երկու նախադասությունների ստորոգյալներն են միանում և միասնաբար մեկ իմաստ արտահայտում, կամ էլ գլխավոր նախադասությունը դադարում է այդպիսին ըմբռնվելուց և սոսկ եղանակավորող դեր է կատարում տվյալ կառույցի համար⁴⁸: Գլխավոր նախադասությունը եղանակավորող դեր է կատարում հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև ենթակա կիրառվում է ով դերանունը, իսկ ստորոգյալի դերում հանդես են գալիս գիտեմալ բայի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ ժամանակի և իմանալ բայի ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի ձևերը և կամ էլ ենթական չի արտահայտվում, իսկ իբրև ստորոգյալ, գործածվում են գիտեմալ բայի ներկա ժամանակը ժխտական ձևով կամ իմանալ բայի ըղձական եղանակի բայաձևերը. վերջինիս հետ սերտորեն կապակցվում են ինչ, ինչպես բառերը: Այսպիսով, առաջ են գա-

⁴⁸ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 3, էջ 662—663:

լիս որոշ ձևեր ու կապակցութիւններ (ով գիտե, ով իմանա, ինչ իմանամ, ինչ իմանաս, ինչպես իմանամ, չգիտես), ուր ենթակայի և ստորոգյալի իմաստները կարծես մթագնված են կամ էլ ստորոգում չկա բառի բուն նշանակութեամբ:

Այդպիսի դեպքերում ենթական և ստորոգյալը միասին առնված կամ էլ ստորոգյալը իր լրացման հետ (կամ առանձին) մի տեսակ դարձվածային միավորի արժեք են ստանում, որով էլ հենց պայմանավորվում է գլխավոր նախադասութեան եղանակավորող նշանակութիւնը: Բնագրային օրինակներ՝ Ով իմանա, պետք է փախցնեն Յոթգլխանի դեերից (ՀԹ, 1, էջ 227): Ո՞վ գիտե, ինչ դավեր են հիմա թուրքերը նյութում իրենց դեմ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 531): Վանք կգնաս, կնկատեն, ո՞վ իմանա՝ ինչեր կմտածեն (ն. տ., էջ 269): Ո՞վ իմանա՝ երկա՞ր կտևի այդ վայելքը (ն. տ., էջ 276): Գումակը խրվել էր Շիրակի լեռներում, և ո՞վ իմանա, երբ տեղ կհասնի (ն. տ., էջ 362): Չգիտես, երբ կարող ես հարմար մի տեղ գտնել, ամուսնանալ (ն. տ., էջ 99): Նվ ապա՝ ինչ միտք ունի գնալ Փարիզ, մի անժանութ երկիր, ուր չգիտես ինչ է սպասում քեզ (ն. տ., էջ 99):

Նրբեմն հարցական երանգի գլխավոր նախադասութեանը ստորադասվում է այնպիսի նախադասութիւն, որը սկսվում է գուցե եղանակավորիչ բառով, որով ավելի է ընդգծվում այդ նախադասութեան արտահայտած մտքի ոչ հաստատ, երկբայական լինելը. օրինակ՝ Ո՞վ գիտե, գուցե դա այն վերջին շողն է, որ տեսնում է Հակոբը (ՍԽ, ՄՍ, էջ 149): — Ո՞վ գիտե, գուցե և հայրս արդարացի է (ԳՍԹ, 1, էջ 304): Ո՞վ իմանա, գուցե հենց խանի ախոռից են (ՍԽ, ՄՍ, էջ 302): Իսկ ո՞վ գիտի, գուցե հենց այս պահին անգութ մեղիք Բարխուդարը մորթում է նրա մորը, եղբորը, հարազատներին (ն. տ., էջ 69): Նման կառույցներում գուցե-ի կիրառութիւնը իր հերթին հաստատում է, որ գլխավոր նախադասութիւնը արտահայտում է եղանակավորող նշանակութիւն և այն կարծես երանգավորող բառակապակցութիւն է, որը զգալի չափով հեռացել է գլխավոր նախադասութեան արժեքից:

Հանդիպում են դեպքեր, և այն էլ ոչ սակավադեպ, որ այսպես ասած, գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը դեմքով համընկնում է ստորադասականի ստորոգյալի հետ, որով ավելի է փոքրանում այդ նախադասութիւնների միջև եղած դադարը և սերտանում դրանց կապը: Նման կառույցներում, իբրև գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալներ, կիրառվում են դարձյալ գիտեմալ, իմանալ բայերը եղանակածամանակային ու դիմային տարբեր ձևերով: Օրինակ՝ նա նայում էր այդ ուրվականներին ու շէր իմանում ինչ աներ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 305): Սպարապետն անհամբերութիւնից չգիտե՞ր՝ ինչ աներ (ն. տ., էջ 137): Բարկութիւնից

չեմ իմանում՝ ինչ անեմ (ն. տ., էջ 150): Ու չէր իմանում՝ ինչից սկսի (ՆՁԷ, էջ 169): Զարմանքից, սարսափից և կատաղությանից չգիտեի՝ ինչ պատասխանեմ (Ն-Դ, 2, էջ 198): Ու ինձ նման՝ Ձի իմանում՝ ժպտա՞, քե՞՛ւ լա (ՊՍ, 1, էջ 9): Երբեմն ստորոգյալների դիմային համընկնում չի լինում և մտածական բայի հետ կապակցվում է ոչ թե բայի եղանակային ձև, այլ անորոշ դերբայը. օրինակ՝ Վերավորանքից չգիտեի ինչ անել (Գ, 1978, 11, էջ 41): Վահրամը չգիտեի ինչ պատասխանել (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 52): Գիտե՞նք երբ ուրախանալ, երբ տխրել (Գ, 1980, 3, էջ 60): Հանկարծակիի եկած, շփոթված, նա չգիտեի ինչ պատասխանել (ԳՍԹ, 1, էջ 503): Այդ դեպքում սովորաբար բայի եղանակային ձևի ու անորոշ դերբայի միջև դրվում է հարցահարաբերական կամ այլ դերանուն, և դա չի խանգարում ստորոգյալների միասնությունը: Փաստորեն առաջ է գալիս բայական բաղադրյալ ստորոգյալ՝ արտահայտված բայի եղանակային ձև + անորոշ դերբայ կաղապարով: Մոտավորապես այնպես, ինչպես ունենք եղանակավորիչ բայ + անորոշ դերբայ կառույցը, միայն այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում խոնարհված բայաձևի եղանակավորման իմաստը թույլ է արտահայտված (հմմտ. ուզում եմ աշխատել և գիտեմ տխրել, շարունակում եմ երգել և գիտեի պատասխանել): Այս ամենից հետևում է, որ նման տիպի կառույցները երկու կերպ կարող են ըմբռնվել՝ մեկ որպես բարդ ստորադասական, մեկ էլ պարզ նախադասություն: Այդ երկուսի հատկանիշներն էլ ինչ-որ չափով ու ձևով համատեղվում են նշված կառույցներում: Դրանք կարելի է նույնիսկ առանձնացնել և դիտել որպես ինքնուրույն տիպի նախադասություններ, որոնք միջին դիրք են գրավում բարդ և պարզ նախադասությունների միջև, այսինքն՝ ինչ հատկանիշով մոտենում է բարդին, նույն հատկանիշով էլ զանազանվում է պարզից և ընդհակառակն՝ որքանով նա մոտենում է պարզին, այնքանով էլ տարբերվում է բարդից: Պարզ է, սակայն, որ նշված նախադասությունների բաղադրիչների կապը չափազանց սերտ է՝ դադարը քիչ լինելու հետևանքով և այդ բաղադրիչ նախադասությունները կարող են դիտվել նաև որպես պարզ նախադասություններ:

Մտածական բայերից մի քանիսի պահանջով կիրառվում են վերաբերության և անջատման խնդիր երկրորդական նախադասություններ:

Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասությունները, անշուշտ, դրվում են բայիմաստի թելադրմամբ և ցույց են տալիս այն առարկան կամ անձը, որին վերաբերում է գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալի կամ բայով արտահայտված այլ անդամի գործողությունը: Վերաբերության խնդիր նախադասությունները մոտենում են մտածական բայերի ուղիղ կամ կրող խնդիր նախադասություններին, բայց չեն նույնանում նրանց հետ: Վերաբերության խնդիր երկրորդական նա-

խաղաասութիւնն են պահանջում հատկապես մտածել, խորհել, իմանալ, գիտենալ և այլ բայեր, որոնց վերաբերութեան խնդիրը ոչ միշտ է հստակորեն տարբերվում կրող խնդիր երկրորդական նախադասութիւնից: Այսպես՝ — Այժմ խորհենք, թե ինչ պետք է անել (Բ, ԵԺ, 7, էջ 56): Առաջնորդ կանոնիս իմացան, որ նրան էլ են բանտարկել (ԱԲ, Երկ., էջ 20): Երբ մանուկ էի, միտք էի անում, թե գիշերն արեւն ո՞ր է չքանում (ՀԾ, ԲՀ, էջ 21): — Ես էլ ահա մի տարի է մտածում եմ, թե էս ծովային կենդանին առանց ոտի ո՞նց է ճանճաքար բարձրացել (ՎԱ, ՍԱ, էջ 292): Այստեղ երկրորդական նախադասութիւնները կարելի է մեկնաբանել երկու իմաստով, դիտելով թե՛ կրող խնդիր, թե՛ վերաբերութեան խնդիր (խորհել անելիքը, անելիքի մասին. իմանալ նրան բանտարկելը, բանտարկելու մասին): Որոշ կառուցներում վերաբերութեան խնդրի իմաստը համեմատաբար որոշակի է, և երկդիմութիւն գրեթե չի առաջանում, ուստի և համարյա չի շփոթվում կրող խնդրի հետ. օրինակ՝ Սարսափով մտածում էի, որ այդ կատարյալ գեղեցկութիւնը կարող էր ինչոր մի պահ այլևս գոյութիւն չունենալ (Գ, 1980, 3, էջ 9): Նա գիտեր, որ այդ գոյութիւնները տրվում են իրան առերես (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 358): Ինչու՞ նա չպիտի գիտենա, որ յուր քույրը պսակված է Մերութանի հետ (Բ, ԵԺ, 7, էջ 95): Երբեմն քնելուց առաջ մտածում էր, որ մեքենա վարելը խաղաղ գործ չէ (Գ, 1978, 11, էջ 43): Մանասը երբեմն միտք էր անում, թե Առաքելը ոխը հանելու համար գնաց տանուտեր եղալ (ԱԲ, Երկ., էջ 79): Բերված ոչ բոլոր օրինակներում է վերաբերութեան խնդրի իմաստը հստակ ու որոշակի: Մի քանի կառուցներում վերաբերութեան և կրող խնդրի իմաստները համատեղվում են և հավասարապես գիտակցվում: Վերաբերութեան խնդիր երկրորդական նախադասութեան իմաստը միանգամայն որոշակի է լինում, երբ գլխավոր նախադասութեան մեջ արդեն կա ձևական վերաբերութեան խնդիր. օրինակ՝ Նա չէր էլ մտածում այն մասին, թե Լևոնը կբաժանվի՞ իր կնոջից, թե ոչ (ՆՁՀ, էջ 423): Այն մասին, որ խանի տանը վագր կա, գիտեին շրջապատի բոլոր գյուղերում (ԳՍԹ, 1, էջ 288): Այս բարդ նախադասութիւնները պարզեցնելու դեպքում կստանանք վերաբերութեան խնդիր պարունակող պարզ նախադասութիւններ, ընդ որում, գլխավոր նախադասութեան ձևական վերաբերութեան խնդիրը կվերանա՝ փոխարինվելով պարզեցված նախադասութեան համանուն խնդրով, ավելի ճիշտ՝ գլխավոր նախադասութեան մասին կապով ու կապի խնդրով արտահայտված վերաբերութեան խնդրի կապվող բառը կփոխարինվի ստորադասական նախադասութեան համապատասխան կապվող բառով, որը մասին կապի հետ կկատարի վերաբերութեան խնդրի պաշտոն:

Գրեթե չեն հանդիպում մտածական բայերի պահանջով դրված ան-
շատման, միջոցի, մատուցման, ներգործող, հանգման և այլ բնույթի
երկրորդական նախադասություններ, մի բան, որ ամենից առաջ պայմա-
նավորված է մտածական բայերի դրսևորած իմաստով: Մտածական բա-
յերի խմբում համարյա չկան անպիսի բայեր, որոնց թեկադրմամբ կարող
էին դրվել անշատման, հանգման և մատուցման խնդիր երկրորդական
նախադասություններ: Այդ պատճառով էլ չեն քննվում նշված բնույթի
երկրորդական նախադասությունները, որոնք իսկապես շատ սահմանա-
փակ են գրական հայերենում:

Մտածական բայերի պահանջով կարող են դրվել ոչ միայն խնդիր,
այլև պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք գերադասի
հետ կարող են կապվել շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով:
Պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցումը գերադասի
հետ սովորաբար առանց շաղկապի չի իրացվում: Կապակցական դերով
հանդես են գալիս տարբեր տիպի շաղկապներ՝ պայմանավորված պարա-
գա երկրորդական նախադասության բնույթով: Եթե պարագա երկրորդա-
կան նախադասությամբ արտահայտվում է պատճառի հարաբերություն,
ապա կապակցումը կատարվում է պատճառի իմաստ ունեցող շաղկապնե-
րով, եթե նպատակ է դրսևորվում, հանդես են գալիս նպատակի շաղ-
կապներ և այլն: Տարածում ունեն հատկապես պատճառի, ձևի, նպա-
տակի, տեղի, ժամանակի և այլ պարագա երկրորդական նախադասու-
թյունները, որոնք անշուշտ գործածվում են գերադաս նախադասության
բայ-ստորոգյալի պահանջով: Օրինակ՝ Եթե երազ է, պետք է գոնե ինչ-
որ բան այնպես հիշել, որ երբեք չմոռացվի (ՄԳ, 1980, 4, էջ 123): Բայց
ոչինչ չտեսնել չկարողացավ, որովհետև վրանի վարագույրները ցած էին
թողած (Բ, ԵԺ, 7, էջ 453): Դու պետք է գիտենաս բոլորը, որպեսզի
միասին խորհենք մեր ընտանիքի ապահովության մասին (ն. տ., էջ
155): Մոռանում է, որովհետև ամեն օր չի տեսնում (ՊԶ, ԱԵ, էջ 135):
Վաղօրոք կշռադատում էր իր ասելիքը, որպեսզի հանկարծ Աստղիկը
վատ բան չկարծի և չխռովի իրենից (ԳՍԹ, 1, էջ 73): Բերված և նման
բայերի համար պարագաներ առնելը պարտադիր չէ:

Երբեմն պարագա երկրորդական նախադասություն է դրվում այն
դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ արդեն առկա է ձևական
որևէ պարագա: Օրինակ՝ Բայց թող իմանան այն ժամանակ, երբ թագա-
վորի զորքն այստեղ կլինի (ՍԽ, ՄՍ, էջ 136):

5. ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐՈՎ ԲԱՆԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐ

Ստորոգյալը, ինչպես հայտնի է, լինում է պարզ և բաղադրյալ:
Բաղադրյալ ստորոգյալը ըստ բաղադրիչների խոսքի մասային պատկա-

նելուժյան ստորակարգվում է բայականի և անվանականի: Բայական բաղադրյալ ստորոգյալը կազմվում է եղանակավորող իմաստ արտահայտող խոնարհված բայաձևի և անորոշ դերբայի հարադրմամբ: Այդ կապակցություններում բուն գործողությունը դրսևորվում է անորոշ դերբայով, իսկ խոնարհված բայաձևը միայն եղանակավորման, երանգավորման նշանակություն է արտահայտում, այսինքն՝ մի տեսակ կերպավորում է բուն գործողությունը (ցանկանում է աշխատել, սկսում է նիրհել, հարկադրված եմ զեկուցել): Նշված երկու բաղադրիչները միասնաբար կազմում են բայական ստորոգյալ, նրանց նշանակությունները անանջատ են:

Մտածական բայերը ևս մասնակցում են բաղադրյալ ստորոգյալի կազմությանը, մեկ որպես անորոշ դերբայ, հարադրվելով եղանակավորող խոնարհված բայաձևին, մեկ էլ որպես խոնարհված բայաձև, որին հարադրվում է անորոշ դերբայը: Տարածված են հատկապես առաջին եղանակով կազմությունները: Բայական բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում հանգես եկող եղանակավորող, երանգավորող, կերպավորող նշանակություն արտահայտող բայաձևերը մի քանի տասնյակի են հասնում: Դրանք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի⁴⁹:

1. Բայեր, որոնք արտահայտում են գործողության սկիզբը, ընթացքը և ավարտը: Այդպիսիք են սկսել, շարունակել, ավարտել, դադարել և այլն: Մատնանշված բայերին հարադրվելով մտածական բայերը՝ ձևավորում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալը. օրինակ՝ Սկսեց մտածել Արուսյակի ու Մովսեսի մասին (ՍԽ, ՄՍ, էջ 269): Սկսել եմ կամաց-կամաց ինձ ճանաչել ու հասկանալ (ՀՍ, ԵԺ, էջ 93): Շարունակում եմ խորապես մտածել Հայաստանի մասին (Գ, 1979, 10, էջ 45): Սեղան շարունակում էր մտածել մերթ նրա, մերթ մոր մասին (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 22):

2. Բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան անելու ցանկություն, կարողություն և այլն: Այդպիսիք են ցանկանալ, կամենալ, ուզենալ, փափագել, երագել, կարողանալ և այլն: Օրինակ՝ Վերջապես լեռներ ցանկացավ իմանալ, ճիշտ է արդյոք, որ Լիպարիտը ազատված է աշխատանքից և գնում է սովորելու (ՆԶԶ, էջ 301): Կցանկանայի գիտենալ, թե ով էր այդ համարձակ ձիավորների առաջնորդը (Բ, ԵԺ, 7, էջ 537): Ցանկանում եմ հիշել, թե ում մոտ և որտեղ է շարախոսել Վսուդիի մասին (ԳՄԹ, 1, էջ 321): Ուզում էի իմանալ աղջկա անունը (ԱԲ, Երկ., էջ 122): Եվ նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իր հետ (ՆԶԶ, էջ 306): Ոչ ոք չկարողացավ կռահել, թե ինքը՝ գահերեց զորավարն ինչ է կամենում (ՍԽ, ՄՍ, էջ 124): Այո, եթե մի ժամ, մի վայրկյան դու

⁴⁹ Այդ մասին տե՛ս Վ. Ասաֆյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, 1958:

Պարտզանայի ըմբռնել այդ վշտի էությունը ... (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 420):

Երբեմն եղանակիչ բային հարադրվում է ոչ թե անորոշ դերբայը, այլ եղանակային որևէ բայածե, հատկապես երրորդ դեմքով. օրինակ՝ Պետին շէր կարողանում մտահան անի կրակով վառած տավարը (ԱԲ, Երկ., էջ 35): Այս դեպքում դեմքով համընկնում են եղանակիչ բայածեն ու անորոշ դերբայի փոխարեն կիրառված խոնարհված բայը: Ոչ հաճախադեպ, երբ եղանակիչ բայածեք առաջին դեմքով է կիրառվում, նրան կարող է հարադրվել առաջին դեմքի մտածական բայածե, ինչպես՝ ուզում եմ մտածեմ, փորձում եմ ճանաչեմ և այլն, որոնք առավել բնորոշ են խոսակցական լեզվին:

3. Բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան անելու ձգտում, վճիռ, հրաման, որոշում և այլն: Դրանք են՝ ձգտել, փորձել, աշխատել, ջանալ, վճել, ստիպել, որոշել, մտադրվել և այլն: Օրինակ՝ ինքը կաշխատի մոռանալ Գոհարին, մոռանալ ընդմիջտ, անդարձ (ՄԽ, ՄՄ, էջ 45): Եվ աշխատում էր հասկանալ, թե ինչ կա այնտեղ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 497): Ու աշքերը փակ փորձում էր մոռանալ անվերջանալի պատկերը (Գ, 1979, 12, էջ 25): Ձգտում էր ըմբռնել նրա կերպարների բարդ հոգեբանությունը (Գ, 1978, 11, էջ 85): Սպարապետը ջանում էր ամեն կերպ մոռանալ իր սիրեցյալին, չնիշել նրան (ՄԽ, ՄՄ, էջ 8):

4. Բայեր, որոնք արտահայտում են խնդրանք, խուսափում, հակում, շտապողականություն, դժվարություն, հաջողվածություն և այլ նշանակություններ: Դրանք են խնդրել, աղերսել, աղաչել, հակվել, տրամադրվել, շտապել, դժվարանալ, հաջողվել, սովորեցնել և այլն: Օրինակ՝ հետո խնդրեց մոռանալ երեկվա իր զառանցանքները Մակինցյանի եղբորորդու, փարիզյան առանձնատան մասին (ՄԳ, 1980, 4, էջ 55): Բոլորն շտապում էին իմանալ, թե հաշվապահն ինչու է փախել գյուղից և ինչպես է փախել (ՆԶԶ, էջ 339): Նալբանդյանն էր սովորեցնում հայերեն մտածել (Գ, 1980, 3, էջ 49): — Ու, չհաջողվեց իմանալ ոչինչ (ԳՄԹ, 1, էջ 263): Ու երեկ առաջին անգամ դժվարացավ կռահել (ՄԳ, 1980, 4, էջ 119):

Գործածական են նաև աղաչում եմ շնորհակալ, տրամադրվում է հասկանալ, աղերսում էր չնիշել և այլն: Երբեմն նման կառույցներում անորոշ դերբայի փոխարեն կիրառվում է տվյալ բայի խոնարհված ձևը ցանկացած դեմքով, որը կարող է դիմային համաձայնության մեջ լինել եղանակիչ բայի հետ: Այսպես՝ — ինչպե՞ս — ինչպե՞ս հարցում եմ՝ ինձ ճիշտ հասկանալ (Գ, 1978, 9, էջ 5): Այստեղ առաջին դեմքի բայածեի հետ (խնդրում եմ) կիրառվել է երկրորդ դեմքի բայածե (հասկանալ):

5. Բայեր, որոնք արտահայտում են հոգեվիճակ, զգացմունք և այլն: Այդպիսիք են՝ վախենալ, սարսափել, սոսկալ, սիրել և այլն: Նկատենք, որ մատնանշված բայերի կապակցելիությունը մտածական բայերի անո-

րոշ դերբայի հետ բավականին սահմանափակ է: Առավել մեծ կապակցելիությունը ենթակառուցված առաջին և երկրորդ խմբերում ընդգծված բոլոր բայերը և երրորդ խմբից մի քանիսը: Դրանք, ինչպես նշվել է, արտահայտում են գործողության սկիզբը, ընթացքը, ավարտը, այլև մի բան անելու ցանկություն, կարողություն, ձգտում, վճիռ և այլն:

Հոգեվիճակ, զգացմունք և այլ իմաստ արտահայտող բայերը, հարադրվելով մտածական բայերի անորոշ դերբայի հետ, կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Առաջին անգամ նա վախեցավ վերհիշել այն բոլոր կրքոտ վեճերը, որոնք.... (Ա. Սեկ., ՈւլՄ, էջ 545):

Գործածական են վախենում եմ մոռանալ (մտածել, խորհել, հասկանալ, ըմբռնել, ճանաչել, հիշել), սարսափում եմ հիշել (վերհիշել, մտածել, հասկանալ, պատկերացնել), սիրում է մտածել (խորհել, հասկանալ, հիշել, ճանաչել և այլն):

Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում հնարավորություն, կարելիություն, պարտավորություն, կարողություն, անհրաժեշտություն և այլ նշանակություն արտահայտող պետք է, պիտի, անհրաժեշտ է, հարկավոր է, կարող է, անկարող է, կարելի է, անկարելի է, հնարավոր է, անհնար է, անհնարին է, դժվար է, հեշտ է, պատրաստ է, ապարդյուն է, արժեք և այլ ձևերն ու կապակցությունները մտածական բայերի անորոշ դերբայի հետ: Սրանք, որ հիմնականում կազմված են ածականից, մակբայից կամ մի այլ խոսքի մասից և բայական հանգույցից (բացառությամբ արժեք և պիտի ձևերից, որոնք չեն հարադրված հանգույցին), հարադրվելով մտածական բայերի անորոշ դերբային, դրսևորում են մեկ գործողություն՝ հանդես գալով որպես բաղադրյալ ստորոգյալ անդամ նախադասությունների համար: Այդ կապակցություններում դարձյալ անորոշ դերբայով արտահայտվում է բուն գործողությունը, իսկ նրան հարադրող մասը երանգավորող, եղանակավորող իմաստ է հաղորդում գործողությանը, կրելով եղանակավորող բայաձևի գործառույթ: Նկատենք, որ բավականին մեծ է նշված բառերի կամ բայաձևերի կապակցելիությունը մտածական բայերի անորոշ դերբայի հետ, բացառությամբ պատրաստ է, ապարդյուն է և այլ կապակցությունների, որոնք մյուսների համեմատությամբ պակաս արդյունավետ են: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ վերը նշված եղանակով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալների դրսևորած գործողությունը կապվում է ոչ թե որևէ դեմքի հետ, այլ վերաբերում է ընդհանուրին: Իսկ դա պայմանավորված է նրանով, որ բաղադրյալ ստորոգյալի առաջին բաղադրիչը բայ չլինելու պատճառով գուրկ է դիմային հատկանիշից, և թեև հանգույցը կիրառվում է միայն երրորդ դեմքով, բայց ամբողջ կապակցությունը դիմային որոշակիություն չունի և հավասարապես կարող է վերաբերել թե՛ երրորդ և թե՛ մյուս դեմքերին: Հնարավոր

է հաճաշել, կարելի է կռահել և նման կապակցութիւններում գործողութիւնը որեւէ կոնկրետ դեմքի հետ չի կապւում, այն հավասարապէս կարող է վերաբերել թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ, թե՛ երրորդ դեմքերին: Օրինակներ բաղադրյալ ստորոգյալների կիրառութիւնների՝ կազմված եղանակավորող իմաստ արտահայտող որեւէ բառով, բայական հանգույցով և մտածական բայերի անորոշ դերբայով: Մի՞թե առանց ղարհուրանքի նրանք կարող են նույնիսկ մտածել այդպիսի բաներ (Ն-Դ, 2, էջ 198): Ոչ ոք չէր կարող գուշակել, թե ինչ է սպառնում մեզ շարությամբ լի այս անապատում (ՍԽ, ՄՍ, էջ 510): Դժվար չէր իմանալ, որ անտառում տեսած աղջկա անունը Խոնարհ էր (ԱՔ, Երկ., էջ 122): Նրա անշարժ, մի թեթեւ գունատ դեմքից ոչինչ չէր կարելի կռահել (ՍԽ, ՄՍ, էջ 124): Նրան լիովին կարելի է հասկանալ (Գ, 1979, 12, էջ 2): Հարկավոր է մտածել նաև մարդկանց գեղեցկության, բնության հետ շփվելու մասին (Գ, 1979, 10, էջ 81): Այս ամենի մասին նույնիսկ շարժեք մտածել (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 148):

Երբեմն մտածական բայերի անորոշ դերբայի կամ եղանակային ձևի հետ կապակցվում են ոչ միայն պետք է, պիտի եղանակիչները, այլ դրանց հետ միասին բայի դերբայական կամ եղանակային ձևեր, որոնք միասին առնված բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում. օրինակ՝ Բնության գիրքն էլ պետք է կարդալ իմանա (ՎԱ, ՍԱ, էջ 26): —Մեզանում ամեն ոք պետք է կովել, դիմանալ իմանա (ՍԽ, ՄՍ, էջ 259): Մենք պետք է հայերեն մտածել սովորեն (ԱԶ, ՆՆԺ, էջ 76): Մտածական բայերից մի քանիսը, հատկապես՝ մտածել, գիտենալ և այլն բայական բաղադրյալ ստորոգյալի կազմությանը մասնակցում են, իբրև խոնարհված բայաձևեր, հարադրվելով անորոշ դերբային: Այդ դեպքում վերը թվարկված բայախմբերի նման մի տեսակ եղանակավորվում են գործողութիւնը՝ հանդես գալով եղանակավորող գործառութիւնով, իսկ անորոշ դերբայով դրսևորվում է բուն գործողութիւնը: Օրինակ՝ Այժմ Միր Բաշիրը մտածում էր գրավել նաև Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգները (ՍԽ, ՄՍ, էջ 346): Տանտերը չմտածեց էլ որեւէ խոսքով հանգստացնել նրան (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 393): Նա մտածեց կշտամբել մոր համակրութիւնը դեպի Վաղեսի վարժունքը (Բ, ԵԺ, 7, էջ 49): Գոհարը գիտեք չըբախցնել ամենափոքր ուրախութիւնն անգամ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 179): Նրանք գիտեին սիրել ու առել, Գիտեին խորհել ու համեմատել (ՊՍ, 4, էջ 180):

Երբեմն մտածական բայը հարադրվում է հարադրական բայի անորոշ դերբային: Այդ դեպքում ամբողջը միասին մեկ գործողութիւն է արտահայտում՝ հանդես գալով որպէս բայական բաղադրյալ ստորոգյալ. օրինակ՝ Նա մտածում էր կանչել տալ ներքինապետին և նրանից հար-

ցովորձ անել (Բ, ԵԺ, 7, էջ 120): Նա մտածեց փոքր ինչ զգալ տալ սպա-
րապետին (Ն. տ., էջ 388): Հուսահատությունից մտածում էր վերջ տալ
իր կյանքին (ՍԽ, ՄՍ, էջ 217):

6. ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ՝ ՄԱԿՐԱՅ, ԱԾԱԿԱՆ ԵՎ ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Ժամանակակից գրական հայերենում մտածական բայերի լրացման
դերում կարող են կիրառվել նաև մակբայը, ածականն ու դերանունը՝ կա-
տարելով պարագայական զանազան պաշտոններ:

ա) Մակբայն իբրև լրացում

Մակբայի իմաստային բոլոր խմբերը կապակցվում են մտածական
բայերին առանց խտրության, սակայն բոլոր մակբայները բայի հետ
կապակցելիության տեսակետից միեկնույն արդյունավետությունն ու ակ-
տիվությունը չեն ցուցաբերում: Որոշ մակբայներ ավելի մեծ կապակցե-
լիությամբ են օժտված, քան մյուսները:

Մտածական բայերի հետ կապակցության ավելի մեծ ակտիվու-
թյուն են հանդես բերում ժամանակի մակբայները (իհարկե, ոչ բոլորը),
անհամեմատ փոքր է ընդհանրական և տեղի մակբայների կապակցելիու-
թյունը (կան որոշ բացառություններ), իսկ ձևի ու չափի մակբայների
կապակցելիությունը միջին դիրք է գրավում այդ երկուսի համեմատու-
թյամբ:

Ժամանակի մակբայներից մտածական բայերի հետ կապակցելիու-
թյան մեծ ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես հետևյալները.
միշտ, այժմ, հիմա, շուտ, վերջում, վերջերս, նախօրոք, դեռ, դեռևս,
տակավի՛ն, ի վերջո, ուշ, հետո, վաղուց և այլն: Ցածր է հար, հավետ,
առհավետ, հավիտյան, ընդմիշտ, հնում, գիշերով, ցերեկով, ամսեամիս,
բոպե առ բոպե, օրնիբուն, առաջուց, հնուց, այնուհետև, ժամանակով,
առժամանակ, ցմա՛ն և այլն մակբայների կապակցությունը: Ընդ որում,
առավել, ցածր է հար, հավետ, առհավետ, հավիտյան, օրնիբուն և այլ
մակբայների կապակցելիությունը, որոշ ակտիվություն ունեն այնուհետև,
առաջուց և այլ մակբայներ, որոնք կարող են կապակցվել մտածական
բոլոր բայերի հետ, ի տարբերություն հար-ի, հավետ-ի, առհավետ-ի,
հավիտյան-ի, օրնիբուն-ի և այլն, որոնց կապակցելիությունը չի տա-
րածվում ժամանակի բոլոր մակբայների վրա (կան չնչին բացառություն-
ներ):

Քննենք ակտիվությամբ օժտված մակբայների կապակցելիությունը:

Միշտ մակբայը կապակցություն է կազմում մտածական գրեթե բո-
լոր բայերի հետ, և այդ կապակցությունները մեծ տարածում ունեն գրա-

կան լեզվի գրեթե բոլոր ոճերում: Այսպես՝ միշտ գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, իմանալ, զգալ, խորհել, մտածել, մտորել, մտմտալ, միտք անել, հիշել, մոռանալ, ճանաչել, երևակայել, կարծել և այլն):

Այժմ-ով կազմված կապակցությունները ևս տարածված են գրական հայերենում: Այսպես՝

• Այժմ գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, խորհել, մտածել, մտորել, միտք անել, հիշել, մոռանալ, ճանաչել, դատել, զգալ և այլն):

Հիմա-ով են կազմված հետևյալ կապակցությունները՝

Հիմա գիտակցել (գուշակել, կռահել, գլխի ընկնել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, զգալ, դատել, խորհել, մտածել, մտորել, հիշել, մոռանալ և այլն):

Ակտիվություն են ցուցաբերում նաև վերջերս, վերջում, շուտ, ուշ, հետո, նախօրոք, նախապես և այլ մակբայներ, որոնցով կազմված կապակցությունները բավական տարածում ունեն գրական լեզվում: Այսպես՝

Վերջերս գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, դատել, զգալ, իմանալ, մտածել, մտորել, միտք անել, խորհել, հիշել, մոռանալ, ճանաչել և այլն):

Շուտ գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, զգալ, դատել, իմանալ, մտածել, հիշել, մոռանալ, ճանաչել և այլն):

Վերջում գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, հասկանալ, մտածել, խորհել, մտորել, հիշել, ճանաչել, մոռանալ և այլն):

Ուշ գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, իմանալ, ճանաչել, խորհել, մտածել, մտորել, հիշել, մոռանալ, ըմբռնել, ընկալել, զգալ և այլն):

Հետո գիտակցել (գուշակել, կռահել, գլխի ընկնել, հասկանալ, ըմբռնել, զգալ, ճանաչել, իմանալ, մտածել, խորհել, հիշել, մոռանալ և այլն):

Նախօրոք գիտակցել (կռահել, գլխի ընկնել, հասկանալ, իմանալ, ըմբռնել, զգալ, դատել, մտածել և այլն):

Նախապես գիտակցել (կռահել, գլխի ընկնել, հասկանալ, ըմբռնել, զգալ, ճանաչել, մտածել և այլն):

Դեռևս, տակավին և այլ մակբայների հետ մտածական բայերը ավելի հակված են ժխտական, քան դրական ձևով կիրառվելուն: Ինչպես՝ դեռևս, տակավին (չզգալ, չըմբռնել, չկռահել, չհասկանալ, չմոռանալ, չիմանալ, չճանաչել և այլն):

Մտածական բայերի հետ կապակցություն ստեղծելու մեջ զգալի ակտիվությամբ են օժտված ձևի ու շարք մակբայներ, հատկապես կամաց-կամաց, արագ, արագ-արագ, արագորեն, դանդաղ, դանդաղորեն, հանկարծ, միանգամից, աստիճանաբար, մեն-մենակ, միասին, լրջորեն, խորապես, հաճախ, գերազանցապես, հիմնականում, ամբողջովին, լիովին, ամենևին, քիչ-քիչ, ավելի, նորից, դարձյալ, կրկին և այլն։ Սրանց մի մասը ունի կապակցելիության որոշ սահմանափակություն, այսինքն՝ կապակցությունը չի տարածվում մտածական բոլոր բայերի վրա, իսկ մեծ մասամբ նրանք կարող են կապակցվել նշված խմբի գրեթե բոլոր բայերի հետ։

Այսպես՝ կամաց (կամաց-կամաց) գլխի ընկնել (կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, մտածել, խորհել, մոռանալ, հիշել, ճանաչել և այլն)։

Արագ (արագ-արագ, արագորեն) մտածել (կռահել, ըմբռնել, գլխի ընկնել, մոռանալ, հիշել, ճանաչել և այլն)։

Դանդաղ (դանդաղորեն) մտածել (խորհել, մտորել, միտք անել, գուշակել, գլխի ընկնել, ըմբռնել, հասկանալ, հիշել, մոռանալ և այլն)։

Հանկարծ (միանգամից, աստիճանաբար) գիտակցել (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, հասկանալ, հիշել, մոռանալ, ճանաչել և այլն)։

Մեն-մենակ (միասին) գուշակել (դատել, խորհել, մտածել և այլն)։

Լրջորեն գիտակցել (դատել, ըմբռնել, զգալ, մտածել, խորհել և այլն)։

Հաճախ գիտակցել (գլխի ընկնել, գուշակել, կռահել, դատել, զգալ, ըմբռնել, խորհել, մտածել, հասկանալ, մոռանալ, հիշել և այլն)։

Գերազանցապես գիտակցել (կռահել, գուշակել, իմանալ, զգալ, խորհել, մտածել, մտորել, միտք անել, հիշել, մոռանալ և այլն)։

Հիմնականում գիտակցել (գուշակել, գլխի ընկնել, կռահել, դատել, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, խորհել, մտածել, մտորել, միտք անել, հիշել, մոռանալ, ճանաչել և այլն)։

Ամբողջովին (լիովին) գիտակցել (գուշակել, կռահել, գլխի ընկնել, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, հասկանալ, իմանալ, ճանաչել և այլն)։

Քիչ-քիչ գիտակցել (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, հասկանալ, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, իմանալ, մտածել, խորհել, մտորել, միտք անել, մտապահել, հիշել, մոռանալ և այլն)։

Նորից (դարձյալ, կրկին) գիտակցել (կռահել, գուշակել, գլխի ընկնել, զգալ, ըմբռնել, իմանալ, հասկանալ, խորհել, մտածել, միտք անել, մտորել, ճանաչել, հիշել, մոռանալ և այլն)։

Ամենեին մակբայի հետ մտածական բայերը հիմնականում կիրառվում են ժխտական ձևով։ օրինակ՝ ամենևին չգիտակցել (գլխի չընկնել,

զգալ, ըմբռնել, ընկալել, շտորհել, շմտածել, շմտորել, հիշել, շմոռանալ, հասկանալ, ճանաչել և այլն)։

Տեղի և ընդհանրական մակբայներից մտածական բայերի հետ կապակցություն են կազմում մի քանիսը. հատկապես ամենուր, ամենուրեք, առաջ, մեկ-մեկ, անընդհատ, անդադար, շարունակ և այլն։

Սրանց կապակցությունը նույնպես որոշ սահմանափակություն ունի. չի տարածվում նշված խմբի բոլոր բայերի վրա։ Օրինակ՝ ամենուրեք գիտակցել (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, դատել, զգալ, ըմբռնել, խորհել, մտածել, մտորել, միտք անել, հասկանալ, հիշել, մոռանալ, ճանաչել և այլն)։

Առաջ գիտակցել (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, հասկանալ, մտածել, մտորել, միտք անել, խորհել, ճանաչել, հիշել, վերհիշել, մոռանալ, մտապահել, մտաբերել և այլն)։

Մեկ-մեկ գիտակցել (գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, զգալ, ըմբռնել, հասկանալ, հիշել, վերհիշել, մտաբերել, մտապահել, մտածել, խորհել, միտք անել, մտորել, ճանաչել և այլն)։

Անընդհատ գիտակցել (խորհել, մտածել, մտորել, միտք անել, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտապատկերել, մտաբերել, մոռանալ, զգալ, ըմբռնել և այլն)։

Անդադար խորհել (մտածել, մտորել, միտք անել, հիշել, վերհիշել, մտաբերել, մտապահել և այլն)։

Շարունակ խորհել (մտածել, մտորել, մտմտալ, միտք անել, հիշել, վերհիշել, մոռանալ, զգալ և այլն)։

Նշված խմբերի մնացած մակբայները կամ բոլորովին կապակցության մեջ չեն մտնում մտածական բայերի հետ կամ էլ չափազանց փոքր է նրանց կապակցելիության գործակիցը։ Բերենք մտածական բայերի՝ մակբայ լրացումների բնագրային մի քանի օրինակներ։ Նա անձամբ հաճախում էր մի քանի ընտանիքների (ԱԿ. Օտ., 2, էջ 449)։ Արփիկը կամաց-կամաց հաճախում էր տխրությունը (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 105)։ Մենք ձեզ միշտ հիշում ենք (Գ, 1980, 3, էջ 11)։ Ճանապարհին անընդհատ մտմտում էր ծերունին (Գ, 1976, էջ 11)։ Հետո մտածեմ մյուս այրերին հասնելու մասին (ՎԱ, ՍԱ, էջ 205)։ Կողքից դիտողը կարող էր անմիջապես կռահել, որ ... (ՊԶ, ԱԵ, էջ 31)։ Վաղուց, վաղուց մտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն (ԵԶ, ԸԵ, էջ 298)։ Բայց չի գիտակցվել խորապես (ՊՍ, 5, էջ 129)։ Եվ անմիջապես հասկացավ աղջկան սպառնացող վտանգը (ԱՎ., 11. 2. 1981)։ Բայց ամենեին էլ ինձ չեն հասկանում (Գ, 1979, 12, էջ 3)։ Կարելի է, արդյոք, լիովին հասկանալ գրող Դիկկենսին (Գ, 1979, 12, էջ 2)։

բ) Ածականն իբրև լրացում

Մտածական բայերի լրացման դերում հանդես են գալիս նաև ածականները: Կապակցություն են ստեղծում միայն որակական ածականները և այն էլ ոչ բոլորը: Որակական ածականների մեծ մասը մտածական բայերի լրացում չի դառնում, մի բան, որ պայմանավորված է մի կողմից ածականների բուն նշանակությամբ, մյուս կողմից՝ այդ բայերի դրսևորած իմաստներով: Նկատենք նաև, որ որակական որոշ ածականներ կարող են կապակցվել մտածական գրեթե բոլոր բայերի հետ, իսկ մի շարք ածականների կապակցությունը տարածվում է միայն մի քանի բայերի վրա, այսինքն ընդգրկում է սահմանափակ թվով բայեր:

Կապակցության մեջ ակտիվություն են ցուցաբերում հատկապես լավ, վատ, ճիշտ, սխալ, դժվար, հեշտ և այլ ածականներ, որոնցից առաջին երկուսը՝ լավ-ը և վատ-ը կարող են լրացում դառնալ մտածական գրեթե բոլոր բայերի համար, իսկ մյուսների կապակցությունը որոշ սահմանափակություն ունի և չի ընդգրկում այդ խմբի բոլոր բայերը: Այսպես՝ լավ (վատ) գիտակցել (գուշակել, կռահել, գլխի ընկնել, դատել, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, հասկանալ, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, ճանաչել, մտածել, խորհել, մտորել և այլն)։

Ճիշտ (սխալ) գուշակել (կռահել, գլխի ընկնել, դատել, իմանալ, զգալ, ըմբռնել, ընկալել, հասկանալ, մտածել, խորհել, մտապահել, մտաբերել և այլն)։

Դժվար (հեշտ) գուշակել (գլխի ընկնել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, իմանալ, զգալ, ճանաչել, հիշել, մոռանալ, մտապահել, մտաբերել և այլն)։

Կապակցություն են ստեղծվում նաև ճշգրիտ, պարզ, պարզորոշ, հաստատ, երկար, լուռ, տխուր, խոր և այլ ածականներով, որոնց կապակցելիությունը այնքան էլ մեծ չէ, հատկապես փոքր է խոր, լուռ, տրտուր, հաստատ և այլ ածականների կապակցելիության գործակիցը:

Այսպես՝ ճշգրիտ գուշակել (կռահել, գլխի ընկնել, հասկանալ, դատել, իմանալ, ըմբռնել, հիշել և այլն)։

Պարզ հասկանալ (ըմբռնել, ընկալել, հիշել, վերհիշել և այլն)։

Պարզորոշ ըմբռնել (ընկալել, իմանալ, հասկանալ և այլն)։

Հաստատ իմանալ (ճանաչել, հիշել, հասկանալ և այլն)։

Լուռ (երկար, խոր, տխուր) մտածել (միտք անել, խորհել, խորհրդածել, մտորել և այլն)։

Կան ոչ քիչ թվով ածականներ, որոնք կարող են կապակցություն կազմել միայն մի երկու բայերի հետ: Այսպես՝ քաջ գիտակցել (ըմբռնել),

կարճ մտածել (խորհել), աղոտ հիշել (վերհիշել, զգալ), որոշակի իմանալ (ըմբռնել) և այլն:

Բերենք մտածական բայերի՝ ածական լրացման բնագրային մի քանի օրինակներ. Ոչ ոք գյուղի հանդն ու սարը Բաղուց լավ չգիտեք (ԱԲ, Երկ., էջ 8): Բայց չէ, սրանք լավ գիտեին իրար ինչ են ասում, իրար լավ են ճանաչում, կոշիկի գույնից էլ կկոահեն՝ ո՞վ ինչ է (Գ, 1979, 12, էջ 30): Իմ մասին շատ վատ են մտածում (ԳՍԹ, 1, էջ 411): Ես կաշխատեմ ճշգրիտ իմանալ նրա մտքերը (ՊՁ, ԱԵ, էջ 79): Բայց Արմենը գոհ մտածում էր (ՎԱ, ՍԱ, էջ 22): Պարզորոշ չենք ըմբռնում ժամանակի ընթացքում նրանցում ծագող հակասությունների էությունը (ՍԱ, 1979, 11, էջ 45):

Ինչպես նշել ենք, որական ոչ բոլոր ածականներն են մասնակցում մտածական բայերի հետ կապակցություն ստեղծելուն: Կապակցվում են հատկապես այն ածականները, որոնց համար սովորական է նաև մակբայական կիրառությունը, այսինքն՝ այն ածականներն, որոնք ընդունակ են արտահայտելու նաև հատկանիշի հատկանիշ, իսկ դրանց քանակը շատ մեծ է: Բայի վրա դրվող ածականները չեն զրկվում իրենց խոսքիմաստային բուն նշանակությունից և չեն անցնում մակբայների շարքը: Նրանք այդ դեպքում ձեռք են բերում մի նոր գործառույթ՝ մակբայական կիրառություն՝ չկորցնելով ածականի խոսքիմաստային իմաստը, չդադարելով ածական խոսքի մաս լինելուց:

գ) 'Իերանունն իբրև լրացում

Մտածական բայերի լրացում են դառնում նաև դերանունները: Կապակցություն են կազմում հատկապես ցուցական և հարցահարաբերական դերանունները և այն էլ ոչ բոլորը, այլ միայն նրանց մի մասը: Իբրև օրենք, անձնական դերանունները չեն կապակցվում բայերի, այդ թվում նաև մտածականների հետ, քանի որ ցույց են տալիս անձ: Ցուցականներից անձ կամ առարկա մատնանշողները, այլև որոշյալ ու անորոշ այն դերանունները, որոնք նույնպես անձի իմաստ ունեն, ևս չեն կարող բայի լրացում դառնալ: Կապակցություն են կազմում ցուցական այն դերանունները, որոնք արտահայտում են առարկայի (այսքան, այդքան, այնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ) կամ գործողության (այսպես, այդպես, այնպես, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ) հատկանիշ: Ընդ որում, այսքան, այդքան, այնքան դերանունները կատարում են չափի, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ դերանունները՝ տեղի, իսկ այսպես-ը, այդպես-ը, այնպես-ը՝ ձևի պարագայի պաշտոն: Կապակցության տեսակետից ավելի մեծ ակտիվություն ունեն այսպես, այդպես, այնպես դերանունները:

Սրինակ՝ այսպես (այդպես, այնպես) գուշակել (գլխի ընկնել, կռահել, գիտենալ, դատել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, մտածել, մտորել, միտք անել, խորհել և այլն)։

Այսֆան (այդֆան, այնֆան) իմանալ (հասկանալ, գիտենալ, հիշել, մտածել, խորհել, մտորել, միտք անել և այլն)։

Այսչափ (այդչափ, այնչափ) գլխի ընկնել (իմանալ, զգալ, հասկանալ, ըմբռնել, խորհել, մտածել, միտք անել, մտորել, հիշել, վերհիշել, մտապահել և այլն)։

Այստեղ (այդտեղ, այնտեղ) իմանալ (զգալ, կռահել, գլխի ընկնել, մտածել, խորհել, հիշել, մոռանալ և այլն)։

Մտածական որոշ բայերի հետ կապակցվելիս այսպես, այդպես, այնպես դերանունները երբեմն ցույց են տալիս ոչ միայն գործողության կատարման ձևը կամ եղանակը, այլ գործողության արդյունքը, նրա բովանդակությունը։ Այդ դեպքում նախ ընդգծվում, շեշտվում է սովյալ գործողության բովանդակությունը, ապա դրա հետ միաժամանակ նրա հատկանիշը, և գործողության կատարման եղանակը երկրորդական պլանի վրա է մղվում, առաջնային նշանակություն է ստանում նրա հետևանքը, արդյունքը կամ բովանդակությունը։ Այսպես՝ — Ես ձեր ասածներից այնպես եմ հասկանում, որ... (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 33)։ Այս նախադասության մեջ այնպես-ը ոչ այնքան հասկանալու ձևը կամ եղանակն է նշում, որքան նրա բովանդակությունը կամ արդյունքը՝ հասկանալ այն։

Ս. Աբրահամյանը նուրբ դիտողություն է անում այդ կապակցության մասին։ Նա գրում է. «Այսպես, այդպես, այնպես դերանունները կարծես, ասել, խոսել, մտածել, խորհել, զգալ, հասկանալ, ըմբռնել և նման բաների հետ գործածվելիս հաճախ ցույց են տալիս ոչ թե գործողության ձևը, նրա կատարման եղանակը, (ինչպես սովորաբար), այլ գործողության արդյունքը, այսպես ասած, արտադրանքը և միաժամանակ սրա հատկանիշը»⁵⁰։

Ս. Աբրահամյանը բերում է համապատասխան օրինակներ ու հավաստում իր միտքը (ես այդպես էլ կարծում էի... տղամարդը չպետք է օգտվի կնոջ աշխատանքից։ Անվայել բան է։ Հա՞ այդպես ես մտածում եմ։ — Հենց այդպես)։ Այստեղ այդպես դերանունը ոչ թե կարծել, մտածել, գործողությունների ձևն է ցույց տալիս, այլ հենց կարծածը, մտածածը, սրանց բովանդակությունը և վերջինիս հատկանիշը հանձին այդ բովանդակության, բնույթի⁵¹։

Ս. Աբրահամյանն իր տեսակետը հիմնավորելու համար այլ փաստարկ էլ է բերում։ Նման դեպքերում, նշում է հեղինակը, այդ դերա-

50 Ս. Աբրահամյան, Արդի հայերենի դերանունները, 1956, էջ 303։

51 Նույն տեղում, էջ 304։

նունների համար կարելի է տալ ոչ միայն ինչպե՞ս, այլ ի՞նչ հարցը ի՞նչ են կարծում, ի՞նչ են մտածում, ասում և այլն⁵²:

Մտածական բայերի լրացման գործառույթ ունեն նաև հարցահարաբերական որոշ դերանուններ, հատկապես նրանք, որոնք գործողության հատկանիշ են արտահայտում: Այդպիսիք են՝ ինչու, ոնց, ինչպես, երբ, որտեղ, ինչքան, որքան, երբեք, երբեիցե և այլն:

Այն դերանունները, որոնք հոլովվում են, լրացում կարող են դառնալ նաև հոլովված ձևով (որտեղ-որտեղից, երբ-երբվանից և այլն): Երբեք, երբեիցե անորոշ դերանունները սովորաբար կիրառվում են հարցական, երբեմն էլ նաև բացականչական բնույթի նախադասություններում, իսկ հաստատական նախադասության մեջ հանդես չեն գալիս: Դեռ ավելին, նրանք չեն կարող կիրառվել հրամայական և ըղձական եղանակների, այլև սահմանականի ներկա ժամանակի բայերի հետ, քանի որ դերանունների նշանակությունը անորոշ է, իսկ թվարկված եղանակների ժամանակների իմաստը, հատկապես սահմանականի ներկայինը որոշակի է: Սակայն երբ սահմանական եղանակի բայածը կոնկրետ ժամանակների հետ չի կապվում, այլ ընդհանուր ժամանակակիտ է նշում, նրա հետ կարող են հանդես գալ երբեք, երբեիցե դերանունները: Այսպես՝ սովորական են երբեք մտածում ես (մտածելու ես, մտածել ես) այդ մասին: Երբեիցե մտածում ես (մտածելու ես, մտածել ես) այդ մասին:

Մտածական բայերի հետ, ինչպես արդեն նշվել է, կապակցություն են կազմում երբ, ինչու, ինչպես, որքան, ինչքան, որտեղ, երբեք, երբեիցե և այլ դերանուններ, որոնք կապակցելիության տեսակետից բավական ակտիվություն են ցուցաբերում: Այսպես՝

Ինչու մտածել (խորհել, միտք անել, մտորել, իմանալ, գիտենալ, հասկանալ, ըմբռնել, հիշել, վերհիշել, մոռանալ և այլն)։

Ինչպես մոռանալ (կռահել, գուշակել, զգալ, իմանալ, մտածել, խորհել, միտք անել, մտորել, ընկալել, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, մոռանալ, ճանաչել և այլն)։

Որքան մտածել (խորհել, մտորել, միտք անել, հասկանալ, ճանաչել, գլխի ընկնել, կռահել, գուշակել, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, մոռանալ և այլն)։

Որտեղ մտածել (խորհել, խորհրդածել, իմանալ, ճանաչել, հիշել, մոռանալ, հասկանալ, կռահել, գլխի ընկնել և այլն)։

Երբ մտածել (խորհել, խորհրդածել, մտորել, միտք անել, գիտակցել, ճանաչել, իմանալ, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, կռահել, գլխի ընկնել, գուշակել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել և այլն)։

Երբեք (երբեիցե) մտածել (մտորել, միտք անել, խորհել, խորհրդա-

⁵² Նույն տեղում:

ծել, իմանալ, կռահել, գուշակել, գլխի ընկնել, գիտակցել, ըմբռնել, ընկալել, զգալ, հիշել, վերհիշել, մտապահել, մտաբերել, մոռանալ և այլն): Բեթենք մտածական բայերի՝ դերանուն լրացումների բնագրային օրինակներ. նստել այսպես միտք եմ անում (ՉՍ, ԾԺ, 2, էջ 239): Այդպես ենք խորհում մենք ևս (ՍԽ, ՄՍ, էջ 214): Ոչ ոք այդ տանը իրերի տեղն այնպես չգիտեր, ինչպես նա (ԳՍԹ, 1, էջ 158): Ախ, ինչպես, ո՞նց իմանաւ Արհամիւրքն այն օրերի (ՊՍ, 4, էջ 185): Ինչու՞ է ճիշտ անցածը (ՍԽ, ՄՍ, էջ 253): — Ինչ որ տեղից ես նախաշում (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 98): — Իսկ դու որտեղի՞ց կոահեցիր (ն. տ., էջ 155): Մտածե՞լ ես երբևիցե, թե ինչու ոչ ոք այս երկրում մեծություն չի դառնում (ՊՁ, ԱԵ, էջ 88):

7. ՄՏԱԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱԶՄԱՆԴԱՄ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրական հայերենում զգալի տարածում ունեն մտածական բայերով ստեղծված բաղմանդամ բառակապակցությունները, որոնք հիմնականում առաջ են գալիս բառակապակցություն + մտածական բայ կաղապարով: Պատրաստի այս կամ այն կապակցությունը, միանալով մտածական բայերին, առաջ է բերում ավելի ծավալուն բառակապակցություն: Դրանք՝ պատրաստի կապակցությունները, մեծ մասամբ մակբայական, երբեմն էլ ածականական նշանակություն ունեն, որը և հնարավորություն է տալիս նրանց իբրև լրացում կիրառվելու մատնանշված բայերի հետ: Այսպես՝ այլ կերպ մտածել (խորհել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, զգալ և այլն): Այստեղ այլ կերպ կապակցությունը մակբայական նշանակություն ունի, որի շնորհիվ էլ ավելի ծավալուն բառակապակցություն է ստեղծել՝ դառնալով լրացում մտածել և թվարկված մյուս բայերի համար: Հինգ մատի պես նախաշել բառակապակցության մեջ առանձնանում է ճինգ մատի պես-ը, որը իբրև ինքնուրույն կապակցություն, դարձյալ մակբայական իմաստ ունի: Այն լրացնելով նախաշել բային՝ առաջ է բերել ավելի ծավալուն բառակապակցություն՝ ճինգ մատի պես նախաշել, ուր պատրաստի կապակցությունը՝ հինգ մատի պես, լրացման գործառութով է հանդես եկել մտածական նախաշել բայի համար: Այսպիսով, բաղմանդամ բառակապակցություններ են ստեղծվում մակբայական նշանակություն ունեցող պատրաստի այս կամ այն կապակցությունը կիրառելով իբրև լրացում մտածական բայերի համար: Այդ դեպքում փաստորեն մտածական բայերի լրացումը արտահայտվում է մեկից ավելի բառերի կապակցությամբ, որոնք թեև բառային մեկ միավորի արժեք չունեն, սակայն միասնաբար են կիրառվում իբրև լրացում: Զի բացառվում, որ նրանցից մի քանիսը ժամանակի ընթացքում վերածվեն բառային մեկ միավորի, բայց

այժմ դրանք սոսկ կապակցութիւն են՝ բառային մեկ առանձին միավորի արժեքից զուրկ։ Մտածական բայերի լրացման դերով հանդես եկող կապակցութիւնները կազմվում են տարբեր խոսքի մասային արժեք ունեցող բառերից։ Հատկապես տարածում ունեն հետեւյալները՝

1. Գոյականի բացառական հոլով + գոյականի ուղղական հոլովածե (առավոտից-երեկո),
2. Գոյականի բացառական հոլով + կապ + գոյականի ուղղական հոլովածե (առավոտից մինչև երեկո, երեկվանից մինչև այսօր),
3. Դերանուն + գոյական (այլ կերպ, ոչ մի կերպ, ուրիշ կերպ, ամբողջ գիշեր, ամբողջ օր, մի քանի օր, մի քանի րոպե),
4. Դերանուն + դերանուն։ Այդ դեպքում կամ անձնական դերանվան 3-րդ դեմքի ուղղական հոլովածեին կապակցվում է նույն դերանվան տրականը կամ էլ տրականին կապակցվում է տրականը (ինքն իրեն, իրեն-իրեն),
5. Դերանվան (նաև բայի անորոշ դերբայի) բացառական հոլով + մակբայ (ածական) (ամենից առաջ, ամենից հետո, բոլորից առաջ, բոլորից հետո, քեզնից առաջ, նրանից հետո, ամենից ճիշտ (սխալ, կարճ, դժվար), գրեթե հետո, հանգստանալուց առաջ),
6. Թվական + գոյականի ուղղական, բացառական կամ ներգոյական հոլով (մեկ ժամ, հինգ րոպե, տասը օր, երեք ամսում, երկու օրում, առաջին հայացքից),
7. Մակբայ + մակբայ (կապ) (մինչև հիմա, մինչև վերջ, շատ ուշ, շատ շուտ),
8. Այս (այդ, այն, առաջին, երկրորդ, երրորդ... վերջին, մեկ, երկու, երեք և այլն) + անգամ։ Օրինակ՝ այս անգամ, այդ անգամ, առաջին անգամ, երկրորդ անգամ, մեկ անգամ, տասն անգամ և այլն։ Մատնանշված կապակցութիւնները կարող են լրացում դառնալ մը-տածական բայերից շատերի համար։ Ընդ որում, եթե մի քանի կապակցութիւններ կարող են հանդես գալ մտածական գրեթե բոլոր բայերի հետ, ապա շատերի համար այդ հնարավորութիւնը սահմանափակ է։ Այսպես՝ այլ կերպ մտածել (խորհել, միտք անել, ըմբռնել, հիշել, հասկանալ, զգալ, ընկալել), ոչ մի կերպ չհասկանալ (չըմբռնել, չկռահել, չտեսնել, չհիշել, չզգալ, չլսել, չճանաչել), ինքն իրեն մտածել (խորհել, մտորել, միտք անել, մտմտալ), այս (այդ, այն, առաջին, վերջին, մեկ, երկու) անգամ տեսնել (լսել, շոշափել, գիտակցել, կռահել, ճանաչել, մտածել, ըմբռնել և այլն), շատ շուտ (ուշ) իմանալ (հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, ճանաչել, զգալ,

հիշել, մոռանալ, մտածել, գիտակցել և այլն), առաջնորդից մինչև երեկո մտածել (խորհել, հիշել, վերահիշել), հինգ բայն մտածել (խորհել, միտք անել), մինչև հիմա (մինչև վերջ) մտածել (միտք անել, խորհել, չհասկանալ, չկռահել, չիմանալ, չըմբռնել, չզգալ, չհիշել, չմոռանալ և այլն), ամենից (բոլորից) առաջ (հետո) իմանալ (կռահել, ճանաչել, հասկանալ, զգալ, մտածել, միտք անել, խորհել, հիշել, լսել, տեսնել), ամենից (բոլորից) ճիշտ (սխալ) իմանալ (մտածել, խորհել, կռահել, հասկանալ, ըմբռնել, ընկալել, ճանաչել, զգալ):

Այս վերջին օրինակներում լրացման գործառույթով հանդես է եկել ածականի գերադրական աստիճանը, որը վերլուծական կազմությամբ մի առանձին կապակցություն է՝ կազմված ամեն, բոլոր գերանունների բացառականի հարադրումով ածականի ուղիղ ձևին:

Բավարարվենք բնագրային մի քանի օրինակների ցուցադրումով. Ադամյանը այլ կերպ է հասկացել Համլետին (ՊՄ, 5, էջ 291): Եվ Թե-րեզը ոչ մի կերպ չի հասկանում, ինչից է, որ (Գ, 1978, 8, էջ 89): Այդ կսկիծն առաջին անգամ զգաց նա վաղ, մանուկ հասակում (ՆՁԶ, էջ 3): — Ոչ այդ բոլորի համար ես ուրիշ կերպ կմտածեի (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 251): — Նա ինձից ու քեզից էլ լավ է իմանում (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 118): — Ահսոս, որ մինչև հիմա չեմ ճանաչել քեզ (ն. տ., էջ 166): Այդպիսի-ները մինչև վերջ չեն գիտակցում, չեն հասկանում, որ իրենց դիմաց մարդ է (Ավ., 15. 2. 1981): Բեկը բոլորին ճանաչում էր առաջին հա-յացքից (Սն, ՄՍ, էջ 117):

Մտածական բայերի լրացումը կարող է արտահայտվել գերբայա-կան դարձվածով, որը առանձին վերցրած մի կապակցություն է՝ ծա-վալուն կամ ոչ ծավալուն. օրինակ՝ Նա աչքերը գետնին հառած մտա-ծում էր (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 472):

Խոտի վրա մեկնված՝ մտածում էր և տարբեր գույնավորություններ անում քրոջ մասին (ԳՄԹ, 1, էջ 220): Արմենը տեղում կանգնած մտածում էր (ՎԱ, ՍԱ, էջ 194):

Ինչպես տեսնում ենք, մտածական բայերով ստեղծված բազմա-ն-դամ բառակապակցությունները ակտիվ կիրառություն են ցուցաբերում գրական հայերենում:

ՀՈԳԵՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀՈԳԵՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԲԱՅԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հոգեվիճակային բայերը քանակապես գերազանցում են մտածական-բայերին: Նրանց քանակը հասնում է մոտ 150-ի: Հոգեվիճակային բա-

յերը հետաքրքիր են հատկապես իրենց դրսևորած նշանակությունների և խնդիրների ձևավորման տեսակետից: Այս բայերն ըստ գործողության բնույթի առանձին խմբերի շին բաժանվում: Նրանց դրսևորած գործողությունը հիմնականում բնորոշ է մարդուն՝ բանական էակին: Կան որոշ բայեր, որոնց գործողությունը կարող է տարածվել նաև կենդանիների վրա: Այսպես՝ գազազել, վախենալ, սարսափել կարող են ոչ միայն մարդիկ, այլև կենդանիների որոշ տեսակներ, իսկ այդ նշանակում է, որ այդ բայերի գործողությունը բնորոշ է թե՛ մարդուն և թե՛ կենդանիներին: Այդպիսի բայերը, սակայն, չենք առանձնացնում ու առանձին քննության չենք ենթարկում, որովհետև՝ ա) դրանց քանակը սահմանափակ է, բ) այդ բայերով արտահայտված գործողությունը առավել բնորոշ է մարդուն, գ) առանձնակի կարևորություն չեն ցուցաբերում խնդրառության մեջ:

Ըստ առարկայի կամ խնդրի նկատմամբ ունեցած հարաբերության կամ ավելի ճիշտ՝ խնդրառական հատկանիշի, հոգեվիճակային բայերը մտածական բայերի նման բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) բայեր, որոնք կարող են գործածվել խնդիր-լրացում չպահանջելով,

բ) բայեր, որոնք պահանջում են խնդիր-լրացումներ, առանց որոնց նախադասությունը մի տեսակ անավարտ, ոչ ամբողջական, կիսատ ու թերի է լինում:

Առաջին խմբի բայերից են լալ, հեկեկալ, ֆնել, ծիծաղել, ժպտալ, գառաճել, պապաճովել, կարկամել, հեծկտալ, հեկեկալ, հորաճել, մրոայլվել, մրափել, ճնշել, նիրհել, ողբալ, սգալ, տխրել, տրամել և այլն: Այսպես՝ երեխան լալիս է (լաց է լինում, քնում է, ննջում է, ծիծաղում է),

մայրը հեկեկում է (ողբում է, սգում է, նիրհում է, հորանջում է), նա պապանծվեց (տխրեց, մռայլվեց, տրտմեց, կարկամեց, զառանցեց) և այլն:

Այս նախադասությունների խմաստը թերի կամ կիսատ չէ, և միայն ենթական բավական է, որ նախադասությունը լրիվ ու ամբողջական լինի, այսինքն՝ լրացումների առկայությունը կարևոր կամ անհրաժեշտ չէ նախադասության ամբողջականության համար:

Երկրորդ խմբի բայերից են սարսափել, վախենալ, գոհանալ, հպարտանալ, բարկանալ, զայրանալ, ջղայնանալ, դժգոհել, վրդովվել և այլն: Այսպես՝ մենք սարսափում ենք նրա տեսքից: Ուսուցիչը բարկանում է երեխայի վրա: Սովետական ժողովուրդը հպարտանում է իր զավակների մեծագործություններով: Մարդիկ գոհանում են իրենց վարձատրությամբ: Ոչ ոք չի դժգոհում իր վիճակից և այլն:

Հարկ է նշել, որ բայերի այս խմբավորումը զգալի չափով պայմանական է: Առաջին խմբի որոշ բայեր կարող են նաև խնդիր-լրացումներ պահանջել, որպեսզի նախադասությունն առավել ամբողջական ու ավարտուն լինի, իսկ երկրորդ խմբի մի շարք բայեր հաճախ կիրառվում են՝ լրացում չպահանջելով, առանց, սակայն, նախադասության կամ խոսքի ամբողջականության վրա աղդելու: Վերոհիշյալ դասակարգման պայմանականությունը պայմանավորված է նրանով, որ դասակարգման հիմքում դրված է բայերի առավել բնորոշ հատկանիշը, և անտեսված են ոչ էական հատկանիշները:

Ըստ իրենց դրսևորած նշանակությունների, հոգեվիճակային բայերը բաժանվում են մի քանի խմբերի:

Դրանք են՝

1. Բայեր, որոնք արտահայտում են վախ, երկյուղ. օրինակ՝ վախենալ, սարսափել, ահաբեկվել, երկյուղել, երկյուղ կրել, վեհերոտել, սահմեկել, սարսել, սոսկալ, զարհուրել, զարզանդվել, երկնչել, վախ զգալ, սարսափ զգալ, սիրտը դողալ, սիրտը ճաքել, լեղին պատռել, լեղին պատռվել, պոռշը ճաքել, դողալ (փոխ.) և այլն.

2. Բայեր, որոնք արտահայտում են բարկություն. օրինակ՝ բարկանալ, ջղայնանալ, դայրանալ, գաղաղել, կատաղել, նյարդայնանալ, ներվայնանալ, շարանալ, նեղանալ, մոլեգնել, հերսոտել, սրտմտալ և այլն.

3. Բայեր, որոնք արտահայտում են ուրախություն, ծիծաղ, վիշտ և այլն. օրինակ՝ ուրախանալ, ցնծալ, բերկրել, ծիծաղել, ժպտալ, հոհոալ, քրքջալ, խնդալ, շարախնդալ, կշկշալ, հրճվել, երջանկանալ, տխրել, թախծել, վշտանալ, տրտմել, մռայլվել, դառնանալ, տրտնջալ, սևակնել, դժգոհել և այլն.

4. Բայեր, որոնք արտահայտում են հուզմունք, վրդովմունք, տագնապ, մտահոգություն, հուսահատություն և այլն. օրինակ՝ հուզվել, վրդովվել, խռովվել, խոժոռվել, տաքնապել, տանջվել, տառապել, տվայտել, ընկճվել, ցնցվել, մտատանջվել, մտահոգվել, վհատվել, հուսահատվել, հուսադրվել, սրտնեղել, փշաքաղվել, անհանգստանալ, հիասթափվել, հալ ու մաշ լինել, սիրտը թրթռալ, բորբոքվել, եփվել (փոխ.) և այլն.

5. Բայեր, որոնք արտահայտում են հափշտակություն, գայթակղություն, ոգևորություն, ներշնչանք և այլն. օրինակ՝ հափշտակվել, կախարդվել, գերվել, հմայվել, հրապուրվել, զմայլվել, գայթակղվել, դյուլթվել, կլանվել, ներշնչվել, ոգևորվել, ոգեշնչվել, քաջալերվել, խանդավառվել, խրախուսվել, գրավվել (փոխ.), տարվել (փոխ.) և այլն.

6. Բայեր, որոնք արտահայտում են վարանում, շփոթմունք, ափսոսանք և այլն. օրինակ՝ վարանել, երկմտել, տատանվել, տարակուսել,

երկբայել, տատամսել, շփոթվել, շշկլել, շշկլվել, շվարել, շաղվել, մո-
լորվել, գլուխը կորցնել, զղջալ, ափսոսալ և այլն.

7. Բայեր, որոնք արտահայտում են խելագարություն, ցնորվածու-
թյուն և այլն. օրինակ՝ խելագարվել, ցնորվել, ցնդել, խենթանալ, գծվել,
զառանցել, հիմարանալ, անմտանալ, խենթանալ, ուշաթափվել, ուշքից
գնալ, նվաղել, խելքը թոցնել, խելքը կորցնել, խելքը ետ տալ և այլն.

8. Բայեր, որոնք արտահայտում են լաց, նիրհ, քուն և այլն. օրի-
նակ՝ լալ, լաց լինել, լացակումել, արտասվել, հառաչել, հեկեկալ, հեծ-
կըլտալ, հեծել, հեծեծել, սգալ, սուգ անել, կոծել, լաց ու կոծ անել,
ախ ու վախ անել, ողբալ, կսկծալ, մորմոքել, մղկտալ, սիրտը մղկտալ,
ննջել, նիրհել, հորանջել, անրջել, քնել, մրափել, արթնանալ, զարթնել,
սիրտը ճմլվել, փղձկալ և այլն.

9. Բայեր, որոնք արտահայտում են ձանձրույթ, զարմանք, կար-
կամություն և այլն. օրինակ՝ ձանձրանալ, տաղտկանալ, զարմանալ, ապ-
շել, կարկամել, պապանձվել, լալկել, լալկվել, համրանալ, լեզուն կապ-
վել, ընդդարմանալ, քարանալ (փոխ.) և այլն.

10. Բայեր, որոնք արտահայտում են հպարտություն, պարծանք և
այլն. օրինակ՝ հպարտանալ, հիանալ, սքանչանալ, պարծենալ, պան-
ծալ և այլն.

11. Բայեր, որոնք արտահայտում են մեծամտություն, լկտիություն,
երեսառածություն և այլն. օրինակ՝ մեծամտել, գոռոզանալ, հղփանալ,
շփանալ, շարամտել, լկտիանալ, լպիրշանալ, անառականալ, լկտվել,
օձանալ (փոխ.) և այլն.

12. Բայեր, որոնք արտահայտում են ցանկություն, տենչանք և այլն.
օրինակ՝ տենչալ, փափագել, ցանկանալ, տուփալ, տարփածել և այլն.

13. Բայեր, որոնք արտահայտում են զզվանք. օրինակ՝ զզվել, խոր-
շել, գարշել, նողկալ և այլն.

14. Բայեր, որոնք արտահայտում են ըմբոստություն. օրինակ՝ ըմ-
բոստանալ, ընդվզել, լարվել (փոխ.) և այլն:

Հարկ է նկատել, որ նշված խմբերը խստորեն սահմանադատված
չեն միմյանցից, ուստի և հնարավոր են որոշ տեղափոխություններ դը-
րանց միջև, մի բան, որ պայմանավորված է ամենից առաջ նրանով, որ
միշտ չէ, որ հնարավոր է եղել պահպանել բաժանման անդամների՝ միմ-
յանց բացառելու օրենքը, բացի դրանից, բայերի մի մասը բաղմիմաստ
է, որը և հնարավորություն է ընձեռում նրանց՝ մեկ իմաստով մտնելու
մեկ խմբի մեջ, մեկ ուրիշ իմաստով՝ մեկ այլ խմբի: Սակայն դրանք մեծ
քանակ չեն կազմում և, որ կարևոր է, պահպանում են իրենց առանձնա-
հատկությունը ու չեն խուլնդոտում ընդհանուր խնդրի լուսաբանմանը:
Անկախ նրանից, թե այդ բայերը որ խմբի մեջ են միավորված, ունեն

իրենց խնդրառական յուրահատկութիւնները, որոնք և բացահայտվում են քննութեան ընթացքում: Անհրաժեշտութեան դեպքում, իհարկէ, տրվում են լրացուցիչ բացատրութիւններ:

Հոգեվիճակային բայերը, թեև ըստ լրացումների ձևավորման, առանձին խմբերի չեն բաժանվում, քանի որ բոլոր բայերի լրացումներն էլ կարող են ձևավորվել (իհարկէ, ոչ միևնույն շափով) թե՛ հոլովաձևերով, թե՛ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ, սակայն եթե մի շարք բայերի համար առավել բնորոշ ու տիպական են հոլովական լրացումները, ապա բազմաթիւ բայերի համար առավել հատկանշականը կապային խնդրառութիւնն է: Վերջապես կան նաև այնպիսի բայեր, որոնց լրացումները հալասարապես կարող են դրսևորվել թե՛ հոլովաձևերով, թե՛ կապով ու կապվող բառով: Այդ առումով հոգեվիճակային բայերի կազմում կարելի է առանձնացնել երեք խումբ.

ա) բայեր, որոնց համար առավել բնորոշ է հոլովական խնդրառութիւնը (որոշ դեպքերում սրանց լրացումները կարող են ստանալ նաև կապային ձևավորում).

բ) բայեր, որոնց լրացումները մեծ մասամբ ձևավորվում են կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ (չի բացառվում նաև սրանց հոլովական խնդրառութիւնը).

գ) բայեր, որոնց լրացումները հալասարապես կարող են ձևավորվել թե՛ հոլովաձևերով, և թե՛ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ:

Բայերի այս խմբավորումը կատարելիս նկատի է առնվել նրանց առավել բնորոշ ու տիպական խնդրառութիւնը: Եթե տվյալ բայի համար առավել բնորոշ է հոլովական խնդրառութիւնը, ապա այն մտցվում է հոլովական խնդրառութիւն հանդես բերող բայերի շարքը, թեև նա կարող է երբեմն ստանալ նաև կապային լրացում: Իսկ այն բայերը, որոնց լրացումները հիմնականում ձևավորվում են կապերով, մտցվում են կապային խնդրառութիւն ունեցող բայերի կազմի մեջ, թեև նրանք կարող են նաև հոլովաձևերով արտահայտված լրացում ստանալ (իհարկէ, ոչ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ դրսևորված լրացումների շափ):

Հոլովական ձևավորում ունեցող լրացում են պահանջում հոգեվիճակային բայերի մի զգալի մասը, հատկապես հետևյալները՝ ահաբեկվել, գոռգանալ, գայթակղվել, գերվել, գարշել, գոհանալ, գինովանալ, դժգոհել, երկյուղել, երկյուղ կրել, երկնշել, երջանկանալ, զգվել, զմայլվել, զարհուրել, զարթնել, զգաստանալ, ընկճվել, ընդդարմանալ, խորշել, խռովել, խրախուսել, խենթանալ, խոցվել, կլանվել, կախարդվել, կաշկանդվել, կսկծալ, հպարտանալ, հափշտակվել, հմայվել, հրապուրվել, հուսահատվել, հեծկտալ, հիասթափվել, հիմարանալ, հարբել, հալ

ու մաշ լինել, ձանձրանալ, մոլորվել, մտատանջվել, մռայլվել, մղկտալ, նվաղել, ներշնչվել, շվարել, շփոթվել, շշկլել, շշկլվել, ոգեշնչվել, ոգեվորվել, պանծալ, պարծենալ, սարսափել, սարսռել, սահմոկել, սոսկալ, սսկվել, սրտապնդվել, սքանչանալ, սիրտը թրթռալ, սրտաճաք լինել, սթափվել, վախենալ, տաղտկանալ, տարվել (փոխ.), ցնծալ, ուշաթափվել, փոթորկվել (փոխ.), փշաքաղվել, քաշվել (փոխ.) և այլն:

Կապային խնդրառություն ցուցաբերող բայերը անհամեմատ քիչ են: Այդպիսիք են՝ բարկանալ, գազազել, դայրանալ, ընդվզել, ըմբոստանալ, լարվել (փոխ.), լցվել (փոխ.), խոժոռվել, կատաղել, շարանալ, ջղայնանալ, տատանվել, տապակվել (փոխ.), փրփրել (փոխ.) և այլն:

Ջգալի թիվ են կազմում այն բայերը, որոնց լրացումները կարող են ձևավորվել և՛ հոլովաձևերով, և՛ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ: Այդպիսիք են՝ ամաշել, ապշել, արտասվել, գժվել, գրգռվել, եփվել (փոխ.), դարմանալ, դգացվել, թախծել, լալ, լաց լինել, խելագարվել, խելացնորվել, խելքը թոցնել, հառաշել, հրճվել, հիանալ, հուզվել, հեկեկալ, մտահոգվել, նեղվել, նյարդայնանալ, ողբալ, սուգ անել, վրդովվել, վշտանալ, տառապել, տանջվել, տխրել, տաճնապել, տրտնջալ, ցավել, ցնորվել, ուրախանալ, ուշաթափվել. և այլն:

Հարկ է նկատել, որ այս խմբի բայերի մեծ մասը կարելի է տարբալուծել մյուս երկու խմբերի մեջ, քանի որ մի շարք բայեր ավելի շատ հոլովական, քան կապային խնդրառություն են ցուցաբերում, իսկ որոշ բայերի էլ ավելի շատ հատկանշական է կապային, քան հոլովական խնդրառությունը: Ստույգ վիճակագրության դեպքում, անշուշտ, մի շարք բայեր այս խմբից կանցնեն մյուսների մեջ, սակայն նման մոտեցում ցուցաբերելու անհրաժեշտություն չի զգացվում, քանի որ ուշադրությունը սեռեւելով առավել կարևոր ու հատկանշական էրեւութների արժեքավորման ու գնահատության վրա, կանտեսվեն մյուս կարգի երևույթները, որոնք այս դեպքում պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում: Անկախ այն բանից, թե որ խմբի մեջ է ընդգրկվել այս կամ այն բայը, ուսումնասիրության ընթացքում վեր են հանվում նրա ունեցած խնդրառական (և ոչ միայն խնդրառական) յուրահատկությունները:

Այսպես՝ երկնչել բայը մտցվել է հոլովական լրացումներ պահանջող բայերի շարքը, որը նրա հիմնական կիրառությունն է: Օրինակ՝ — Չերկնչեք այս ավազակներից (ՍՈ, ՄՄ, էջ 353): Մի երկնչեք այս լեռների վայրերի տեսիլից (Ն. տ., էջ 412): Սակայն երբեմն նշված բայի լրացումը դրսևորվում է կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ. ինչպես՝ Քաջալերող խոսքերով արիացրեք ձեզ ու ձեր զնդերը և բնավ մի երկնչեք քընամու առջև (Ն. տ., էջ 438): Այս խնդրառությունը այն-

քան էլ բնորոշ չէ երկնչել բային, վերջինիս համար առավել հատկանշական է հոլովական լրացում ստանալը, ուստի երկնչել բայը դասվել է հոլովական խնդրառություն ցուցաբերողների շարքը, իհարկե, համապատասխան տեղում տրվում են լրացուցիչ բացատրություններ: Նույն ձևով էլ բացառական հոլովով լրացում է պահանջում վախենալ բայը, ինչպես՝ վախենալ մեկից (մի բանից): Սակայն երկնչել-ի նման նրա լրացումը ևս կարող է կապային ձևավորում ստանալ (վախենալ մեկի (մի բանի) համար): Այդ խնդրառությունը այնքան էլ հատկանշական չէ վախենալ բայի համար: Վերջապես հոլովական խընդրառություն ցուցաբերող սարսափել բայի լրացումը կարող է նաև կապային ձևավորում ստանալ. ինչպես՝ Որ ավազակի առաջ սարսափած ճշմարտությունն եք ուրանում խոսել (ՀԹ, 1, էջ 25): Սակայն սարսափել բայի համար առավել բնութագրականն ու տիպականը հոլովական խնդրառությունն է: Այդ պատճառով էլ սարսափել-ը ևս դասվել է ոչ հոլովական խնդրառություն ցուցաբերող բայերի շարքը:

Աշխատանքի մեջ մի շարք բայերի լրացումների լուսաբանման կապակցությամբ քննության են առնվում ոչ միայն նրանց համար բնորոշ խնդրառական երևույթները, այլև նրանց ոչ այնքան բնորոշ ու հատկանշական լրացումների ձևավորումն ու դրսևորումները: Դրանով, անշուշտ, ավելի ամբողջական են ներկայացվում բայերի խնդրառական յուրահատկությունները:

2. ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես արդեն մատնացույց է արվել, բավական շատ են այն բայերը, որոնց լրացումները ձևավորվում են հոլովաձևերով: Հոգեվիճակային բայերի լրացումների ձևավորման մեջ ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես բացառական և գործիական հոլովները, որոնց համեմատությամբ բավականին պասիվ են տրականը, հայցականը և ներգոյականը: Հայցական հոլովի պասիվությունը պայմանավորված է նշված բայախմբի մեջ ներգործականների քանակական սահմանափակությամբ, ներգոյականինը՝ այդ հոլովի առանձնահատկությամբ՝ պարագայական հարաբերություն արտահայտելու հանգամանքով, իսկ տրականինը՝ այդ բայերի դրսևորած գործողության բնույթով ու նշանակությամբ: Որոշ բայերի լրացումների ձևավորմանը կարող են մասնակցել մեկից ավելի հոլովաձևեր՝ դրսևորելով իմաստային տարբեր հարաբերություններ: Այդ դեպքում մեծ մասամբ իշխող է լինում միայն մեկ հոլովաձև, մյուսը կամ մյուսները երկրորդական դեր են կատարում: Այսինքն՝ հոլովական տարբեր դրսևորումներ ունեցող լրացում-

ները մեծ մասամբ արտահայտվում են մեկ հոլովածեով, առանձին դեպքերում նաև մեկից ավելի հոլովներով: Ընդ որում, հոլովածեից մեկն է ակտիվություն ցուցաբերում, իսկ մյուսը (կամ մյուսները) այնքան էլ կենսունակ չեն: Քիչ են այն բայերը, որոնց լրացումների ձևավորմանը հավասարաչափ մասնակցում են մեկից ավելի հոլովածեներ:

ա) Բացառական փոխումով դրսևորված խնդրառություն

Հոլովական խնդրառություն ունեցող բայերի մի զգալի մասը պահանջում է բացառական հոլովով ձևավորված լրացումներ: Բացառականը բավական ակտիվ է հոգեվիճակային բայերի լրացումների ձևավորման մեջ: Բացառական հոլովով լրացում առնող բայերը իմաստային տեսակետից միատարր չեն և արտահայտում են բազմապիսի նշանակություններ:

Բացառականով լրացում են ստանում՝

ա) վախ, երկյուղ արտահայտող բայերը առանց խտրության.

Ինչպես՝ ահաբեկվել, երկյուղել, երկյուղ զգալ, երկյուղ կրել, երկընչել, զարհուրել, զարդանդվել, սահմեկել, սարսել, սոսկալ, սարսափել, սարսափ զգալ, վախենալ, վախ զգալ և այլն:

Այսպիսի խնդրառություն են ցուցաբերում նաև սիրտը ճաքել, լեղին պատռել, լեղին պատռվել և այլ դարձվածային արտահայտություններ, որոնք թեև բառային մեկ միավորի արժեք չունեն, սակայն միշտ բացառականի շնորհիվ մոտենում են հարադրական բայերին: Հիշատակված բայերի լրացման դերով կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառեր:

Հարկ է նկատել, որ բացառականով ձևավորված լրացումները արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ, հատկապես պատճառի, պասիվ (երբեմն էլ ակտիվ) ներգործության, հետևանքի և այլն՝ նայած նախադասության կառուցվածքին, լրացումների բնույթին, հաղորդման նպատակաուղղվածությանը և լեզվական ու արտալեզվական այլևայլ գործոնների: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ լրացումները հաճախ համատեղում են մեկից ավելի իմաստներ, և հնարավոր չէ առանձնացնել գերիշխողը մյուսներից: Բերենք բացառական հոլովով արտահայտված խնդրառության բնագրային օրինակներ. Երկյուղում եմ տվայտաճիգ չվտարվող, կարոտի սև աչյուներովից եմ սարսափում ... (ՊՄ, 2, էջ 151): Դեռ երկյուղ էր կրում Մարգարետունու անակնկալ հաճախումից (Մուր., Եժ, 3, էջ 333): Սոճան սարսափեց այս լռությունից, ինչպես մարդիկ, սովորաբար, սարսափում են անբնականությունից (ՍԳ, 1980, 4, էջ 99): Ես սարսափեցի պարփակ տաքածությունից (Գ, 1979, 12, էջ 7): Երեսաներս սոսկում էինք ոստիկաններից: (ՍԳ, 1981, 9, էջ

21): — Նույնիսկ եւ սոսկացի քո խոսքերից (ՊՁ, ԱԷ, էջ 41): Փառան-
ձեմը վախից սսկվեց (Ն. տ., էջ 167): Եվ սարսուռն է զարմանքից մի
պահ (ՊՍ, 1, էջ 22): Սարսուռն եմ: Հալվող-հալվող քո հպումից (Ն. տ.,
էջ 386): Եվ խստաճարակ ու քրճահանդերձ այդ հոտի տեսքից զարհու-
րում էին (ՊՍ, 4, էջ 295): Որ, սկզբում, Աշոտ Թագավորի ֆաշագոր-
ծություններից զարհուրած, կծկված էր Ատրպատկանում (Մուր., ԵԺ,
3, էջ 70): Մենք պիտի վախենանք այդ քարացած շշեշխոսությունից
և ոչ թե մեր սխալներից ու հատու խոսքերից (ՊՍ, 5, էջ 61): Նա
շվախեցավ գետից, բայց վախենում էր փոթորկից (Բ, ԵԺ, 7, էջ 19):
Եվ սահմոկեցեք վրեժից նրանց (ՊՍ, 4, էջ 302): — Բայց մերդ ի՞նչ
ասաց, հո սրտանալ չեղա՞վ ուրախությունից (ՎԱ, ՍԱ, էջ 361):

Մատնանշված բայերի մեծ մասի լրացումը կարող է արտահայտվել
դերանվան բացառական հոլովով, օրինակ՝ վախենալ (սարսափել, սոս-
կալ, երկյուղ կրել) իրարից (ինքն իրենից, ինքս ինձնից, ամենից,
բոլորից, ոչ մեկից): Բնագրային օրինակներ՝ վախենում էր իմեմ իրե-
նից (ՊՁ, ԱԵ, էջ 14): Եվ ես ահով հայտնաբերում եմ, որ չեմ վախե-
նում իմեմ ինձնից (ՍՀ, 19. 1. 1979): Այդ ժամանակ, ասում են, գի-
շերը իրենք էլ են իրարից վախենում (ՀԹ, 1, էջ 394):

Մի քանի բայեր փոխաբերական գործածությամբ արտահայտում
են վախ, երկյուղ և այլ իմաստներ և ըստ այդմ էլ պահանջում բացա-
ռական հոլովաձևով դրսևորված լրացում: Այդպիսիք են՝ դողալ, դող-
դողալ, դողացնել և այլն: Այսպես՝ Օ՜, կնատարաղ այրերի ֆենից դո-
ղացե՛ք անվերջ (ՊՍ, 4, էջ 302): Նախարարները և ատում էին նրան,
և դողում էին նրանից (Բ, ԵԺ, 7, էջ 200): Նշված բայերը կարող են
ստանալ նաև կապով արտահայտված լրացումներ: Ընդ որում, իբրև
կապ, մեծ մասամբ կիրառվում են համար-ը, վրա-ն և այլն: Օրինակ՝
— Ես դողդողում եմ քո անձի համար, քո ապահովության համար
(Մուր., ԵԺ, 3, էջ 215): Դողդողում եմ որդուս վրա, և քո սիրո (ՊՍ, 1,
էջ 386): Եվ չի դողդողում նրա այսօրվա ու վաղվա վրա ինչպես որ
սրա (ՊՍ, 4, էջ 322): Կապային խնդրառությունը դողալ, դողդողալ,
դողացնել բայերի համար այնքան բնորոշ չէ, որքան հոլովականը, այդ
պատճառով էլ նրանք ուսումնասիրվում են հոլովական լրացումներ
պահանջող բայերի մեջ:

բ) Զգվանք, ձանձրույթ, ամոթ, շփոթմունք և այլ նշանակություն
արտահայտող ամաչել, գարշել, զգվել, խորշել, ձանձրանալ, մոլորվել,
շշկվել, շվարել, շփոթվել, ֆաշվել (փոխ.) և այլ բայեր:

Հարկ է նշել, որ նշված բայերի բացառական հոլովով դրված
լրացումները արտահայտում են պատճառի, ներգործության, անջատ-
ման և այլ հարաբերությունների պայմանավորված լրացումների բնույ-

թով, նախադասության իմաստով, բայերի դրսևորած նշանակությամբ, այլև լեզվական ու արտալեզվական այլևայլ գործոններով:

Ամաչել և շփոթվել բայերի լրացումները կարող են ստանալ կապային ձևավորում, օր.՝ ամաչել դասախոսից (քեզ համար), շփոթվել խոսքերից (ներա պատճառով): Սակայն սրանք այնքան էլ տիպական ու բնութագրական չեն ամաչել և շփոթվել բայերի համար, դրանց համար առավել բնութագրական է հոլովական խնդրառությունը:

Քաշվել բայը փոխաբերական կիրառությամբ արտահայտում է ամաչել, անհարմար զգալ, ամոթ համարել և այլ իմաստներ, ուստի ամաչել-ի նման կարող է ստանալ բացառականով դրսևորված լրացումներ:

Բերենք վերը նշված բայերի՝ բացառական հոլովով ձևավորված լրացումների բնագրային օրինակներ:

Իսկանդարը զգվում էր իր մոտ կանգնած Թահմազ Ղուլի խանից (Սն, ՄՍ, էջ 244): Որ զգվել է այս խոսքերի արձագանքից (ՊՍ, 2, էջ 19): Դու ինձ ստիպեցիր ոչ թե խորշել այդ ամենից, այլ կարտեղ (ՊՁ, ԱՆ, էջ 6): Տափակ թե սուր քարոզներից ինքս էլ եմ միշտ, տղաս, խորշում (ՊՍ, 1, էջ 170): Իսկ ինձանից ինչու՞ ես դու այդպես քաշվում ու ամաչում (ՊՍ, 2, էջ 164): Սաստիկ շփոթվեց այդ առաջաբեկից (ՊՁ, ԱՆ, էջ 202): Ամաչում է այն հնարավորությունից, որ դիմացից կարող է անծանոթ տղամարդ հայտնվել ու էլ ավելի փոքրացնել միջանցքը (ՊՁ, ԱՆ, էջ 139): Մարդիկ կասկածից ավելի էին շվարում (ԱՔ, Երկ., էջ 99): Արաբացի նորեկների հարձակումից շվարելով մի քանի կետում սկսան նահանջել (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 457): Մացակը շվարում էր գյուղացիների այս հանկարծական փոփոխությունից (ՆՁԶ, էջ 485): Նրա երեխաները շուտ-շուտ ձանձրանում էին նրա ծպիտից, սիրալիրությունից, սրտաբացությունից (Դ, 1978, 11, էջ 42): Ձանձրանում էր մեհակությունից (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 50):

Հարկ է նշել, որ բերված օրինակների մեծ մասում իշխում է պատճառի ու ներգործության իմաստը, անջատման հարաբերությունը դրսևորված է միայն խորշել բայի լրացումների մեջ (խորշել այդ ամենից, խորշել քարոզներից): Նկատենք նաև, որ մեծ մասամբ պատճառի ու ներգործության իմաստները համատեղվում են, և այդ դեպքում մերթ իշխում է պատճառի, մերթ ներգործության հարաբերությունը, իսկ երբեմն էլ հավասարապես են դրսևորվում ներգործությունն ու պատճառականությունը, ուստի և դժվարություն է հարուցում դրանց սահմանազատումը: Եթե բացառականով ձևավորված անդամը անձ ցույց տվող բառ է, ապա հիմնականում ներգործության հարաբերություն է դրսևորվում, իսկ եթե իր է՝ արտահայտվում է պատճառականություն,

որ որոշ չափով կարող է համատեղվել պատիվ ներգործության հարաբերություն: Այսպես՝ ձանձրանալ հարևանից (բուրից, ամենքից) կապակցությունների մեջ իշխում է ներգործության իմաստը: Հարևանը (բուրը, ամենքը) ձանձրացնում են, ձանձրույթ են պատճառում, իսկ ձանձրանալ մենակությունից (սիրալիրությունից, սրտաբացությունից) կապակցություններում գերիշխում է պատճառականությունը (մենակությունը, սիրալիրությունը, սրտաբացությունը պատճառ են դառնում ձանձրանալու համար): Այստեղ, իհարկե, ոչ շեշտված ձևով, աղոտ կերպով զգացվում է նաև ներգործության հարաբերություն:

գ) Լիկանք, հիասթափություն, վիրավորանք, սթափություն և այլ իմաստ արտահայտող լալկվել, լվկվել, լացակումել, հեծկտալ, հիասթափվել, նեղանալ, խռովել, սթափվել, զարթնել, արթնանալ, ուշքի գալ և այլ բայեր իրենց հիմնական կամ բուն նշանակությամբ, այլև բարանալ-ը փոխաբերական կիրառությամբ:

Օրինակ՝ Լեզուն կարող է սարսափից լալկվել... (ՊՍ, 4, էջ 84): Ու եթե լվկվել՝ բաժանման ցավից, ոչ թե քշնամուց (ՊՍ, 1, էջ 370): Հասմիկը վիրավորանքից լացակումեց (ՎԱ, ՍԱ, էջ 107): Ասոն նստեց հոր անկողնու մոտ և սկսեց վշտից հեծկտալ (ՆՁՀ, էջ 201): Աշխարհը ձանձրացել ու հիասթափվել է բուրը քաղավորներից (ԳՍԹ, 1, էջ 434): Նշանակում է ոչ թե գրպարտությունից էր նա վիրավորվել, այլ ճշմարիտ խոսքերից (ՊՁ, ԱԵ, էջ 277): Նա սթափվում է տարօրինակ շրջունից (Գ, 1979, 1, էջ 68): Արքան շորերով պառկել էր... աշխարհից նեղացած ու խռոված (ՊՁ, ԱԵ, էջ 204): Բայց Մարիամը նրան չսեց, որովհետև ինքը նույնպես ֆարացել էր այդ դիմումի թողած տպավորություններից (ՆՁՀ, էջ 156):

Եվ անձրևի թակոցից խոր ֆնից ենք մենք զարթնում (ՊՍ, 1, էջ 237): Որ տակավին ուշքի չէր եկել անակնկալ կատարվածից (ՍԽ, ՄՍ, էջ 190): Նկատենք, որ նեղանալ, խռովել և վիրավորվել բայերը կարող են ստանալ նաև կապային լրացում (նեղանալ կոպիտ խոսքերի համար, խռովել վիրավորանքի համար, վիրավորվել զրպարտելու համար), սակայն դրանց համար առավել բնորոշ է հոլովական խնդրառությունը, ուստի նշված բայերը քննվում են որպես հոլովական խնդրառություն ունեցողներ:

դ) Բացառական հոլովով ձևավորված լրացում են պահանջում նաև դժգոհել, ընդդարմանալ, կաշկանդվել և այլ բայեր. օրինակ՝ Ոմանք զովից ընդդարմացել ու կարկամել էին (ԱԲ, Երկ., էջ 203): Նա այնպես կաշկանդվեց այդ մոֆից, որ մոռացավ, թե ինչու է եկել այստեղ (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 66):

Հոլովական խնդրառություն ունեցող բայերի մի մասը պահանջում է գործիական հոլովով ձևավորված լրացումներ: Գործիականը բացառականի նման ակտիվություն է հանդես բերում հոգեվիճակային բայերի լրացումների ձևավորման մեջ⁵³:

Գործիական հոլովով ձևավորված լրացումներ են պահանջում՝

ա) հպարտություն, պարծանք և այլ իմաստ արտահայտող գոռոգանալ, հպարտանալ, պարծենալ, ցնծալ և այլ բայեր:

Այս բայերի գործողությունը ևս բնորոշ է բանական էակին՝ մարդուն այն չի կարող իրացվել բնության գոյականների կողմից:

Նշված բայերի լրացման դերով կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառեր: օրինակ՝ Լավ է հպարտանալ մեր բարեկամներով (ՊՍ, 5, էջ 237): Ինչու չհպարտանայի ֆեզնով (ՊԶ, ԱԵ, էջ 253): Հանձնեմ, որ ավելի՞ գոռոգանա իր գործերով (ՎԱ, ՍԱ, էջ 301): Եվ պարծեցեմ ոչ թե հարցով, հպարտացեմ լոկ լուծումով (ՊՍ, 1, էջ 418): Ինչպես քաղաքի պատանիներն են պարծենում տարած ու շտաբած հաղթանակներով (Գ, 1981, էջ 34): Հոգին ցնծում է հար նշմարտությամբ (ՊՍ, 2, էջ 245): Գործիականով արտահայտված լրացումները հիմնականում միջոցի խնդրի պաշտոն են կատարում, երբեմն աղոտ կերպով համատեղելով պասիվ ներգործության հարաբերություն:

բ) Հիացմունք, հրապուրանք, հափշտակություն և այլ նշանակություն արտահայտող գայթակղվել, գերվել (փոխ.), դյուլթվել, զմայլվել, կախարդվել, կլանվել, հափշտակվել, հրապուրվել, պանծալ, սքանչանալ, տարվել (փոխ.) և այլ բայեր: Իրեն լրացում, կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառեր: Ընդ որում, կախարդվել և գերվել բայերի լրացումները ավելի շատ անձ են ցույց տալիս, քան իր, իսկ տարվել, կլանվել բայերի լրացման դերով ավելի շատ իր ցույց տվող բառեր են կիրառվում, քան անձ մատնանշող:

Բնագրային օրինակներ՝

Որ սփանջանալ իրենք իրենցով (ՊՍ, 4, էջ 211): Եթե արքան առաջին օրը միայն լսեր, այլև տեսներ նրան հիանալ ու սփանջանալ նրանով, դժվար թե այսօր անխուսափելի դառնար նրա ձևը խնդրելը (ՊԶ, ԱԵ, էջ 194): Ինքը այնքան է տարված այդ գրքով, որ նրանից չէր կարող բաժանվել (ՎԱ, ՍԱ, էջ 337): Արքան տարված էր իր հակասական մտքերով (ՊԶ, ԱԵ, էջ 97): Էլ չպիտի ուրիշներով տարվեմ-գերվեմ:

⁵³ Այն բայերը, որոնց լրացումները բացի գործիականից կարող են դրսևորվել նաև ուրիշ հոլովներով, քննության են առնվում մեկից ավելի հոլովաձևերով արտահայտված լրացումներ առնող բայերի մեջ:

(ՊՍ, 1, էջ 364): Եվ այնքան կլանված էր իր գործով, որ չնկատեց Ամենայն Հայոց սրբին (ՊԶ, ԱԵ, էջ 92):

Դրախտի դուռ էր հայացքդ թվում, երբ դեռ նոր էի կախարդվել ֆեզնով (ՀԲ, ՔԶ, էջ 39): Հափշտակվում եմ նորահայտ մեկով (ՊՍ, 1, էջ 484): Եվ զմայլված մեր հարստությունների լուսեղ շտեմարանով՝ կողոպուտի է վազել (Գ, 1980, 3, էջ 35): Հենց դրանով է գերվում դահլիճը (Գ, 1979, 12, էջ 49): Գերված լինելով բժշկի պատմությամբ՝ Ազադին ցրված բարևեց Խալիլին (ԳՍԹ, 1, էջ 199): Հիացմունքով կրողությամբ (Իս., ԵԺ, 1, էջ 34): Չափածոյով առավել հրապուրվելը բնական է և բացատրելի (ՊՍ, 5, էջ 30):

գ) Գործիական հոլովով արտահայտված լրացում են պահանջում զվարճանք, երջանկություն, ընկճվածություն, ոգևորություն, մխիթարանք և այլ իմաստ արտահայտող զվարճանալ, երջանկանալ, ընկճվել, մխիթարվել, ոգևորվել, ոգեշնչվել, ներշնչվել և այլ բայեր:

Օրինակ՝ Քեռի Ղուկասի և յոթծովիմերանի կռիվներով զվարճանում էին միայն ծերունիները (ՆԶԶ, էջ 379): Գնում է զվարճանալու մի այդպիսի շարագործությամբ (Բ, ԵԺ, 7, էջ 466): Ու երջանկացած ուրիշի խնդով՝ ինձ նոր զգացի մի բան վաստակած (ՀԾ, ՔԶ, էջ 284): Արդեն հոգնել էր երկար մենակությունից և, մանավանդ, ընկճվել արքայի հիվանդությամբ (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 386): Երբ ես ներշնչվում եմ Արովյանով, ինձ համար հեշտ է դառնում ապրելը (ԳԹ, 13. 10. 1978): Այն արվեստագետն է կարողանում հոգևոր մեծ արժեքներ ստեղծել, ով ներշնչված է իր ապրած ժամանակի նշմարտությամբ (ՍԳ, 1982, 12, էջ 119): Հանրապետության աշխատավորները ոգևորված ձեռք բերած հաջողություններով, կուսակցության ու կառավարության բարձր պարգևով, հսկայական խանդավառությամբ աշխատանքային հերթափոխին են կանգնել (ՍԶ, 14. 3. 1981): Մխիթարվում էր այն մեծ գործով, որին զինվորագրված էր (ՍԽ, ՄՍ, էջ 45):

Հարկ է նկատել, որ գործիական հոլովով ձևավորված լրացումները դրսևորում են ոչ միայն միջոցի խնդրի, այլ պատճառականության, ներգործության և այլ իմաստներ: Այսպես՝ ընկճվել ճիվաղողությամբ կապակցության մեջ լրացումը պատճառի պարագա է և ոչ թե միջոցի խնդիր, ոգևորվել հաջողությամբ կապակցության մեջ համատեղվում են միջոցի խնդրի ու ներգործության հարաբերությունները և այլն:

Որոշ բայեր կարող են ստանալ մեկից ավելի հոլովներով արտահայտված լրացումներ՝ դրսևորելով համապատասխան իմաստներ: Ընդ որում, այդ բայերի լրացումների ձևավորման մեջ հաճախ իշխում է միայն մեկ հոլովածևը, մյուսն այնքան էլ բնորոշ չի լինում, թեև այն ևս որոշ մասնակցություն է հանդես բերում տվյալ լրացման ձևավորման մեջ: Մի շարք բայերի լրացումները, սակայն, հավասարապես դրսևորվում են մեկից ավելի հոլովներով, որոնք բնորոշ են ու տիպական տվյալ բայերի լրացումների արտահայտման համար: Այստեղ քննվում են մեկից ավելի հոլովներով խնդրառություն ցուցաբերող բայերը, անտեսելով այն հանգամանքը, թե նրանց լրացման դրսևորման համար տվյալ հոլովածևը բնորոշ ու տիպական է, թե ոչ: Իհարկե, առանձին դեպքերում տրվում են որոշ բացատրություններ, որոնք էլ հենց մատնանշում են տվյալ բայի լրացման դրսևորման համար բնորոշ ու ոչ բնորոշ հոլովածևերը:

Մեկից ավելի հոլովներով արտահայտված խնդրառությունը բնորոշ է հատկապես գոհանալ, հմայվել, աբբել, հաբբել, աբբեմալ, գիլեմվանալ, զգաստանալ և այլ բայերի: Ընդ որում, նշված բայերի լրացումը մերթ արտահայտվում է բացառականով, մերթ գործիականով, իշխողը հիմնականում գործիականն է, իսկ բացառականը գործիականի շափ բնորոշ չէ: Նկատենք նաև, որ գործիականով դրսևորվում է միջոցի խնդրի, բացառականով անջատման խնդրի կամ էլ պատճառի պարագայի հարաբերություն: Այսպես՝ գոհանալ բայի լրացումը սովորաբար դրսևորվում է գործիականով. օրինակ՝ Չէր կարող գոհանալ միայն լուսնի և աստղերի կենդանացումով (ՊՄ, 5, էջ 158): Որ բանվորը գոհանա իր վաստակով (ՊՄ, 1, էջ 75): Այստեղ գործիական հոլովով միջոցի խնդրի հարաբերություն է արտահայտվում, որը համատեղվում է նաև պատճառական և ներգործության հարաբերությունների: Հիշյալ բայի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև բացառական հոլովով՝ դրսևորելով մերթ անջատման, մերթ պասիվ ներգործության և այլ նշանակություններ: Այսպես՝ ուր որ է կարթնանա, կերգի, կաղմկի՝ գոհացած աշխարհից (ՀՄ, ԾԺ, 2, էջ 171):

Բախտից գոհանալի, բայց ինձ ծովից գողանալի (ն. տ., էջ 264): Մինչ նրանք ստիպված էին գոհանալ միայն իրենց Սայաթ-Նովայից (ՊՄ, 5, էջ 42): Այստեղ բացառականով լրացումը հիմնականում անջատման, սկզբնավորման իմաստ է արտահայտում՝ որոշ չափով համատեղելով նաև պասիվ ներգործության, պատճառի հարաբերություններ: Դոհանալ Սայաթ-Նովայից (բախտից, աշխարհից) կարող է նշա-

նակել ա) գոհությունը, գոհ լինելը սկսվում, առաջանում, ելնում է Սայաթ-Նովայից (բախտից, աշխարհից) (անջատման հարաբերություն), բ) Սայաթ-Նովան (բախտը, աշխարհը) գոհացնում է, պատճառ է հանդիսանում գոհանալու կամ գոհ լինելուն (պատճառականություն և պասիվ ներգործություն), գ) գոհանալը, գոհ լինելը վերաբերում է Սայաթ-Նովային (բախտին, աշխարհին) (վերաբերության հարաբերություն), դ) գոհությունը տարածվում է Սայաթ-Նովայի (բախտի, աշխարհի) վրա, սահմանափակվում է դրանցով (սահմանափակման խնդիր): Իշխողը, իհարկե, անջատման ու ներգործության հարաբերություններն են: Հմայլվել-ը մեծ մասամբ պահանջում է գործիականով ձևավորված լրացում. օրինակ՝ Դեմիրճյանը հմայված էր Շեքսպիրի համադրական դրամատուրգիայով (Գ, 1979, 12, էջ 79): Հմայվում ես շշուկեմբով հոգու անձայն (Ն. տ., էջ 59): Այստեղ գործիական հոլովածկով արտահայտվում է միջոցի խնդրի հարաբերություն, առանց որևէ այլ հիմաստի կամ նշանակության համատեղման:

Հմայլվել բայի լրացումը ձևավորվում է նաև բացառական հոլովածկով՝ դրսևորելով ոչ միայն անջատման, ելման, այլև ներգործության, պատճառի և այլ հարաբերություններ:

Այսպես՝ Փառանձեմը, նրա ուժից ու կարողությունից հմայված, ակամա ձգվեց դեպի իրեն սպասող, իրեն կանչող ձեռքը (ՊՁ, ԱԵ, էջ 338): Այստեղ ուժից, կարողությունից հոլովածկերով հիմնականում դրսևորվում է ներգործության ու պատճառի հարաբերություն՝ անջատման, ելման նշանակության համատեղումով, այսինքն՝ առաջնայինը ոչ թե ելման, այլ ներգործության հարաբերությունն է:

Ձգաստանալ բայի լրացումը ես արտահայտվում է թե՛ գործիականով և թե՛ բացառականով. օրինակ՝ Իշխանը սկսավ նայել որդուն. ծնողական սիրտը կարծես զգաստացավ մի երկարատև արբեցությունից (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 325): Եվ գինովցածի մոլոր քայլերով լճափ է նետվում, որ նրա ջրով քիչ զգաստանա (ՊՍ, 4, էջ 207): Առաջին օրինակում զգաստացավ բայի լրացումը՝ արբեցությունից անջատման, ելման նշանակություն է արտահայտում, մյուսում՝ (ջրով) միջոցի հարաբերություն:

Արբել, հարբել, հարբեմալ բայերը ես մեկից ավելի հոլովներով ձևավորված լրացում են ստանում: Ընդ որում, գործիականով արտահայտված լրացումը միջոցի ու ներգործության, իսկ բացառականով արտահայտվածով՝ ներգործություն և պատճառի հարաբերություն է դրսևորվում: Այսպես՝ Լեոնը հարբած էր աշխատանքի հաջողությամբ և այն սիրով ու հարգանքով, որ տարածում էր նրա հանդեպ Հացավանը (ՆՁ2, էջ 381): Խմեմ հարբենամ՝ ինչով դու հարբես (ՊՍ, 1, էջ

241): Հարբած գինուց, վշտից, նա հազիվ իրեն գցեց իր սենյակը (ՍԽ, ՄՍ, էջ 33): Ներքին մի խռովքով հարցրեց գովեստներից գինուցած, ամեն պատշաճություն կորցրած նախագահը (Ա. ՍԵԿ., ՈՎՄ, էջ 231):

Բերված օրինակներից առաջինում՝ Լեոնը հարբած էր հաշոդու-
քյամբ ... ընդգծվում է թե՛ միջոցի, թե՛ ներգործության հարաբերու-
թյուն, երկրորդում՝ հարբենամ՝ ինչով դու հարբես ներգործության
իմաստ չի արտահայտված, կա միայն միջոցի խնդրի նշանակություն,
իսկ վերջին երկուսում հարբած գինուց, վշտից և գովեստներից գինու-
ցած արտահայտվում է թե՛ ներգործության, թե՛ պատճառի նշանակու-
թյուն:

Հարբել, հարբեմալ, արբել, գինովանալ և այլ բայերի լրացում-
ները կարող են դրսևորվել նաև տրականով ու ներգոյականով. այսպես՝
հարբել ռեստորանում (տանը, գինետնում), գինովանալ հարսանիքում
(տանը) և այլն: Այսպիսով՝ նշված բայերի ձևավորմանը մասնակցում
են չորս հոլովաձևեր՝ բացառականը, գործիականը, տրականն ու ներ-
գոյականը:

3. ԿԱՊԱՅԻՆ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես արդեն նշվել է, հոգեվիճակային որոշ բայեր պահանջում
են կապով ու կապվող բառով ձևավորված լրացումներ: Այստեղ ներ-
կայացվում են այն բայերը, որոնց համար բնորոշ է կապային խնդրա-
ռությունը, այսինքն՝ որոնք ստանում են կա՛մ միայն կապի ու կապվող
բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումներ, կա՛մ էլ դրա հետ
միասին երբեմն ցուցաբերում են նաև հոլովական խնդրառություն,
որը, սակայն, հատկանշական չէ նրանց համար կապայինի չափ: Իսկ
այն բայերը, որոնք հավասարապես կարող են ստանալ թե՛ կապային
և թե՛ հոլովական ձևավորմամբ արտահայտված լրացումներ, ուսում-
նասիրվում են հետագա շարադրանքում, որպես կապային և հոլո-
վական խնդրառություն ցուցաբերելով բայեր: Այդ դեպքում նկատի
է առնվում բայերի խնդրառական առավել բնորոշ ու տիպական հատ-
կանիշը, բնականաբար անտեսվում է նրանց ոչ էական ու ոչ բնորոշ
խնդրառությունը: Այսպես՝ բարկանալ բայը մեծ մասամբ պահանջում
է կապային լրացում, ինչպես՝ Սաքու տղան մտքումը բարկացավ ճրա-
վրա (ԱԲ, ԵՐԿ., էջ 203): Ես քեզ վրա չեմ բարկանում (Մուր., ԾԺ, 3,
էջ 15): Մի աբաղաղ չափում էր բակը՝ ասես բարկացած տիրոջ վի-
ճակի համար (Ա. ՍԵԿ., ՈՎՄ, էջ 513): Այս խնդրառությունը առավել
բնորոշ ու հատկանշական է բարկանալ բային, սակայն վերջինս ստա-
նում է նաև հոլովաձևով արտահայտված լրացում. (Եվ չի բարկանա

նրա թեկուզ ամենակուպիտ խոսքերից (ՆՁԶ, էջ 267): ... Բարկացել (է) շուրջը տիրող անհոգությունից, անտարբերությունից, անադարձությունից (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 435), որը բարկանալ-ի համար այնքան բնորոշ չէ, որքան կապայինը: Այդ պատճառով էլ բարկանալ բայը մտցվիլ է կապային խնդրառություն ունեցող բայերի շարքը: Նույն ձևով էլ կապային խնդրառություն ցուցաբերող բայեր են դիտվել նաև զայրանալ, ջղայնանալ, կատաղել, շարանալ, գազազել և այլ բայեր⁵⁴, որոնց համար առավել հատկանշական ու բնութագրական է կապային խնդրառությունը, իսկ հոլովականը ածանցյալ է: Կապային խնդրառություն ունեցող բայերը այնքան էլ շատ չեն: Հիմք ընդունելով նրանց իմաստները՝ դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի՝

ա) բայեր, որոնք արտահայտում են զայրույթ, բարկություն, այդպիսիք են բարկանալ, գազազել, զայրանալ, կատաղել, նյարդայնանալ, շարանալ, ջղայնանալ և այլն իրենց բուն կամ հիմնական նշանակությամբ և փոփոխ-փոխաբերական կիրառությամբ, որ այս դեպքում դարձյալ դրսևորում է զայրույթ, բարկություն:

Նկատենք, որ բարկանալ բայի լրացման կապվող բառի դերում կիրառվում են անձ ցույց տվող բառերը, գազազել բայի լրացումը, երբ վերջինս արտահայտվում է դեմ կապով ու կապվող բառով, ևս անձ ցույց տալիս, զայրանալ բայի լրացումը կարող է թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառ լինել, ընդ որում, եթե լրացումը արտահայտվում է դեմ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ, ապա կապվող բառը անձ ցույց տվող բառ է լինում, եթե ուրիշ կապերով է արտահայտվում, կարող է գրսևորվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառերով, կատաղել-ի լրացման կապվող բառը և՛ անձ կարող է մատնանշել, և՛ իր, սակայն, երբ լրացումը ձևավորվում է դեմ կապով, կապվող բառը ավելի շատ անձ է ցույց տալիս, քան իր: Չարանալ բայի՝ դեմ կապով ձևավորված լրացման կապվող բառը սովորաբար անձ է մատնանշում, վրա կապի դեպքում՝ մեծ մասամբ անձ է ցույց տալիս, երբեմն էլ իր, այդ վերջինը շեղում է գրական նորմայից: Վերջապես ջղայնանալ-ի՝ դեմ և վրա կապերով ձևավորված լրացման կապվող բառը մեծ մասամբ անձ է ցույց տալիս, հազվադեպ նաև իր:

⁵⁴ Նշված բայերը կարող են մտցվել նաև կապային ու հոլովական խնդրառություն ունեցող բայերի շարքը, սակայն այդպիսի մոտեցում չի ցուցաբերվում՝ խնդրառությունը ավելի տարբերակված ու մասնավորված (ոչ ընդհանուր) ձևով ներկայացնելու նպատակով: Այս մոտեցումը որոշակի առավելության հետ ունի նաև իր թերությունը: Հակառակ մոտեցման դեպքում, սակայն, առաջ կգան այլ կարգի թերություններ: Անպես որ այս խմբավորումը միակը ու ամենահաջողվածը չէ, և սահմանադրմաներն էլ լրացարձակ չեն, այլ որոշ չափով պայմանական են:

Մեջ, առթիվ և այլ կապերով ձևավորված լրացման կապվող բառը, այլև հոլովական խնդրառություն մեջ լրացումը կարող են թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տալ, ընդ որում, գերիշխողը իր ցույց տվող բառերն են, և անձ մատնանշողները համեմատաբար սահմանափակ են:

Բարկանալ բայի լրացումը հիմնականում ձևավորվում է վրա կապով, հազվադեպ նաև դեմ-ով: Առաջին դեպքում դրսևորում է հանգման հարաբերություն՝ վերաբերության նշանակության համատեղումով, մյուս դեպքում՝ հանգման հարաբերություն՝ ընդդիմության իմաստի համատեղումով: Նկատենք, որ դեմ կապով ձևավորված լրացումը այնքան էլ հարազատ չէ գրական լեզվին: Օրինակ՝ բարկացիր ինձ վրա, եթե հաճելի է քեզ (Մուր., ԾԺ, 3, էջ 15): Եվ մանեից շատ նա բարկացած էր Վասակի վրա (ՆՁԶ, էջ 528): Ոմանք հռեռացին, ոմանք բարկացան Սեթոյի վրա (ՎԱ, ՍԱ, էջ 107): Հանգստությունը կորցրած, հոգին ալեկոծ նա բարկանում էր իր վրա, բարկանում էր Ավգուստինի դեմ (ԱԿ, Օտ., էջ 222):

Գազազել բայի կապային լրացումը հիմնականում ձևավորվում է դեմ կապով՝ դրսևորելով հանգման նշանակություն՝ ընդդիմության հարաբերության համատեղումով: Կապվող բառը մեծ մասամբ անձ է ցույց տալիս: Այսպես՝ գազազեց մասնավորապես Լիպարիտ Լեոնյանի դեմ (ՆՁԶ, էջ 73): Գազազում է ամուսնու դեմ (ն. տ., էջ 215): Ռդա շահը հենց այդ պատճառով էլ գազազում էր նրանց դեմ (ԳՍԹ, 1, էջ 367): Տարածված են նաև պարագայական հարաբերություն արտահայտող կապակցություններ. ինչպես խանչալը հանել էր, վագրի պես գազազել (ՎԱ, ՍԱ, էջ 338): Գազազել-ի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև հոլովաձևով, մասնավորապես բացառականով՝ արտահայտելով պատճառի պարագայի նշանակություն՝ ներգործության հարաբերության համատեղումով: Այսպես՝ նույնիսկ ենթադրում եմ, որ վերջին օրերս նա նախանձից է գազազել (ՎԱ, ՍԱ, էջ 131): Յուրան գազազում էր ցավից ու վիրավորանքից (Գ, 1979, 1, էջ 65): Բերված օրինակներում իսկապես իշխում է պատճառի հարաբերությունը, սակայն այդ նշանակությունն անխառը չէ, զգացվում է նաև պասիվ ներգործության հարաբերություն:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում զայրանալ բայի խնդրառությունը՝ իր բազմապիսի դրսևորումներով: Զայրանալ-ի լրացումը կարող է ձևավորվել թե՛ դեմ, թե՛ վրա, թե՛ համար, թե՛ առթիվ և թե՛ այլ կապերով, այլև բացառական հոլովաձևով՝ արտահայտելով տարբեր իմաստներ՝ ընդդիմության, հանգման, պատճառի, վերաբերության և այլն: Դեմ կապի դեպքում լրացումը ձևավորվում է գոյականներով կամ անձ ցույց տվող դերանուններով, վրա, համար կապերով ու կապ-

վող բառով արտահայտված լրացման դեպքում կապվող բառը կարող է թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տալ, առթիվ, համար կապերով ձևավորվելիս՝ իբրև կանոն, կապվող բառը իր է ցույց տալիս, բացառական հոլովով արտահայտված լրացումը հիմնականում իր է ցույց տալիս և այլն:

Այսպես՝ դրանից նա ինքն իր դեմ զայրացավ (ՆՁԶ, էջ 342):

— Իսկ Գոհարիկը, իմ սիրելի Գոհարիկը, զայրացած է մեր դեմ, իմ և քո դեմ (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 224): Նա զայրացավ նրանց դեմ, որոնք օրը ցերեկով ժողովրդի մեջ համարձակվել են իր որդուն ձեռք տալ (ԱՔ, Երկ., էջ 19): Սանդարյանը սաստիկ զայրացած էր վարդան Ղազարյանի դեմ (ՆՁԶ): Ռշտունիները սաստիկ զայրացած են Մամիկոնյաններին դեմ (Բ, ԵԺ, 7, էջ 265): Դեմ կապով ձևավորված լրացումները արտահայտում են հանգաման հարաբերություն՝ ընդդիմության շեշտված երանգով:

Զայրանալ բայի լրացումը ձևավորվում է նաև վրա կապով:

Այսպես՝ Ու զայրացավ աշխարհի անաղաարուքյան վրա (ՊԶ, ԱԵ, էջ 176): — Ինչ եք իմ վրա զայրանում (Գ, 1979, 1, էջ 61): Նա սաստիկ զայրացած էր այդ պառավի վրա (ԳՍԹ, 1, էջ 98): Լրացումները դարձյալ հանգաման հարաբերություն են արտահայտում ինչպես դեմ կապով ձևավորվածները, սակայն վրա կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտվածները ընդդիմության երանգի փոխարեն ցուցաբերում են ուղղվածության շեշտված երանգ: Ասվածից հետևում է, որ թե՛ դեմ և թե՛ վրա կապով ձևավորված լրացումները մասնակի համանիշություն ունեն, երկու դեպքում էլ հիմնականում հանգաման նշանակություն է դրսևորվում, մեկ ընդդիմության, մեկ էլ ուղղվածության շեշտվածությամբ:

Զայրանալ բայը միաթամանակ կարող է ստանալ մեկից ավելի կապային լրացումներ՝ արտահայտված վրա (նաև դեմ) և համար կապերով:

Այսպես՝ Սակայն ավելի շատ զայրացավ ինքն իր վրա, այն բաց թողածի համար, որ ուղեկիցներից մեկն ու մեկին չփոխանցեց ծրարը (Գ, 1978, 8, էջ 25): Վեմյանը զայրացած էր ընկերոջ դեմ այն բանի համար, որ նա արհամարհեց ավելի քան հինգ հարյուր ունկնդիրների ցանկությունը (ՆՁԶ, էջ 318): Բերված նախադասություններում նշվում է, թե ում է ուղղված կամ ում է հանգում զայրանալ բայի գործողությունը և ինչի համար, այսինքն՝ ցույց է տրվում թե՛ հանգաման առարկան և թե՛ պատճառը: Այլ կերպ ասած, զայրանալ-ը պահանջել է երկու լրացում՝ հանգաման խնդիր և պատճառի պարագա:

Նշված բայի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև առթիվ կապով և կապակցությամբ, պատճառով կապական բառերով. ինչպես՝ զայրա-

նալ մի բանի առթիվ (կապակցությամբ, պատճառով): Այդ դեպքում հիմնականում դրսևորվում է պատճառի հարաբերություն:

Զայրանալ-ի համար սովորական է պատճառական հարաբերություն արտահայտող լրացում ստանալը, մի բան, որ պայմանավորված է այդ բայի իմաստով: Զայրանալը կամ զայրույթը սովորաբար առաջ է գալիս որևէ պատճառով կամ պատճառաբանվածությամբ, ուստի բռնական է նրա լրացման՝ պատճառի պարագայի պաշտոն կատարելը:

Նկատենք, որ զայրանալ բայի բացառականով լրացումը ևս պատճառի պարագայի գործառույթով է կիրառվում: Այսպես՝ Իտալիայի հասնրակությունը այսօր զայրացած է դավադիրների նկատմամբ դատարանի հանդես բերած հանիրավի հանդուրժողականությունից (ԵԵ, 11. 12. 1978): Արթուն մտքերով, աչքերով արթուն, մի մարդ է մտել իմ մարմնի մեջ փակված բերանով՝ իմ արյան վազքի կառաղությունից սաստիկ զայրացած (Գ, 1978, 10, էջ 64):

Կառաղել բայի լրացումը ևս աչքի է ընկնում դրսևորման բազմազանությամբ: Այն կարող է արտահայտվել դեմ, վրա, համար, առթիվ և այլ կապերի ու կապվող բառի զուգորդմամբ, ընդ որում, երբ լրացումը ձևավորվում է դեմ, վրա կապերով, կապվող բառը մեծ մասամբ անձ է ցույց տալիս, հազվադեպ նաև իր: Համար, առթիվ կապերով ձևավորման դեպքում կապվող բառը հիմնականում իր է մատնանշում, սակավադեպ՝ անձ: Դեմ և վրա կապերով ձևավորված լրացումները հիմնականում հանգման հարաբերություն են դրսևորում՝ կա՛մ ընդդիմության (դեմ կապի դեպքում), կա՛մ ուղղվածության (վրա կապի ժամանակ) շեշտվածությամբ: Այսպես՝ կառաղեց իմե՛ն իր դեմ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 30): Նա այս անգամ արդեն խիստ կառաղել էր թե՛ նրա և թե՛ էմմայի դեմ (Ն-Դ, 2, էջ 408): Մահմուդ խանը նրա վրա կառաղեց (ԳՍԹ, 1, էջ 172): Փորում էր գազադած, կառաղած՝ աշխարհի, աստծո ու բոլոր մարդկանց վրա (ՍԽ, ՄՍ, էջ 316):

Կառաղել-ը միաժամանակ կարող է ստանալ մեկից ավելի կապային լրացումներ՝ ձևավորված դեմ (նաև վրա) և համար կապերով: Համար-ով արտահայտվածը պատճառի պարագայի գործառույթ ունի: Այսպես՝ Այդ բանի համար փոխանակ կառաղելու նրա դեմ, մի տեսակ օտարոտի երկյուղ էր զգում նրանից (Ն-Դ, 2, էջ 408): Կառաղեց սեփական նակատագրի դեմ այն բանի համար, որ անհաջողությունները գալիս էին քմահաճ, իրար հաջորդելով (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 571):

Կառաղել-ի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև բացառականով՝ դրսևորելով պատճառական հարաբերություն: Այսպես՝ կատաղել անհաջողությունից (քաղցից, դանդաղկոտությունից, շատախոսությունից, պարտությունից, հիվանդությունից և այլն):

Չարանալ բայը նույնպես աչքի է ընկնում խնդրառական յուրահատկությամբ: Նրա լրացումը ձևավորվում է մեծ մասամբ դեմ, վրա, համար, մեջ և այլ կապերով՝ դրսևորելով զանազան հարաբերություններ՝ հանգման, ընդդիմության, պատճառականության, ձևի և այլն: Չարանալ-ի լրացումը հիմնականում անձ է ցույց տալիս, երբ ձևավորվում է դեմ կապով, մյուս դեպքում, իբրև կապվող բառ, կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր մատնանշող բառերը, ընդ որում, վրա կապի գործածության դեպքում գերակշռում են անձ ցույց տվող կապվող բառերը, համար և մեջ կապերի միջոցով ձևավորված լրացման դեպքում՝ իր մատնանշողները:

Այսպես՝ Հարսենի դեմ շարացած՝ պառավները սիրալիր կարեկցանքով նայեցին հարսնեհրին (ՍԽ, ՄՍ, էջ 300): Նա շարացած էր Վահրամի դեմ (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 462): Յուրաքանչյուրին թվում էր, թե բեկն իր վրա է շարացած (ՍԽ, ՄՍ, էջ 99): Եվ շարանում էր Վիկտորիայի վրա (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 160): Այժմ նա տուն էր դառնում խիստ շարացած ամենքի և ամեն բանի վրա (Ն-Դ, 1, էջ 47): Իսկ բթաշունչ ձմռան քամին շարանում է իր մտքի մեջ ու կատաղում (ՊՍ, 4, էջ 116):

Չարանալ-ի լրացումը կատաղել, գաղաղել, զայրանալ և այլ բայերի նման կարող է ձևավորվել նաև բացառականով՝ արտահայտելով պատճառականության նշանակություն. Օրինակ՝ Նա շատ է շարացած այդ փաստից (Գ, 1979, 6, էջ 31):

Ջղայեանալ բայը, որ համանիշ է բարկանալ-ին, կարող է ստանալ վեջինիս համար բնորոշ լրացումներ, ինչպես՝ ջղայանալ մեկի (մի բանի) դեմ (վրա, համար, առթիվ և այլն): Ջղայեանալ-ի լրացման կապվող բառը կարող է և՛ անձ, և՛ իր ցույց տալ, ինչպես բարկանալ բայինը: Այստեղ նույն թորինաչափությունն է նկատվում, ինչ բարկանալ-ի դեպքում:

Կապային խնդրառություն է ցուցաբերում փրփրել բայը փոխաբերական գործածությամբ, որ հատուկ է առօրյա ոճին և նշանակում է զայրանալ: Այսպես՝ Կամոն փրփրել էր պանեատապետի վրա (ՎԱ, ՍԱ, էջ 133): Գործածական են նաև փրփրել մի բանի համար (առթիվ) և այլն: Փրփրել-ի լրացումը կարող է ստանալ նաև հոլովական դրսևորում (փրփրել նրա խոսքերից (արարքներից, մեծախոսությունից): Նրկատենք, որ համատեքստի մեջ են ավելի որոշակի ու հստակորեն արտահայտվում փրփրել բայի զայրանալ, բարկանալ նշանակությամբ կիրառությունները և դրանց համապատասխան խնդրառությունը:

բ) Կապային խնդրառություն չունեն նաև ծիծաղ, ծպիտ և այլ իմաստ արտահայտող բայերը: Այդպիսիք են՝ ծիծաղել, ծպտալ, ֆր-

բըջալ, հոճոալ, խնդալ, չարախնդալ, քմծիծաղ տալ և այլն: Նշված բայերի համար առավել հատկանշական է վրա կապով խնդրառությունը: Հանդիպում են նաև տակ, հեռ, նման և այլ կապերով ձևավորված լրացումներ:

Միծաղել բայի լրացումը մեծ մասամբ ձևավորվում է վրա կապով՝ արտահայտելով հանգման հարաբերություն: Ընդ որում, կապվող բառը կարող է թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տալ, և այստեղ որևէ սահմանափակություն չի նկատվում. օրինակ՝ կանայք աղջկական միամտությամբ չեն ծիծաղում տղաների վրա (Գ, 1978, 12, էջ 30): Մինչդեռ Սամվելն ու Մուշեղը ծիծաղում էին ոչ թե իրենց սիրային արկածների, այլ հենց ծերունիների վրա (ՊՁ, ԱԵ, էջ 35): Մինչև էսօր էլ քեֆ է անում Քաջ Նազարը ու ծիծաղում աշխարհի վրա (ՀԹ, 1, էջ 505):

Միծաղել-ի լրացման ձևավորման մեջ ակտիվ մասնակցություն են հանդես բերում անձ ցույց տվող դերանունները, օրինակ՝ ծիծաղեց ինքն իր վրա (Գ, 1978, 11, էջ 54): Նրա վրա ծիծաղում էին և՛ վաճառողները, և՛ հարևանները (Գ, 1979, 12, էջ 36):

Երբեմն անձնական դերանունը փոխարինվում է ս, դ ստացական հոգերով, և լրացումը ձևավորվում է վրա կապին ավելացնելով ս (դ) հոգերը: Այսպես՝ — Մի բան ասեմ, վրաս չծիծաղես (Գ, 1976, 11, էջ 8): — Խոչ ես միջանցքով մեկ կանչում, որ ամեն մեկն իմանա, վրադ ծիծաղի (ՎԱ, ՍԱ, էջ 104):

Միծաղել-ի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև տակ, հեռ, հաճառ, նման, պես և այլ կապերով՝ արտահայտելով տարբեր հարաբերություններ: Տակ-ը կիրառվում է քիթ, բեղ կապվող բառերի հետ՝ ստեղծելով քթի տակ, բեղի տակ կապակցությունը, որը ծիծաղել բայի համար ձևի պարագայի պաշտոն է կատարում. օրինակ՝ Գալիս էր, ինձ սափում ու քթի տակ ծիծաղելով ասում (ՄԳ, 1979, 6, էջ 46): Հայրը քթի տակ ծիծաղելով՝ սրբեց բեղերը (Գ, 1979, 12, էջ 26):

Գործածական է ծիծաղել բեղի տակ կապակցությունը, ուր բեղի տակ-ը ձևի պարագա է ծիծաղել բայի համար:

Ձևի հարաբերություն է դրսևորվում նաև նման, պես կապերով ձևավորված լրացման միջոցով. Այսպես՝ Ուրախ ժամանակ ծիծաղում էր ջահել աղջկա պես (ՎԱ, ՍԱ, էջ 376): Գործածական են ծիծաղել երեխայի (հոր, քրոջ, ուսուցչի) նման կապակցությունները, որոնցով դարձյալ ձևի հարաբերություն է արտահայտվում: Հաճառ կապով ձևավորված լրացումը հիմնականում պատճառի հարաբերություն է արտահայտում, հեռ-ով ձևավորվելու դեպքում՝ միասնության հարաբերություն՝ ձևի ընդգծված նշանակության համատեղումով:

Օրինակ՝ Դու ծիծաղում ես միայն նրա համար, որ թուլություն ունեցար խոռվել թշնամուց մի բաժակ ջրի համար (Գ, 1981, 11, էջ 8): Ես այդ պահին ծիծաղում եմ միայն քեզ հետ (Գ, 1979, 12, էջ 59):

Միծաղել՝ բայի լրացումը կարող է հոլովական դրսևորում ստանալ: Գործածական են հատկապես բացառականով և գործիականով լրացումները, որոնցով արտահայտվում են պատճառի և ձևի հարաբերություններ: Երբեմն ծիծաղել-ը ստանում է հայցականով ձևավորված լրացում, որը բնորոշ է նշված բային. օրինակներ՝ Մենք այս անգամ իսկապես ծիծաղում ենք պարադոքսի փայլուն լուծումից (Գ, 1981, 11, էջ 62): Միծաղեց նույն անհոգուրյամբ (Ն-Դ, 1, էջ 179): Ինչքան ծաղիկ կա, որ դեռ չեմ քաղել, դեռ քանի ծիծաղ ես չեմ ծիծաղել (Գ, 1979, 12, էջ 11): Վերջին նախադասության մեջ ծիծաղել-ը ստացել է կրող խնդիր, որ բնորոշ է նրան, իբրև չեզոք սեռի բայի: Այդ խնդրառությունը ոճական արժեք ունի: Հետաքրքրություն է ներկայացնում ժպտալ, խնդալ, հոհոալ, չարախնդալ բայերի խնդրառությունը՝ իրենց լրացումների ձևավորման բաղադրանությամբ և դրսևորած նշանակություններով: Ժպտալ-ը, խնդալ-ը, հոհոալ-ը, չարախնդալ-ը, ֆմծիծաղել-ը, ֆմծիծաղալ-ը, ծիծաղել-ի նման պահանջում են վրա, տակ, պես, նման և այլ կապերով ձևավորված լրացումներ, որոնց մեջ իշխողը վրա կապով արտահայտվածներն են, մյուսները մեծ տարածում չունեն: Վրա, նման, պես կապերով ձևավորվելիս լրացման կապվող բառի դերով կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառերը, տակ-ով ձևավորված կապակցության մեջ կապվող բառը, իբրև կանոն, իր է ցույց տալիս և իբրև աշղպիսին, կիրառվում են բեղ և ֆիթ բառերը, այլ բառերի հետ լրացումը չի ձևավորվում: Օրինակ՝ Եվ ուրախ ժպտաց երեխայի չարահըճի արարքի վրա (ԱԲ, Երկ., էջ 195): Նա ժպտում էր ուստա Սիմոնի և նրա բարկության վրա (ՀԹ, 1, էջ 2, 292): Բեղի տակ ժպտում է մեղ ալստեղ բերող վարորդը (Գ, 1979, 6, էջ 5): Բաղին ժպտաց քթի տակ (ԱԲ, Երկ., էջ 9): Ժպտում ես հարսի նման (Գ, 1979, 12, էջ 82): Մի օր գայիր ու ժպտայիր առաջվա պես (ՊՍ, 1, էջ 239): Նրանք հիմա մտովի չարախնդում են իր վրա (ՊԶ, ԱԵ, էջ 250): Ու անցնում է ժամանակը՝ բարության ֆմծիծաղելով այս բոլոր պատմությունների վրա (Գ, 1979, 12, էջ 27): Ասատուր պապը ֆմծիծաղ տվեց բեղի տակ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 292): Բերված օրինակներից վրա կապով ձևավորված լրացումները հանգման նշանակություն են արտահայտում, որը համատեղում է նաև պասիվ ներգործության, պատճառի և աղոտ ձևով նաև պերաբերության հարաբերություններ, մյուսներում ձևի հարաբերությունն է իշխում (ժպտալ, խնդալ, հոհոալ, չարախնդալ, ինչպես - հարսի նման, առաջվա պես, քթի տակ և այլն):

Ժպտալ, խնդալ, հոհոալ, շարախնդալ բայերի համար բնորոշ է նաև հոլովական խնդրառությունը, որը արտահայտվում է տրական, բացառական և գործիական հոլովներով: Առաջին դեպքում դրսևորվում է հանգման, մյուսներում պատճառի, միջոցի կամ ձևի հարաբերություն: Լրացումը կարող է թե՛ իր, թե՛ անձ ցույց տալ, առանց որևէ սահմանափակման: Այսպես՝ Ոնց է ժպտում իմ հոգին շարին, քարուն, ամենֆին (ՀԹ, 1, էջ 15): Եվ Արիսը հիվանդների երեսին հրոհրոալով ասաց (ՍԳ, 1979, էջ 71): Մենք ժպտացինք իրար և գոհ բաժանվեցինք (Գ, 1979, 12, էջ 4): Նա դանդաղ ժպտաց Աչֆերով իր թաց (ՊՍ, 4, էջ 21): Որից կարող ես միայն ժպտալ մի հիմար ժպիտով (ՊԶ, ԱԵ, էջ 98):

Ապրել, ապրել, այնպես ապրել, որ ուրիշի խինդով խնդաս, որ ուրիշի ցնծությունով ինքդ էլ ցնծաս, ինքդ էլ թնդաս (ՊՍ, 1, էջ 365): Նրա դեմքն այժմ շարունակ ժպտում է մի տեսակ երանությամբ (Ն-Դ, 1, էջ 25): Հանույֆից շարախնդաց արքան (ՊԶ, ԱԵ, էջ 233):

Ժպտալ-ի լրացումը կարող է արտահայտվել բառակապակցությամբ՝ կազմված բեղ բառի հոգնակի սեռականից և արանք բառի բացառականից. օրինակ՝ ժպտաց բեղերի արանքից (ՍԽ, ՄՍ, էջ 270): Բերված կառույցում լրացումը դրսևորվում է ձևի հարաբերություն՝ համանիշություն հանդես բերելով բեղի տակ, քի տակ կապակցություններին:

Կապային խնդրառություն է ցուցաբերում նաև տալակվել բայը փոխաբերական կիրառությամբ. նրա լրացումը ձևավորվում է մեջ և միջև կապերով՝ դրսևորելով պատճառի և տեղի հարաբերություններ: Այսպես՝ տալակվում է ցավերի մեջ (ՊԶ, ԱԵ, էջ 297): Եվ ես տալակվում էի երկու բեռների միջև (Գ, 1981, 11, էջ 38):

Կապային խնդրառությունը բնորոշ է նաև ըմբոստանալ, ընդվզել, լարվել (փոխ.), խոծոտվել, լցվել (փոխ.), դառնանալ և այլ բայերի, որոնց լրացումները մեծ մասամբ ձևավորվում են դեմ, համար, վրա և այլ կապերով և պատճառով կապական բառով. ընդ որում, առավել տարածված են դեմ և համար կապերով ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումները, վրա կապով ձևավորվում է հատկապես խոծոտվել բայի լրացումը, որը այնքան էլ հատկանշական չէ գրական լեզվին: Նշված կապերի կապվող բառերը կարող են թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տալ:

Լարվել-ի և լցվել-ի լրացումները մեծ մասամբ ձևավորվում են անձ մատնանշող բառով (կապվող բառ), հատկապես երբ այն զուգորդվում է դեմ կապի հետ: Ընդվզել-ի, ըմբոստանալ-ի, դառնանալ-ի լրացումները հավասարապես ձևավորվում են թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց

տվող բառերով և կապով: Լարվել, լցվել, ըմբոստանալ, ընդվզել բայերի՝ դեմ կապով ձևավորված լրացումները արտահայտում են հանգման հարաբերություն՝ ընդդիմության ընդգծված նշանակության համատեղումով, իսկ համար կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումները՝ պատճառի, խոծոսվել-ի՝ վրա կապով ձևավորված լրացումը հանգման նշանակություն՝ ուղղվածության երանգավորմամբ: Օրինակ՝ եւ սաստիկ լարված էին Մացակ Ավագյանի դեմ (ՆՁՀ): Սկսում են հետզհետե լարվել քաղաքի դեմ (Մուր., եթ, 3, էջ 69): Իսկ ես ընդվզել եմ դրա դեմ (ՊՁ, ԱԵ, էջ 511): Նրանք երկուսն էլ ըմբոստացան ցարական ինֆեակալության դեմ (ՊՍ, 5, էջ 7): Եվ ամբողջ էությունը դառնացած էր նրա դեմ (ՆՁՀ, էջ 47): Անլագյանը խոծոսվեց էլուշի վրա (ն. տ., էջ 319):

Գործածական են նաև լարվել (լցվել, ընդվզել, ըմբոստանալ, դառնանալ մի բանի համար (պատճառով):

Նշված բայերի լրացումները կարող են ստանալ նաև հոլովական ձևավորում, որը նրանց համար այնքան էլ բնորոշ չէ, ավելի ճիշտ՝ կապային լրացումների չափ հատկանշական չէ: Նշված բայերի հոլովական լրացումները մեծ մասամբ արտահայտվում են բացառական հոլովաձևով:

Այդ դեպքում նախադասության կազմում կիրառվում են նաև կապային լրացումներ, այսինքն՝ բայերի լրացումները միաթամանակ ստանում են թե՛ հոլովական, թե՛ կապային ձևավորում: Չեն բացառվում, իհարկե, այն դեպքերը, երբ բայերը ստանում են միայն բացառականով ձևավորված լրացումներ, սակայն առավել բնորոշ է միաթամանակ կապային ու հոլովական խնդրառությունը: Այսպես՝ լարվել, լցվել, ըմբոստանալ, ընդվզել մեկի (նաև մի բանի) դեմ, մի բանից: Բացառականով լրացումը այդ դեպքում, իբրև կանոն, իր է ցույց տալիս: Անձ նշող բառը բացառականով լրացում չի լինում: Նշված կապակցություններում բացառականով լրացումները արտահայտում են պատճառի և պասիվ ներգործության նշանակություն և համանիշություն են հանդես բերում համար կապով կամ պատճառով կապական բառով ձևավորված լրացումների նկատմամբ. օրինակ՝ լարվել մեկի դեմ, մի բանից և ըմբոստանալ մեկի դեմ, մի բանից կապակցությունները համանիշ են լարվել մեկի դեմ մի բանի համար (պատճառով), ըմբոստանալ մեկի դեմ մի բանի համար (պատճառով) կապակցություններին:

Համար կապով ձևավորված լրացման միջոցով երբեմն պատճառի հարաբերության հետ աղոտ ձևով դրսևորվում է նաև նպատակայնության ու հանգման նշանակություն: Այսպես՝ Չեմ խուսափում քո պատիժներից, քեզ համար եմ ես ըմբոստանում քո դեմ (ՊՁ, ԱԵ, էջ 63):

Ինչպես արդեն նշվել է, հոգեվիճակային բայերի մի ղզալի մասը հավասարապես ցուցաբերում է թե՛ հոլովական, թե՛ կապային խընդրառություն: Եվ երկուսն էլ հարազատ են մեր լեզվի ոգուն, հետևաբար և շեղումներ չեն գրական լեզվի նորմաներից: Նկատենք, որ այս խմբի բայերը խստորեն չեն սահմանազատվում մյուս երկու խմբերի բայերից: Չէ՛ որ հոլովական խնդրառություն ունեցող բայերի մի մասը ստանում է նաև կապով ձևավորված լրացում, իսկ կապային խնդրառություն հանդես բերող մի շարք բայեր կարող են ստանալ նաև հոլովական լրացումներ: Այստեղ խոսքը գնում է այն մասին, թե խնդրառության մեջ որ ձևն է իշխում՝ կապայինը, թե՛ հոլովականը, և եթե իշխում է մեկը, ապա մյուսը այնքան էլ բնորոշ ու հատկանշական չէ տվյալ խմբի բայերին: Այս վերջին դեպքում, թեև շեղումում է այն հանգամանքը, որ խնդրառության երկու տիպերն էլ հավասարապես բնորոշ են բայերի որոշակի խմբերի, սակայն ստույգ վիճակագրության դեպքում թերևս որոշ բայերի խնդրառության բնույթը կարելի կլինի ավելի ճշտել: Ասվածից հետևում է, որ, ըստ խնդիրների ձևավորման, բայերի դասակարգումը պայմանական է, մի բան, որ թելադրվում է լեզվական իրավիճակայիններով, լեզվի ոեալ վիճակով: Նկատենք նաև, որ ճշգրիտ եզրահանգումների համար անհրաժեշտ են վիճակագրական տվյալներ յուրաքանչյուր բայի վերաբերյալ, իսկ դա հնարավոր չէ կատարել թեկուզ հենց այն պատճառով, որ դրա համար մեկ մարդու կյանքը բավական չէ: Եղած փաստերի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում կփորձենք լուսաբանել առաջադիր հարցը, ամենևին էլ այն կարծիքին չլինելով, թե դրանք սպառիչ ու վերջնական են:

Միաժամանակ և՛ հոլովական, և՛ կապային խնդրառություն ցուցաբերող բայերը բազմազան են ու բաղմամբներով: Հիմք ընդունելով նրանց դրսևորած իմաստները՝ դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

ա) բայեր, որոնք արտահայտում են հոգեկան և մտավոր խանգարում. ինչպես՝ խելագարվել, խելացնորվել, ցնորվել, խենթանալ, խելավել, գծվել, ուշաթափվել, ուշաբերվել, ուշագնաց լինել, խելքը թրոցնել և այլն:

բ) բայեր, որոնք արտահայտում են լաց, հառաչանք և այլն. ինչպես՝ լալ, լաց լինել, արտասվել, սգալ, սուգ անել, ողբալ, հեկեկալ, հառաչել և այլն:

գ) բայեր, որոնք արտահայտում են սիրահարություն, մտահոգություն, տանջանք, տառապանք, ինչպես՝ սիրահարվել, մտահոգվել, մը-

տատանջվել, տանջվել, տառապել, տվայտել, տապակվել (փոխ.) և այլն:

դ) բայեր, որոնք արտահայտում են վիշտ, տխրություն, վրդովմունք, հիացմունք. ինչպես՝ վշտանալ, տխրել, թախծել, մռայլվել, ցավել, վրդովվել, հրճվել, ուրախանալ, հիանալ և այլն:

ե) բայեր, որոնք արտահայտում են հուզմունք, անհանգստություն. ինչպես՝ հուզվել, նյարդայնանալ, գրգռվել, փոթորկվել (փոխ.), եփվել (փոխ.), անհանգստանալ և այլն:

զ) բայեր, որոնք արտահայտում են դարմանք, կասկածանք, տարակուսանք. ինչպես՝ դարմանալ, ապշել, կասկածել, տարակուսել, տատանվել և այլն:

Անցնենք նշված բայերից յուրաքանչյուրի քննությանը՝ վեր հանելով խնդրառության մեջ ունեցած ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

Խելագարվել, խելացնորվել, խենթանալ, խելավել, գծվել, խելք բռցնել, ուշաքափվել, ուշագնաց լինել բայերի կապային լրացումները հիմնականում ձևավորվում են համառ և պատճառով կապերով, որոշ դեպքերում լրացման ձևավորմանը մասնակցում են նաև պես, նման և այլ կապեր: Ընդ որում, կապվող բառի դերով մեծ մասամբ կիրառվում են անձ ցույց տվող բառեր, իր մատնանշող բառեր քիչ են հանդիպում: Հոլովական խնդրառությունը մեծ մասամբ արտահայտվում է բացառականով, երբեմն նաև գործիականով ու ներգոյականով, և լրացումը հիմնականում դրսևորվում է իր (երբեմն էլ անձ) ցույց տվող բառերով: Բացառական հոլովով ձևավորված լրացումը արտահայտում է պատճառի հարաբերություն երբեմն մաքուր, անխառն ձևով, երբեմն էլ պասիվ ներգործության նշանակության համատեղումով: Հոլովական խնդրառության օրինակներ.

Այս արհավիրքից, զուլումից այս շար Դե, եկ, տնավեր, մի խելագարվի (ՊՄ, 4, էջ 81): Թագավոր-աները ուրախությունից քիչ էր մնում խենթանա (Գ, 1980, 3, էջ 55):

Ուրախությունից Ահարոնը խենթացավ (Սե, ՄՍ, էջ 175): Եթե խելավել՝ ավելի լավ է անհաջող սիրուց (ՊՄ, 1, էջ 369): Ո՞նց է, որ շես գծվում անլուր տառապանքից (ՊՄ, 1, էջ 217): Կարելի է հուսափառությունից գծվել (ՊԶ, ԱՅ, էջ 185): Եվ նա լող էր տալիս միկից մյուսը՝ ապշելով, խենթանալով դատած հաբատությամբ (ՍԳ, 1980, 4, էջ 123):

Գործածական են նաև՝ խելքը թոցնել (խելացնորվել, ցնորվել) սիրուց (հիվանդությունից, մտածումներից, տանը, հիվանդանոցում), խելագարվել բանտում (աքսորում), ուշաքափվել (ուշագնաց լինել) շո-

գից (քաղցից, ցավերից, կաթվածից, փողոցում, հիվանդանոցում), ուշաբերվել սրսկումներով (սառը ջրով, տանը, հիվանդանոցում և այլն): Բերված բոլոր օրինակներում բացառական հոլովով արտահայտված լրացումները պատճառի հարաբերություն են դրսևորում, գործիականով արտահայտվածները՝ միջոցի (ուշաբերվել ջրով, սրսկումներով), պատճառի՝ պասիվ ներգործության համատեղումով (խենթանալ հարստության), տրականով ու ներգոյականով արտահայտվածները՝ տեղի (գրծվել, խելագարվել, ուշաթափվել, ուշագնաց լինել փողոցում, հիվանդանոցում, տանը) և այլն:

Նշված բայերի կապային ձևավորում ստացած լրացումները տարբեր իմաստներ են արտահայտում՝ պայմանավորված մի կողմից համապատասխան կապերի ընդհանուր նշանակությամբ ու կիրառությամբ, մյուս կողմից՝ նախադասության կառուցվածքով, հաղորդման նպատակով և այլ հանգամանքներով: Այսպես՝ համար կապով ձևավորված լրացումները մեծ մասամբ արտահայտում են պատճառի, երբեմն էլ հանգման, պասիվ ներգործության և այլ հարաբերություններ. Աղբկա համար խելք բացնում է այդ քարասիրտ մարդը (ՄԽ, ՄՍ, էջ 43): — Դու գծվում ես ինձ համար (ՊԶ, ԱԵ, էջ 176): — Կարծում է, թե կպատմեն, ոնց էր գծվում ինձ համար (Գ, 1979, 12, էջ 34):

Գործածական են խելագարվել (խենթանալ) մեկի (նաև մի բանի) համար կապակցությունները, ուր արտահայտվում է պատճառի հարաբերություն՝ պասիվ ներգործության իմաստի համատեղումով, այլև հանգման հարաբերություն՝ օգուտի (կամ վնասի) ընդգծված նշանակությամբ:

Վերոհիշյալ բայերի կապային լրացումները կարող են ձևավորվել նաև պատճառով կապական բառով, այլև պես, նման կապերով՝ դրսևորելով պատճառի և ձևի հարաբերություններ:

Այսպես՝ խելագարվել կնոջ պատճառով կապակցությամբ դրսևորվում է պատճառի հարաբերություն՝ համանիշություն հանդես բերելով մի կողմից բացառականով, մյուս կողմից՝ համար կապով ձևավորված լրացումների նկատմամբ: Այսպես՝ խելագարվել սիրո պատճառով կառույցը համանիշ է խելագարվել սիրուց և խելագարվել սիրո համար կապակցություններին: Բոլոր կառույցներում իշխողը պատճառի հարաբերությունն է, վերջին կառույցի մեջ, սակայն, պատճառի հետ ազատ կերպով (ոչ հստակ ու ընդգծված) դրսևորվում է նաև հանգման նշանակություն:

Ինչպես արդեն նշվել է, պես, նման կապերով ձևավորված լրացումներով արտահայտվում է ձևի հարաբերություն: Այսպես՝

Անգուսթ, ո՞նց է, որ ինձ նման չես խենթանում (ՊՄ, 1, էջ 217): Գործածական են նաև խելագարվել (խելացնորվել, ցնորվել, գծվել, խենթանալ, խելքը թոցնել, ուշաթափվել, ուշազնաց լինել) մեկի պես (նման) և այլ կառույցները, ուր իշխում է ձևի հարաբերությունը:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում լաց, հառաչանք և այլ իմաստ արտահայտող լալ, լաց լինել, արտասվել, ողբալ, սգալ, սուգ անել, հեկեկալ, հեծեծալ, հառաչել բայերի խնդրառությունը: Սրանց համար բնորոշ է բացառականով խնդրառությունը, մի քանի բայեր բացի դրանից, ստանում են նաև ուրիշ հոլովով արտահայտված լրացումներ, հատկապես հայցականով, որոշ դեպքերում էլ գործիականով ու ներգոյականով: Այդպիսիք են լալ, սգալ, ողբալ բայերը, որոնց լրացումը դրսևորվում է նաև հայցականով, բացի այդ, լալ բայի լրացումը կարող է արտահայտվել գործիականով: Իսկ նշված բայերի կապային խնդրառությունը ձևավորվում է վրա, համար, հետ, տակ, առաջ և այլ կապերով՝ արտահայտելով տարբեր հարաբերություններ:

Հայցականով լրացումները, իբրև կանոն, արտահայտում են կրող խնդրի նշանակություն. այսպես՝ եվ լալիս էր ոչ թե այն անմեղ թռչունի սպանությունը, այլ իր կուտական «սպանությունը» (Ն-Դ, 2, էջ 484): Վերջապես ես եկա այստեղ իմ վշտերը թաքցնելու և հանցանքներ լալու (Մուր., եօ, 3, էջ 310): Համայն աշխարհի բախտն եմ սգում (Իս., եօ, 1, էջ 257): Քո կորուստն է սիրտս սգում (ՀՇ, Հատ., էջ 112): Ներսեսն ու Արշակը կամ միասին կփրկեն Գնելին ու միասին կուրախանան կամ միասին կողբան նրա մահը (ՊԶ, ԱՅ, էջ 158):

Հեկեկալ բայն, իբրև շեղոք սեռի բայ, չի կարող հայցականով լրացում ստանալ, սակայն համանիշ լինելով լալ, սգալ և այլ բայերին, վերջիններիս նման երբեմն պահանջում է հայցականով կրող խնդիր, որը բնորոշ ու տիպական չէ այդ բայի համար. օրինակ՝ Ամեն անգամ, երբ նայում եմ մեր աշխարհին, Քեզ եմ հիշում, քո կարոտն եմ ես հեկեկում (ՀՇ, Հատ., էջ 112): Վերը նշված բայերի բացառականով դրսևորում ստացած լրացմամբ արտահայտվում է պատճառական հարաբերություն. այսպես՝ Սերն ու ատելությունը խառնվում էին իրար, կրտսերը հուզմունքից լաց էր լինում (Գ, 1978, 11, էջ 39): Հաճախ էր գիրքը շարտում ու լաց լինում անգործությունից (ՎԱ, ՍԱ, էջ 506): Վարդի սիրուց շատ է տխրակն արտասվում (ՀՇ, ՔԶ, էջ 186):

Լալ բայի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև գործիական հոլովա-ձևով՝ դրսևորելով ձևի հարաբերություն, ուր աղոտ կերպով համատեղվում է միջոցի նշանակությունը. օրինակ՝ Լալիս էին բոլորը, լալիս էին հարազատի վրա թափվող զսպված արցունքներով (Գ, 1981, 11, էջ 38):

Կապային լրացումներն արտահայտում են պատճառի, հանգման, ձևի և այլ նշանակություններ՝ պայմանավորված համապատասխան կապի իմաստով, նախադասության կառուցվածքով, հաղորդման նպատակով և այլ հանգամանքներով: Վրա կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացմամբ հիմնականում հանգման հարաբերությունն է դրսևորվում՝ որոշ շահով տեղի նշանակության համատեղումով, երբեմն էլ ժամանակի: Համար կապով ձևավորված լրացումը արտահայտում է պատճառի հարաբերություն մեծ մասամբ անխառն, մաքուր ձևով, իսկ երբեմն էլ պասիվ ներգործության, հանգման նշանակությունների համատեղումով: Հետ-ով ձևավորված լրացման համար բնորոշ է միասնության ու ձևի հարաբերության դրսևորումը, պես-ով ձևավորվածներին՝ ձևի և այլն: Նշված բայերի լրացման կապվող բառը թե՛ իր, թե՛ անձ կարող է ցույց տալ: Այստեղ որևէ սահմանափակություն չի նկատվում: Այսպես՝ կաց եղավ շորերի վրա (ԱԲ, Երկ., էջ 25): — Կայսրը եկել, արժասվել է կործանված քաղաքի ավերակների վրա (ՊՁ, ԱԵ, էջ 306): Լացեմ իմ վրա, Լացեմ ձեռ վրա. Ողբանք միասին Մարդկության վրա (Իս., Եժ, 1, էջ 381): Սրտանց կուլա սիրո վրա, Հոգու խորքից կհուզվի (Ն. տ., էջ 92): Ես շատ եմ լացել սուրբ սիրո համար (Ն. տ., էջ 182): — Համա քեզ համար սուգ արինք, հա ... (ՎԱ, ՍԱ, էջ 419): — Սա էլ ասեց, թե լավ է աղջիկը հեռանա, քան տղան, — վրա բերեց մեկ ուրիշը, — դրա վրա էլ լաց եղավ (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 109): Արժասվելով մարդու համար, ափսոսացի աստծու հետ (ՀԾ, ՔՀ, էջ 407): Գյուղը հոգս շատ ուներ, լաց չեղավ Պետու համար (ԱԲ, Երկ., էջ 41): Սկսեց լաց լինել երեխայի պես (Ն-Դ, 1, էջ 10): Ու՛մ հետ եմ անհույս կալիս, հառաչում (Իս., Եժ, 1, էջ 257): Եվ չպետք է Թե՛ծե՛ծամ այն հոգեկան տանջանքների տակ, որ բախտը ձեր միջոցով տվել է ինձ (Ն-Դ, 2, էջ 146): Թույլ տուր, որ բանամ քեզ իմ սիրտը, որ համարձակվեմ արժասվել քո առաջ (Մուր., Եժ, 3, էջ 299): Գործածական են նաև հեկեկալ (ողբալ) մի բանի (մեկի) վրա (համար, պես, տակ, առաջ):

Նկատենք, որ լաց լինել շորերի վրա և լաց լինել ավերակների վրա կապակցություններում լրացումները հիմնականում արտահայտում են հանգման նշանակություն՝ տեղի, պատճառի և պասիվ ներգործության իմաստների աղոտ համատեղումով:

Երբեմն ինձ վրա լրացման փոխարեն նույն նշանակությամբ կիրառվում է վրաս (վրա կապ + ս ստացական հոդ). օրինակ՝ Բայց մեկը տխուր ինձ է երազում, Անուշ աչքերով վրաս էր լալիս (Իս., Եժ, 1, էջ 248):

Հոլովական և կապային խնդրառություն են ցուցաբերում նաև մը-

տահոգութիւն, տանջանք, տառապանք, տագնապ և այլ իմաստ արտահայտող մտահոգվել, մտատանջվել, տանջվել, տառապել, տվայտել, տապալկվել (փոխաբերաբար), տագնապել և այլ բայեր: Սրանց մեծ մասի համար բնորոշ է բացառական հոլովով ձևավորված խնդրառութիւն, մտահոգվել-ը և մտատանջվել-ը պահանջում են գործիականով լրացում, իսկ տանջվել, տառապել և այլ բայեր, բացի բացառականից, կարող են ստանալ նաև գործիականով լրացում: Վերոբերյալ բայերի կապային խնդրառութիւնը ձևավորվում է համար, մասին, տակ, մեջ և այլ կապերով:

Բացառականով ձևավորված լրացումը մեծ մասամբ պատճառական, գործիականով ձևավորվածը վերաբերութիւն, պատճառական, ձևի հարաբերութիւններ է դրսևորում երբեմն անխառն, երբեմն էլ հանգման նշանակութիւն ընդգծված համատեղումով: Կապերով արտահայտված լրացումների նշանակութիւնները պայմանավորված են մի կողմից կապերի ունեցած իմաստներով, մյուս կողմից՝ նախադասութիւն կառուցվածքով, բնույթով, հաղորդման նպատակով և այլ հանգամանքներով: Նախ՝ բացառական հոլովով արտահայտված լրացման օրինակներ՝

Տանջվում էին ցրտից, տոբից, ֆաղցից և ծարավից (Բ, ԵԺ, 7, էջ 206): Իսկ առաջ ինչպես էի տանջվում ես այդ գլխացավից, աստված ազատե (Ն-Դ, 2, էջ 104): Դուք գիտեք, թե որքան և ինչ սոսկալի կերպով ես տանջվել եմ այդ սիրուց (Ն. տ., էջ 66): Ստամբուլի ցավերից անասելի տառապում է (ՍԳ, 1979, 1, էջ 83): Երբեք չէր պատկերացնում, թե ինքը մի օր կարող է տվայտել այդ օտարոտի դաժան տարակուսանքներից (ՆԶԶ, էջ 467):

Բերված բոլոր կառույցներում լրացումներով արտահայտվում է պատճառական հարաբերութիւն, առանց ուրիշ իմաստների համատեղման:

Գործիականով ձևավորված լրացումները տարբեր հարաբերութիւններ են արտահայտում՝ պայմանավորված բայերի նշանակութիւններով, լրացման բնույթով և այլն: Այսպես՝ մտահոգվել և մտատանջվել բայերի լրացումները մեծ մասամբ վերաբերութիւն իմաստ են արտահայտում՝ հանգման նշանակութիւն համատեղմամբ: Տանջվել, տառապել բայերի լրացմամբ դրսևորվում է մերթ միջոցի, մերթ պատճառի հարաբերութիւն՝ երբեմն մաքուր, անխառն ձևով, երբեմն էլ (իհարկե, աղոտ կերպով) ձևի հարաբերութիւն համատեղումով: Այսպես՝ Ստեղծագործական կարգապահութիւն ձգտող արվեստագետն առաջին հերթին մտահոգված էր ոճի ձևավորման խնդրով (Գ, 1978, 11, էջ 24): Քեզ համար հեշտ է երկրի քախտով մտահոգվելը (ՊԶ, ԱԵ, էջ 47):

Կուզենայի, որ մեր թատրոնի ապագայով ափելի շատ մտահոգվելիք վերադաս մարմինները (ՍԱ, 1979, 11, էջ 15): Գոհար իշխանուհին շարունակ տանջվում էր տխուր մտփեռով (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 332): Երբ քո սիրով բախտավոր՝ Տանջվում էի տոշորուն (Իս., ԵԺ, 1, էջ 239): Իսկ ես նկատում եմ, որ դու վաղուց ի վեր տանջվում ես այդ ցավով (Ն-Դ, 1, էջ 380): Երրորդ սերնդի ներկայացուցիչները տառապել են մեկամաղձոտությամբ (Գ, 1980, 3, էջ 31): Արքան երեք չի տառապել կասկածամտությամբ (ՊԶ, ԱՅ, էջ 439):

Նկատենք, որ մտահոգվել խնդրով (բախտով, ապագայով) կապակցություններով դրսևորվում է վերաբերության հարաբերություն՝ հանգաման շեշտված նշանակության համատեղումով, տանջվել մտքերով (սիրով, ցավով) կապակցություններով՝ պատճառի հարաբերություն, իսկ տառապել մեկամաղձոտությամբ (կասկածամտությամբ) կապակցություններում համատեղվում են պատճառի, ձևի և միջոցի նշանակություններ, ընդ որում, իշխողը դարձյալ պատճառական իմաստն է, մյուսները պարզապես ուղեկցում են նրան:

Վերը նշված բայերը կարող են ստանալ նաև տրական և ներգոյական հոլովներով արտահայտված լրացումներ: Այսպես՝ տանջվել (տառապել) ինստիտուտում (անկողնում, հիվանդանոցում, տանը, ժամը երեքին և այլն): Այստեղ հիմնականում պարագայական հարաբերություններ են արտահայտված:

Նշված բայերի՝ համար կապով ձևավորված որոշ լրացումներ արտահայտում են վերաբերության կամ հանգաման հարաբերություններ՝ շահի նշանակության համատեղումով կամ էլ առանց դրան. այսպես՝ Մեր լեզվի համար շատ էր մտահոգվում (Գ, 1979, 12, էջ 45): Նախադասության մեջ վերաբերության ու հանգաման հարաբերությունից բացի այլ իմաստ չի դրսևորվում, իսկ հետևյալ օրինակներում վերաբերության ու հանգաման նշանակությունները համատեղվում են շահի իմաստի հետ: — Դու ինձ համար մի մտահոգվիր (ՊԶ, ԱՅ, էջ 363): Նա միայն մտահոգվում էր սիրելի ընկերուհու համար (Ն-Դ, 2, էջ 326): Ես տանջվում եմ հոսս համար (Ն-Դ, 2, էջ 176): Իսկ որոշ լրացումներով արտահայտվում է պատճառի իմաստ. այսպես՝ եվ տանջվի այդտեղ յուր հանցանքի համար (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 418): Որը տառապում է, տանջվում է նրա համար, նրա երեսից (Ակ., Օտ., 2, էջ 478): Վերջին օրինակում լրացումը՝ նրա համար կարող է ըմբռնվել նաև շահի իմաստով (տանջվել, տառապել, նրա օգտին), սակայն այդ երկդիմությունը վերանում է նրա երեսից կապակցության կիրառմամբ, որը պատճառի հարաբերություն է արտահայտում և նույնանիշ է նրա համար կապակցությանը:

Մասին կապով ձևավորված լրացմամբ, իբրև կանոն, արտահայտվում է վերաբերության հարաբերություն, առանց որևէ այլ նշանակության համատեղման. օրինակ՝ Անցյալի մասին այդ «ինչուն» նշանակում է նաև մտահոգվել ապագայի մասին (ՄԳ, 1981, էջ 38): Զաքարյա պատմեց նրան, ինչ որ գիտեր և ինչի մասին գիշեր-ցերեկ մտառնելովում էր (Ն-Դ, 2, էջ 296):

Նշված բայերից մի քանիսի լրացումը կարող է արտահայտվել մեջ, տակ կապերով և պատճառով կապական բառով: Այսպես՝ Նույնպիսի մի անվնականության մեջ տանջվում էր նա (Բ, ԵԺ, 7, էջ 441): Տառապում էին անհնարին հուսահատության մեջ (ն. տ., էջ 32): Որից այսքան ժամանակ տառապել եմ հեռավոր մեծակության մեջ (Ն-Դ, 1, էջ 208): Տանջվում է նա այժմ ապիրատ թագավորի ինձ հասցրած անարգանքի պատճառով (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 164): Մինչև հիմա նա տառապել է ուրիշների կարծիքի հետ չափից ավելի հաշվի նստելու պատճառով (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 457):

Բերված օրինակներում հիմնականում պատճառական հարաբերություն է արտահայտվում, որը ավելի որոշակի ու հստակ է դրսևորվում սլափառով կապական բառով ձևավորված լրացումներով: Մեջ կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումները պատճառի նշանակությունը համատեղում են ձևի իմաստի հետ, որով էլ հենց որոշ չափով աղոտանում կամ թուլանում է պատճառական հարաբերությունը:

Տապալկվել բայը փոխաբերական գործածությամբ արտահայտում է տանջվել, տառապել իմաստ, ուստի նրանց նման ստանում է մեջ կապով ձևավորված լրացում՝ դրսևորելով պատճառական հարաբերություն: Այսպես՝ Արուսը տանը նստած երևի տապալկվում է անհիմն կասկածաբեկների մեջ (ՆԶԶ, էջ 264):

Նկատենք, որ գործիական հոլովով կիրառված որոշ լրացումներ երբեմն մասնակի համանիշություն են հանդես բերում մասին (նաև համար) կապերով ձևավորված լրացումների նկատմամբ. այսպես՝

համանիշներ են՝

մտահոգվել ապագայով
մտահոգվել ապագայի մասին
մտահոգվել ապագայի համար

կամ

մտահոգվել երեխաներով
մտահոգվել երեխաների մասին
մտահոգվել երեխաների համար:

Վերջին օրինակում՝ մտահոգվել երեխաների համար համանիշու-
թյունը ավելի թույլ է արտահայտված, քան մյուսներում, մի բան, որ
պայմանավորված է նրանով, որ այստեղ բացի հանգման ու վերաբերու-
թյան հարաբերությունից դրսևորվում է նաև շահի նշանակությունը, որ
չի համատեղվում մյուս օրինակներում:

Հոլովական և կապային խնդրառություն ունեն նաև վիշտ, տխրու-
թյուն, հիացմունք արտահայտող վշտանալ, տխրել, քախծել, մոռալվել,
ուրախանալ, ցավել, հրճվել, հիանալ և այլ բայեր: Սրանց մեծ մասը
կարող է ստանալ մեկից ավելի հոլովներով ձևավորված լրացումներ:
Նշված բայերի լրացումների ձևավորման մեջ կիրառվում են հատկապես
բացառական և գործիական հոլովները, այլև համար, վրա, առթիվ, մեջ,
հետ և այլ կապեր: Նկատենք, որ վշտանալ բայի բացառականով արտա-
հայտված լրացման դերով կարող են կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց
տվող բառեր, իսկ մյուս բայերի լրացումները, իբրև կանոն, անձի
անուն չեն լինում: Բացառական հոլովով կիրառված լրացումները մեծ
մասամբ դրսևորում են կամ պատճառական, կամ ներգործության հա-
րաբերություն, իսկ երբեմն էլ միաժամանակ թե՛ մեկ, թե՛ մյուս նշանա-
կությունը: Այսպես՝ Ախ, մի՞թե դու վշտացել ես իմ նամակից (Գ, 1981,
12, էջ 3): Եվ դու բնավ իմ այս խոսքից մի վշտանալ (ՊՍ, 2, էջ 175):
Ծերունին այդ գոռոցից հագիվ նկատելի ցնցվեց ու մոռալվեց (ՎԱ, ՍԱ,
էջ 24): Վասակը այդ մտքից ուրախացավ (ՆԶԶ, էջ 476): Արգոլակը
նույնիսկ ուրախացավ գոռոց ամբարտավանի ինֆնալստանությունից
(ՍԽ, ՄՍ, էջ 351): Պապը իրենց այդ զվարթ պատասխաններից չուրա-
խացավ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 332): Եվ միաժամանակ ստիպել մանկորեն հրճվել
ուրախությունից (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 285):

Տխրություն, ուրախություն, հիացում արտահայտող բայերը, ինչ-
պես նշվել է, պահանջում են գործիական հոլովով ձևավորված լրացում-
ներ, որոնք դրսևորում են պատճառի, ներգործության և այլ հարաբերու-
թյուններ, այսինքն՝ այնպիսի իմաստներ, որոնք բնորոշ են բացառական
հոլովով կիրառված լրացումներին: Այսպես՝ Այն ժամանակ շատ էի
վշտացած նրա գործերով և հատկապես նրանով ... (Գ, 1979, 1, էջ 31):
Նա անչափ վշտացած էր Ավգուստինի հեռանալով (Ակ., Օտ., 2, էջ
221): Ես, որ տխրեցի մահով մի ծաղկի (ՀՇ, ՔԶ, էջ 15): Քիչ ենք թախ-
ծում մենք անառիթ, Շատ ենք տխրում առիթով (ՊՍ, 2, էջ 219): Եվ
բարեսիրտ պատանու պայծառ դեմքը մոռալվեցավ խորին տխրությամբ
(Բ, ԾԺ, 7, էջ 58): Հայրը ուրախանում էր որդու խիզախությամբ (Գ,
1978, 11, էջ 8): Անհագուրդ հիացավ ոսկեդեղձան հյուսերով (ԱԲ,
Երկ., էջ 230): Ես հիանում — հրճվում եմ՝ Տարբեր վարքի ու բարքի

տեր ծերերի Լուրջ ու կայտառ հոսանքով (ՊՍ, 1, էջ 387): Հրճվում էր իր հաղթանակով (ՊԶ, ԱԵ, էջ 93):

Բերված կապակցությունների մի մասում իշխում է պատճառական հարաբերությունը՝ ներգործության նշանակության համատեղմամբ (ուրախանալ խիզախությամբ, վշտանալ հեռանալով, տխրել մահով և այլն): Որոշ կապակցություններում գերիշխում է ներգործության հարաբերությունը՝ պատճառի ընդգծված նշանակության համատեղմամբ (վշտանալ մեկի գործով, հրճվել հաղթանակով): Հաճախ այդ երկու իմաստները միասնաբար են հանգես գալիս և դժվար է լինում որոշակիորեն սահմանադատել դրանք միմյանցից:

Հարկ է նկատել, որ նշված բայերի լրացումները մեծ մասամբ իր են ցույց տալիս, անձ ցույց տվող բառերը քիչ են կիրառվում լրացման դերով: Այդպիսի լրացում կարող են ստանալ ուրախանալ (ուրախանալ մեկով), հիանալ (հիանալ մեկով) և այլ բայեր, որոնք ազատ կերպով կարող են ստանալ նաև իր ցույց տվող լրացումներ (ուրախանալ, հիանալ, մի բանով): Գործածական չեն, անշուշտ, հետևյալ կառույցները՝

հրճվել քեզնով (Արամով),

տխրել ձեզանով (դիրեկտորով),

մռայվել նրանով (մարզիկով) և այլն:

Բայց սովորական են հետևյալ կապակցությունները՝ հրճվել մայրամուտով, տխրել մահով, մռայվել պարտությամբ և այլն, ուր դրսևորվում են պատճառի ու ներգործության հարաբերություններ: Հանդիպում են նաև ներգոյական (նաև տրական) հոլովով ձևավորված լրացումներ, ինչպես՝ ուրախանալ դահլիճում (տանը), վշտանալ հիվանդանոցում, տխրել առողջարանում և այլն, ուր դրսևորվում է տեղի, տարածական հարաբերություն:

Վերոհիշյալ բայերի լրացումը կարող է ստանալ նաև կապային ձևավորում: Իբրև կապ կիրառվում են հատկապես համար, վրա, հետ, պես, առքիվ, մեջ և այլն:

Համար կապով ձևավորված լրացումները կարող են թե՛ իր, թե՛ անձ ցույց տալ: Այսպես՝ ուրախանալ (թախծել, վշտանալ, հրճվել) մեկի (մի բանի) համար: Այստեղ որևէ սահմանափակում չի նկատվում: Համար կապի ու կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումները հիմնականում դրսևորում են պատճառի, ներգործության, հանգման և այլ հարաբերություններ, երբեմն շահի ընդգծված նշանակության համատեղումով, հատկապես երբ կապվող բառը անձ է ցույց տալիս, երբեմն էլ առանց դրան, հատկապես, երբ կապվող բառը իր է մատնացույց անում: Այսպես՝

ուրախանալ գնումների համար.
ուրախանալ հարեանի համար.
թախծել հիվանդության համար.
թախծել երեխայի համար:

Բերենք համար կապով ձևավորված լրացումների բնագրային օրինակներ՝ կիպարիտը մտքում ուրախացավ իր հաշող ընտրության համար (ՆՁՀ, էջ 297): Բացառիկ նվեր էր, և խանը դրա համար շատ ուրախացավ (ԳՍԹ, 1, էջ 287): Հոգիս քախծում է երկնքի համար (ՊՍ, 2, էջ 263): Պարզապես չէի հասկանում, թե ինչպես կարելի էր այդքան վշտանալ մի հասարակ թռչունի սպանության համար (Ն-Դ, 2, էջ 484): Թե տխրում եմ կյանքում՝ քեզ համար է միայն (ՊՍ, 1, էջ 220): Հայրը սաստիկ տխրեց այն բոլոր տառապանքների համար, որ կրել էր որդին (Բ, ԵԺ, 7, էջ 446):

Բերված օրինակներում դրսևորվում են պատճառական ու ներգործության հարաբերություններ կամ շահի նշանակության համատեղումով, կամ էլ առանց դրան:

Պատճառի նշանակություն է դրսևորվում նաև պատճառով կապական բառով և առթիվ կապով ձևավորված լրացումներով: Ընդ որում, առթիվ կապի հետ գործածվող կապվող բառը հիմնականում իր է ցույց տալիս, իսկ պատճառով ձևավորված լրացման մեջ կապվող բառը կարող է թե՛ իր, թե՛ անձ մատնանշել առանց որևէ սահմանափակման: Բացի դրանից, եթե պատճառով կապական բառով ձևավորված լրացումը, իբրև կանոն, պատճառական հարաբերություն է արտահայտում, ապա առթիվ կապով ձևավորված լրացումը բացի պատճառի նշանակությունից, դրսևորում է վերաբերության ընդգծված հարաբերություն: Այսպես՝ ճիշտ է, որ խեղճը շատ է վշտացել կոռուստների պատճառով (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 250): Այդ հո չի նշանակում, թե կիպարիտն իրավունք չունի ուրախանալու Մոսկվա գնալու առթիվ (ՆՁՀ, էջ 296): Այդ առթիվ ուրախանում էին բոլորը (Գ, 1979, 1, էջ 17): Հիշում եմ՝ խիստ վշտացել էր Սևանի ջրերի բացթողման առթիվ (Գ, 1979, 12, էջ 47): Ո՞վ է անցած վտանգի առթիվ վշտանում (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 423):

Նշված բայերի մի մասի լրացումը կարող է ձևավորվել վրա կապով՝ արտահայտելով պատճառի, ներգործության և այլ հարաբերություններ: Այսպես՝ հմբագիրը շատ ուրախացավ հոռոխոռոնու այդ պատրաստակամության վրա (ՆՁՀ, էջ 310): Նախագահը շարունակում էր անցնել հանդամասերից հանդամաս՝ ճիանալով հողի փառքամության վրա (ՆՁՀ, էջ 17): Ընկերները նրան դիտում էին ամեն կողմից և ճիանում նրա հերկուլեսյան կազմվածքի վրա (ՎԱ, ՍԱ, էջ 185): Իսկ Կարոն մի ցան-

կություն ուներ՝ կործանել Ստեփանյանին և հրճվել նրա անդուստլ կա-
տաղության վրա (Ա. Սեկ., ՈվՄ, էջ 491): Բերված կապակցություննե-
րում լրացումները համատեղում են պատճառի և ներգործության հարա-
բերություններ՝ կիրառվելով պատճառի պարագայի գործառնություն, որ
որոշ չափով զգացվում է նաև հանգաման խնդրի իմաստ: Նկատենք, որ
վրա կապի դեպքում կապվող բառը հիմնականում իր է ցույց տալիս:
Եթե սովորական են ուրախանալ (հրճվել, հիանալ) մի բանի վրա, ապա
գործածական չեն ուրախանալ (հրճվել, հիանալ) մեկի վրա:

Նշված բայերի լրացումների ձևավորմանը մասնակցում են նաև
հետ, մեջ, նման, պես և այլ կապեր՝ արտահայտելով միասնության, ձևի,
նմանության և այլ հարաբերություններ: Այսպես՝ Աշակերտներս ան-
գամ ինձ հետ ուրախացել են (Գ, 1980, 3, էջ 10): Հազարապետը ուրախ
հրճվում էր զինվորների հետ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 560): Եվ արքան նորից երե-
խայի պես հրճվեց (ՊԶ, ԱԵ, էջ 22): Լսեց պառաւն ու ամպի պես Սիա-
մանթոն մոայլվեց (ՀՇ, Հատ., էջ 170): Մինչդեռ պարզ հիշում եմ, որ
մի տարեց տանկիստ հրճվում էր այդ պահին մանուկի պես (ՊՍ, 1, էջ
73): Ես վշտացա իմ մեջ, բայց մեծ վիշտը առաջ էր (ՀԹ, 1, էջ 412):
Պակին ուրախացում էր հոգու մեջ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 100):

Վիշտ, տխրություն, հիացում արտահայտող բայերի որոշ լրացում-
ներ համանիշություն են ցուցաբերում միմյանց նկատմամբ: Այսպես՝
բացառական և գործիական հոլովներով ձևավորված, այլև համար, վրա,
առթիվ կապերով արտահայտված լրացումները որոշ դեպքերում համա-
նիշ են միմյանց, որն արտահայտվում է քերականական միևնույն հարա-
բերությունը լեզվական տարբեր միջոցներով դրսևորելու մեջ: Պատճառի
հարաբերություն են արտահայտում հետևյալ կառույցները.

ուրախանալ	նամակից	նամակով
վշտանալ	նամակից	նամակով
տխրել	խոսքից	մեկնումով
թախծել	մեկնումից	մեկնումով
հիանալ	տեսքից	տեսքով
հրճվել	ուրախութունից	հաղթանակով

ուրախանալ	նվերի համար	հարստության վրա	պարգևատրման առթիվ
վշտանալ	կորստի համար	—	մեկնելու առթիվ
տխրել	բաժանման համար	—	մեկնելու առթիվ
թախծել	երկխալի համար	—	բաժանման առթիվ
հիանալ	—	կազմվածքի վրա	—
հրճվել	—	միամտության վրա	պարգևատրման առ- թիվ:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում սիրահարություն, վրդովմունք, հուզմունք, անհանգստություն արտահայտող սիրահարվել, վրդովվել, նյարդայնանալ, գրգռվել, հուզվել, փոքրելվել (փոխ.), եփվել (փոխ.), անհանգստանալ և այլ բայերի խնդրառությունը: Սրանց ևս բնորոշ է թե՛ հոլովական և թե՛ կապային խնդրառությունը: Այս բայերի հոլովական խնդրառությունը ձևավորվում է հիմնականում բացառական հոլովով, առանձին դեպքերում նաև տրականով ու գործիականով, իսկ կապային խնդրառության ձևավորմանը մեծ մասամբ մասնակցում են վրա, դեմ, համար, առթիվ և այլ կապեր, այլև պատճառով կապական բառը:

Սիրահարվել բայի խնդրային լրացումը դրսևորվում է տրականով, հուզվել-ինը՝ բացառականով (երբեմն էլ գործիականով), մյուսներինը՝ բացառականով: Տրականով արտահայտված լրացումը հանգման խնդրի գործառույթ ունի, գործիականով դրսևորվածը համատեղում է պատճառի, ներգործության և այլ հարաբերություններ, բացառական հոլովով կիրառված լրացումները մեծ մասամբ պատճառի նշանակություն են արտահայտում՝ ներգործության ընդգծված հարաբերության համատեղումով: Լրացումները մեծ մասամբ իր են մատնանշում, բացառությամբ սիրահարվել բայի, որի լրացումը հիմնականում անձ է ցույց տալիս, երբեմն էլ՝ իր: Այսպես՝ — Դու սիրահարված ես ինձ, Տիրիթ (ՊԶ, ԱՆ, էջ 176): Իր գործին սիրահարված է նաև կոմիսարը՝ Պետրոս Հարությունյանը (Գ, 1978, 11, էջ 3): Եղբայրական ցույցից հուզված հայոց և վրաց զորքերը բարձրաձայն աղմկում էին (ՍԽ, ՄՍ, էջ 231): Մինչդեռ ձևացնում էր, թե հուզված է նամակի բովանդակությունից (ԳՍԹ, 1, էջ 98): Կայծակի անընդհատ փայլատակումներից նյարդայնացած՝ նա կորցրել էր սահուն վարդը (ՆԶԶ, էջ 280): Իր ժամանակակիցներին հուզող խնդիրներով հուզվելն ու այն արվեստի ուժով ներկայացնելը գրող Արշակյանի ինքնատիպ տաղանդի և քաղաքացիական բարձր նկարագրի ապացույցներն են (Գ, 1978, 9, էջ 94): Գուցե անհանգստացել են ումբի պայթյունից (Գ, 1979, 12, էջ 63): Եվ հիմք ունեւ անհանգստանալու Նալբանդյանի ներկայությամբ և նրա աճող ժողովրդականությունից (ԱԶ, ՆՆԺ, 1, էջ 85): Գրգռված էի նրա ինձ վրա գործած հաճախումներից (Ն-Դ, ԵԺ, 2, էջ 510): Տղան եփվում էր անհամբերությունից և ուզում էր ընկերներին շուտ մասնակից անել իր ապրումներին (ՎԱ, ՍԱ, էջ 69):

Նշված բայերի՝ կապերով արտահայտված լրացումների ձևավորմանը մասնակցում են դեմ, համար, վրա, առթիվ և այլ կապեր, այլև պատճառով կապական բառը: Վրա կապով ձևավորվում է սիրահարվել, երբեմն էլ վրդովվել բայերի լրացումը: Դեմ-ով՝ վրդովվել և գրգռվել բայերինը, համար, առթիվ կապերը, այլև պատճառով կապական բառը:

հանդես են գալիս այդ խմբի գրեթե բոլոր բայերի լրացումների ձևավորման դերով:

Նրբ լրացումը ձևավորվում է դեմ կապով, կապվող բառը մեծ մասամբ անձ է ցույց տալիս, առանձին դեպքում՝ նաև իր: Վրա, համար կապերով ձևավորվելիս կապվող բառի գործառույթով կիրառվում են թե՛ անձ, թե՛ իր մատնանշող բառեր, իհարկե, իր ցույց տվող բառերի գերակշռությամբ: Առթիվ-ով ձևավորված լրացման մեջ կապվող բառը հիմնականում իր է մատնանշում, երբեմն էլ անձ, իսկ պատճառով կապական բառով ձևավորված լրացման մեջ կապվող բառը մասամբ անձ է ցույց տալիս, երբեմն էլ իր: Այսպես՝ Լևոնը սաստիկ վրդովվեց, չիմանալով ի՞ր դեմ, իր ընկերների՞, թե՞ Մացակի դեմ (ՆՁՀ, էջ 125): Քեռի Ղուկասը նախապես վրդովված օրակարգի դեմ, շղայնությամբ ներս էր քաշում ծխախոտի ծուխը (ՆՁՀ, էջ 155): Գրգոված և ռայկովի, և իր կնոջ դեմ՝ Վարդանը տեղափոխվեց Հացալան (ՆՁՀ, էջ 60): Եվ գրգոված էր ամենքի դեմ (Գ, 1978, 9, էջ 28): Բայց ինքն իրեն եփվում էր ոչ այնքան ծիծաղող կանանց, որքան պրակտիկանուհու դեմ (ՆՁՀ, էջ 66): Պուշկինի նման Միցկևիչն էլ չէր կարող ինչ-որ չափով չհանգրստանալ և իր սեփական հակառակի համար (ՊՄ, 5, էջ 14): —Որ քո որդին սիրահարված է ֆարեբի վրա, ես ի՞նչ անեմ (ՎԱ, ՍԱ, էջ 303): Սոֆիկ, դու լավ արտիստուհի կլինես, հուզվում ես բոլորի համար (Գ, 1978, 9, էջ 9): Վրդովված էր՝ չգիտես կատարվածի՞, թե՞ իր վրա (Ա. Սեկ., ՈՎՄ, էջ 364): Սաստիկ վրդովված էր իրեն կոոպերատիվից հանելու առաջարկի համար (ՆՁՀ, էջ 59):

Վրդովվել բայի կապային լրացումը, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, կարող է ձևավորվել թե՛ դեմ, թե՛ համար, թե՛ վրա, թե՛ առթիվ կապերով՝ արտահայտելով տարբեր հարաբերություններ՝ ընդդիմության՝ հանգման իմաստի համատեղումով, պատճառի՝ ներգործության նշանակության համատեղումով, հանգման՝ պատճառի ու ներգործության իմաստների համատեղումով և այլն:

Հոլովական ու կապային խնդրառությունն են ցուցաբերում նաև դարմանք, կասկածանք, տարակուսանք, տրտմնջք և այլ իմաստ արտահայտող. ապշել, դարմանալ, կասկածել, տարակուսել, տրտնջալ և այլ բայեր: Զարմանալ-ի և տրմնջալ-ի լրացումները արտահայտվում են բացառականով, ապշել-ի լրացումն արտահայտվում է թե՛ բացառականով, թե՛ գործիականով, կասկածել-ը ստանում է տրականով ու բացառականով արտահայտված լրացումներ: Նշված բայերի կապային խնդրառության ձևավորմանը մասնակցում են վրա, համար, առթիվ, մեջ, պես, նկատմամբ, մասին և այլ կապեր: Զարմանալ, ապշել բայերի լրացումներն, իբրև կանոն, իր են ցույց տալիս, կասկածել-ի և տրե-

տրնջալ-ի լրացման գործառույթով կարող են կիրառվել թե՛ իր, թե՛ անձ ցույց տվող բառեր: Բացառական հոլովով կիրառված լրացումը դրսևորում է ներգործության հարաբերություն, պատճառի ընդգծված նշանակության համատեղումով, այլև պատճառի հարաբերություն՝ ներգործության իմաստի համատեղումով, իսկ երբեմն էլ հանգում կամ վերաբերում: Այսպես՝

Սակայն կարելի էր զարմանալ միայն Սուրիայի վերաբերմունքից (ԳՍԹ, 1, էջ 156): Մորուք Ասատուրը զարմացել էր այս պարզ բացատրությունից (ՎԱ, ՍԱ, էջ 286): Ու թե զարմանալ՝ ոչ թե լավ բանից, այլ միայն վատից (ՊՍ, 1, էջ 370): Ես բազմիցս ապշել եմ նրա խելքի ուժից (Գ, 1978, 9, էջ 58): Տրտնում էր իրենց քաղաքացիություններից (Գ, 1979, 12, էջ 45): Իբր թե նրա կինն ու որդին ամեն տեղ և ամենքի մոտ տրտնում են նրանից (Ն-Դ, 1, էջ 440): Կասկածել եմ սիրուց, կարոտից (Գ, 1981, 12, էջ 3):

Վերջին նախադասության մեջ իշխում է պատճառի հարաբերությունը. հանգման, վերաբերության նշանակությունը դրսևորվում է տրտնջալ բայի լրացումներով (տրտնջալ թարգմանությունից, տրտնջալ նրանից): Իսկ մյուսներում հիմնականում ներգործության իմաստն է գերիշխում: Կասկածել բայի լրացումը կարող է արտահայտվել նաև տրական հոլովով՝ դրսևորելով հանգման հարաբերություն՝ վերաբերության ընդգծված նշանակության համատեղմամբ կամ էլ վերաբերության հարաբերություն՝ հանգման նշանակության համատեղումով, իսկ երբեմն էլ այդ երկու հարաբերություններն էլ հավասարապես արտահայտելով: Այսպես՝ Կասկածում էին բոլորին (ՊՁ, ԱՆ, էջ 132): Այդ մի յուրահատուկ տեսություն է նրա համար, որի ճշմարիտ լինելուն Օսեփը երբեք չի կասկածում (ԱՔ, Երկ., էջ 75):

Ապշել, զարմանալ բայերի լրացումը կարող է ձևավորվել նաև գործիական հոլովաձևով. օրինակ՝ Ապշում էին նրա սքանչելի գեղեցկությամբ (Ն-Դ, 2, էջ 15): Եվ հանկարծ ապշեց այն իրողությամբ, որ տեսնում է իր վաղքը (ՍԳ, 1980, 4, էջ 123): Գործածական են՝ զարմանալ մեծամտությամբ (հանգիստ բնավորությամբ, ապրուստով, պատրաստականությամբ): Գործիականով լրացումները հիմնականում արտահայտում են պատճառի ու ներգործության հարաբերություններ:

Մատնանշված բայերի կապային խնդրառության ձևավորման մեջ ակտիվություն է ցուցաբերում հատկապես վրա կապը: Վրա կապի և կապվող բառի զուգորդմամբ ձևավորված լրացումը մեծ մասամբ դրսևորում է պատճառի, ներգործության, հանգման, վերաբերության և այլ հարաբերություններ՝ պայմանավորված բայի իմաստով, նախադասության կառուցվածքով, լրացման բնույթով, հաղորդման նպատակով:

Ընդ որում, հանգման ու վերաբերության իմաստը դրսևորվում է կապածել և տրանջալ բայերի դեպքում, պատճառի ու ներգործության հարաբերությունը արտահայտում է զարմանալ, ապշել բայերի լրացումը: Զարմանալ, ապշել, կասկածել, տրանջալ բայերի կապային լրացման մեջ կապվող բառի գործառույթով կիրառվում են թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող բառեր, սակայն եթե զարմանալ և կասկածել բայերի լրացման կապվող բառը հավասարապես կարող է թե՛ իր թե՛ անձ ցույց տալ, ապա ապշել և տրանջալ բայերինը առավելապես իր է մատնացույց անում, հազվադեպ նաև անձ: Այսպես՝ Ոչ ոք չզարմացավ այս անկեղծ խոսքի վրա (Ա. Սեկ., ՈւՎՄ, էջ 511): Նրանք սաստիկ զարմացել էին նրա այդ հանկարծակի փոփոխության վրա (Ն-Դ, 2, էջ 153): Նա ապշեց տղայի անպատկառության վրա (ՍԳ, 1980, 4, էջ 54): Համեստ լինել՝ նշանակում է ոչ միայն հավատալ իր հնարավորություններին, այլև կասկածել իր ստեղծածի վրա (ՊՄ, 5, էջ 89): — Մի՞թե դու կասկածում ես թագավորի հաջողության վրա (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 19): Արի չտրանջանք մեր անուրախ կյանքում ոչ մեղ, ոչ մեր բախտի, ոչ աշխարհի վրա (ՊՄ, 1, էջ 249): Ես նախանձում եմ նրանց բոլորին, Ուլբեր լավ գիտեն, թե ուր են քայլում, թե տրանջում են՝ ինչ բանի վրա (ՊՄ, 1, էջ 358):

Երբեմն լրացումը ձևավորվում է վրա կապ + ստացական հոդ՝ և, դ, և (վրաս, վրադ, վրան). օրինակ՝ ապշել (զարմանալ, կասկածել) վրաս (վրադ, վրան):

Նշված բայերի կապային խնդիրների ձևավորմանը մասնակցում են նաև համար, առթիվ, մասին, մեջ, պես, նկատմամբ և այլ կապեր: Ընդ որում, համար, առթիվ կապերով ձևավորված լրացումները հիմնականում արտահայտում են պատճառի ու ներգործության հարաբերություն, մասին և նկատմամբ կապերով ձևավորվողները՝ վերաբերության ու հանգման, պես-ով ձևավորվածները ձևի, մեջ-ով և կապվող բառի զուգորդմամբ արտահայտված լրացումը հանգման հարաբերություն՝ սահմանափակման ընդգծված երանգով և այլն: Այսպես՝ Ես զարմանում եմ նրա համար, որ նա ասում էր, թե... (Ն-Դ, 2, էջ 325): Ավգուստինը զարմացած էր Դարբինյանի մասին լսած տեղեկությունների առթիվ (ԱԿ, Օտ., 2, էջ 321): Դա շատ էր վշտացրել Այվազովսկուն, և նա բազմիցս գրավոր ու բանավոր տրանջացել է այդ առթիվ (Գ, 1979, 6, էջ 35): Թեև շատ անգամ նա էմմայի մեջ տեսնում էր սիրահարության նշաններ, բայց և այնպես դարձյալ կասկածում էր այդ մասին (Ն-Դ, 2, էջ 346): Դիտում եմ Դորիսի անդնդախոր ձորերն ու երկնահաս գագաթները և զրառաշրջիկի պես զարմանում (Գ, 1979, 12, էջ 35): Բայց ոստիկանն իզուր էր տրանջում վերջին կետերի նկատմամբ (Մուր., ԵԺ, 3, էջ 459):

Զրպարտեցիր ինձ, կասկածեցիր ամենակեղտոտ հանցանքների մեջ (ՊԶ, ԱԵ, էջ 236):

Զի արդարացիում ապշել բայի լրացման ձևավորումը դեմ կապում, մի բան, որ շեղում է գրական լեզվի նորմայից, օրինաչափությունից: Այսպես՝ Ու ողջ բնությունն ապշեց մարդու դեմ (ՀՇ, Հատ., էջ 188):

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱԲ. երկ. — Ակսել Բակունց, Երկեր, Ե., 1955:

ԱԶ, ՆԵԺ — Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, մաս 1, Ե., 1955:

ԱԿ, Օտ. — Անտոն Կղնունի, Օտարականը, հ. 2, 1977:

Ա. ՍԵԿ. ՈՎՄ — Անահիտ Սեկոյան, Ոսկե վազերի մեջ, Ե., 1979:

Ա. ՍԵԿ. ՀՊ — Անահիտ Սեկոյան, Հյուսիսային պողոտա, Ե., 1981:

Առ. — Առողջապահություն (հանդես):

ԱՎ. — Ավանգարդ (լրագիր):

ԲԶ, ՍԶ — Բաղիշ Հովսեփյան, Սերմնացանները չվերադարձան, Ե., 1962:

ԳԹ — Գրական թերթ (լրագիր):

Դ. — Դարուն (ամսագիր):

ԴՍԹ — Դարեգին Սևունց, Թեհրան, գիրք 1, Ե., 1973:

ԴԴՎ — Դերենիկ Դեմիրճյան, Վարդանանք, Ե., 1954:

ԵԶ, ԵԺ — Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, 1922:

ԵԶ, ԸԵ — Եղիշե Չարենց, Ընտիր երկեր, Ե., 1954:

ԵԵ. — Երեկոյան երեան (լրագիր):

Իս., ԵԺ — ԱՎ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, հ. 1, 1973:

ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան, Երկեր (2 հատորով), 1958:

ՀԱ — Հայաստանի աշխատավորուհի (ամսագիր):

ՀՍ, ԵԺ — Համո Սահյան, Երկերի ժողովածու (երկու հատորով), Ե., 1976:

ՀՇ, ՔԶ — Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, Ե., 1958:

ՀՇ, Հատ. — Հովհաննես Շիրազ, Հատընտիր, Ե., 1949:

ՀԶ — Հայրենիքի ձայն (լրագիր):

Մուր., ԵԺ — Մուրացյան, Երկերի ժողովածու (5 հատորով), Ե., 1952:

ՆԶԶ — Նաիրի Զարյան, Հացավան, Ե., 1955:

Ն-Դ, ԵԺ — Նար-Դոս, Երկերի ժողովածու (3 հատորով), Ե., 1955:

ՊՍ — Պարույր Սակ, Երկերի ժողովածու (6 հատորով), Ե., 1972—1976:

ՊՍ — Մն — Պարույր Սևակ, Սայաթ-Նովա, Ե., 1969:

ՊԶ, ԱԵ — Պերճ Զեյթունցյան, Արշակ երկրորդ, Ե., 1977:

ՍԶ, ԵԺ — Ստեփան Զորյան, Երկերի ժողովածու, Ե., 1960:

ՍԱ — Սովետական արվեստ (ամսագիր):

ՍԳ — Սովետական գրականություն (ամսագիր):

ՍԽ, ՄՍ — Սերո Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, Ե., 1963:

ՍԿ, ՅԿ — Սիլվա Կապուտիկյան, Ցոթ կայարաններ, Ե., 1966:

ՍՀ — Սովետական Հայաստան (օրաթերթ):

ՎԱ, ՍԱ — Վախթանգ Անանյան, Սեանի ափին, Ե., 1961:

ՎԽ, ԳԼ — Վիգեն Խելումյան, Գիրք լինելիության, Ե., 1966:

Բ, ԵԺ — Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու (10 հատորով), Ե., 1956:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Փամանակակից գրական հայերենի լեզվական կառուցվածքի տարբեր մակարդակներում գործառում են զգալի քանակով տարբերակային ձևեր, որոնց քննությունն անհրաժեշտ է լեզվի նորմավորման ընթացքի դիտարկման, նոր ձևավորվող օրինաչափությունների բացահայտման և առհասարակ լեզվի զարգացման միտումների լուսաբանման ու գնահատման տեսակետից: Տարբերակներ կամ տարբերակային ձևեր տեղամիներ լեզվաբանական գրականության մեջ միանշանակ կիրառություն չունի. այն ըմբռնվում է և՛ լայն, և՛ նեղ իմաստներով: Ոմանք տարբերակները դիտում են որպես համանիշության դրսևորում, տարատեսակություն¹, ոմանք տարբերակներ են համարում իմաստով նույնական բաղմաձև միավորները² (ձևական տարբերակման չափն այս դեպքում շատ չի կարևորվում), իսկ ըստ ոմանց էլ տարբերակներն իմաստով բացարձակ նույնական, հնչյունական կազմով շատ քիչ տարբերվող զույգերը կամ շարքերն են³: Վերջին շրջանում տեղամիների նեղ իմաստով գործածությունը ավելի մեծ տարածում է ստանում: Տարբերակները լինում են շեշտային հնչյունական կամ արտասանական, հնչութային, բառակազ-

¹ А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, с. 30.

² О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Н. Г. Михайловская. Лексическая вариантность в списках древнерусских памятников; Е. С. Копорская. О некоторых факторах возникновения лексической вариантности в русском литературном языке XVIII—начала XIX в. В сб.: Литературная норма и вариантность. М., 1981.

³ Е. П. Шендельс. «Понятие грамматической синонимии» (Научные доклады высшей школы, ФН I, 1959, с. 80; Ф. П. Филин. О слове и вариантах слова. В кн.: Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963, с. 130—133; Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966; О. И. Москальская. Вариантность и дифференциация в лексике литературного немецкого языка. В кн.: Норма и социальная дифферен-

մական, քերականական⁴։ Ներկա աշխատանքում քննության են առնվում հայերենի գոյականի քերականական կարգերում գործող տարբերակները։

Հայերենի քերականական (և ոչ միայն քերականական) տարբերակները հայերենագիտության կողմից մենագրական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել։ Որպես կանոն տարբերակային ձևերի առկայության, գործառության ոլորտների ու ժամանակագրական սահմանների վերաբերյալ դիտողություններ արվել են այս կամ այն կարգի քննության կապակցությամբ⁵։

Հայերենի քերականական տարբերակների և նրանց նորմավորման հարցի քննությանը նվիրվել են մի շարք հոդվածներ⁶։

циация языка. М., 1969, с. 58; К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978, Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. М., 1980, с. 107.

4 Տարբերակների դասակարգման հարցում ևս լեզվաբանները միասնական կարծիքի չեն. տե՛ս В. В. Виноградов. О формах слова. «Известия ОЛЯ», т. 3, вып. 1, 1944, А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Проблема тождества слова). Труды Института языкознания АН СССР, т. 4, М., 1954, О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, Ф. Л. Филин. О слове и вариантах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963; Р. П. Рогожникова. Варианты слов в русском языке. М., 1966; В. А. Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.—Л., 1966; К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма; Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: грамматика и варианты.

5 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1955; Հ. Աճառյան, Կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, 1957; Գ. Բ. Զաճուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974; Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967; Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, 1974; Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, 1970; Ռ. Ա. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1971; Գ. Լ. Գաբիգինյան, Զևարանական կառուցվածքի փոփոխություններ, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», 1973; Ն. Ա. Պառնապյան, Զևարանական և բառաքերականական համանիշները ժամանակակից հայերենում, «Հայոց լեզվի կառուցվածքը», 1975; Ժամանակակից հայերենի արտասանական տարբերակները քննության են առնվել Բ. Ղարազուլյանի «Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը» (1974) մենագրության մեջ։ Ժամանակակից գրական հայերենի խոսակցական տարբերակի հիմնական զուգաձևությունները նշվել են Հ. Լ. Զաքարյանի «Հայերենի հասարակական տարբերակումները նրևանում» աշխատության մեջ. տե՛ս «Ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն», 1981։

6 Հ. Հաբուրյունյան, Բայական զուգաձևերի վիճակագրական պատկերը ժամանակակից հայերենում, ԲՆՀ, 1975, № 3; Ն. Ա. Պառնապյան, Զևարանական զուգաձևությունները ժամանակակից գրական հայերենում, «Տեղափոխարանության և խոսքի մշակույթի

Գոյականի տարրեր կարգերում գործող առանձին զուգահեռ ձևերի վերաբերյալ հայագիտության մեջ արտահայտված կարծիքների քննությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որտեղ նշվում են այդ զուգահեռները, այստեղ փորձենք ներկայացնել դրանց առաջացման ու փոփոխության պատճառներին տրվող գնահատումները:

Մ. Աբեղյանը մրցակցող ձևերի առկայությունը բացատրում է նախ անհատի լեզվում դրսևորվող փոփոխություններով: Վնոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են, նամանականդ, երբ սրանք էլ գտնվում են նույն լեզվական վիճակի մեջ: Նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա, — քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում, — միակերպ ընդունում է թե՛ հինը և թե՛ նորը և երկուսն էլ անխափր գործածում: Երբ նոր սերնդից բաղմամբիվ անհատների մեջ լեզվի զարգացումն այն ուղղությամբ է ընթացում, որ ավելի նոր ձևն են գործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բոլորովին մոռացության տրվելով: Այսպիսով, նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոխվում է: Բաղմամբիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի:

Մեր նոր լեզվի մեջ կապակցության ձևերի ու բառաձևերի տարբերությունները հնից՝ մեծ մասամբ այսպիսի անալոգիական նոր կազմություններով են առաջ եկած»:

Հ. Աճառյանը հայերենի հոլովման փոփոխության ընթացքը ներկայացնելու կապակցությամբ խոսում է և հոլովական տարբերակների առկայության ու դրանց դանդաղ հաղթահարման մասին: Վնոր շրջանում, այսինքն միջին հայերենից հետո, լեզուն ձգտում է մի ուղղության. հոլովումը վերածել միաձևության: Այստեղ սկսում են բոլոր բառերը

հարցեր», 1973: Խ. Ղառազույան, լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը, 129, 1980, № 7: Ա. Սարգսյան, Վերջին միավանկ բաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակի թվի զուգահեռը ժամանակակից հայերենում, 129, 1979, № 4: Ա. Սարգսյան, —Ում ածանցով բայանունների հոլովական զուգահեռը ժամանակակից հայերենում, 129, 1981, № 11: Լ. Հովսեփյան, Հ. Զաֆարյան, Գրական հայերենի նորմավորման պատմությունից, «Հայոց լեզու և գրականություն» (միջբուհական ժողովածու), պրակ 1—2, 1982: Հ. Զաֆարյան, լեզվապաշտպանության թուլատրելի սահմանների որոշման սկզբունքները, «Տեղեկատվության և խոսքի մշակույթի հարցեր», 2-րդ թողարկում (պատրաստվում է տպագրության) և այլն:

7 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 45—46:

հոլովել ի հոլովման համաձայն: Այս եղավ լեզվի ընթացքը: Բայց որովհետև ոչ մի բարեփոխություն չի կարող միանգամից և ընդհանուր տարածվել, ուստի հոլովական բարեփոխությունն էլ միջնադարից սկսելով մինչև այսօր էլ չի հասել իր վերջին վախճանին»⁸:

Գ. Զահուկյանը հոլովի կարգում տատանվող զուգաձևերի առկայությունը բացատրում է ձևական, իմաստային ու պատմական գործոններով: Գործոնների փոխազդեցությունը ըստ նրա կարող է հանգեցնել միտումների համընկնման (որի դեպքում դուրանում է հոլովման տիպի որոշումը) և չհամընկնելու ու խաչաձևման. վերջին դեպքում գործում են խաչաձևության դոմինանտության և խաչաձևման զուգաձևության օրենքները⁹: Խաչաձևման դոմինանտության օրենքի էությունն այն է, որ տարբեր օրենքների ու օրինաչափությունների խաչաձևման դեպքում գերակշռում է հոլովման հիմքերից մեկը: Որպես կանոն գերակշռում է այն տիպը, որն ավելի շատ օրենքներով է պայմանավորված. այդպիսին լինում է մեծ մասամբ ամենից ավելի գործուն և ամենից ավելի տարածված տիպը: Խաչաձևման զուգաձևության օրենքը խաչաձևման դոմինանտության օրենքի հակադրությունն է. այս դեպքում տարբեր օրինաչափությունների ու պատճառների խաչաձևումից առաջանում են միևնույն բառի տարբեր հոլովման ձևեր¹⁰: Այսպիսով, ըստ Գ. Զահուկյանի, զուգաձևերի առկայությունը հետևանք է տարբեր օրենքների ու միտումների փոխներթափանցումների:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի և լեզվի տարբերակների ու ոճերի քննության կապակցությամբ է. Աղայանը անդրադառնում է նաև բառային տարբերակներին, որոշակի հատկանիշների հիման վրա խմբավորում ու դասակարգում է դրանք և նշում դրանց տեղը համապատասխան համակարգերում¹¹: Հոլովական զուգաձևերի գոյությունը նա բացատրում է լեզվի համակարգում գործող օրինաչափություններով և տարբեր ոճերի առկայությամբ: Ըստ այդմ նա տարբերում է զուգաձևեր ըստ կառուցվածքի և զուգաձևեր ըստ ոճերի: Առաջին դեպքում բառերի՝ այս կամ այն ձևով հոլովումը պայմանավորվում է դրանց ձևական կամ իմաստային առանձնահատկություններով, երկրորդ դեպ-

8 Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 3, էջ 518:

9 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, էջ 195:

10 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, *Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը*, 1959, էջ 121:

11 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը*, 1967, էջ 24—28, 277—278, Գ. Բ. Զահուկյան, է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքիլյան, Վ. Ա. Փսայան, *Հայոց լեզու*, I մաս, Ա. պրակ, 1980, էջ 300—328:

քում՝ գրական լեզվի կանոնական ու ոչ կանոնական, հին կամ ավան-
դաբար պահպանված և կամ հոլովման արդի համակարգին համապա-
տասխանող այլ ձևերի համագոյակցությամբ¹²:

Ինչպես երևում է հարցի համառոտ պատմությունից, հայերենա-
գիտությունը տարբերակների նպատակադիր ու համակողմանի ուսում-
նասիրությամբ չի զբաղվել: Մեջբերվող և մի շարք այլ կարծիքներն,
ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտվել են քերականական տարբեր
կարգերի կամ բառապաշարի քննության կապակցությամբ: Հաճախ տար-
բերակները ներկայացվել են ծանոթագրությունների, հղումների ձևով,
քանի որ քերականագետների հիմնական նպատակը եղել է ընդհանրա-
կան, համակարգային երևույթների նկարագրությունը:

Տարբերականության հարցի նկատմամբ հայագիտության մեջ հե-
տաքրքրությունն աճել է վերջին մի քանի տասնամյակներում, երբ խոս-
քի մշակույթի զարգացման հետ կապված՝ առավել մեծ ուշադրություն
սկսեցին նվիրել գրական լեզվի նորմայի մշակման հարցերին: Դեռևս
լուծված չէ զուգահեռ ձևերի գիտական միասնական տերմինավորման
հարցը: Երևույթն անվանելու համար լեզվաբանական գրականության
մեջ որպես համանիշներ գործածվում են մի շարք բառեր ու տերմին-
ներ, ինչպես, օրինակ, զուգաձևեր, զուգաձևություններ, զուգահեռներ,
զուգահեռություններ, երկձևություն, բազմաձևություն, կրկնակ ձևեր,
տատանումներ, շեղումներ, նույնաձևներ, նամանիշներ, տարբերակնե-
ր և այլն: Վերջին տարիներին առավել տարածում են ստացել տարբերակ-
ներ, զուգաձևեր, զուգաձևություններ անվանումներ:

Նորմայի և տարբերական հարցերը ուսագիտության մեջ լայնո-
րեն սկսել են լուսաբանվել 1950-ական թվականներից սկսած: Դրանց
քննությանն են նվիրվել մի շարք թեմատիկ ժողովածուներ և բազմաթիվ
առանձին հոդվածներ¹³: Վերջին շրջանում լույս են տեսել և մենագրու-
թյուններ, որոնցում քննվել են տարբերական և լեզվական նորմայի
փոխհարաբերության հարցերը¹⁴: Սակայն այդ հարցերը դեռևս պատ-

12 է. Բ. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 277—278:

13 Вопросы культуры речи, вып. I—VIII (1955—1967), Русский язык и советское общество, М., 1968; Норма и социальная дифференциация языка, М., 1969; Актуальные проблемы культуры речи, М., 1970; Синонимы русского языка и их особенности, М., 1972; Русский язык по данным массового обследования, М., 1974; Ономастика и норма, М., 1976; Литературная норма и просторечие, М., 1977; Грамматика и норма, М., 1977; Языковая норма и статистика, М., 1977; Литературная норма и вариантность, М., 1981.

14 К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма; Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты; Л. И. Скаворцов. Теоретические основы культуры речи. М., 1980.

կանում են գործնականում քիչ ուսումնասիրված հարցերի թվին: Վիճելի է մնում դեռևս այն հարցը, թե տարբերակման քննությունը լեզվի գիտական նկարագրության որ համակարգում պետք է լինի, թեև, հետըզհետե ավելի որոշակիորեն, նորման ու տարբերակումը դառնում են խոսքի մշակույթի տեսության հիմնական հասկացությունները: Ընդհանուր առմամբ վիճելի է և այն, թե լեզվական միավորների հասարակական գործառույթյան մեջ տարբերակային ձևերի առկայությունն օգտակար է, թե՛ վնասակար: Ն. Ն. Սեմենյուկն, օրինակ, տարբերակային ձևերին ընդհանուր առմամբ դրական գնահատում է տալիս, իսկ Ե. Պ. Շենդելսը՝ բացասական, գտնելով, որ տարբերակների առկայությունը հետևանք է նորմայի անբավարար մշակվածության¹⁵: Ընդհանուր առմամբ բացասական գնահատում է տալիս և Կ. Ս. Գորբաչևիչը¹⁶, թեև նա միաժամանակ նշում է, որ «հավելուրդային ձևերը լեզվական համակարգի տարրերի վերականգնուման անհրաժեշտ փուլն են կազմում և կարծեք հաշտեցնում իրար լեզվի նորացման մշտական ձգտումն ու յուրաքանչյուր նորի, անսովորի նկատմամբ լեզվի ունեցած պաշտպանական ռեակցիան»¹⁷:

1960 թ. գրած մի հոդվածում¹⁸ Օ. Ս. Ախմանովան, Յու. Ա. Բելչիկովը և Վ. Վ. Վեսելտսկին առաջ քաշեցին տարբերակները հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձնելու և լեզվաբանության մեջ առանձին գիտակարգ ստեղծելու գաղափարը: Նրանց կողմից այդ գիտակարգին տրվեց օրթոլոգիա (ուսմունք ուղիղ խոսքի մասին) անվանումը: Օրթոլոգիայի նպատակը պիտի լիներ լեզվի բոլոր մակարդակներում հանդես եկող տարբերակների ուսումնասիրությունը: Տարբերակումը պիտի լիներ օրթոլոգիայի հիմնական կարգը: Այդ կարգը պետք է արտացոլեր լեզվում հին և նոր որակ ներկայացնող գործառնապես նման տարրերի համատեղ գոյակցությունը, տարբեր զուգահեռ ձևերի տարածման գործընթացները: Օրթոլոգիայի վերջնական նպատակը պիտի լիներ լեզվի զարգացման տվյալ փուլում տարբերակների գործառույթյան ու հարաբերակցության ճիշտ գնահատումը: Թեև օրթոլոգիական հայեցակետը զարգացում չապրեց¹⁹, այնուամենայնիվ ունեցավ այն դրական դերը,

¹⁵ См. Н. Н. Семенюк, Некоторые вопросы изучения вариантности. ВЯ, 1965, № 1, с. 55; Е. П. Шендельс, Понятие грамматической синонимии. «Научные доклады высшей школы». ФН, I, 1959, с. 80.

¹⁶ К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма, с. 19.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁸ О. С. Ахманова, Ю. А. Бельчиков, В. В. Веселитский. К вопросу о «правильности» речи. ВЯ, 1960, № 2.

¹⁹ Ն. Ն. Սեմենյուկը գտնում է, որ այդ գիտակարգի ստեղծումն ավելորդ է, քանի որ նորման ու տարբերակումը լեզվաբանական մասնավոր հասկացություններ են. տե՛ս

որ խոսքի մշակույթի տեսության մեջ առաջին պլան մղեց տարբերակման ու նորմայի ուսումնասիրության հարցը:

Ժամանակակից գրական լեզուների մեծ մասի (այդ թվում և հայերենի) նորման բնութագրվում է տարբերակային ձևերի առկայությամբ: Նորմայի յուրահատկությունները հաճախ որոշվում են տարբերակայնության տարածման շափերով, որը և հիմք է դառնում լեզվի զարգացման առանձին շրջանների բաժանման համար: Այդ իսկ պատճառով էլ նորմայի և տարբերակման (հաճախ դրանք գործածվում են միասնաբար՝ նորմայի տարբերակում) հարցերը հաճախ իրարից անկախ չեն քննվում: Ն. Սեմենյուկը նորմայի և տարբերակման միջև երկակի կախում է տեսնում: Եթե տարբերակման բնույթը՝ զուգակցված մի շարք հատկանիշներով, որոշում է գրական լեզվի նորմայի յուրահատկությունները, ապա, մյուս կողմից, հենց նորման է սահմանում թույլատրելի տարբերակների տիպերն ու քանակը և կարգավորում նրանց կիրառությունը²⁰:

Ռուսերենի բառի տարբերակայնության և լեզվական նորմայի հարցերի հանգամանալից քննությանն է նվիրված Կ. Ս. Գորբաչևիչի մենագրությունը²¹: Աշխատության առաջին երկու գլուխներում առաջ են քաշվում ու մեկնաբանվում բառի տարբերակայնության ու «լեզվական նորմա» հասկացության հետ կապվող տեսական բնույթի մի շարք հարցեր, մյուս գլուխներում համապատասխան խմբավորումներով ներկայացվում են ռուսերենի բառի շեշտային, հնչութային ու ձևաբանական տարբերակները: Մենագրության մեջ հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացվում է տարբերակայնության ներքին պատճառների ուսումնասիրության վրա: Գորբաչևիչը, հերքելով բոլոր այն կարծիքները, թե տարբերակները լեզվում առաջանում են հասարակության տարիքային ու մասնագիտական տարբերություններից, գրական լեզվի ռճերի ճյուղավորված համակարգից ու գործառական բաղմամբությունից կամ գեղարվեստական խոսքի առանձին ժանրերի պահանջներից, գտնում է, որ դրանք միայն պահպանում են տարբերակները, դառնում մի տեսակ սնուցիչ միջավայր նրանց համար, երբեմն էլ որոշում են տարբերակների գործածման յուրահատկությունները: Տարբերակների առաջացման իրական պատճառները ըստ նրա այլ են. դրանք նա պայմանականորեն բաժանում է երկու խմբի՝ արտաքին և ներքին (ներհամակարգային): Արտաքին պատճառների թվին դասում է տերիտորիալ բարբառների ազդեցությունը, լեզվական շփում:

Н. Н. Семенюк. Некоторые вопросы изучения вариантности. ВЯ, 1965, № 1;
տե՛ս նաև՝ Ю. М. Скребнев. К вопросу об «ортологии». ВЯ, 1961, № 1.

²⁰ Н. И. Семенюк, նշված հոդվածը, էջ 55:

²¹ К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма.

ները և այլն: Ներքին հիմնական պատճառներից է համարում համաբանության գործոնի ազդեցությունը, ձևի և բովանդակության անհամարժեքությունը, լեզվական համակարգի կառուցվածքային հնարավորությունների բազմազանությունը, տնտեսման միտումը, արտասանական դյուրության հասնելու ձգտումը և այլն և այլն²²: Կարևոր է նրա և այն հետևությունը, որ ներքին պատճառներն ստեղծում են տարբերակայնության ուժեղ գոտիներ, որոնց մեջ մտնող տարբերակային շարքերի անդամներն ունեն հարաբերականորեն կանոնավոր վերարտադրելիություն: Մինչդեռ արտաքին պատճառներն ստեղծում են տարբերակայնության թույլ գոտիներ, որտեղ նոր, գործող տարբերակները հակադրվում են հնացածներին կամ կանոնականները՝ ոչ կանոնականներին²³: Բառի տարբերակմանը նա տալիս է հետևյալ սահմանումը. «Բառի տարբերակները միևնույն բառի կանոնավորապես վերարտադրվող այն կերպափոխություններն են, որոնք պահպանում են ձևաբանական-բառակազմական կառուցվածքի, բառային ու քերականական իմաստների նույնությունը, և որոնք տարբերվում են կամ հնչյունական կողմով (հնչյունների արտաբերումով, հնչյութային կազմով, շեշտի տեղով կամ այդ բոլոր հատկանիշների համադրումներով), կամ ձևակազմական մասնիկներով (վերջածանցներ, թեքություններ)»²⁴:

Գորբաչևիչը բառի տարբերակ տերմինի նեղ ըմբռնման կողմնակից է: Ըստ նրա բառի տարբերակային ձևերում համընկնում են և՛ բառական, և՛ քերականական իմաստները:

Ռուսերենի ձևաբանական տարբերակները Գորբաչևիչը բաժանում է երեք խմբի՝ սեռային, ձևահնչյութաբանական ու վերջածանցային և ձևակազմական: Վերջինիս մեջ նա դասում է գոյականի հոլովի ու թվի, բայական առանձին կարգերի զուգաձևերը: Բառի ձևաբանական տարբերակներում նույնական են բառիմաստը, հնչյունական կազմի հիմնական մասը, քերականական իմաստը²⁵:

Կ. Գորբաչևիչը ձևաբանական տարբերակման առաջացման հիմնական պատճառ է համարում լեզվի հին կառուցվածքից ժառանգված հարացուցային տարբերությունների խաչաձևումը և համաբանության գործոնի ազդեցությունը: Ձևաբանական տարբերակների պահպանման գործում ըստ նրա դեր ունեն և հանրալեզվաբանական գործոնները (ժամանակակից հասարակության կուլտուրական մակարդակի և սոցիալական:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23—24:

23 Նույն տեղում, էջ 24—25:

24 Նույն տեղում, էջ 17:

25 Նույն տեղում, էջ 138:

կազմի փոփոխությունը, սոցիալ-մասնագիտական տարբեր խմբերի կողմից մրցակցող տարբեր ձևերի ընտրությունը, գրային ավանդույթի դերի մեծացումը և այլն): Զևաբանական տարբերակների երկարատև գոյությունը ըստ Գորբաչևիչի նպաստում են մի շարք հանգամանքներ. դրանցից են՝ ձևաբանական կազմի դանդաղ փոփոխությունը, հասարակական ազդեցություններին նրա թույլ ենթարկվածությունը, ներլեզվական հակադիր ուժերի առկայությունը, հասարակական գնահատման անհամընկնելիությունը, նորմայի դանդաղ կայունացումը և այլն²⁶,

Մեծ է նաև Լ. Կ. Գրաուդինայի ներդրումը ուսանողների քերականական տարբերակների ուսումնասիրության գործում: Նրա մենագրության մեջ²⁷ լուսաբանվում են ուսանողների նորմավորման հարցերը, քննության են առնվում նորմայի սահմաններում գործող ձևաբանական տարբերակները: Գրաուդինան քերականական տարբերակների բնութագրական հիմնական հատկանիշը համարում է նախ և առաջ քերականական գործառույթի նույնությունը, որը առաջնալուծ քերականական իմաստների զուգորդային նմանությունից, հանգեցնում է քերականական տարբերությունների դիրքային չեզոքացման²⁸: Ի տարբերություն Օ. Ս. Ախմանովայի, Կ. Ս. Գորբաչևիչի և մյուսների²⁹, որոնք բառի տարբերակ հասկացության մեջ միավորում են և՛ բառային, և՛ քերականական տարբերակները, Գրաուդինան դնում է դրանց սահմանադատման հարցը, նկատել տալով, որ հազարավոր բառեր ուղիղ ձևում տարբերակներ չունեն, և, հետևաբար, դրանց նկատմամբ կիրառելի չէ բառի տարբերակ հասկացությունը (համա՝ тракторы-трактора, в цехе-в цеху): Նա առանձնացնում է բառի տարբերակ և ձևի տարբերակ հասկացությունները. վերջինիս տակ դնում է միայն քերականական տարբերակները: Գրաուդինան քերականական տարբերակները բաժանում է երեք խմբի՝ շարահյուսական, բառափոխական և բառակազմական: Բառակազմական տարբերակները նա մտցնում է քերականականի և ոչ բառայինի մեջ՝ նկատել առնելով այն, որ բառակազմությունը զբաղվում է բառաձևերի ձևաբանությամբ, թեև ավելացնում է, որ ավելի շուտ դրանք գտնվում են բառայինի ու քերականականի սահմանագծում³⁰: Այսպիսով, Գրաուդինան քերականական տարբերակման սահմաններն ավելի է ընդարձակում: Ըստ նրա ձևի տարբերակ և բառի տարբերակ հասկացություն-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 138:

²⁷ Л. К. Граудина. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. М., 1980.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 102:

²⁹ См. О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма.

³⁰ Л. К. Граудина, *Եզված աշխ.*, էջ 110:

ներն իրար հարաբերակցում են այնպես, ինչպես ընդհանուրը և մասնավորը: Գրառուդինան ընդունում է քերականական տարբերակների որոշման հետևյալ չափանիշները.

1. Քերականական են այն տարբերակները, որոնք ունեն քերականական ձևերի համակարգային բնույթի տատանումներ: Այդ պահանջը բավարար է, եթե առկա է ոչ պակաս քան երկու տարբերակ:

2. Տարբերակային ձևերի առկայության ապացուցման գործնական լավագույն միջոցը մի տարբերակը մյուսով փոխարինելու հնարավորությունն է:

3. Տարբերակների էական կողմերից մեկը քերականական իմաստների գործառական համարժեքությունն է: Նշվում է սակայն, որ այդ իմաստներում բացարձակ հավասարարժեքություն չկա: Նույնություն հաստատվում է այն համատեքստի սահմաններում, որտեղ հնարավոր է տարբերակների փոխարինելիությունը:

Ըստ իմաստների նույնության բնույթի, նա ընդունում է 2 կարգի հակադիր տարբերակներ: Առաջին տիպի դեպքում տարբերակայնությունը դրսևորվում է քերականական ձևի հիմնական իմաստի մեջ (նկատի ունի, օրինակ, հոլովական զուգաձևերը). նման դեպքերում համատեքստի ընդարձակումը պարտադիր պլայման չէ: Մյուս տիպի դեպքում տարբերակայնությունը դրսևորվում է ոչ առաջնային իմաստներում: Նման դեպքերում առանց համատեքստի տարբերակային ձևերի նույնությունն ապացուցելն անհնար է: Առաջին տիպի տարբերակները կոչվում են դենոտատիվ կամ համակարգային, երկրորդ տիպի տարբերակները՝ կոնոտատիվ կամ համատեքստային³¹:

4. Համեմատվող քերականական կառույցները պետք է լինեն համասեռ: Սա նշանակում է, որ պետք է համադրվեն նույնատիպ կաղմություններ (նույն բառի ձևեր են): Այսպիսով, ըստ Գրառուդինայի, քերականական տարբերակները գործառական նույնական քերականական այն միավորներն են, որոնք տարբերվում են քերականական ձևի կանոնավոր անհամընկնելիությամբ³²: Մենագրության մեջ լայնորեն օգտագործվել են «Տարբերակների հաճախականական-ոճաբանական բառարանի փորձի»³³ տվյալները, որոնք հնարավորություն են տվել հեղինակին գնահատելու ոչ միայն տարբերակային ձևերի տեսակարար կշիռը քերականության մեջ, այլև դասակարգելու այդ տարբերակներն իրենց

³¹ Նույն տեղում, էջ 117:

³² Նույն տեղում, էջ 120:

³³ Л. К. Граудина, В. А. Ицкович, Л. П. Катлинская. Грамматическая правильность русской речи: Опыт частотно-стилистического словаря вариантов. М., 1976.

քերականական, ժամանակագրական և քանակական բնութագրերի ընդհանրության մեջ:

Ռուսերենի խոսքի մշակույթի բնագավառում վերջին տասնամյակներում ըննության են ենթարկվել նորմայի տարբերակման, գրական նորմաների կազմավորման ու զարգացման, դրանց գործառութային արտաբերականական ու լեզվաբանական գործոնների հարաբերակցության, նորմայի, որպես օբյեկտիվ-պատմական երևույթի և կոդիֆիկացիայի (կանոնարկման), որպես նորմավորական գործոնեություն, սահմանադրաման, լեզվի կառուցվածքի ու նորմաների հարաբերակցության, նորմայի դինամիկ տեսության հարցերը³⁴: Այդ հարցերի տեսական մեկնաբանությունն է նվիրված Լ. Ի. Սկվորցովի «Խոսքի մշակույթի տեսության հիմունքները» աշխատությունը:

Գրական լեզվի ուսումնասիրության, նրա նորմաների հաստատման և տարբերակային ձևերի գնահատության գործում մեծ ներդրում ունեն Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները: Նրանք միանգամայն նոր մոտեցում են ցուցաբերել գրական լեզու հասկացության էության, նորմայի և կոդիֆիկացիայի տեսության, գրական լեզվի ոճական տարբերակների և խոսքի մշակույթի տեսության հարցերի նկատմամբ: Նշված և դրանց առնչվող հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են գրել Բ. Հավրանեկը, Վ. Մատեղիուսը, Ի. Կորժինեկը, Ա. Նդլիկան, Բ. Տրնկան, Ի. Վահեկը և ուրիշներ:

Գրական լեզվին տրվող չին լեզվաբանների գնահատությունը Ա. Նդլիկան բաժանում է երեք շրջանի³⁵: Առաջին շրջանում (մինչև 1932 թ.) նույնացվում էին գրական լեզու և գրքային լեզու հասկացությունները: Գրական լեզվի հիմնական հատկանիշը համարվում էր լեզվական միջոցների և նորմայի պահպանողականությունը: Գրական լեզվին, որպես արհեստականի, հակադրվում էր ժողովրդական լեզուն: Վ. Մատեղիուսը հետագայում առաջինն է ընդունում գրական լեզվի առաձգական կամ ճկուն (էլաստիկ) կայունության գաղափարը:

Նրկորդ շրջանում մեծ ուղադրություն են սկսում դարձնել գործառական հայեցակետին: Նոր տեսությունը գրական լեզուն դիտում է որպես բազմագործառութային (պոլիֆունկցիոնալ) կազմավորում, որն իբրև այդպիսին տարբերվում է ժողովրդական միագործառութային (мо-нофункциональный) լեզվից: Այս շրջանում գրական լեզվի նորմայի

³⁴ Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970; К. С. Горбачевич. Изменение норм русского литературного языка. Л., 1971; Л. И. Скворцов, Теоретические основы культуры речи. М., 1980 և այլն:

³⁵ А. Едличка. О пражской теории литературного языка. «Пражский лингвистический кружок», М., 1967, с. 545—556.

հիմքը համարվում է ավանդականությունը, բայց հաշվի են առնվում այն տարրերը, որոնք տարժամանակյա կտրվածքի տեսակետից նոր են, համաժամանակյա կտրվածքում՝ կենդանի, իսկ լեզվի հետագա զարգացման տեսակետից՝ առաջնահերթ, կարևոր: Հատկապես արդիական է համարվում լեզվի պատմական զարգացմամբ պայմանավորված՝ տարբերակայնության պրոբլեմը: Ուշագրություն է նվիրվում ուղղախոսական նորմաներին, լեզվի տերիտորիալ տարբերակումներին:

Երրորդ շրջանում առավել հրատապ է համարվում տերիտորիալ տարբերակների ուսումնասիրությունը: Քանի որ կոդիֆիկացիան (կանոնարկում) իր բնույթով ստատիկ է, իսկ նորման՝ դինամիկ, պատմականորեն պայմանավորված տարբերակները մտցվում էին նորմայի մեջ՝ վերոհիշյալ հակասությունը վերացնելու և նորմայի ներքին դինամիկությունն արտահայտելու համար: Նորման զարգանում է տարբերակների շնորհիվ: Տարբերակները որպես կանոն լեզվի մի որակից մյուսին անցման ձևերն են, միաժամանակ և ծառայում են ոճական նպատակների բավարարմանը: Գրական նորմային պատկանող տարբերակները սահմանազատվում են ոչ գրական տարբերակներից, տրվում է դրանց զնահատումը: Գրական լեզվի նորման աչքի է ընկնում միասնականությունից: Մինչդեռ առօրյա-խոսակցական լեզվի նորմային բնորոշ են լեզվամիջոցների տերիտորիալ և հասարակական տարբերակումները:

Լեզվի մշակույթի ընդհանուր սկզբունքներում Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները դնում էին գրական լեզվի գիտակցական մշակման հարցերը, որոնք պետք է իրագործվեին երեք ճանապարհով՝ 1) տեսական լեզվաբանական աշխատանքներով, 2) դպրոցում լեզվի ուսուցմամբ, 3) գրողի աշխատանքով, գրական գործունեությունից: Լեզվաբանական տեսությունը ըստ նրանց պետք է նպաստի նաև գրական լեզվի քերականական կառուցվածքի կայունացմանը: Կանոնարկում կատարելիս պետք է հիշել, որ գրական լեզվի զարգացումն ու փոփոխությունն անխուսափելի իրողություն են և չպետք է ձևաբանական ամեն կարգի հնաբանություններ բերել որպես միակ գրական ճիշտ ձևեր և դրանով ավելի խորացնել գրական ու խոսակցական լեզուների տարբերությունը:

Վ. Մատեզիուսն իր «Գրական լեզվի կայունացման անհրաժեշտության մասին» հոդվածում քննադատում է այն լեզվաբաններին, որոնք փորձում են անտեսել գրական լեզվում մրցակցող, համագոյակից տարբերակների առկայությունը և հանդես են գալիս լեզվի պատմական մաքրության պաշտպանի դերում: Լեզուն զարգանում է փոփոխությունների միջոցով, իսկ այդ փոփոխությունները լեզվում գործող նորմաների տեսակետից սկզբնապես սխալ են համարվում: Եթե դրանց նկատմամբ կի-

րառվի պատմական մաթրություն չափանիշը, դրանք առհասարակ քննադատության չեն դիմանալ: Մատեղիուսը նշում է, որ լեզվական նորույթը ժամանակին պետք է ձեռք բերի նորմայի նշանակություն: Շատ արագ և կամ երկար ու համառ դիմադրությունից հետո դրա ընդունումը կարող է կործանիչ ազդեցություն ունենալ գրական նորմայի անհրաժեշտ կայունացման վրա: Սակայն չպետք է կարծել, թե ամեն տեսակի կամայականություն ու ազատություն թույլատրելի է լեզվում: Յուրաքանչյուր մշակույթ ունի կանոնների որոշակի ստորակարգություն և յուրաքանչյուր զարգացած լեզու կառուցվում է այդ կանոնների պահպանման սկզբունքով: Ստորակարգության այդ սկզբունքը ըստ Մատեղիուսի «համակարգի ողջ միասնության ճկուն, առաձգական կայունության մեջ է»³⁶: Նոր գրական չխերհերի նորմաների կայունացման հիմքում նա դնում է վերջին 50 տարում չխսական գրականության մեջ պատմականորեն ստեղծված նյութը:

Բ. Հավրանեկն իր «Գրական լեզվի խնդիրները և նրա մշակույթը» ընդարձակ հոդվածում քննում է գրական լեզվի մշակման, նորմայի կազմավորման, գրական լեզվի գործառական տարբերակումների հարցերը: Գրական լեզվի նորման ի տարբերություն ժողովրդականի, առավել պարտադրական է ու գիտակցական, իսկ նրա կայունության պահանջը՝ առավել վճռական: Գրական լեզվի նորման երբեք վերջնական չի լինում: Գրական լեզվի նորման ունի գործառական ու ոճական տարբերակումներ: Հավրանեկը դեմ է գրական լեզվի կայունացման ու լիակատար միասնության Մատեղիուսի պահանջին. ըստ նրա դա կարող է հանգեցնել գրական լեզվի համահարթման, որի հետևանքով գրական լեզվից դուրս կմղվեն բոլոր տատանվող զուգաձևերը, բառային ու քերականական համանիշները: Լեզուն այդ դեպքում կարող է զրկվել գործառական ու ոճական տարբերությունների իր բոլոր միջոցներից³⁷: Մյուս կողմից էլ Հավրանեկը դնում է գրական լեզվի ինտելիկտուալացման ու նորարարացման հարցը: Դա լեզվի զարգացման այն աստիճանն է, երբ ասույթը դառնում է առավել ճշգրիտ ու որոշակի, ընդունակ է լինում արտահայտելու մտքերի ողջ բարդությունն ու փոխադարձ կապը³⁸:

Հայերենի գոյականական զուգաձևություններն ուսումնասիրելիս աշխատել ենք հաշվի առնել խոսքի մշակույթի բնագավառում հաջող լուծում ստացած, ընդունելի դրույթները (նորմայի դինամիկ տեսություն, նորմայի և կոդիֆիկացիայի հարաբերակցություն, հավասարաբեռ և

36 «Пражский лингвистический кружок», с. 381.

37 Նույն տեղում, էջ 346:

38 Նույն տեղում, էջ 350:

ոճական նշույթավորում ունեցող տարբերակների գնահատում, բառարան-ներում նորմաների մշակման արտացոլում և այլն):

Մեր աշխատանքում ևս տարբերակ տերմինը գործածվում է նեղ իմաստով: Մասամբ կրկնաբանությունից խուսափելու, մասամբ էլ մշակված տերմինագործածություն չունենալու հետևանքով տարբերակներ կամ տարբերակային ձևեր, զուգաձևեր կամ զուգաձևություններ անվանումները գործածում ենք որպես նույնանիշներ:

Ձևաբանական տարբերակներ համարում ենք նույն բառի այն ձևերը, որոնք ունեն ձևով տարբեր (երբեմն ձևական տարբերակման չափը նույնպես փոքր է), իմաստով ու գործառությամբ նույնական քերականական ձևություններ (հմմտ.՝ զգացման||զգացումի, սյան||սյունի, արյամբ||արյունով, փոստանիշեր||փոստանիշներ, ստորակետեր||ստորակետներ, տեղներդ||տեղերդ և այլն: Սահմանման մեջ նշվող գործառության նույնականությունը ընդունում ենք որոշ պայմանականությամբ, քանի որ բացարձակ հավասարաթեք կամ նույնաթեք տարբերակները փոքր թիվ են կազմում: Աշխատանքում նշվել են և մի քանի այնպիսի հնչյունական տարբերակներ, որոնք իրենց դրսևորումը գտնում են այս կամ այն քերականական կարգում (հմմտ.՝ հարս(ն)-հարսներ||հարսեր, ծունկ(ն)-ծնկներ||ծնկեր, մութ(ն)-մթնում||մթում և այլն):

Աշխատանքում քննության են առնվում ժամանակակից գրական հայերենի ներկա փուլի գրավոր տարբերակի գոյականական զուգաձևությունները³⁹: «Գրավոր տեքստերը հնարավորություն են տալիս հետևելու արտահայտության ձևերի փոփոխություններին և տրամադրում են քնական ու անհրաժեշտ համատեքստեր տարբերակային զույգերի գործառական-ոճական, համադրական, դիրքային և այլ վերլուծություններ կատարելու համար»⁴⁰: Հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացրել ենք գրական լեզվի նորմայի շրջանակներում գործող զուգաձևերի վրա: Փորձել ենք քննել տարբերակման մասնավոր որոշ դեպքեր ևս և լուսաբանել դրանց առաջացման պատճառները (եզակու, կիրակվա, դարվա և այլն):

Աշխատության հիմնական մեթոդը նկարագրականն է, որը ենթադրում է տարբերակների համաժամանակյա վերլուծություն: Լեզվական համակարգի որևէ կողմի համաժամանակյա կտրվածքում համատեղում

³⁹ Առկայացման կարգի զուգահեռ ձևերը դրսևորվում են շարահյուսական մակարդակում և մեր քննության նպատակից դուրս են: Չեն քննվում նաև բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովաձևերի որոշիչ հոլով կիրառությունները որպես հնացած և ժամանակակից գրական նորմայից շեղվող ձևեր:

⁴⁰ К. С. Горбачевич. Вариантность слова и языковая норма, с. 6.

են անցյալի ու ներկայի տարրերը (հին և գործող նորմաներ) և ուրվագծվում է զարգացման հեռանկար ենթադրող տարրը (նոր նորմա): Համաժամանակյա նկարագրությունը չի բացահայտում նաև տարբերակային ձևերի պատմական վերլուծությունը, որը հնարավորություն է տալիս տեսնելու գրական նորմաների պատմականորեն պայմանավորվող փոփոխությունները լեզվի զարգացման հաջորդական փուլերում կամ միևնույն փուլի տարբեր հատվածներում: Փաստական նյութը բերվում է գործառական տարբեր ոճերից, հիմնականում գեղարվեստական գրականության լեզվից, որտեղ համադրվում ու խտացվում են տարբեր ոճերի լեզվատարրեր: Քերականական նորմաների փոփոխությունը ցույց տալու նպատակով հաճախ դիմել ենք և այն գրողների լեզվին, որոնք գործել են «հին և նորի սահմանագծում»՝ XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին տասնամյակներում: Անշուշտ, այստեղ նկատի է առնվել և այն հանգամանքը, որ քերականական տարբերակները սոցիալական ազդեցություններին անմիջականորեն չեն ենթարկվում և փոփոխվում են պատմական երկարատև ժամանակի ընթացքում: Տարբերակների իմաստային կամ ոճական յուրահատկությունները ցույց տալու համար բերվում է համատեքստի համապատասխան հատվածը. նրանք տարբերակները հավասարազոր են կամ ունեն ոչ էական ոճական յուրահատկություններ, մեծ մասամբ նշվում են միայն բառաձևերը (դենոտատիվ կամ համակարգային տարբերակներ):

Որպես տարբերակների գնահատման օժանդակ ու լրացուցիչ սկզբունք օգտագործել ենք և մեր կողմից արված վիճակագրական քննության տվյալները: Լեզվավիճակագրությունը վիճակագրական միջոցներն օգտագործում է քանակական բնութագրերի ուսումնասիրության և խոսքում ու տեքստերում լեզվական երևույթների բաշխումը ցուցադրելու նպատակով: Ընդ որում մասի ուսումնասիրության հիման վրա եղրակացություն է արվում ամբողջի վերաբերյալ⁴¹:

Հոլովական մի շարք զուգաձևեր աշխատանքում քննվում ու վիճակագրորեն ներկայացվում են առաջին անգամ: Ցույց են տրվում այդ զուգաձևերի գործառության ոլորտները, տարածման չափերն ու պատճառները, նրանց զարգացման ու փոփոխության գործընթացները:

Զուգաձևերի վիճակագրական քննությունը հնարավորություն է տալիս հանգելու օբյեկտիվ եզրակացությունների, խուսափելու սուբյեկտիվ գնահատումներից կամ կանխատեսումներից և, որ ավելի կարևոր է, տալիս է մի շարք վիճելի հարցերի վերջնական պատասխանը: «Զուգաձևերի առկայությունը լեզվում առաջ է բերում նորմավորման, զուգաձևերի համապատասխան գեահատության անհրաժեշտություն, և այդ

⁴¹ См. В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с. 246.

նպատակով կատարված հատուկ, նպատակադիր ուսումնասիրությունները լեզվի մշակույթի համար ունեն առաջնահերթ նշանակություն: Ցավոք, տարբերակային կամ զուգահեռ ձևերի հետ կապված խոսքի կուլտուրայի խնդիրները մեզ մոտ դեռևս չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության⁴²: Ներկա ուսումնասիրությունը ինչ-որ չափով լրացնում է նշված այդ բացը:

Աշխատանքում արվել է և գոյականի հոլովման տիպերի վիճակագրական քննություն, որը հնարավորություն է տվել մեզ նախ հայերենի ամբողջ բառամթերքից առանձնացնելու գոյականական բառապաշարը, ապա դասակարգելու այն ըստ հոլովումների քանակական բնութագրերի և ձևական ու իմաստային որոշակի հատկանիշների հիման վրա ներկայացնելու հոլովման յուրահատկություններ ունեցող խմբերը (ի-ով վերջացող, սակայն ի հոլովման պատկանող բառեր, հոլովական տատանումներ ունեցող բառեր, բարդության մեջ վերաիմաստավորվող և ի հոլովման անցնող բառեր և այլն): Այդ բառացանկերը և վիճակագրական տվյալները կարող են օգտակար լինել գոյականի հոլովման հարցերն ուսումնասիրողների համար և օգտագործվել մասնագիտական գրականության մեջ:

Աշխատանքում առաջին անգամ են քննվում նաև միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխանուն ածականների, փոխառյալ բարդությունների, ստացական հոգնակիի զուգաձևերը, նշվում դրանց առաջացման պատճառներն ու զարգացման միտումները:

ՁՈՒԳԱՁԵՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՈՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

ԸՄԻՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գոյականի քերականական կարգերում գործառող տարբերակային ձևվերից ամենից ավելի գործունեն ու տարածվածը հոլովական զուգաձևերն են: Որպես լեզվի կառուցվածքային հնարավորություններով պայմանավորվող ձևեր, դրանք պահպանվել են պատմական առավել երկարատև ժամանակի ընթացքում: Հոլովական զուգաձևերը ժամանակակից գրական հայերենին անցել են լեզվի զարգացման նախորդ փուլից՝ կրելով տարբեր կարգի փոփոխություններ: Որոշ զուգահեռ ձևեր պահպանվել են իբրև հնաբանություն (հմմտ.՝ մահու, դարու, հուսո, լուսո, թաքստյան, ժողովրդյան և այլն): մի շարք զուգաձևեր տեղի են տվել ավանդական հոլովումների առջև (հմմտ.՝ օդիի, լոբիի, մարդի, վստահությունով):

⁴² Խ. Լաւրազույան, Լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1980, № 7, էջ 38:

դրանց գործածությունը լեզվին տալիս է խոսակցական ոճի երանգավորում։ մի շարք զուգաձևերի գործառութային շրջանակներն ընդարձակվել են (—ում ածանցումը բայանունների ի-ով ձևեր, երբեմնի և հիմքատարրով միավանկ բառերի ի-ով ձևեր և այլն)։ Որոշ զուգահեռ ձևեր գործառական տեսակետից գրեթե նույն արժեքն են ստացել (անկողնու|| անկողնի, աստծու|| աստծո)։

Հոլովման տատանումները դրսևորվում են առավելապես գոյականի եզակի թվում։ Եզակիի հոլովման բազմազանությունը հատուկ է սեռական-տրական հոլովաձևին, որով և որոշվում է գոյականի հոլովման բնույթը։ Այս հոլովաձևի եզակիի թեքությունների թիվը ժամանակակից գրական հայերենում հասնում է տասնչորսի¹։ Այդ թեքություններն են՝ ի, ու, աճ, ո, ա, յաճ, ոչ, վա, վաճ, այ/ո, (ը)/ե, ի/ու, ու/ա, ու/վա։ Ո, ա, վաճ, ու/վա թեքություններից յուրաքանչյուրը գործառում է մեկ կամ մի քանի՝ դրանցով բարդված բառերում՝ սիրո, աղջկա, մահվան, անվան։ յաճ-ը և (ը)ե-ն հնացած ու ոչ գործուն ձևեր են և գործառում են դարձյալ սահմանափակ թվով բառերում։ Հիմնական թեքություններն են՝ ի, աճ, ոչ, վա, այ/ո, ի/ու, ու/ա։ Քանի որ նշված տասնչորս թեքություն էլ արտահայտում են հոլովական նույն իմաստը, հաճախ հնարավոր է լինում առանձին հոլովումների մեջ մտնող մի շարք գոյականների՝ տարբեր գործոններով (իմաստային, ձևական, ձևաիմաստային և այլն) պայմանավորված և պատմականորեն ավանդված հոլովման բազմազան ձևերը փոխարինել առավել տարածված ու ընդհանրականի ձգտող ձևով, տվյալ դեպքում՝ ի հոլովիչով։ Տարբերակացությունը լեզվում առաջանում է համակարգի թույլ օղակների վերակառուցման անհրաժեշտության պահանջից։ Այսպիսով, հոլովական զուգաձևեր են կազմում այլ հոլովումների պատկանող մի շարք բառերի ի-ով ձևերը, որպես հոլովման համակարգում ամենալայն գործառութային ունեցող ձևի տարածման և համակարգի միասնականացման միտումի արտահայտություն։ Որպես կանոն տարբերակային այդ ձևերը երկշարք են. հմտ.՝ ի>ու|| ի.—խեցու||խեցիի, աճ||ի.—զգացման||զգացումի, ու>ա||ի.—ձյան||ձյունի, ոչ||ի.—տալոչ||տալի, վա||ի.—գիշերվա||գիշերի և այլն։ Որոշ բառաձևեր ունեն եռաշարք տարբերակներ. հմտ.՝ վաճ||ու||ի.—մահվան||մահու||մահի, ո||ու||ի.—սիրո||սիրու||սերի. աճ||վա||ի.—ձմռան||ձմեռվա||ձմեռի և այլն։

Տարբերակային ձևեր մասամբ առկա են և բացառականում։ Բացառականի տարբերակային ձևերը մի շարք դեպքերում և սեռական-տրա-

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Զահալյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 188։

կանի, և՛ ուղղականի հիմքով կազմվելու հետևանք են (հմմտ.՝ մանից|| մանվանից, օրից||օրվանից, սկեսուրից||սկեսուրչից և այլն): Այսպիսով, բացառականում առկա են առավելապես հիմքային տարբերակներ:

Գործիականում հոլովական տատանումների ունենումն ածանցով բայ-անոնները (ծագմամբ-ծագումով), մասամբ՝ -ուրյունն ածանցով բա-ռերը (ուրախությամբ-ուրախությունով): Գործիականի բ-ով ձևը հա-տուկ էր հին հայերենի ա ներդրական հոլովման պատկանող բառերի հարացույցին. ժամանակակից հայերենում այն -ությունն ածանցով բա-ռերի գործիականի միակ ցուցիչն է: Եթե բացառականի հիմքային բոլոր տարբերակներում միշտ պահպանվում է ց հոլովակազմիչը, ապա գոր-ծիականի՝ ուղղականի հիմքից կազմվող տարբերակներում առկա է ով-ը, սեռական-տրականի հիմքից կազմվողներում՝ բ-ն:

Ի, ի>ու հոլովման պատկանող բազմաթիվ բառեր թեք հոլովածե-վերում ունեն հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով տարբե-րակներ (հմմտ.՝ բլրի||բլուրի, կամրջի||կամուրջի, հովտի||հովիտի, մոխ-րի||մոխրի, ուղով||ուղիով, հայելում||հայելիում և այլն): Նշված բա-ռաձևերի հիմքերի տարբերությունները թեև ինքնին վերցրած ձևաբա-նական որևէ արժեք չունեն, սակայն աշխատանքում քննվում են որպես հոլովի կարգում դրսևորվող հնչյունական զուգաձևության արտահայտու-թյուններ:

ԶՈՒԳԱԶԵՎԵՐԸ ՍԵՌԱԿԱՆ-ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, սեռական-տրականի թեքություններից ամենատարած-վածը ի-ն է: Ի հոլովման պատկանող բառերը կազմում են արդի հայե-րենի գոյականական բառապաշարի 68,5 տոկոսը (էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից» բառաքաղված 66300 գոյականից 44500-ը ի հոլովման պատկանող բառերն են)²: Այդ բառերը ժամանա-կակից գրական հայերենում ձևաբանական տարբերակներ չունեն: Եթե նկատի առնենք և այն, որ ի-ով հոլովվում են բոլոր փոխանունները և բոլոր անունները հոգնակի թվում, ապա պարզ կլինի, թե որքան մեծ է ի-ի քնդգրկումը հոլովման համակարգում: Լեզվի զարգացման բոլոր փու-լերում էլ գործել է ի-ի՝ այլ հոլովումների վրա տարածման միտումը³ և ներկայումս էլ այդ գործընթացը շարունակվում է: Ավելացնենք նաև, որ ի հոլովման են նաև այլ հոլովումների պատկանող առանձին բառե-րի և տարբեր վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների՝ իմաստային

² Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Գոյականի հոլովման տիպերի վիճակագրական բնութագրերը արդի հայերենում, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1984, № 5:

³ Տե՛ս Գ. Բ. Զաքուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, 1972, էջ 165:

տարբերակումներ ունեցող ձևերը. հմմտ.՝ ամսվա||ամսի, բայց՝ մեղրամսի, օրվա||օրի, բայց՝ աշխօրի, մոռ, բայց՝ ֆաղափամայրի, տառամայրի և այլն: Նույնը պետք է ասել և կրոնական ծագման հասարակ գոյականների ու դրանցից առաջացած հատուկ գոյականների հոլովման տարբերությունների մասին. հարուրյան և Հարուրյունի, համբարձման և Համբարձումի, մկրտման և Մկրտումի, գալստյան և Գալուստի. (հմմտ. նաև՝ շահման, Շահումի): Ի-ով են հոլովվում նաև բաղադրյալ աշխարհագրական անունների ու անձնանունների՝ պատմականորեն ավանդված քաղաքացած ձևերից իմաստային տարբերակում ունեցող ձևերը. հմմտ.՝ Սեվանա լիճ, բայց՝ Սեանի շրջան, վարագա վանք, բայց՝ Վարագի գիրք: Պատմական որոշ անուններ ներկայանում են հին և նոր տարբերակներով. Գողթան գավառ և Գողթնի գավառ, Նոյան տապան և Նոյի տապան և այլն:

Ի-ով են հոլովվում նաև ի-ով վերջացող մի շարք բառեր (ի-ով վերջացող բառերը որպես կանոն ու հոլովման են): Դրանք -տեղի, -կաշի վերջնաբաղադրիչով բառերն են, մի շարք բուսանուններ, փոխառյալ բառեր և որևէ հիմունքով չսմբավորվող այլ բառեր: № 1 աղյուսակում մասնակի կրճատումներով ներկայացնում ենք այդ բառերի ցանկը, որ բառաքաղել ենք է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից»: Անշուշտ, ի-ով վերջացող և ի-ով հոլովվող բառերի քանակը նշված ցանկով չի սահմանափակվում:

Գ. Բ. Զահուկյանը նկատի ունենալով այն, որ ի-ն սեռական-տրականի բոլոր թեքույթներից (հոգնակիի ձևերի հետ միասին նա 18 թեքույթ է նշում) ամենատարածվածն է և շատերին կարող է փոխարինել նրանց հատուկ դիրքերում, թեքույթների ամբողջությունը կոչում է ի-ի խումբ⁴:

Գրական հայերենում սեռական-տրականի զուգահեռ ձևեր չունեն նաև ու/ա (ներքին ա) հոլովման պատկանող -ուքյուն ածանցով բառերը, որոնց թիվն անցնում է 11600-ից և տուն, շուն բառերն ու սրանցով բարդված ձևերը, որոնց ընդհանուր գումարը հասնում է 280-ի (268 բառ բաղադրվում է տուն բառով. շուն բաղադրիչն ունեն 12 բառ): Ա ներքին հոլովման պատկանող բառերը կազմում են գոյական բառապաշարի 18 %-ը: Այսպիսով, ի-ին հաջորդող և երկրորդ կենսունակ ա հոլովումը կազմող բառերի մեծ մասը ևս տարբերակային ձևեր չունի: Սեռական-տրականում տատանումներ չունեն և ու հոլովման պատկանող բառերը (140

⁴ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 188:

1		2	3	
ծիծաղատեղի	վայելչատեղի	կյուրի (ներ)	կերակի	վերիդի
կալանատեղի	վրտնատեղի	կոմի (ներ)	կրակքաշի	տատի
կալատեղի	տոնատեղի	մարի (ներ)	հակուրջի	տնկի
կանգնելատեղի	ուխտատեղի	չուքչի (ներ)	հաստաղի	փշամուլի }
կառանատեղի	փորձատեղի	սամի (ներ)	հոռի	փշամուլի }
	քաղաքատեղի	սամոդի (ներ)	հրար փի	փայտածճի
			ճճի	քալաղի
			միասայրի	քաղցրավենի
			նազելի	քուշի
-կաշի վերջնաբաղադրիչով բառեր				
այծակաշի }	թղթակաշի			
այծեկաշի }	կիսակաշի			
գոմշակաշի }	կրկնակաշի			
գոմշեկաշի }	կուսակաշի			
դարադակաշի	շաղրենակաշի			
թավշակաշի	ջորեկաշի			

բառ, կազմում է 0,21 %-ը) և այլ հոլովումների առանձին բառերն ու բառախմբերը: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ արդի հայերենի գոյականական բառապաշարի ավելի քան 88 տոկոսը կազմող բառաշերտը հոլովական զուգաձևեր չունի: Սա վկայում է այն մասին, որ ժամանակակից հայերենն ունի հոլովման կոռու ու միասնական համակարգ, որտեղ բացարձակորեն գերիշխում են ընդհանրական կազմութիւնները: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ մնացած 12 %-ը կազմող գոյականներից 9,9 %-ը բաժին է ընկնում -ում ածանցով բայանուններին, որոնց ի-ով զուգահեռ ձևերը՝ բառաշերտի մասնակի ընդգրկմամբ, գործառում են հիմնականում գեղարվեստական գրականութան լեզվում: Այսպիսով, սեռական-տրականի տարբերակային ձևեր ունեն և ներքին հոլովման պատկանող որոշ բառեր ու դրանցով բարդվող ձևերը, և՛ հոլովման պատկանող բառերը, ու, ոչ, վա, վա՛ն հոլովումների մեջ մտնող առանձին բառերն ու բառախմբերը:

1. Ու>ա||ի. Ա ներքին հոլովման պատկանող բառերից զուգահեռ ձևեր կարող են ունենալ 114-ը: Այս 114 բառից 60-ը կազմում են սյուն բաղադրիչով բառերը. անուն վերջնաբաղադրիչով կա 35, անկյուն վերջնաբաղադրիչով 12 բարդություն. ձյուն և արյուն բառերն ունեն համապատասխանաբար 4 և 3 կազմություն: Գիտական ոճում նշված բառերը գործառում են ավանդականորեն կանոնական համարվող և հոլովիչով (հմմտ. լայն գործառություն ունեցող հետևյալ բառակապակցությունները. անկյան, եռանկյան, քառանկյան և այլն կողմեր, արյան շրջանառություն, արյան ճնշում, սնդիկի սյան բարձրություն, տեղումներ ձյան տեսքով և այլն): Գործառական մյուս ոճերում և հատկապես գեղարվեստական գրականության լեզվում լայնորեն կիրառվում են ի-ով ձևերը: Օրինակներ՝ Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյունի շունչը (ԱՔ, Երկ., 1, 1976, էջ 72): Աթոռների սպիտակ երեսները փայլում էին ձյունի մաքրությամբ (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 68): Ձյունի համատարած սպիտակության մեջ մի քանի քարաբլուրներ երևացին (ԽԴ, ՌԿ, 1979, էջ 339): Իր ցուրտ անկյունի կիսախավարից հերթապահ կինը մեզ նայում էր կծու առեղծվածով (ՀՄ, Մ, էջ 142): Վասակը փուլ է գալիս թախտի անկյունի վրա (ՆՁԶ, էջ 285): Հենվել էին այս ու այն անկյունին (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 61): Կարծես սյունի վրայից նայողը Անդուն չէր (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 249): Սյունի վրա պլպլում էր ձեթի ճրագը (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 337): Մի երեխա կանաչ ուռենու ճյուղը պարզեց հեռագրայունին (ՆՁԶ, էջ 238): Բոլորը խռովեցին տրակտոբայունի առաջ (ՆՁԶ, էջ 95): Մեզ էր նայում բարակ հողասյունին կանգնած մի վիթխարի ժայռ (ԽԴ, ՌԿ, էջ 211): Ի-ով տարածվող ձևերը գործառական տեսակետից էական տարբերակումներ չունեն և-ով ավանդական ձևերից:

Միևնույն հեղինակի մոտ կարելի է հանդիպել երկու ձևերի կիրառությանն էլ՝ այս կամ այն տարբերակի որոշ նախապատվությամբ: Ստորև բերվող դուգահեռ օրինակները վերցված են հեղինակային լեզվից և վերաբերում են միևնույն ստեղծագործությանը:

Ձյան վրա արյունը սառել է (ՎԹ, ԿՀՀԾՎ, 1966, էջ 101):

Յորենի դեղերը կարող են մնալ աշնան անձրևների և ձյան տակ (ՆՁՀ, էջ 578):

Ձյան տակ կորցրեց կացինը (ՀՄ, ՄՎ, 1978, էջ 140):

Քայլեցին սպիտակ ձյունի վրայով (ՎԹ, ԿՀՀԾՎ, էջ 15):

Նստեցին ձյունի պես փայլուն սփռոցով ծածկված կլոր ճաշասեղանի շուրջ (ՆՁՀ, էջ 519):

Տղան ձյունի պատենը էր բարձրացրել (ՀՄ, ՄՎ, էջ 86):

Անկյուն բառի զուգահեռ կիրառություններից տարածման միտում ունի ի-ով ձևը. անկյան ձևը որպես մաթեմատիկական տերմին գործառույթ է հատկապես դիտական լեզվում: Հանդիպում են բառի փոխաբերական նշանակությամբ զուգահեռ կիրառություններ: Օրինակներ՝ Այսօր գաղթական են, հացի, անկյունի կարոտ (ՍԶ, ԵԺ, 10, 1964, էջ 177): Եվ աննկատելիորեն սկսվեց օտարացումը, առանձին անկյան անհրաժեշտությունը (Շ. Թաթիկյան, Ի՞նչ գույնի են լինում ճայերը, 1969, էջ 306): Զուգաձև կիրառություն ունի և տեսանկյուն բառը: Օրինակ՝ Այստեղ է, որ Արաքսամանյանը իր հերոսներից մեկի հետ մոտենում է այն տեսանկյանը, որից Սալոն կերևար իբրև դրամատիկական կերպար (Արվ., 1960, № 3, էջ 30): Տեսածը ենթարկել իր սեփական տեսանկյունին՝ նշանակում է տեսնել աշխարհը՝ «իմ աշխարհի» աչքերով (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 23):

Սյան և սյունի մրցակցող ձևերից տարածման միտում ունի սյունի ձևը: Պատահական չէ, որ էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» սյուն բառով բաղադրված 60 բառից 32-ն ունեն զուգաձև թեքություններ: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ հղում ունեցող բառերը հաճախ քերականական բնութագրություններ չեն ստանում: Գիտական ոճում գործառույթ անաբգամբի սյունին գամել, խայտառակության սյունին գամել (ՍՀ, 1948, № 15) դարձվածում կայունացած է սյունի ձևը: Անուն և արյուն բառերի ի-ով կիրառությունները թեև բավական տարածված են, սակայն ա-ով ավանդական ձևերին հավասարաթեք չեն և ունեն խոսակցական ոճի երանգավորում: Օրինակներ՝ Անգինը համաձայն չէր նրա հետ, բայց անունի, պատվի հարց էր (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 472): Արմենի անունին են հարգանք մատուցում (ՀՄ, Մ, էջ 429): Նրա դեմքն այլալված է, աչքերն արյունի հոսանքից կարմրած (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 201): Մազերը կպել էին գետնին ու գլխի մոտ լերդացած

արյունին (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 410): Տարածված են նաև առուն-ով բաղադրվող բարդությունների ի-ով ձևերը: Հմմտ.՝ բայանվան||բայանունի, դերանվան||դերանունի, մականվան||մականունի: Բերենք ի-ով կիրառությունների բնագրային վկայություններ գործառական տարբեր ոճերից: Որակական ածականները որոշիչ հոդով վերածվում են փոխառունի (ՀՊ, Գոյ., առ. հայ., 1960, էջ 56): Շաբաթ անունը սովորաբար հոլովվում է օր լրացյալի հետ շաբաթ նույնառունի հետ շշփոթելու համար (ԲՅՀ, 1976, № 3, էջ 199—200): Ազգանունի ուսական վերջույթը ցույց է տալիս, որ նրանք բոլորն էլ XVIII դարից են (Գար., 1971, № 8, էջ 14): Կանչողը փորձելիս է եղել հին ծաղրանունի թարմությունը (ՀՄ, Օգ., էջ 12):

Իմաստային տարբերակում ունեցող ձևերը հոլովվում են ի-ով, օրինակ՝ Ապագայում արտադրանքի տեսակների ցանկը նախատեսվում է հասցնել 800 առունի (ՍՄ, 1979, № 1, էջ 72): Հավանաբար իմաստային տարբերակման հիման վրա է գործածվել առունի ձևը հետևյալ օրինակում. ... Բանաստեղծ Շեհզին... չորս հազար ոտանավոր առունի մեջ երգել էր Ֆաթիհի հաղթանակները (Իս., Երկ., 3, էջ 61):

№ 2 աղյուսակում ներկայացվում է ա||ի զուգադրությամբ տարբերակների գործառության վիճակագրական բնութագիրը: Աղյուսակը կազմվել է XX դ. սկզբից մինչև 70-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանի՝ հայ գեղարվեստական արձակի առանձին նմուշների հիման վրա: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Եթե նկատի չունենանք առանձին բառերի միաձև կիրառությունները՝ կապված հեղինակների՝ ավանդական կամ տարածվող ձևերին նախապատվություն տալու հակումների հետ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ երկու ձևերն էլ հավասարապես գործառում են գեղարվեստական գրականության լեզվում: Ժամանակային գործոնը տվյալ դեպքում էական դեր չի կատարում: Ի-ով ձևերը գործառում էին նաև ժամանակակից հայերենի զարգացման նախորդ հնթափուլում: Օրինակներ՝ Առանց արյունի ազատություն չկա (Բ, ԵԺ, 9, 1958, էջ 273): Այս ձևեր ձյունի երես շտեմանք (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 385): Մի առավոտ՝ տավարը հանդ տանելու ժամանակ Դուրսունիս գտա արյունի մեջ շաղախված (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 626):

2. Ան||ի. ա) Գրական հայերենում բավական տարածված են առ հոլովման պատկանող բառերի ի-ով ձևերը: Ան հոլովման պատկանում են -ում ածանցով բայանունները, գրաբարում և հիմքատարր ունեցած մի շարք միավանկ բառեր, գառուն, աշուն, ամառ, ձմեռ, մանուկ բառերը: Ան-ը ժամանակակից հայերենի երրորդ կենսունակ հոլովումն է (ի-ից և ա-ից հետո)՝ շնորհիվ ում ածանցով բայանունների քանակային

կազմի գերակշռության. ան հյուսիսյան պատկանող մոտ 6540 բառից ավելի բան 6380-ը —ում ածանցով բայանուններն են. դա կազմում է գոյականական բառապաշարի 9,9 %-ը: —Ում ածանցով բայանունների գործառնությունը խիստ ընդարձակվել է լեզվի զարգացման ներկա փուլում: Այս կապակցությամբ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Վերջին ժամանակները

Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ № 2

Աղբյուրներ	ա-ով ձևեր					ի-ով ձևեր				
	անկյան	տնիկյան	արյան	ձյան	սյան	անկյան	անունի	արյան	ձյան	սյան
ԱՐ, Երկեր, 3, «Մթնա- ձոր» շարքը	—	1	2	—	—	1	1	—	26	1
Իս., Երկեր, 3, Պատմ- վածքներ	—	—	2	—	—	1	1	3	—	—
ՍԶ, ԵԺ, 1, «Խնձորի այ- գին» շարքը	—	1	—	—	1	—	1	—	2	—
ՀՔ, ԸԵ, 1, «Սպիտակ գիրք», «Եփրատի կա- մուրջի», «Մայրենի լեզու»	—	—	6	—	—	—	—	—	—	1
ՄԳ, «Մարութա սարի ամպերը»	—	1	1	1	—	—	1	—	—	—
ՀՄ, «Մենք ենք, մեր սա- րերը»	—	2	1	1	—	—	1	—	—	—
ՎՊ, «Դեղատուն «Անի»	—	—	1	—	—	1	1	—	1	—

նականերս արեւելահայ գրական լեզվում լայն տարածում է ստացել անորոշի փոխարեն բուն գոյական անունների գործածությունը՝ ոչ առանց ուսանողների աղղեցության: Այս բանը հանգեցնում է վերացական արտահայտության հնարավորությունների ուժեղացման և, հասկանալի պատճառներով, առանձնապես լայն շափեր է ընդունում գիտական և պաշտոնական-գործարարական ոճերում⁵:

Գիտական ոճը ընդհանուր առմամբ աչքի է ընկնում գրական նորմայի առավել ավանդապահությամբ, այս իսկ պատճառով էլ այդ ոճում գերազանցապես պահպանվում են բայանունների սեռական-տրականի կանոնական ան-ով կազմությունները: Այս ոճում առկա են ի-ի միայն առանձին դրսևորումներ. օրինակներ՝ Այս դեպքում էլ, սակայն, խախտվում է սահմանումի ճշգրտությունը (էԱ, ԺՀՀԽ, էջ 79): «Վսեմի» ու «գեղեցիկի» վերացական անհասանելիությունը տեղի է տվել կյանքի

⁵ Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 506:

ռեալիստական պատկերումին (ՀՆԳՊ, 3, էջ 75): Հայերենի հոդերը քննարկում են առանց լրացուցիչ բացատրության ու վերապահումի (ՀԲ, ՀԽՄՈՒ, էջ 288): Արդյոք այդ լեզուն մերձակից է հայերենին, թե երկար շփումի հետևանքով շատ բառեր հայերենից անցել են այդ լեզվին (ՀԶ, 18/8, 1980): Բայանունների ի-ով կիրառություններ ամենից ավելի հանդիպում են գրականագիտական, արվեստագիտական բնույթի գործերում: Օրինակներ՝ Առանց վարանումի կարելի է ասել, որ այս շարքերը Ռ. էլիբեկյանի մեծագույն նվաճումն են (ԳԹ, 2/2, 1979): Մենք հետևում ենք արտիստի յուրաքանչյուր մտքի փայլատակումին (ԳԹ, 5/10, 1979): Հարությունն իր ստեղծագործական ծաղկումի մեջ է (Գար., 1979, № 4, էջ 22) և այլն:

Բայանունների հոլովական տատանումների մասին նշվել է հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում: Այսպես, Ս. Պալասանյանը գրում է, որ «... (ումն) վերջավորությամբ բառերը «կարող են անխտիր հոլովիլ և առաջին կանոնավոր հոլովման վրա. վերջինը ավելի ընտանեկան լեզվի մեջ. օժման և օծումի, խավարման և խավարումի, խոստամար և խոստումով: Ամեն մարդ ճանաչում է ուսման օգուտը: Որդուս ուսումի տվի»⁶: Պետք է ենթադրել, որ նա «ընտանեկան» (խոսակցական) լեզվի ձևերը գրական լեզվում հանձնարարելի չի համարում, քանի որ բայանունները հեղինակային լեզվում հանդես են գալիս միայն ան հոլովմամբ:

Ս. Աբեղյանը և հիմքատարրով բառերի հոլովման փոփոխության մասին գրում է. «Գրաբարի «ն» բունն ունեցող անունները կորցնելով բնի այս բաղաձայնը՝ մասամբ արդեն շուտ են եկել «Բ» հոլովման, ինչպես՝ ոտն, մատն, սերմն, մասն և այլն դարձել են՝ ոտ, մատ, սերմ, մաս. ոտի, մատի, սերմի, մասի. ձեռի, կաթի, ակի, արեգակի և այլն: ... Այս բառերը, մասամբ սեռական-տրականն ունին հին «Ան» կազմությամբ, ինչպես՝ գառան, դռան, եղան, մկան, նռան: Այսպես նաև ում (հին՝ ումն) ածանցով կազմվածները՝ ուսում-ուսման, խավարում-խավարման և այլն»⁷: Բայանունների սեռական-տրականը հեղինակի լեզվում, համաձայն իր գնահատման, զուգաձև կազմություն ունի՝ ան-ով ձևերի գերակշռությամբ. ի-ով ձևերից են՝ հեգումի, ընդհատումի (էջ 9), պայթումի, թուլացումի (էջ 92), շրջումի (էջ 98), առնմանումի (էջ 105), տարբերակումի (էջ 167), լրացումի (էջ 204) և այլն:

Հ. Աճառյանը նշում է բայանունների հոլովման առանձնահատկու-

6 Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 109—110:

7 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 345:

թյունները ինչպես արեւելահայ, այնպես էլ արեւմտահայ գրական տարբերակներում. «Ում հանգող գոյականները սեռականում լինում են սըղ-մամբ -ման. ինչ. խավարման, շարժման, համբարձման, քաղման, կործանման և այլն: Այս ձևերը արեւմտահայոց մեջ ավելի սովորական են, քան առաջին հոլովման համաձայն՝ խավարումի, շարժումի, համբարձումի, քաղումի, կործանումի և այլն: Հակառակն է արեւելահայ գրականում, ուր ավելի սովորական է -ումի, քան -ման ձևը (շարժումի, քան շարժման)»⁸:

«Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության երկրորդ հատորում նշվում է շատ բայանունների ի հոլովման ենթարկվելու միտումի մասին և եզրակացվում է, որ «դրանց համար առաջժամ առավել օրինաչափականը ան հոլովումն է»⁹:

է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» ի հոլովման պատկանող բառեր են համարվում աչքաբարձում, ապրում, զարթեում, ժամանցում, խաղախնայում, խարխափում, խմբում, խնդում, խնդում, խնկում, ծաղկածում, միտում, ներապրում, սիրահանում, վերջնօծում, տարացուցում, տեղում բայանունները: Այսպիսով, բայանունների հոլովական տատանումների մասին նշել են գոյականների հոլովման հարցերը քննող շատ քերականագետներ: Պարզելու համար, թե ինչ հարաբերակցությամբ են գործառում ան-ով և ի-ով ձևերը, կատարել ենք վիճակագրական քննություն:

Ինչպես արդեն նշվեց, բայանունները գործառում են հիմնականում գիտական և հրապարակախոսական ոճերում, որտեղ դրանց ի-ով ձևերը սակավագույն են: Իսկ ինչպիսի՞ն է նրանց գործառությունը գեղարվեստական գրականության լեզվում: Գեղարվեստական գրականության լեզվաոճական առանձնահատկությունների պահանջով ու թելադրմամբ (ոճերի ու ձևերի ընտրություն աղատություն, ոճական անմիատարրություն, արտահայտչականություն, վանկաքանակի, հանդի, բարեհնչյունություն, տաղաչափական այլ կանոնների սլահայանման անհրաժեշտություն և այլն) գրականության լեզվում, հատկապես չափածո խոսքում, ի-ով ձևերի գործառություն սահմաններն ընդարձակվում են: № 3 աղյուսակում տրվում է գրական մի շարք երկերում գործածված բայանունների սեռական-տրականի զուգահեռ ձևերի վիճակագրությունը: Այդ զուգահեռների զարգացման ընթացքը դարասկզբից մինչև մեր օրերը ներկայացնելու նպատակով աղյուսակը կազմել ենք ըստ հեղինակների ժամանակագրական հաջորդականության:

⁸ Է. Անադյան, Կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 700:

⁹ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնայան, Է. Ա. Օհանյան, նշված աշխ., էջ 93:

Աղբյուրներ	աճ-ով ձևեր	ի-ով ձևեր
Ալ. Երվանդազի, Երկերի ժողովածու, 4, 1959	13	—
Նար-Նոս, Երկերի ժողովածու, 3 («Մահը»), 1955	24	1
Ավ. Խաճակյան, Երկեր, 3, 1959	23	9
Ն. Զարեհ, Երկերի ժողովածու, 5, 1966	28	9
Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, 2, 1977	18	1
Ստ. Զորյան, Երկերի ժողովածու, 10, 1964	15	10
Ա. Բակունց, Երկեր, 1, 1976	13	4
Ն. Զարյան, Հացավան, 1955	64	2
Գ. Մանարի, Երկերի ժողովածու, 2, 1967	28	3
Վ. Թոթովենց, Կյանքը հին հոռմեական ճանապարհի վրա, 1954	7	3
Վ. Աճառյան, Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը, 1978	9	5
Ս. Կապուսիկյան, Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից, 1976	78	51
Հ. Մաթևոսյան, Մառերը, 1978	30	2
Ընդամենը՝	350	100

Ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել աղյուսակից. ա) գեղարվեստական արձակում ևս գերազանցում են բայանունների աճ-ով ընդհանրական կազմությունները, բ) ի-ով ձևեր տարբեր շափերով առկա են գրեթե բոլոր երկերում, գ) ի-ով ձևերի գործածման հակում նկատվում է բոլոր բանաստեղծների¹⁰ և որոշ արձակագիրների ստեղծագործություններում, դ) նկատվում է նաև ղուգաձևերի նման հարաբերակցություն դարասկզբում և ներկա փուլում ստեղծագործող գրողների լեզվում: Դա բացատրվում է առհասարակ քերականական ղուգաձևության դանդաղ փոփոխությամբ, քանի որ լեզվի կառուցվածքի կատա-

¹⁰ Բայանունների ի-ով ձևերի զգալի կիրառություն կա Հ. Թումանյանի հոգվածներում. մշակումին (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 312), բոճկավի (էջ 318), հայալեզումի (320), որոշումին, օտարացումի (344), ճեշումի (365), կոչումին (398), իրաբանցումի (320) և այլն: Թումանյանի բանաստեղծական խոսքին բայանվան գործածությունը բնորոշ է:

քելագործման ու միասնականացման միտումին հակադրվում է ավան-
դական ու կանոնական համարվող ձևերի պահպանման պահանջը: Ի-ով
ձևերը տարածում ունեն նաև գեղարվեստական հուշագրության լեզվում
(հմմտ.՝ Զորյան, Կապուտիկյան): Բայանունների ի-ով ձևերն ազա-
տորեն գործածվում են չափածոյում: Ի-ով բառաձևերը մեկ ձայնավորով,
հետևաբար և մեկ վանկով ավելի են աճ-ով ձևերից ու ավելի բարեհունչ
են և աճ-ով սովորական, տարածված ու չեզոք ձևերից տարբերվում են
իրենց ձևի ինքնատիպությամբ, ուստի և անհրաժեշտության դեպքում
փոխարինում են նրանց: Օրինակներ՝

հենթ հուզումի անուշ խոսքեր,
Պաղ մարդոցից խորը պահված,
Անջատման պես տխուր խոսքեր,
Հոգուս լույսեր մթնշաղված ... (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 11):
Մերթ գինեխեղդ հարսանքատուն,
մերթ քաղումի թափոր,
Մերթ մոր կուրծք ես մանկան շրթին
մերթ անյունի սափոր (ՀՇ, ԳԶ, 2, 1964, էջ 236):
Նա պարզել է ձեռքը անշեղ,
Տալիս է զարթնումի նշան (ԵԶ, ԵԺ, 3, 1964, էջ 33):

Ձևերի նման ընտրություն է արվել առաջին քառատողում վանկա-
քանակի պահպանման, երկրորդում՝ հանգավորման նպատակով. երրորդ
օրինակում ընտրվել է բարեհունչ ձևը:

Նկատենք, որ որոշ բանաստեղծների բայանունների սեռական-տրա-
կանի զուգահեռ ձևերից նախապատվությունը տալիս են ի-ով ձևերին:
Այսպես, Վ. Տերյանի բանաստեղծություններում (Երկեր, 1956 թ.) ի-ով
ձևերը գործածվել են 15, աճ-ով ձևերը՝ 5 անգամ. հմմտ. հուզումի (էջ 11),
արբեցումի (12), մոռացումի (14), անկումիս (31), հիացումի (37),
սոսկումի (46), քաղումի (48, 70), հանդիպումի (62, 196), հատուցումի
(105), բաժանումի (107), քափառումի, մոլորումիս (180), բեկումիդ
(228) և՛ անջատման (11), մոռացման (65), միացման (100), հիացման
(135), հուզման (346): Կարելի է վստահորեն ասել, որ չափածոյում
բայանունների ի-ով ձևերին առաջին լայն քաղաքացիություն տվողը մե-
ղանում Վ. Տերյանն է: Ի-ով ձևերը գերազանցում են նաև Ե. Չարենցի
պոեզիայում. 19 բայանուն 31 անգամ գործածվել է ի-ով, 12 բայա-
նուն 23 անգամ՝ աճ-ով (տե՛ս Ե. Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծու-
թյուններ, 1984):

«Արդի հայերենի բացատրական բառարանն» ունի նորմավորող բը-
նույթ, այդ իսկ պատճառով էլ բայանուններից զուգաձև հոլովման նշում

են ստացել միայն առում, խնկարկում, խոստում, ծալում, կապտում¹, կապտում², կառուցում բառերը: Իրականում զուգաձև հոլովում ստացող բայանունների թիվը շատ ավելին է: Ի-ով ավելի հաճախ հոլովվում են գրքային, քիչ գործածվող կամ նորակերտ այն բայանունները, որոնց ան-ով հնչյունափոխված կազմությունները բաղաձայնների կուտակման հետևանքով անբարեհունչ են, երբեմն էլ դրանցում բառի սկզբնաձևը հըստակ չի գիտակցվում. հմմտ.՝ արյունման և արյունումի, զարբնման և զարբնումի, նմլման և նմլումի, սավառնման և սավառնումի, քրքուման և քրքումի, մեկնման և մեկնումի, հսկման և հսկումի, զմայլման և զմայլումի, պղպշման և պղպշումի, զսպման և զսպումի, թռչնման և թռչնումի, կապտման և կապտումի, կայծկլտման և կայծկլտումի, կանգնման և կանգնումի, պաշտման և պաշտումի, սրտմտման և սրտմտումի, վրձնման և վրձնումի, փամման և փամումի¹¹ և այլն: Գրական տարբեր ոճերում ի-ով հանդես են գալիս ամենից ավելի մտածական, հուզազգացական և հարակից նշանակության բառերը. դրանցից են՝ հարցում, հուզում, ըմբռնում, դիտում, մտածում, իրաբանցում, ընդվզում, լիում, սպասում, զգացում, նվիրում, զմայլում, հիացում, պոռթկում, խոկում և այլն:

Որոշ բայանունների ի-ով հոլովումը թելադրվում է իմաստային տարբերակման անհրաժեշտությամբ. հմմտ. անցման տարիք և անցումի լուսակիր, անձնագրի գրանցման կետ և «20-րդ դարի հայ բանաստեղծի տողերում կա արձագանքը պատմահայր Խորենացու անմահ գրանցումի» (ՍԿ, ԽՀՔԳ, էջ 191): «Ժամանակի հոլովումի մեջ ամեն ինչ փոխվել է, քանդվել» (ԶԴ, Ասք Նգա, էջ 101) և այլն: Այսպիսով, գեղարվեստական գրականության լեզվում առկա են բայանունների ի-ով ձևերի զգալի կիրառություններ, որոնք ունեն որոշ ոճական յուրահատկություններ: Ի-ով ձևերը նույնպես կանոնական են, քանի որ գործառույթ են գրական նորմայի շրջանակներում և ի-ի տարածման միտումի արտահայտություններ են, սակայն ունեն գործառույթյան ավելի նեղ ոլորտ և այս իմաստով էլ ան-ով ընդհանրական ձևերին հավասարարժեք չեն:

բ) Ան հոլովման են պատկանում նաև հնում և հիմքատարր ունեցած միավանկ բեռ, բուռ, գառ, դուռ, եզ, թռռ, լեռ, ծոռ, ծունկ, ձուկ, մուկ, նուռ բառերը, տարվա եղանակների անվանումները՝ գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ և մառունկ բառը: Նշված բառերի ու դրանցով բարդված ձև-

¹¹ Որոշ բայանունների սեռական-տրականի ձևերը համանուններ են կազմում ման-ով ածանցական ձևերի հետ. հմմտ. եռման ջուր (եռացող ջուր) և եռման կետ (եռալու կետ), ելման գետ (ելած գետ) և ելման դրություն (ելնելու դրություն) և այլն:

վերի թիվը Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» հասնում է 155-ի: Դրանցից ավելի քան 120-ը ժամանակակից հայերենում ի-ով զուգաձևեր չունեն. դրանք ձուկ (170), մուկ (26), դուռ (25) բառերով բարդվող ձևերն են: Տատանումներ ունի մնացած բառերի մի մասը. հմմտ. բեռ-եզնաբեռ, հակաբեռ, նավաբեռ, շալակաբեռ, ուղեբեռ, ուսաբեռ. մանուկ-մայրումանուկ, տղամանուկ. լեռ-ժայռալեռ, նախալեռ. գարուն-պառավագարուն. թռռ-աղջկաթռռ. բուռ, եգ, գառ, ծռռ, ծունկ, կուռ, նուռ, փուռ, աշուն. ձմեռ-երկարաձմեռ, ծանրաձմեռ, ձյուն-ձըմեռ: Սեռական-տրականի զուգաձև կազմություն կարող են ունենալ և նմանափայ աչն բառերը, որոնք բառարանում ստացել են միայն ի նշումը. դրանք են՝ էշաբեռ-իշաբեռ, ուղտաբեռ, ծովեգ, սառցալեռ, կիսածունկ, հրաշամանուկ, նորամանուկ, փեսամանուկ, օձամանուկ: Ինչպիսի՞ գնահատություն է տվել հայ քերականագիտությունը նշված խմբի բառերի հոլովման տատանումներին: Ս. Պալասանյանը գտնում է, որ դրանց ի-ով ձևերն ավելի հատուկ են ընտանեկան (իմա՝ խոսակցական — Ա. Ս.) լեզվին: Որպես օրինակ նա բերում է փռան հաց և փռնի հաց, գառան միս և զառնի միս կազմությունները¹²: Մ. Արեղյանը առհասարակ ի հոլովման չենթարկվող գոյականների հոլովումը ժամանակակից հայերենի համար դիտում է որպես շեղում: Նա գտնում է, որ երբեմնի և բունն ունեցող այս անունները, կորցնելով բնի այդ բաղաձայնը, մասամբ անցել են ի հոլովման, մասամբ էլ պահպանում են սեռ.-տր.-ի հին անով կազմությունը, ինչպես՝ գառան, դռան, եզան, մկան, նռան¹³: Հ. Աճառյանը այդ բառերի հիմնական հոլովումը համարում է ան-ը, սակայն գտնում է, որ որոշ բառեր կարող են հոլովվել և ի-ով. թվարկված բառերի մեջ և հիմքատարրով միավանկ բառերից են՝ նուրի, ծունկի¹⁴:

Նշված խմբի բառերի սեռական-տրականի հոլովման տատանումները միանշանակ չեն: Ինչպես արդեն նշեցինք, 155 բառից ավելի քան 120-ը կազմում են ձուկ, մուկ, դուռ բառերով բարդությունները, որոնք հոլովվում են ավանդական ան հոլովմամբ: Դրանց ի-ով ձևերը (հմմտ.՝ ձուկի, մուկի) կանոնական են արևմտահայ գրական լեզվում. ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում այդ ձևերը կանոնական չեն: Հանդիպող որոշ կիրառությունները վերաբերում են կամ նախորդ ենթափուլի գրական լեզվին կամ ժամանակակից գրական լեզվի խոսակցական տարբերակին: Օրինակներ՝ Այդ գերանը մի վիթխարի կետ ձուկի նմա-

¹² Տե՛ս Ս. Պալասանյան, նշված աշխ., էջ 109:

¹³ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 345:

¹⁴ Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 700:

նությամբ տարածված էր նրա առջև (Ր, ԵԺ, հ. 7, էջ 219): ...Սառայում էր հայտնի հարուստ Սափարյանի ձկնի առևտրական գործում (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 463): ...Կաթը տանեմ կատվին տամ, կատուն մոկիլն չդիպչի ... (ՂԱ, Երկեր, 1979, էջ 649): Փռեցին նոր, ծաղկազարդ մոմլաթը, վրան շարեցին ափսեներով միս, երշիկ, թթու կաղամբ, ձկնի պահածո ... (ԳԹ, 24/6, 1983): Ան||ի զուգադրությամբ հանդես եկող բառաձևերը գործառնապես հավասարաթեք չեն. ծնկան||ծնկի, բռան||բռի, փռան||փռի, շրթան||շրթի-շուրթի զուգահեռ ձևերից առաջին եզրի բառաձևերը ներկա փուլի գրական կանոնի տեսակետից հնացող կամ արդեն հնացած են: Օրինակներ՝ Երդիկից լուսնի կաթնագույն շողքն էր ընկել Շահանի բռան արծաթենրի վրա (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 421): Վարսիկը սկսեց ցուցամատի եղունգով փորփրել ծնկան վրա ընկած շրջադեպտի ծաղիկը (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 381): Մարթան ... նստած նոր վառած թոնրի շրթան մոտ, շերեփը ձեռքին, կերակուրներին էր նայում (Ր, ԵԺ, 1, 1955, էջ 513): Նրանց կերածը փռան սև հաց էր (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 73): Եզներն իրենք են իրենց ոտով գնում և վզները լծան տակ կոխում (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 31): Հետևյալ օրինակներում ընդգծված բառաձևերը բարբառային են և ծառայում են խոսքի ոճավորման նպատակին. Դա եզնալծան ... հեծանի տնքոցն է (ՀՄ, ՕԳ, էջ 204): ... Թզան մուրաբա կար (ՀՄ, ՕԳ, էջ 200): Բարբառային-խոսակցական են նաև որոշ բազմապատկերակների ան-ով ձևերը: Օրինակ՝ Մուշեղի թիկունքը տաքացնում էր ... կտրանը փոված թթենու ճյուղը (ԳԹ, 17/2, 1978): Քնեցին կտրանը (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 70), բռնրան և այլն:

Բեռ, գառ, եզ, բռ, ծռ բառերի սեռական-տրականի զուգահեռ ձևերը գործառնում են գրական նորմայի շրջանակներում: Օրինակներ՝

Տղան կանգնած էր բեռան կողքին (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158):

Գառան բուրդի պես մազեր ուներ գլխին (ԱՔ, Երկ., 1, 40):

Սպիտակ եզան հետ մտանք բակը (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 195):

... Սայլին նայելիս տեսնում էր կնոջը՝ բռնանը գրկած (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 167):

Քեռի Թորոսը հիշեց իր ծռանը (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 43):

Ուզում էր դուրս պրծնել այդ բեռի տակից (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 203):

Մենք գառի ոսկորները նետում էինք նրան (Իս., Երկ., 3, էջ 138):

Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում եզին (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 92):

Աթո ամին փաթաթվել էր բռնին (Իս., Երկ., 3, էջ 249):

Քեռի Թորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունը ընծայի ծռին (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 29):

Բերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ հիշյալ բառերի հոլովման նորման դեռևս կայուն չէ: Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում և Հ. Բարսեղյանի «Ուղղագրական, ուղղախոսական, տեղեկանքական բառարանում» այս խմբի բառերի հոլովումներին տրվել են գրեթե միանման բնութագրումներ՝ նշելով *և՛* *ան-ը*, *և՛* *ի-ն*. հմմտ.՝

	ՍՄ, ՀԲԲ	ԷԱ, ԱՀԲԲ	ԺՀԲԲ	ՀԲ, ՈՒՈՒՏԲ
բեռ	ան	ի կամ ան	ի և ան	ի, ան
բուռ	ի	ի կամ ան	ի և ան	ի, ան
դառ	որ կամ ուն	ան	ան և ի	ի, ան
հղ	ան	ան և ի	ան և ի	ան, ի
թոռ	ուսն կամ ուի	ան	ի	ի, ան
ծոռ	—	ի կամ ան	ի	—
ծունկ	(ծնկան) ծնկի	ի	ան, ի	ան, ի

Նկատենք, սակայն, որ նշված բառերի *ի-ով* ձևերն ավելի հատուկ են սեռական-տրականի խնդրային կամ պարագայական կիրառություններին: Օրինակներ՝ «Պատասխանեց Արտաքին Գործոցն աստուծո զառին վայել խոնարհությամբ (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 397): Լուծ քաշելու ժամանակ է, որ եզին առաջնություն են տալիս (ՀԶ, 16/9 1981, էջ 4): Հիմա հոր աղ-գանուճը անցնում է որդուն, իսկ հետո՝ բռնին, ծոռին (Գար., 1981, № 3, էջ 52): Նայեց ծերուկին և կոշկի ծայրով լուռ զարկեց նրա ծնկին (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 240): Ես հղել եմ Տեր-Ջորում, Կարսում, նայել եմ Մուսա լեռին (ՎՊ, ԴԱ, 1973, էջ 142):

Ա-ով հոգավոր տարբերակները մեկ վանկով ավելի են և չեն համապատասխանում լեզվի խնայողության սկզբունքին. հմմտ՝ ...Բռանս մեջ կհավաքեմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 85): Տես բռանդ գլուխն ինչ է եկել (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 198): Տղան ... սեղմվում էր բռանը (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158): Վահանը արմունկով ծնկանը հենված ծխում էր (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 94): Նշված խմբի որոշ բառեր կայուն բառակապակցություններում գործածվում են միայն ա-ով. նույն զինի, գառան դմակ, եզան լեզու և այլն: Մունկի գալ, ծունկի բերել հարադրավոր դարձվածներում սովորական է ի-ով ձևը: Մեկան գալ ձևը հնացած է. օր.՝ ժողովուրդն ու զորքը ծնկան եկան (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 335):

Գրական լեզվում լայն տարածում ունի և մքան մեջ||մութի, մքի մեջ մրցակցող տարբերակների գործառությունը. օրինակներ՝ Իր հին շվին ... փշում էր անկողնի մքան մեջ իրենց ներսի ձայներին ականջ պահողների համար (ՀՄ, ՄՎ, էջ 204): Ոտքը մքի մեջ դիպավ իր սահնակին (ՀՄ, ՄՎ, էջ 158): Հմմտ. նաև՝ մթան մեջ||մթի մեջ (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ

111, 3, էջ 274, ՆՁՀ, էջ 92, 265, ՀՄ, Օգ., էջ 195, 188, ՀՄ, ՀՀԶ, էջ 77, 260 և այլն):

№ 4 աղյուսակում ներկայացվում է և հիմքատարրը կորցրած միավանկ բառերի սեռական-տրականի տարբերակային ձևերի գործառությունների վիճակագրական պատկերը: Աղյուսակը կազմվել է XX դարոյնների գեղարվեստական արձակի նմուշներից: Բացառվել են ի-ով հանդես չեկող ձևերը: Նկատի չեն առնվել հնչյունական տարբերակները: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ գեղարվեստական գրականության լեզվում գերակշռում են երեքմանի և հիմքատարրով բառերի անով կազմությունները: Առանձին գրողների մոտ նկատվում է որոշ բառերի կամ ավանդական կամ տարածվող ձևին որոշակիորեն նախապատվություն տալու հակում:

Դրական նորմայի շրջանակներում է գործում նաև մանուկի ձևը. օրինակներ՝ Մի ուղևոր տեսավ լացող մանուկին ... (Իս., Երկ., 3, էջ 55): Բողոքին կանգնեց մանուկի առջև (էջ 114): Եվ հենց մարագի մոտ, փողոցում, կնքում է մանուկին (ԱԲ, Երկ., 1, 1964, էջ 639) և այլն: Այս ձևերը գործառում էին նաև նախորդ ենթաշրջանի գրական լեզվում. օրինակներ՝ ինչով կարող ես գոհացնել հաց խնդրող մանուկին (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 484): Մամիկոնյան իշխանը հրամայեց կանչել ... Արտավազդ մանուկին (Բ, Ս, էջ 449): Ընդհանրականը մանկան ավանդական ձևի գործառությունն է:

գ) Տարվա եղանակներից ամառ, ձմեռ անվանումները հանդես են գալիս անվավա զուգադրությամբ: Ի-ով ձևերը հազվագեղ են և հատուկ են առավելապես բանաստեղծական ոճավորված խոսքին: Օրինակներ՝ Իսկ ե՞րբ եք մտադիր դառնալու այդ դարնանային երկրից դեպի մեր գարունի երկիրը (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 643): Դա նվիրական Հիմալայի զրկումն էր, հավերժական գարունի պարտեզում (Իս., Երկ., 3, էջ 337): Եկավ պայքարը, ցուրտը ցրեց՝ Եվ ձմեռի տեղ-տեսանք գարուն (ԵԶ, ԵԺ, 3, 1964, էջ 338): Դժվար չէ նկատել, որ բերված օրինակներում ընդգծված բառաձևերն ունեն փոխաբերական գործածություն: Ի-ով կիրառություններ նկատվել են նաև XIX դարի երկրորդ կեսի գրական լեզվում. օր.՝ Անձյուն, դառնաշունչ ձմեռին հաջորդեց անանձրև գարուն (Բ, ԵԺ, 8, էջ 269—270): Տարվա եղանակների վա-ով հուղվումը առաջացել է ավելի ուշ՝ դրանցում առկա ժամանակային իմաստի ընդգծման պահանջով:

Դրական լեզվում ամռան||ամառվա, ձմռան||ձմեռվա տարբերակները զուգահեռաբար գործածվում են, երբ հանդես են գալիս իբրև բնու-

թյան երևույթներ մատնանշող կամ դրանց առնչվող անվանումների վերագրերն են: Օրինակներ՝

Ամռան իրիկուն էր

(ԱՔ, Երկ., 1, էջ 55):

Ամռան շոգին ... կպառկի ծառի
ոտքի տակ (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 88):

Ձմռան գիշերից մի քիչ դեռ կար
(ԱՔ, Երկ., 1, էջ 147—148):

Այդ տարվա ամռան արձակուրդը
անցկացրի հին Բյուզանդիոնի...

պատմական մի անկյունում
(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 66):

Ձմռան սկիզբն էր... (ԱՔ, Երկ.,
1, էջ 147):

Ամառվա տաք երեկո էր

(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 202):

Ամառվա շոգին կանաչը խանձ-
վում է (ԱՔ, Երկ., 1, էջ 65):

Ամառվա լուսնյակ գիշերները մեր
դռան գերանների վրա նստում
էինք... (ՀԹ, ԵԺ, հ. 3, 1949,
էջ 117):

Ամառվա արձակուրդի օրեր էին
(ՎՓ, Երկ., 1, էջ 79):

Մինչև ձմեռվա սեզոնի սկիզբն
աղատ էի... (ՎՓ, Երկ., 1, էջ
198):

Ամռան||ամառվա, ձմռան||ձմեռվա տարբերակներում համատեղում են լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում առաջացած օրինաչափությունները: Երկու ձևերն էլ գրական ու կանոնական են, վա-ռվ տարբերակում ժամանակային իմաստը կարծեք ավելի է ընդգծվում: Սակայն, երբ տարվա եղանակների անվանումներին առնչվում են ոչ թե դրանց անմիջաբար կապվող, այլ հատկացվող հանգամանքներ, ժամանակա-նշումները խիստ ընդգծվում է, և այդ դեպքում գործառնելի է դառնում միայն վա-ռվ ձևը: Օրինակներ՝ Դրան կոչում էին սրահ և ծառայում էր որպես ամառվա բնակարան (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 99): Ամառվա սպիտակ ժիլետը փայլում էր ձյունի մաքրությամբ (ՆԴ, ԵԺ, 2, 1955, էջ 461): Բոլորը հագել էին ամառվա համազգեստ (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 80): Երեսայի մոր համար ձմեռվա մի փափուկ շալ առան ... (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 311):

3/ի>ՈՒ||իի այսպիսի տարբերակներ ունեն ու հոլովման պատկա-նող բառերը: Ու հոլովման են ենթարկվում ի-ռվ վերջացող բառերը և մարդ, ամուսին, անկողին, աստված բառերն ու սրանցով բարդվող ձև-վերը: Դրանց թիվը է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառա-րանում» անցնում է 1840-ից. իրականում ու հոլովման պատկանող բա-ռերի քանակը նշվածից շատ ավելին է: Ինչպիսի՞ մեկնարանություն-ներ է տվել հայերենի քերականագիտությունը նշված խմբի բառերի հոլովման տատանումներին: Ս. Պալասանյանը ի-ռվ վերջացող որոշ հասարակ գոյականների ի-ռվ հոլովմանը տալիս է հետևյալ գնահատու-թյունը. «Կան մի քանի ի վերջացած բազմաթվանկ բառեր, որոնք ի պա-հում են և հոլովում են առաջին հոլովման վրա՝ այսպես՝ հայելիի, ածե-

լիով, բանալիից և այլն, որ եթե կանոնավոր հոլովենք, կարող են շփոթվել ածել և բաճալ բայերի հետ: Այսպես հոլովում են հայ և մանավանդ օտարազգի հատուկ անունները, Անիի հաղար ու մեկ եկեղեցին. Գարիբալդիի հայրենասիրությունը¹⁵, Մոտավորապես նման կարծիք է հայտնում և Մ. Աբեղյանը. «Կան «ի» վերջացած բառեր, որոնք «ի» հոլովման ձևով են հոլովվում՝ «սիրելիի» և ոչ «սիրելու», որ «սիրել» բառի ձևն է: Երբեմն նաև՝ հայելիի, զվարճալիի, Անիի, այլև օտարազգի անունները՝ Գարիբալդիի, որոնք հոլովվում են նաև՝ հայելու, Անու, Գարիբալդու¹⁶, Աճառյանը արևմտահայերենի ազդեցությամբ ու հոլովման է համարում միավանկ մառդ, հեղ, ծով, տղա (սեռ. տղու), շահ, ժամ, դար, հայ, գլուխ, էշ (իշու կամ էշու) բառերը, ավելացնելով նաև, որ սրանք ևս հետդհետե անցնում են ի հոլովման. «Արևելյան գրականում արդեն սովորական են դարձած ծովի, տղայի (տղի), շահի, ժամի, դարի, հայի, գլխի, էշի (իշի), նույնիսկ մառդի ձևերը. կարելի է դեռ ասել մառդու, շահու, բայց ո՛չ ծովու, հայու և այլն... Արևելյան հայերենը նույն հոլովման է ենթարկում նաև ի վերջացող բաղմամանի բառերը. ինչ. գինի-գինու, այգի-այգու, այգուց. գարի-գարու, գարուց. եկեղեցի-եկեղեցու, եկեղեցուց, նույնիսկ հատուկ անունները. ինչ. Բաֆ-Ֆի-Բաֆու, Բաֆուց, Շամախի-Շամախու, Շամախուց և այլն: Բայց այս վերջին կետումն էլ կան տատանումներ, և հատուկ անունները սկսել են հոլովվել նաև առաջին հոլովման ձևով. ինչ. Ալի-Ալու, Ալիի, բց. Ալուց, Ալիից, նույնիսկ Բաֆի-Բաֆիի, Բաֆիից և այլն: Սովետ. Հյուս., 1945 թ., ապր. 29. էջ 2, սյունակ 5-րդ, կարդում ենք. «Ձեռքակալել են Մուսսոլինիին, Պավլոնիին, Ֆարինաչիին, Բուֆֆարինիին և Գրացինիին»¹⁷: Գիտնականի այս մեջբերումից կարելի է ենթադրել, որ օտարազգի հատուկ անունների ի-ով հոլովումը 20-րդ դ. առաջին տասնամյակներում դեռևս լայն տարածում չունեի: Օտարազգի հատուկ անունների զուգաձև հոլովման մասին նշում է նաև Գ. Սևակը: «Ուղղականում ի-ով վերջացող մի շարք բառեր, մանավանդ օտարազգի հատուկ անուններ, ենթարկվում են նաև ի հոլովման՝ պահպանելով իրենց հիմքի ի-ն ևս¹⁸ [ընդգծումը մերն է.—Ա. Ս.]»:

է. Աղայանը նշում է այն տատանումները, որոնք առկա են ալի, ելի ածանցներով ածականների գոյականական կիրառություններում. «(ՈՒ) այս վերջավորությունն ստանում են ուղղականում ի վերջավորություն ունեցող բառերը, իբրև բայանուն գործածվող անորոշ գեր-

15 Ս. Պալասանյան, նշված աշխ., էջ 108:

16 Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 344:

17 Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 698:

18 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 267:

բայր, ալի, ելի ածանցներով կազմված գոյականները, հաճախ նաև այդ նույն ածանցներով կազմված ածականները գոյականաբար գործածվելիս (թեև դրանց համար ավելի սովորական է ի վերջավորությամբ տրական-սեռականը) և անկողին, մարդ, ամուսին, ձի, թի, դի բառերը, որոնք ուղղականի նյութական վերջավորություն չունեն¹⁹:

«Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2» աշխատության մեջ նշվում է, որ մարդ, ամուսին, անկողին, տղամարդ բառերը մինչև XX դ. սկզբները ենթարկվում էին նաև ի հոլովման. բերվում են բնագրային համապատասխան վկայություններ²⁰:

Ու հոլովման պատկանող բառերը, ըստ զուգաձևության դրսևորման առանձնահատկությունների, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. ա) հասարակ գոյականներ, բ) հատուկ գոյականներ, գ) փոխանուն ածականներ, տ) փոխառյալ բառեր:

ա) հասարակ գոյականներ. Լեզվի զարգացման նախորդ ենթափուլը՝ XIX դ. վերջը և XX դ. առաջին տասնամյակները, բնորոշվում է ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների տարբերակային ձևերի առատ կիրառությամբ. օրինակներ՝ դափնիի (Ր, ԵԺ, 1, 1955, էջ 225), կաղնիի (Ն. տ., 215), գոտիի (Ր, ԵԺ, 3, 1955, էջ 245), գերիի (Ր, ԵԺ, հ. 7, 1956, էջ 232), ուտենիի (Ր, ԵԺ, 5, 1956, էջ 218), դերձակունիի (ՌՊ, Երկ., 1950, էջ 366), իշխանունիի (Ն. տ., 397), բշնամիիս (Ն. տ., 322), պատանիին (Ն. տ., 393), գինիի (Ն. տ., 362), լոբիի, օղիի (Մուր., ԵԺ, 6, 1963, էջ 236), բանալիին (Մուր., ԵԺ, 7, 1965, էջ 69), ալյակիի (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 81), խեցիի (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 208), կղզիի (Վրթ. Փ., ԵԺ, 2, 1958, էջ 71) և այլն:

Լեզվի զարգացման ներկա փուլում ի-ով վերջավորվող հասարակ գոյականների ի-ով գործառութունները խիստ սահմանափակվել են: Գրական լեզվի գրավոր տարբերակում զուգահեռ հոլովմամբ հանդես են գալիս ալի, ելի ածանցներով որոշ գոյականներ միայն (բանալու|| բանալիի (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 366), ունելու|| ունելիի (ՍԽ, ՄՍ, էջ 188), ածելու|| ածելիի և այլն): Ի-ով տարբերակներ ունեն և մի շարք այնպիսի գոյականներ, որոնք նույնպես հակված են թեք հոլովաձևերում բառի սկզբնաձևը պահպանելու, մի բան, որ հնարավոր չէ ի> ու հերթագայության դեպքում. հմմտ.՝ սոնու|| սոնիի, կահ-կարասու|| կահ-կարասիի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 311), շոգու|| շոգիի (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 84), կիսանդրու|| կիսանդրիի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 467), լեզու|| լեզիի, աղու|| աղիի և այլն: Սակավ դեպքերում տարբեր հոլովումներն ընտրվում են բառի տարբեր իմաստները նշելու նպատակով: Օրինակներ՝ Ցեխի մեջ կորած

¹⁹ Է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 241:

²⁰ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, նշված աշխ., էջ 91:

դեմքը կնճռոտ կաշու պես է (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 270): ...Պատուվող կաշու ձայնով ճշաց շար իրիցկինը (Ն. տ., էջ 88—89): Նրա դեղնամոմի դեմքը կաշվի տակ արդեն պարզ գծագրվում էր՝ իբրև պարկը գցած գանգ... (Ն. տ., էջ 92): Ավելի հաճախ զուգաձևերում իրենց արտացոլումն են գտնում գրական լեզվի ավանդական և գործող նորմաները: Օրինակ՝ Նա, հիրավի, կաշուց դուրս էր գալիս... (ՆՁՀ, էջ 227): Մենք այստեղ կաշվից դուրս ենք գալիս... (ՆՁՀ, էջ 227): Ռոմանտիկ ոճի կոշիկը պատրաստվում է շերտից (փափուկ այծակաշիի լաբից) (ԳՏ, № 12, 1974, էջ 52):

№ 5 աղյուսակում ներկայացվում է ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների սեռական-տրականի ձևերի գործառությունների վիճակագրությունը: Նախ տրվում է ամեն մի բառաձևի միանգամայն գործածության քանակը, փակագծերում նշվում են բոլոր կիրառությունները: Ընտրանքի ծավալը 100—120 էջ է:

Ա Ղ Յ Ո Ս Ա Կ № 5

Ազդուբներ	ու	ի
Իս., Երկ., 3, Պատմվածքներ	37 (120)	—
ԱԲ, Երկ., 1, «Մթնածոր» շաբթը	47 (183)	—
ՍՀ, ԵԺ, 1, «Խնձորի այգին» շաբթը	29 (107)	—
ՄԳ, «Մարութա սարի ամպերը»	20 (98)	—
ՀՄ, «Սոստոս»-ից՝ «Մենք ենք մեր սահրերը»	29 (49)	—
ՎԳ, «Դեղատուն «Անի»	12 (28)	—
ՀՔ, ԸՆ, 1, «Սպիտակ գիրքը», «Եփրատի կամուրջին», «Մայրենի լեզու»	18 (72)	1 (7)

Վիճակագրությունից պարզվում է, որ ի-ով վերջացող հասարակ գոյականների ի-ով հոլովումը ժամանակակից գրական լեզվին հատուկ է: Աղյուսակում զուգաձև կիրառություն է ստացել միայն էֆենդի բառը: Էֆենդիի ձևը կիրառվում է արևմտահայ խոսքում: Անշուշտ, նշված խմբի բառերի զուգահեռ ձևերի գործառությունների բնույթը միայն բերված վիճակագրությամբ ներկայացնելը բավարար է: Նյութի ավելի լայն ընդգրկումը հնարավոր է դարձնում եզրակացնելու, որ գրական լեզվում ի-ով ձևեր թափանցում են նաև խոսակցական լեզվից: Օրինակներ ... Իզուր էր Կարո Դարայանը... դժբախտ նավաստիի նման թարթել իր տարտամ կրակը մաղութանման մոլժում (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 229): Գեղանդիի ոչ մի կոթ դեռ ոչ մի անգամ այսպես չի մատուցվել ոչ մի հնձվորի (ՀՄ, Մ, էջ 90): Մեր պարտեզի բարձր բարդիի վրա...երկու արագիլ իրենց բույնն էին հյուսել (Իս., Երկ., 3, էջ 325): Դեղձենիի ծաղկի շուրջ թրթռում է նրա ժպտուն այտերի վրա (Ն. տ.,

էջ 363): Սակաւ հանդիպում են և արևմտահայերենի ազդեցութիւններ: Օրինակներ՝ Եվ ինքն էլ մի ամբողջ աշխարհ է կարծես... հայ բնաշխարհից պոկված մի բեկոր... որին հպվելով երևի ուժ ու ոգի են առնում իր համշէնցի հայրենակիցները, հաղորդւում հայ հոգիին... (ՍԿ, ԽԶ., էջ 290): Եղեռանիի և շահութարմի բուրմունքով խնկված... պատշգամբը՝ չի հեռանա իմ հիշողութիւնից (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 53): Ինձ մոտեցավ նույնպէս Արուսյակը իր հոր, բարձրահասակ ու պատկառելի Դարբասյան էֆենդիի հետ... (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 74):

Գրական լեզվի դարգացման նախորդ փուլում ի հոլովմամբ հաճախ էին հանդես գալիս նաև ի-ով չվերջավորվող մարդ, ամուսին, անկողին բառերը. օրինակ. մարդի(ն) (Բ, ԵԺ, 10, 1959, էջ 130—131, ՊՊ, ԵԺ, 2, 1953, էջ 490, ՂԱ, ԸԵ, 1956, էջ 622), ամուսնի (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 280, ՌՊ, Երկ., 1950, էջ 344), անկողնի (Բ, ԵԺ, 3, 1955, էջ 484, ՂԱ, ԸԵ, 1956, էջ 646): Ներկա փուլում ամուսնի ձևը բոլորովին գործածական չէ. մարդ բառի ի-ով կիրառութիւնները գեղարվեստական գրականութեան լեզվում խոսակցական ոճի արտահայտութիւններ են և գրական ու կանոնական չեն համարվում. օրինակներ՝ Կիրում էր նրան որպէս մարդի և որպէս նկարչի (ՍԶ, ԵԺ, հ. 10, էջ 238): Ամոթ է քեզ պէս տղամարդին, որ այդպէս փախաս ես դառնում (ԴԴ, ԵԺ, 2, 1977, էջ 372): Բա՛, ինձ թողիր առանց իմ մարդի (ն. տ., էջ 437): Փողոցում կանգնել էր մի կին, տղամարդի գլխարկով (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 135): Տասնութ տարեկան դարձա՛ւ աղջկան մարդի ես տալիս ու դրանից հետո նա մարդիմն է (ՀՄ, Ծ, էջ 417): Ուշարկեցին Յմակուտ մարդի (ՀՄ, Օգ., էջ 341) և այլն: Անկողին բառի հոլովական տատանումները պահպանվում են նաև ներկա փուլում. հմմտ.՝ անկողնու (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 140, Իս., Երկ., 3, 1959, էջ 48, 83, ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 32) և անկողնի (ՆԶԶ, էջ 87, Թոթ., ԿՀՀԾՎ, էջ 15, ԴԴ, ԵԺ, հ. 2, էջ 76, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, էջ 485) և այլն: Անկողնու||անկողնի ձևերը կարելի է համարել մրցակցող զուգաձևեր: Միևնույն հեղինակի լեզվում և հաճախ միևնույն ասեղծագործութեան մեջ հանդիպում են և՛ ու-ով և՛ ի-ով հոլովված ձևեր. հմմտ.՝ անկողնու (ՀՄ, Օգ., 1967, էջ 217, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, 1960, էջ 344, Երկ., 1, 1976, էջ 140) և անկողնի (ՀՄ, Ծ, 1978, էջ 90, ՍԶ, ԵԺ, հ. 1, 1960, էջ 485, ԱԲ, Երկ., 1, 1976, էջ 143) և այլն:

Այս խմբի բառերի շարքը կարելի է դասել և արդեն հնաբանութիւն դարձած աղախին բառը, որը գրական լեզվում ունի զուգաձև գործառութիւն. հմմտ.՝ աղախնու(ն)՝ (ՄՆ, ԸԵ, 1945, էջ 221, ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 256, Շիրվ., ԵԺ, 5, 1959, էջ 327, Իս., Երկ., 3, էջ 228, ԽԴ, ՌԿ, 1979, էջ 309) և՛ աղախնի(ն)՝ Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 330, ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 99, ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 352) և այլն:

Գրեթե հավասարաթիվ են ասածու||ասածո տարբերակները. օրինակներ՝ Ասածո այս արարքն ամենեկին շէր համապատասխանում այն ասածու կերպարին, որն իմ տատն էր ստեղծել ինձ համար (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 357): Ամեն ինչ կախված է ասածո ողորմությունից (ՍԶ, ԵԺ, 7, 1962, էջ 11): Գուսաններն ասածու մարդիկ են (ՍԶ, ԵԺ, 7, 1962, էջ 15): Նա ... այդ պահին խոսում էր ասածո հետ (Գար., 1979, № 4, էջ 55): Ամուսնու ցանկությունը կատարում էր անմիջապես, իբրև ասածու և բնության կողմից թեկադրված մի պարտականություն (Գար., 1979, № 4, էջ 53): Դա ասածո անեծքն է (ՀՄ, Մ, էջ 342): Լեռն ասածու հայացքի տակ կա ներհայաց ու խոլ (ՀՄ, Մ, էջ 327):

Աստված բառի ի հոլովմամբ ձևերը խիստ սակավադեպ են:

բ) Փոխառյալ բառեր. Ի-ով վերջացող փոխառյալ բառերի հոլովումը ժամանակակից հայերենում դեռևս բավական անմիատարր է: Մի շարք բառերի հոլովման մեջ առկա են տատանումներ, իսկ մի շարք բառեր էլ հոլովվում են միայն ի-ով: Որպես կանոն հոլովման զուգահեռ ձևեր ունեն ավելի վաղ շրջանում փոխառված բառերը, որոնք, ըստ գործող կանոնի, գրական լեզվում հոլովվել են ու-ով: Խոսակցական լեզվում գործառություն ունեցող բառերը ի-ի ընդհանրականացման միտումի ազդեցությամբ սկսել են հոլովվել և ի-ով, որից և անցել են գրավոր լեզվին: Ավելի ուշ շրջանում գրական ճանապարհով (մեծ մասամբ ռուսերենի միջոցով) հայերենին անցած օտարազգի բառերում ի-ով ձևերի հետագա տարածումն ու բացարձակ գործառությունը բացատրվում է փոխառյալ բառի սկզբնաձևը պահպանելու և հասկանալի դարձնելու միտումի ազդեցությամբ: Ի-ով հոլովվելու դեպքում թեք հոլովաձևերում բառի ի վերջնահնչյունը պահպանվում է: Ստորև ներկայացնում ենք զուգաձև հոլովում ստացող փոխառյալ բառերի ցանկը. համեմատության համար բերում ենք նաև միայն ի-ով հոլովվող բառերը:

Զուգաձև հոլովում ստացող փոխառյալ բառեր

բայաթի, բիշի, բուկի, գոշի, զուռնաչի, էփիմերդի, էֆենդի, լոթի, լոթի-փոթի, խաչապուրի, խինկալի, (կիս)անդրի, հաշի, հեյրաթի, հուրի, հուրի-փերի, նաղարաչի, շաշկի, չախոխբիլի, պիկուլի, ռուբլի, վալի, վաֆլի,

Ի-ով հոլովվող փոխառյալ բառեր

ալիբի, դենդի, ժյուրի, լեդի, կեպի, կուլի, հիպի, մորֆի, յանկի, շասսի, շլի, ջունգլի, ռաբ-

վիսկի, տաքսի, տուֆլի, փինաշի,
ֆիդայի

բի, ռալլի, ռեգբի, ռիկշի, ռու-
բայի, ցունամի

գ) Փոխանուն ածականներ. Հայտնի է, որ ածականները գոյականաբար գործածվելիս, անկախ այն բանից, թե ինչպես են վերջավորվում, հոլովվում են ի-ով: Օրինակներ՝ Հայ բանաստեղծի կենսագրացողությունը բախվեց ամենից սարսափելիին (Գար., 1979, № 12, էջ 53): Ախար որտեղի՞ց այս վաչկատունի արյունը իմ մեջ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 1972, էջ 486): Ի-ով վերջավորվող գոյականների հոլովման համաբանությամբ ու-ով ձևեր են ստանում այն փոխանունները, որոնք հաճախ են հանդես գալիս գոյականաբար. այդպիսիք են՝ ալի, ելի, աճի ածանցներով ածականները (շնորհալի, սիրելի, ողորմելի, պատվելի, երկերեսանի, շորքոտանի, ընտրանի և այլն):

Ալի, ելի ածանցներով ածականների փոխանվանական կիրառություններում ու-ով ձևերը առաջանում են նմանատիպ ածանցներով գոյականների հոլովման համաբանությամբ, իսկ ի-ով ձևեր՝ բերականական համանունությունից խուսափելու անհրաժեշտությամբ: Օրինակներ՝

Տանում էին ցույց տալու յուր սի-
րելու անհայտ գերեզմանը (Բ,
Ս, էջ 242):

Իրենց սիրելիի շիրմին դրել էին
հայրենի ժողովուրդն ու հերոսի
այրին (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 510):

Վերևից մի նայիր այս ողորմե-
լուն (ՎԱ, ՀՎՓԲ, էջ 240):
Ողորմելու ընտանիքը ձգեցին
մուրացկանության մեջ (Շիրվ.,
ԵԺ, 4, 1959, էջ 54):

Բողոքական պատվելիի քույր՝ նա-
խատակյաց հավատավորի համ-
բավ է վայելում ... (ՍԿ, ԽՃ.,
էջ 29):

Սրանցից ու-ով ձևերն արտացոլում են հին նորման, իսկ ի-ով ձևերը հաստատման միտում ունեցող ձևերն են. հմմտ. նաև՝ պատվելու (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 11), եղկելու (ՊՍ, ԵԺ, 1, էջ 444), երկերեսանում (ԽՀ, 30/9, 1936), բարու (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 161), վտարանդու (Սվանգ., 11/12, 1981) և այլն:

Տերմինային արժեք ունեցող մի շարք փոխանունների հոլովման մեջ ի-ի հաստատումը վերջնական է. հմմտ.՝ հոգնակիի, եզակիի, կա-
տարելիի, նվագելիի, հաճելիի, բաժանելիի և այլն:

Ջուգահեռ ձևեր ունեն և՛ առարկայի, և՛ հատկանիշի իմաստ արտահայտող այն բառերը, որոնք սովորաբար բառարաններում ստանում են գ. ած կամ ած. գ. նշումները. դրանցից են՝ այրի, ամուրի, ապառնի և այլն:

Այն, ինչ որ թեթև կարող է անցնել ամուրիի համար, մեծ անխորժուրթյուններ կարող է պատճառել մի ընտանիքի հոբբը (Շիրվ., Եժ, 4, էջ 369):
Դատը վերաբերում էր մի խեղճ այրիի ... (Մուր., Եժ, 4, 1953, էջ 48):

Ինչպես են համարձակվում համեմատելու ամուրու դժոխային կյանքը ամուսնացյալի երանական կյանքի հետ:
(Մուր., Եժ, 7, էջ 342):
Յափնջին ընկավ այրու գլխին (Մ, Օգ., էջ 148):

Նման որոշ բառերի ու-ով ձևերն արդեն հնացած են: Օրինակներ՝ Ահա թե ինչու գլուխներս, երեսներս ձևերը և՛ բուն հոգնակիություն, և՛ ստացական հոգնակու իմաստ կարող են ունենալ (ՀՊ, ԳԹԿՀ, էջ 332):
Կիրակի բառը, հազվադեպ, շաբաթվա անունների հոլովման համաբանությամբ, հանդիպում է և վա ձևով: Օրինակ՝ «Մշակը» իմ մի փորիկ նամակին, իր անցյալ կիրակվա համարում պատասխանում է 12 սյունակից բաղկացած մի հոդվածով (Շիրվ., ԵԼԺ, 9, 1955, էջ 268):

դ) Հատուկ անուններ. Ժամանակակից գրական հայերենում Ի-ով վերջացող հատուկ անունների հոլովումը բավական անմիատարր է: Թեև շատ քերականագետներ նշել են հատուկ անունների հոլովման մեջ նկատվող տատանումները, սակայն դրանց առանձին բացատրություններ կամ մեկնաբանություններ չեն տվել: Եթե փորձենք որոշ խմբավորում կատարել անունների հոլովումներում, ապա կարելի է ասել, որ մի շարք հատուկ անուններ, մասնավորապես անձնանուններ, հոլովվում են ու-ով, մի շարք անուններ հոլովվում են Ի-ով, իսկ մի շարք հատուկ անուններ էլ (և՛ անձնանուն, և՛ տեղանուն) ունեն զուգաձև հոլովում:
Փորձենք այդ անունները ներկայացնել բառաշարքերով:

ա) Բառացականի ձախ եզրում խմբավորել ենք տարբեր ածանցներով բառաշարքեր կազմող հատուկ անունները: Դրանք այն հայոց անձնանուններն են, որոնք ու հոլովմամբ ավանդվել են պատմականորեն, գրական ժառանգորդությամբ: Ավելի ուշ շրջանում դարձյալ գրավոր լեզվում են վկայվել տարբեր վերջամասնիկներով օտարազգի հատուկ անունները, որոնք նույնպես, ըստ գործող կանոնի, հոլովվել են ու-ով: Խոսակցական լեզվում այդ բառերի գործառությունը սահմա-

Ու-ով հոլովովոյ հատուկ անուններ	Ի-ով հոլովովոյ հատուկ անուններ	Զուգաձև հոլովում ստացող հատուկ անուններ
1. Հայոց անձնանուններ	Անձնանուններ	Անձնանուններ
ա) -ացի, -եցի, -ցի. <i>Պո- րենացի, Շիրակացի, Լամբրոնացի, Նարեկա- ցի, Աշտարակեցի, Փար- պեցի, Ագուլեցի, Երե- վանցի, Այդեցի.</i> բ) -ունի. <i>Արմենունի, Զա- րուհի, Տիգրանունի, Սրբունի.</i> գ) -ունի. <i>Արշակունի, Բաղրատունի, Վաղանի, Քաջունի.</i>	<i>Աղադի, Արկադի, Բալի, Բարբրի, Բելլի, Դմի- տրի, Եղեցի, Ժենի, Լիլի, Լյուսի, Էջղուպերի, Խո- կենի, Պոմենի, Դոնի- ցետուի, Հենրի, Հանրի, Մարի, Մերի, Նելի, Նո- յեմի, Եկլի, Պետեֆի, Պուչի, Զանի, Զենի, Ռոսի, Ռոդարի, Ասադի, Սոֆի, Սյուզի, Վերդի, Վիվադի, Վասիլի, Վա- լերի</i>	<i>Ալի, Աբարի, Արգիշտի, Բելի, Զանի, Զաքի, Էթերի, Իսայի, Իոսելիանի, Պաքանի, Կա- կուլի, Լեյլի, Ղոնդի, Դիփի- անի, Մոսի, Մուխտի, Մա- քիավելի, Նադելի, Նադենի, Նիսի, Պապենի, Պոկորենի, Զարարի, Մարի, Գարիբալ- դի, Զեյլի, Միրարփի, Է- Սյունի, Քյոռուզի, Նաիրի, Մահարի, Արադի, Բաֆֆի, Ջիվանի, Աղասի, Աղափի, Օրբելի, Տորիշի, Քենեդի</i>
2. Օտար անձնանուններ	Տեղանուններ	Տեղանուններ
ա) Նիգամի, Ֆիրդուսի, Եսայի, Ալ-Բիրունի. բ) -ելի. <i>Երեթելի, Ռուսթավելի.</i> գ) -շվիլի. <i>Բարաթշվիլի, Գրիշշվիլի, Դավթա- շվիլի.</i> դ) -սկի. <i>Ալվազովսկի, Բելլենսկի, Դոստոևսկի, Ստանիսլավսկի, Զնա- մենսկի.</i> ե) -ցկի. <i>Տրոցկի, Կուց- կի, Սմիռնցկի</i>	<i>Ակոռի, Արտենի, Աբորի, Բաթումի, Գեդի, Գիլի, Դելի, Թրիլսի, Վելիկի- Լուկի, Պրամի, Կասպի, Հելսինկի, Մայի, Նագա- սակի, Շաքի, Ելշի, Ողջի, Զիլի, Կարլով-Վարի, Ռուսթավի, Տոլյատի, Փո- թի, Ուսսուրի, Քդի, Վա- հագնի, Նոր Գեդի</i>	<i>Ալվազի, Անի, Արածանի, Արզնի, Բերկի, Բջնի, Գառ- նի, Գյումրի, Էրերունի, Լո- սի, Մարտունի, Մեդի, Շամախի, Շուշի, Պոզնի, Վեդի, Զանախշի</i>

Նախակ է եղել: Այսպիսով, գրական ժառանգորդությամբ փոխանցվելու և խոսակցական լեզվում քիչ գործածվելու հետևանքով է, որ պահպանվել է բառաշարքեր կազմող հատուկ անունների սովանդական ու-ով հոլովումը: Այդ բառերի ի-ով հոլովման որոշ փաստեր կան XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում: Օրի-նակներ. Ընդունում ենք նաև պ. Ալվազովսկիի սպառնալիքը (ՄՆ, ԸԵ, էջ 30): Վենյավսկիի (Շիրվ., ԵԺ, 9, էջ 417), Դոստոևսկիի (Ն. տ., էջ 469): Հուրի Խան-Դայան չէր կարողանում տանել պարոն Աշխաբունիի ներկայությունը (Բ, ԵԺ, 1, 1955, էջ 135): Կովկասի հայոց հրատա-րակչական ընկերությունը որոշել է հրատարակել... Շոթա Ռուսթա-վելիի «Ընձի մորթը» (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 480): Ես երբեք այդպես ծեր չէի երևակայում Մերեքելիին (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 568):

բ) Միջին սյունակում ի-ով հոլովվող հատուկ անուններն են: Դը-
րանք հիմնականում օտարազգի հատուկ անուններն են և նորակազմ
հայկական այն տեղանունները, որոնք, ըստ ներկա միտումների, հո-
լովվում են ի-ով:

Օտարազգի հատուկ անունների ի հոլովման հաստատումը տեղի
է ունենում ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար, գրական լեզվում
նրանց գործառության շրջանակների հետզհետե ընդլայնմանը զուգըն-
թաց:

Ի-ով հոլովվելիս պահպանվում է օտարազգի բառի արմատի ի վերջ-
նահնչյունը, հետևաբար և օտար անվան սկզբնաձևը բոլոր թեք հոլո-
վածներում, մի բան, որ հնարավոր չէ ի>ու հերթագայության դեպ-
քում:

դ) Երրորդ սյունակում զուգաձև հոլովում ստացող հայոց և օտար-
ազգի անուններն են: Սրանց հոլովման տատանումները պետք է բա-
ցատրել հնացած կամ հնացող և գործող նորմաների առկայությամբ:
Ավանդական ու հոլովումը օտարազգի հատուկ անուններում աստիճա-
նաբար տեղի է տալիս ի-ով ձևերի առջև: Ու-ով հոլովման դեպքերը,
որպես կանոն, վերաբերում են ժամանակակից գրական լեզվի զար-
գացման նախորդ ենթաշրջանին և դարասկզբի առաջին տասնամյակ-
ների գրական լեզվին: Օրինակներ՝ Ռոստոմ ընդունեցինք ծաղկեփն-
ջերով (ՀԹ, ԵԺ, հ. 4, 1951, էջ 358): Ով չգիտե Բենվենտուտո Չելլինո
հոյակապ նստույցների արժանավորությունը (ՄՆ, ԸՆ, էջ 327—328),
Լեոնարդո-դա Վինչու (ԵԶ, 1984, էջ 728): Ներկայումս դեռևս պահպան-
վում են որոշ անունների զուգահեռ հոլովումները. Պոկոբնու||Պոկոբ-
նի, Պապերնու||Պապերնի, Գաբիբալդու||Գաբիբալդի, Տարիչելու||
Տարիչելի, Բուլյոննու||Բուլյոնի, Քենեդու||Քենեդի, Պոդգոռնու||Պոդ-
գոռնի, Արգիշտու||Արգիշտի (ՀՄ, Ծ., էջ 334), Ղիփիանու (Գար.,
1980, № 12, էջ 17), Իոսելիանի (ՍԶ, 10/2, 1981) և այլն: Հայոց անձ-
նանունների ի-ով ձևերն առավել բնորոշ են խոսակցական լեզվին.
հմմտ.՝ Ջիվանու||Ջիվանի, Օրբելու||Օրբելի, Արաֆու||Արաֆի, Ազա-
սու||Ազասի, Ազավնու||Ազավնի և այլն:

Տեղանուններում ու||իի ձևերը հավասարապես գրական են. հմմտ.՝
Գառնու||Գառնի, Մեղրու||Մեղրի, Վեդու||Վեդի և այլն: Ի-ով ձևերի
տարածումը գրավոր լեզվին անցել է խոսակցական լեզվից: Որոշ անուն-
ների ի-ով կամ ու-ով հոլովումը բացատրվում է տեղանունը անձնանու-
նից տարբերակելու անհրաժեշտությամբ: Օրինակներ՝ Գուրկու «Մայրը»
վեպը. «Սասունցի Դավիթ» ատրակցիոնը Գուրկի «Կրկեսային բեմում»
(Ավանգ., 17/1, 1979, էջ 4-րդ):

Ժամանակակից գրական լեզվում ի-ով վերջացող հատուկ անուններին հոլովման ձևերի վիճակագրական տվյալները ներկայացվում են ստորև բերվող բառացանկում.

Աղյուսակ № 6

Աղբյուրներ	ու-ով անուններ	ի-ով անուններ
Իս., Երկ., 3, Պատմվածքներ	Ալու	Գարեբաղի, Բելլենի, Զամի, Նիզամի, Ռուսի, Դեյլի, Մարի, Հեյլի, Բոգլի, Բոտոգլի
ՎՓ, Երկեր, 1	Սուրենյու, Խորենացու, Դոստոևսկու	Կալիտայի, Էռնանի, Գուգոնի, Տայեցի, Դոնիցետի, Կալաբրի, Գարեբաղի, Դոցի, Սալվենի, Ռուջենի, Մարիանի, Բալանի, Ցակոնի, Մաքսիմի, Կալետտի, Գալանտի, Մարի, Գանելի, Աղալի, Բենելի, Պրենչիվալի, Շուշի, Դեմի, Սերբելի, Յանի
ԱԲ, Երկ., 1, «Մթնածոր» շաբլոն	Թիվուրացու, Յալու, Ալու, Բադու, Զաքու, Պետու	
ՍԿ, «Խճանկար հոգու և քարտեղի զույնե- րից»	Բուսկի Զայալու, Ռուս- թալու, Բենեդու, Նաթալու, Ստոկովսկու, Գառնու, Մարիսկու- սկու, Լոռու	Բեթլի, Աբաբի, Անի, Զիլի, Բաֆթի, Սյուզի, Վերդի, Ռոսի, Դոգնի, Բարբի, Կալիտայի, Բերլի, Նյու-Ջերսի, Մակկաբի, Էյսի, Սթալի, Գարեբաղի, Բդի, Նոր Գեդի, Մարի, Մոստոսի, Մայամի, Ֆելի, Սյանո-Շուշի, Բենեդի, Մաքսի, Աղալի, Նելլի, Կալաբադի
ՀՄ, Մարեր	Պալու, Դուրամիլու- յու, Լեյու, Բուգյու- նու, Աբաբու, Գրոգ- նու, Արեգունու, Սա- յու, Արգիլու	Ամանի, Բենեդի, Անտոնի, Գառնի, Անի, Արգիլի
ՎՊ, «Դեղա- տուն «Անի»	Դոստոևսկու	Անի, «Նախի», Երգալի, Լեո- նարդ դա Վինչի, Բուսկի

Աղյուսակում ու-ով և ի-ով կիրառություն ունեն հետևյալ բառաձևվերջ. Բենեդու||Բենեդի, Գառնու||Գառնի, Աբաբու||Աբաբի, Գրոգ-նու||Գրոգնի, Արգիլու||Արգիլի:

Գրական լեզվի զարգացման նախորդ փուլում և XX դ. առաջին տասնամյակներում բավական տարածված էին ժամանականիշ ժամ,

տարի, պահ, դար, ինչպես և մահ բառերի ու-ով ձևերը: Օրինակներ՝ նախանցյալ դարու վերջերն էր (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 246): Ութերորդ դարու մոտ, ապրել է արաբացոց մեջ ... Զբեքը անունով գիտնականը (ՄՆ, ԸԵ, էջ 238): Եթե մի մարդ նորա ասածներին նայելու լինի, անտարակույս տարու մեջ տասն անգամ դատիկ կըկատարե (ՄՆ, ԸԵ, էջ 250): Նոր տարու առաջին օրը Մինասյանը պատրաստվեց այցելության տալու քաղաքում ունեցած իր բարեկամներին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 619): Երկու հոգի այս պահում ծառերի տակովն անցան (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 19): Չէր փայլում հնձավորի մանդաղը, որ օրվա այդ զովարեր ծամուն ավելի եռանդով էր գործում (Բ, ԵԺ, հ. 7, էջ 319): Քառորդ ժամու չափ խոսելուց հետո... ծերունին ցուցամատը դրեց սեղանի վրա գտնվող զանգակի գլխին (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 152): Դու իմը պիտի լինիս... նույնիսկ իմ մահու գնով, նույնիսկ քո մահու գնով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 139): Ժամանակակից գրական նորմայի տեսակետից այս ձևերն հնացած են: Ներկա փուլում նշված բառերի ու-ով կիրառություններն ունեն ոճական արժեք. հմմտ.՝ Նոր տարու գիշերն էր (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 216): Արտոնքը կես ժամու ճամփա է Վարդենիսից (ԽԴ, ՌԿ, էջ 272): Մահու թևերով իջնում է գիշերը վանքի և աշխարհի վրա (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 91):

Որոշ վերապահություն պետք է անել տարի բառի վերաբերմամբ, որի ու-ով հոլովումը պահպանվում է ըստ ձևի, իսկ վա-ով հոլովումն՝ ըստ իմաստի: Հանդիպում են երկու ձևերի հոդով հավասարաթեք կիրառություններ: Օրինակներ՝

Նոր տարվան նախորդող այս օրերին ճապոնական քաղաքների հուշանվերների խանութների վաճառասեղաններին ասես մրկների արշավ է նկատվում (ՍՀ, 27/12, 1983):

Նոր տարուն նախորդող վերջին օրերին նրանք իրենց բնակարանները զարդարում են բամբուկի ու սոճու ճյուղերով (ՍՀ, 27/12, 1983):

Բացի այդ, տարի բառը հասակ, տարիք (տարեկան) նշանակությամբ հոլովվում է ու-ով. օրինակներ՝ Տեսա այդ ճշմարտությունը դեռ հարյուր տարու չհասած (ՀԹ, ԸԵ, 1, էջ 256): Սիմոնի վերջին տղան, այսպես տասներեք տարու, կանգնել էր գոմի մոտ ... (ՀՄ, Օգ., էջ 197)²¹:

²¹ Չենք անդրադառնում ու-ով այն զբաղաբանություններին ու բարբառաբանություններին, որոնք ծառայում են խոսքի ոճավորման նպատակներին. Հմմտ.՝ Մետաքսյա հագուստը կարված էր ըստ վերջին տարազու (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 16): Կախքու անմահական գինին է (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 332): Ստացել ենք Օրդարադու չիր (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 61): Աղասին Ղարաֆիխտու սարերից հրավիրված էր Դսեղ (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 30): Չենք

Այսպիսով, լեզվի զարգացման ներկա փուլում բավական նվազել են ու հոլովման պատկանող հասարակ գոյականների ի-ով ձևերը: Նախապատվությունն այս դեպքում տրվել է ավանդական ու-ով կազմություններին, որոնք համապատասխանում են լեզվի խնայողության սկզբունքին: Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» զուգաձև հոլովման նշումներ են ստացել ավելի քան 110 գոյական, որոնք կազմում են բառարանում նշված ու հոլովման պատկանող բառերի (1840 բառ) 6 %-ը: 'Իրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում բուսանունները, որոնց գործածություններն ավելի հատուկ են նեղ մասնագիտական գրականությանը: Կոյականաբար հաճախ հանդես եկող որոշ փոխանուններում նկատվում է նմանատիպ գոյականների հոլովման համաբանության միտում. ալի, ելի ածանցներով փոխանուններում տարածման միտում ունեն ի-ով ձևերը՝ անորոշի սեռական-տրականի ձևվերից տարբերակելու և քերականական համանունությունից խուսափելու պահանջով: Փոխառյալ բառերի և հատուկ անունների գործածություն-սահմանների ընդարձակման ներկա պայմաններում գնալով ավելի են տարածվում դրանց ի-ով կազմությունները: Ու-ով ձևերը հիմնականում պահպանվում են սովորության ուժով, որպես գրական ժառանգորդությամբ ավանդված ձևեր:

4. Ոչլի. Ոչ հոլովման են պատկանում կիև (տիկին), փույր, տալ, սկեսուր, անեք, տեք, ընկեր բառերը և սրանցով բարդվող ձևերը, որոնց թիվը հասնում է 280-ի: Բառաբարդման ամենամեծ կենսունակությունն ունի տեք բառը (184). ընկեր-ով բարդվող բառերի թիվը 40 է, կիև բառով վկայվում է 26, փույր բառով՝ 21 կազմություն:

Քերականագիտական աշխատություններում նշվել են նաև այս հոլովման պատկանող բառերի ի-ով տարբերակները: Այսպես, Աճառյանը առանձնացնում է ընկեր բառը որպես նաև ի-ով հոլովվող բառ, Աբեղյանը հնացած է համարում ընկերոջ, անեռոջ, սկեսրոջ, տալոջ ձևերը և սովորական՝ ընկերի, աների, տալի, սկեսրի բառաձևերը. Գ. Սևակը գրում է, որ ոչ հոլովման երբեմն ենթարկվում են անեք, տալ և սկեսուր բառերը, որից հետևում է, որ այդ բառերի սովորական հոլովումը ի-ն է. է. Աղայանը նշում է տեք բառի երբեմն ոչ-ով կազ-

նշում և արևմտահայ գրական նորմայի ազդեցությունները, որոնք մեծ չեն. օր.՝ Լի-նեկով հայ և հայու զավակ՝ նա թատրոն շնորհեց թուրք ժողովրդին (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 215):

մըվելու մասին, Ս. Աբրահամյանը նշում է հատկապես սկեսուր, տալ, տեգր, բառերի հոլովման մեջ նկատվող տատանումները²²,

Անցյալ դարի վերջի և XX դ. առաջին տասնամյակների գրական լեզվում ոչ հոլովման պատկանող բառերի ի-ով ձևերից տարածում ունեին ընկերի, սկեսուրի ձևերը²³։ Օրինակներ՝ Ամեն մեկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին (Բ, ԵԺ, 2, էջ 466)։ Խոստանում ենք միմյանց ընկերի և ուսանողի ազնվագույն խոստումով (Մուր., ԵԺ, 6, 1963, էջ 164)։ Եղբայրն եղբորը չէր խնայում, ընկերն ընկերին (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1969, էջ 94)։ Աչքի տակով նայեց ընկերին (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 255)։ Շատ լավ հիշում էր իր դասընկերին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 218)։ Լերմոնտովն էլ ունեցավ իր մեծ ընկերի - Պուշկինի ճակատագիրը (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 303)։ Նրա հարսը՝ Զավահիրը... պտտվում էր յուր սկեսուրի շուրջը (Բ, ԵԺ, 1, էջ 513)։ Նա այլևս չէր մասնակցում սկեսուրի կամ սկեսրայրի ողբերին... (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 224)։ Սկեսուրիդ հոգին Գաբրիել հրեշտակն առնի տանի արքայության մեջ գցի (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 173)։

Եվ դարասկզբում, և՛ ներկա փուլում սովորական են սկեսուրը|| սկեսուրի, տալոջ||տալի բառաձևերի զուգահեռ կիրառությունները։ Օրինակներ՝

Նա ամենևին չէր խառնվում սկեսուրոջ ու ծերունու խոսակցությանը (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 12)։

Մինա բիրբին... էլլայի աչքի առաջ բացում էր գյուղի հազարամյա գիրքը, որի յուրաքանչյուր էջը տգիտության մի զոհի մարտիրոսագիր էր, սկեսուրոջ հաշի տակ (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 102)։

Նրան այլևս չեն հալածում սկեսուրի անվերջ տրտունջները, տալոջ կոպիտ ակնարկները (Շիրվ., Ք., 1944, էջ 341)։

Մանեն իր և սկեսուրի միջև տեղ բաց արեց (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 9)։

Եվ լիսոսկան հարսը սկեսուրի հետ խոսում է մատնեբով, աչքերով (ԱԲ., Երկ., 1955, էջ 624)։

Հաճախ հարսը նախապես է վատ տրամադրված լինում սկեսուրի նկատմամբ (Ավանդ., 21/XII, 1983, էջ 4-րդ)։

Սկեսուրս այդ ծերունու քրոջ տալի աղջիկն է (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 52)։

22 Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Նշված աշխ.*, էջ 705։ Մ. Աբեղյան, *Նշված աշխ.*, էջ 343։ Գ. Սևակ, *Նշված աշխ.*, էջ 270։ Է. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 241։ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Նշված աշխ.*, էջ 99—100։

23 Իսահակյանի պատմվածքներում (Իս., Երկ., 3, 1959) ընկերի ձևը գործածվել է 15, ընկերոջ ձևը՝ 6 անգամ։

Անեռոջ||աների ձևերից գրական լեզվում տարածված է առաջինը: Օրինակներ՝ Գարեգինն իր ապագա անեռոջն արդեն հայրիկ էր անվանում (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 433): Եզներդ ուղարկել ես անեռոջ տունը (ԱՌ, Երկ., 1955, էջ 365): Վատ չէր լինի ստուգել հաշվապահի նախկին անեռոջ տունը (ՆԶԶ, էջ 336): Լեռներ իր կաղ անեռոջն էլ խառնեց դպրոցականներին՝ որ նրանց շեշտով դժու խփի և սա (ՀՄ, Մ., էջ 206):

Ընկերոջ||ընկերի զուգահեռներից սովորականն ու չեզոքը ընկերոջ ձևն է: Ընկերի ձևի գործառությունը գրական լեզվի ներկա փուլում տարածված չէ: Տագր (տեգր) բառն ունի տագր||տագրոջ կամ տեգրոջ||տագրի կամ տեգրի և տեգոր հոլովական տարբերակները: Տագեր ձևը հնաբանություն է. օր.՝ ...Թագուհին չգիտեր, թե ինչ բառերով արտահայտեր յուր շնորհակալիքն ու երախտագիտությունը յուր տագերն ու Մարգարտունուն (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 380): Տագրոջ ձևը հատուկ է գրական լեզվի գրավոր տարբերակին. օր.՝ Դյութիչ որբեայրին իր ձեռքը ... առաջարկեց տագրոջը (Լ. Տաքսին, «Սրբազան ավաղակաորջը», 1981, էջ 75): Տեգրի ձևը հատուկ է գրական խոսակցական լեզվին և միտում ունի տարածվելու նաև գրավոր տարբերակում: Տեգոր ձևը գործառում է ժողովրդախոսակցական լեզվում:

Տիկին բառի ի-ով ձևերն հատուկ են արևմտահայ գրական լեզվին: Արևելահայ գրական լեզվում տարածվածն ու չեզոքը տիկնոջ ձևի կիրառությունն է. տիկինի ձևը հատուկ է խոսակցական ոճին: Ստորև բերվող օրինակներում տիկինի ձևերը շղատառ են գրվել հենց գրական երկում, որպես գրական նորմայից շեղվող և դավառացի աղջկա խոսքին բնորոշ կամ նրա խոսքի նմանողությամբ կերտված բառաձևեր: Օրինակներ՝ — Գնա՛, թե չէ տիկինին կասեմ ... (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 344): Շուշանն այժմ նայում էր մերթ տիկինին, մերթ պարոնի ոտներին (Ն. տ., էջ 352):

Քույր բառի ի-ով կիրառությունները նույնպես սակավադեպ են. օրինակ՝ ... Ինքս կարոտ եմ զգթած քույրի» (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 648): Քույր բառը «բուժքույր» իմաստով կարող է հոլովվել և ի-ով: Քույրով բաղադրվող հորհուր, մորհուր և նման կազմությունների սեռական տրականը ի-ով է և հատուկ է ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային-խոսակցական լեզվին. օրինակներ՝ Մայրս հորհուրիս մոտն է (Իս., Երկ., 3, էջ 232): Մոտ եմ վազում մորհուրին՝ պառկել է ... (ՍԳ, 1982, № 12, էջ 35):

Գրական կանոնից դուրս են նաև ոչ հոլովման պատկանող բառերի՝ ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային-խոսակցական լեզվում հանդիպող ու ներքին թեքմամբ ձևերը. օրինակներ՝ Գամ անդուս մոտ էս մի

հրկու ամիսն անցկացնեմ (ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 12): Նստոն նստեց սկեսուր մոտ (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 34): Համբուրեց կեսուր, կեսրարի ձեռքը ... (ՍԶ, ԵԺ, 2, 1960, էջ 435) և այլն:

Տեր բառն հոլովվում է ոչ-ով. նկատի շունենք փոխանվանական կիրառությունները. օրինակ՝ Տիկին Դաշունի.— (Տերի վրա քնքուշ շեշտելով) Տե՛ր աստված, հոգնել ես ... (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 392): Սակայն տեր-ով բաղադրվող մի շարք բարդություններում կան ի-ով զգալի կիրառություններ: Օրինակներ՝ Դու իսկի նման չես միլիոնատերի կնոջ (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 235): Սեղան բաց արին նորեկ կալվածատերի համար (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 42): Ցանում էր մի լծկաճատերի հետ (ն. տ., էջ 341): Մեր գյուղացիները երկու անգամ ուզեցել են այս նորատերին սպանել ... (ԽԴ, ՌԿ, էջ 224): Շեհիտը դանդաղ ու երկար լցնում էր ժխածօրճը և գլուխներին շտապեցնում (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 27) և այլն: Տեր բաղադրիչով տառադարձված բառը պատկանում է ի հոլովման: Օրինակներ՝ Մինասը վերադարձավ՝ հետը բերելով տառադարձված (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 280): Գլխի մոտենում էր և շոր ու կոշտ հայտնում տառադարձված (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 210): Տեր բառով բաղադրվող մի շարք այլ բառերի հոլովման համաբանությամբ գեղարվեստական գրականության լեզվում հանդիպում են և տառադարձված ձևի կիրառության դեպքեր: Օրինակներ՝ Դերթն ամբողջ օրը գլուխ տառադարձված դռների մոտ էր թափառում (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 13): Տառադարձված մոտ ավելի բարձր դիրք կատարում ... (ն. տ.): Ավելի հաջող և բնական է խուղոյի, այս քսու, խարդախ, ստոր տառադարձված պատկերը (Շիրվ., ԵԺ, 9, 1955, էջ 129):

Այսպիսով, ժամանակակից գրական արևելահայերենում ոչ հոլովման պատկանող բառերը հոլովական տառադարձվածների տեսակետից միանման չեն. սկեսուր, տալ, տեգր բառերի ի-ով ձևերն ունեն տարածման միտում, մինչդեռ տեր, քույր, ընկեր, տիկին բառերի ի-ով ձևերը՝ սահմանափակ կիրառություն՝ ոճական կամ իմաստային նրբերանգումներով. կին բառը ի-ով չի հոլովվում. աների ձևը տարածում ունի գրական խոսակցական լեզվում:

5. Ուղի. Ո հոլովման են պատկանում հայր, մայր և եղբայր բառերը, որոնցով բարդվող կազմությունների թիվն արդի հայերենում անցնում է 140-ից: Նշված բառարանում մայր բառով կա 71 կազմություն, հայր բաղադրիչով՝ 37, իսկ եղբայր բառը որպես վերջնաբաղադրիչ վկայվում է 34 բարդության մեջ: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ այս թվի մեջ մտնում են նաև նշված բառերի բարբառային (մեր, հեր, ախպեր) ձևերով որոշ կազմություններ: Հոլովման գուգահեռ ձևեր ունեն սակավաթիվ հնացած կամ բարբառային բառեր: Օրինակներ՝ Մայրս վազում է տառմերի (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 351): Ի՛նչ տառմեր ես, որ

չես կարողանում ազատել ջահել տղամերին (ն. տ.): Երեխամայրի, երեխամայրի և նման մի քանի կիրառություններն ավելի հատուկ են խոսակցական լեզվին:

Ուարտաքին հոլովման պատկանող սեր բառը կարող է հոլովվել նաև ծագումով ու-ի հետ կապվող ու, ինչպես և ի հոլովիչով: Ու-ն և ի-ն հանդես են գալիս որպես ոճական տարբերակներ: Օրինակներ՝ Մոլո՛ր-մոլո՛ր դառնում էր սիրու համար կյանքը տված երգչի շուրջը... (Իս., Երկ., 3, էջ 331): Ասացեք, աստծու սիրու համար, ի՞նչ կա էստեղ սարսափելի ու դատապարտելի (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 218): Պանդիստական ուղիներին վրա ես հանդիպեցի իմ սերին (Իս., Երկ., 3, էջ 332): Սեր և աստված բառերի հոգառության ժամանակ տեղի է ունենում $n > ու$ հնչույթափոխությունը. օրինակներ՝ Մերացա՛՛ երազելով անմահ սիրուս գգվանքներին (Իս., Երկ., 3, էջ 341): Նրան էլ գցիր սիրուդ թակարդը (ՆԶԶ, էջ 147): Սեր բառի ի-ով ձևերը գործել են նաև լեզվի զարգացման նախորդ փուլում. օրինակ՝ Պետք էր պատասխանել նրա սերին (Բ, ԵԺ, 2, էջ 478): Այլ բառերի ու-ով հոլովման ձևերը հնարանություն են և գրական լեզվում գործածվում են ոճական նկատառումներով: Օր.՝ Երբ լուսո դեմ կրակը հանդարտեց, խանձված ընկած էին Մանասի կինը, երեխան, կազակը (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 126): Միայն լուսո աստղն էր պայծառ պլպլում լավարի հեռավոր գագաթին (ՆԶԶ, էջ 188): Ու-ով ձևերը մասամբ պահպանվում են կաղապարային արտահայտություններում. հմմտ.՝ պատվո պահակ, պատվո տախտակ, սգո միաինգ և այլն:

6. Վա||ի. Վա հոլովման պատկանող բառերի թիվը ժամանակակից հայերենում հասնում է 40-ի: Վա||ի զուգադրությամբ կարող են հանդես գալ ամիս, անգամ, առավոտ, գիշեր, ժամ, ժամանակ, կեսօր, շաբաթ, պաւ, ցերեկ, ուտիս, օր և սրանցից մի քանիսով բարդվող ձևերը (հմմտ. ֆալօր, հեակեսօր և այլն):

Պետք է նկատի ունենալ, որ ժամանականիշ որոշ բառերի հոլովման հատկանիշը կայուն չէ. նրանք կարող են հոլովվել թե՛ վա և թե ի հոլովումներով: Հաճախ այդ տատանումներն իմաստային հիմք ունեն²⁴: Ստորև բերվող օրինակներում ընդգծված բառերի վա-ով կամ ի-ով հոլովումն ունի իմաստային պայմանավորվածություն: Օրինակներ՝ Նա մարսել էր ճաշվա կերակուրը (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1977, էջ 274): Մովանը մի օր ճաշվա շոգին մոտեցավ Ջեյրանին (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 384): Հրավիրում են ճաշի երկու կողմից (ՀԹ, ԵԺ, 5, էջ 267): Աշխատելու եմ գիշերվա

²⁴ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Լ. Ա. Պառնայան, Հ. Ա. Օհանյան, նշված աշխ., հ. 2, էջ 95:

հերթափոխին (ՎԽ, ՄՄԶ, 1955, էջ 35): Առավոտվա գնացքով դնում եմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 155) և այլն: Նշված օրինակներում զուգաձև հոլովումը բացառվում է: Որոշ կիրառություններում նկատելի է իմաստային անհըստակոթյուն. օրինակ՝ Նա իջավ և ճաշվա ամանները լվացող կանանց բարեկեղծ... ասաց (ՍԽ, Հ, 661, 1957) օրինակում «ճաշվա ամանը» ըմբռնվում է որպես «ճաշելու ժամանակից մնացած աման», թեև չի բացառվում, որ կհասկացվի և «ճաշաման»: Իմաստային նման անհըստակոթյուն ունեն նաև հետևյալ օրինակները. նրանք սպասում էին ճաշի ժամերգությանը (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 7): Ճաշի դեմ Թեկեթ հասան (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 42) և այլն:

Վա հոլովման պատկանող բառերի ի-ով տարբերակներում ժամանակային իմաստը թույլ է արտահայտվում: Համոզվելու համար բերենք քնազբային համապատասխան վկայություններ:

Վա-ով բառաձևեր

Հովը սառնություն էր բերում ցե-
րեկվա շոգից խանձված դաշ-
տերին (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ
97):

Ամառ գիշերվա վճիտ երկնքում
փայլում էին աստղերը... (Իս.,
Երկ., 3, էջ 296):

Փիլիպոս աղբարը... տանում էր
ինձ մանկապարտեզ, ձեռքիս
կեսուրվա ճաշի սակառը (ՎՓ,
Երկ., 1, էջ 45):

էն ժամանակվա մարդն էլ աստ-
վածավախ է եղել (ՍԽ, Հ., էջ
709):

Քերականագիտությունը պետք է..
հնարավորին չափ ճիշտ արտա-
ցույի տվյալ ժամանակվա իրա-
կան վիճակը (Ռ. Իշխ., ԱՀՀԽ,
էջ 8):

Ի-ով բառաձևեր

Տների մութ գանգվածները լուսա-
վորվում էին ցեբեկի պես (ՆԴ,
ԵԺ, 3, էջ 141): Բաժանեցիք
իմ անքնության ժամերն ու
ցեբեկի ուրախությունները (ՍԿ,
ՔԴՔ, էջ 432):

Ես գիշերի մասնագետ եմ (ԳՄ,
ԵԺ, 2, 1967, էջ 42):

Եվ նա կեսուրի արևից տոշորվե-
լով ճամփա ընկավ դեպի Մա-
րուսյայենց տուն (ԴԴ, ԵԺ, 2,
էջ 362):

Ուր է էն ժամանակի հորերը (ԱԲ,
Երկ., 1955, էջ 366): Ինչ ահա-
գին անջրպետ Պետերբուրգի
կյանքի և այն ժամանակի
գորշ... Լոնդոնի միջև (ՎՓ,
Երկ., 1, էջ 376):

Անցումը «ամառային» ժամանակվա կատարվելու է ապրիլի 1-ի զրո ժամին (ՍՀ, 16/3, 1983):

Վերջապես մի կես ժամվա չափ օտար թաղուց հետո շոգեմակույզը մեզ քաշեց ափ (ՎՓ, Երկ., 1, 357):

Ոլիսարը ագրեգատով խուզել, նըշանակում է չկարողանալ օգտորվել այս անգամվա խուզից (ՍՆ, 2, էջ 662):

Ժամանականիշ բառերի ի-ով հոլովումը հատուկ է բուն տրականի ձևերին. Օրինակներ՝ Սպասում եմ առավոտին (ՎՔ, ԿՀՀՃՎ, 1966, էջ 23): Նոր գառունքին հայտնվում են նրա ձագերը (ՀՔ, ԵՃ, 3, 1949, էջ 96): Փոթորկային գիշերին հաջորդեց խաղաղ, լուսապայծառ առավոտը (Բ, ԵՃ, 7, 1956, էջ 515): Տրականի վան-ով կիրառությունն ավելի հատուկ էր նախորդ փուլի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվին: Օրինակ՝ Կեսուրվան արդեն մոտ է ... (ՀՀ, Բան., 1937, էջ 20): Ցերեկվան հաջորդեց գիշերը (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 168): Որոշ կիրառություններ պահպանվում են և ներկա փուլում²⁵:

Երեկ, այսօր, վաղը բառերը, որոնք հոլովվում են վա-ով, վերջին շրջանում իմաստային տարբերակման հիման վրա սկսել են հանդես գալ և ի-ով. օրինակ՝ Դա ոչ թե անցյալի ամեն ինչն իդեալականացնող կարոտն է, այլ մարդկային հասկանալի կարոտն անցյալի մեջ եղած և այսօրին շատ անհրաժեշտ էթիկական-քաղաքացիական արժեքների հանդեպ (ԳՔ, 13/3, 1981, էջ 3-րդ):

Երբ վա հոլովման ենթարկվող բառերի լրացում են դառնում դրանց բառիմաստի հետ չառնչվող երևույթներ, ժամանականշովությունն ավելի է

Անցում «ամառային» ժամանակի (ՍՀ, 16/3, 1983):

Մարդիկ խոսում-գրուցում են մի ժամի չափ ... (ՍԶ, ԵՃ, 10, 1964, էջ 40):

Մի պաշտոնական գործով պետք է գնար Ախալցխա - հետաձգեց ուրիշ անգամի (ՀՔ, ԵՃ, 5, էջ 252):

25 Հ. Աճառյանը այս հոլովման վերջավորությունը համարում է վան-ը, որ արեւելահայ գրականում դարձել է -վա: Հստ նրա վան-ի և-ն զգոթվել է որոշիչ հոդի հետ և կրճատվել. բայց նա նորից երևան է դալիս բացառականի մեջ: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Նշված աշխ., էջ 701—702: Գ. Զահուկյանը նույնպես և-ն համարում է հիմքական տարր (աղջկա-ն, օրվա-ն). տե՛ս Նշված աշխ., էջ 193:

ընդգծվում. նման օրինակներում ի-ով տարբերակները բացառվում են: Հմմտ՝... Մնակյանի խումբը գիշերվա ներկայացումից հետո, վաղուց գնացել էր (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 11): Առավոտվա գնացքով մեկնում եմ (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 155): Ցերեկվա փորձին բուրդովին անտեղի վիրավորների խեղճին (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 36): Վա-ով ձեռքում կարծեք ժամանակային ավելի. նեղ հատված է ընդգծվում. հմմտ՝ աղջիկ ժամանակվա (ՎՊ, ԴԱ, էջ 22), պատերազմի ժամանակվա (ՀՄ, Օգ., էջ 84), կես ժամվա ծանոթ (նույն, էջ 25), երկու օրվա, նեղ օրվա, առավոտվա 6-ին, երկուշաբթի օրվա և այլն:

Ի հոլովման ենթարկվող ժամանականիշ որոշ բառեր համաբանության գործոնի աղղեցությամբ խոսակցական լեզվում կարող են հանդես գալ և վա-ով: Օրինակներ՝ Երբ մարդը կես դարվա հիշողություն է ունենում, ապա նա արգեն հին մարդ է (ԳԹ, 7/8, 1979, էջ 1):

Այսպիսով, վա հոլովման պատկանող գոյականների՝ իմաստային հիմքով չպայմանավորվող տարբերակները ժամանակակից գրական լեզվում մեծ տարածում չունեն: Տարի, ժամ, պահ, դար բառերի ու-ով տարբերակները ժամանակակից գրական նորմայի տեսակետից կենսունակ չեն և ավելի հատուկ են նախորդ փուլի գրական լեզվին:

Ի-ով վերջավորվող կոռի, Շուշի տեղանունները ժողովրդախոսակցական լեզվում ենթարկվում են վա հոլովման: կոռի տեղանունը գրական լեզվում հաճախ հանդես է գալիս ու հոլովմամբ. Շուշի տեղանունը ու-ով ավելի սակավ է հանդես գալիս: Երկու բառն էլ ունեն ի-ով տարբերակներ. այսպիսով կոռի, Շուշի տեղանունների հոլովման տարբերակները հոռաշարք են. վա||ու||ի²⁶:

7. վա||ի. հայազեմտների մի մասը վա հոլովման մեջ է դնում և մահ բառը²⁷: Գ. Զահուկյանը վա և վա|| հոլովումները առանձնացնում է՝ վա-ի համար գործածության պայման համարելով իմաստային, վա||-ի համար՝ պատմական գործոնը²⁸: Մահ բառի հոլովման մեջ սովորականն ու չեզոքը վա||-ով ձևն է: Օրինակներ՝ Քաղավորը ինչու՞ պետք է քո մահվան լճի՞նը հաստատի (Իս., Երկ., 3, 1959, էջ 10): Ունում էր մահվան բուրբ (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ 291—292): Երկու ընկերները լուռ

26 Մ. Արեղյանը գտնում է, որ ի-ով վերջավորվող հատուկ անունների վա-ով հոլովումը բարբառային ծագում ունի. Գառնի-Գառնվա, Անի-Անվա, Կարբի-Կարբվա և ուրիշ անունների վրա տարածվել ու կիրառվել է հետագայում (ՄԱ, նշված աշխ., էջ 345—346): Նման որոշ կիրառություններ դարասկզբում առկա էին և այլ բառերում. օրինակներ՝ Նուխվա (ԽՀ, 1921, № 238), Բագվա (ԽՀ, 1921, № 98) և այլն:

27 Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 703: Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 346: Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 270: Է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 241:

28 Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 191:

ու գուսպ լսել էին երեխաների տանջալից մահվան մանրամասնությունները (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 255): Ի-ով տարբերակները կանոնական են, սակայն ընդհանրական չեն: Օրինակներ՝ Մի մտածիր մահի մասին (Իս., Երկ., 3, էջ 203): Նա սկսել էր մահի չափ ատել իր պաշտոնը (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 157): Այնպես կապրես, որ մահի նման կլինի (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 110):

Վաճ-ով կամ Ի-ով գործածությունը որոշ չափով պայմանավորվում է և գրողի անհատական ոճական նախասիրությունը: Օրինակ, Իսահակ-յանը նախապատվությունը տալիս է Ի-ով ձևերին: Նրա պատմվածքներում (Երկ., 3, 1959) կա մահի ձևի 7 կիրառություն (էջ 10, 16, 21, 48, 143, 203, 240), մահվան՝ 4 (էջ 10, 12, 14, 199):

Մահ բառի ու-ով հոլովումը հնացած է և ունի ոճական արժեք: Օրինակներ՝ Հիշեցնում էր մահու սոսկալի ձայնը (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 205): Մահու թևերով իջնում է գիշերը վաճքի և աշխարհի վրա (ԳՄ, ԵԺ, 2, 1967, էջ 91): Ժամանակակից գրական լեզվում այն պահպանվում է կաղապարային որոշ արտահայտություններում, ինչպես, օրինակ, Մահու չափ, կենաց ու մահու կոնիվ և այլն, թեև Ի-ով ձևերը թափանցում են և այդ ոլորտը. հմմտ.՝ կենաց ու մահի կոնիվ (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 225) և այլն:

8. Յան/ի. հոլովման նման տատանում ունեն գալուստ, ծնունդ, կո-րուստ, հանգիստ, փախուստ բառերը: Է. Աղայանը նշում է նաև առավոտ ու երեկո բառերը, թեև յան-ով սեռականը նա առհասարակ որակում է իբրև հնաբանություն²⁹: Ս. Աբրահամյանը յան հոլովման մասին նշում է «Այլաձև հոլովումներում», որպես ժամանակակից հայերենում այդ բառերի համար առավել օրինաչափ դարձած կամ դարձող այլ ձևերից շեղումներ³⁰: Նշված բառերի զուգաձև հոլովման ավելի հատուկ էր նախորդ ենթափուլի գրական լեզվին: Օրինակներ՝

Այդ գյուղաքաղաքը ծառայում է հայերին իբրև քաֆստյան անկյուն (Մուր., ԵԺ, 5, 1954, էջ 228—229):

Այդ օրհասական ընթացիկում ամեն շնչավոր քաֆստի տեղ էր որոնում (Բ, ԵԺ, 7, 1956, էջ 171):

... Յույց տամ փախստյան ճանապարհը (Մուր., ԵԺ, 4, 1953, էջ 241—242):

Սա արդեն փախուստի մի ճանապարհ է (Մուր., ԵԺ, 1, 1951, էջ 309):

Երբ պիտի եկեղեցու երեկոյան

Ճանապարհ ընկավ դեպի Ս. Գե-

²⁹ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Նշված աշխ.*, էջ 241—242:

³⁰ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Նշված աշխ.*, էջ 106:

զանգերը հնչեն (Իս., Երկ., 3, էջ 528):

վորդ, ուր և հասավ երեկոյին (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 185):
Հանկարծ եկեղեցու երեկոյի զանգերը հնչում են (Իս., Երկ., 3, էջ 526):

Հայերենի զարգացման ներկա փուլում ի-ով տարածվող ձևերի կողմից դեռևս պահպանվում են յան-ով ձևերը՝ որպես ոճական արժեք ունեցող տարբերակներ: Նկատվում է նաև, որ յան-ով ձևերը պահպանվում են առավելապես այն դեպքերում, երբ այդ բառերը հանդես են գալիս որպես գոյականի լրացում: Խնդրային կիրառություններին ավելի հատուկ են ի-ով ձևերը: Հմմտ.

Նրանց գալստյան լուրն արդեն հասել էր Նահապետին (ՀՔ, ՍԳ, 1965, էջ 153):

Սպասեց թշնամիների գալուստին (Իս., Երկ., 3, էջ 116):

Ներկայումս յան-ով ձևերն ունեն ածականացման կամ մակբայացման միտում. հմմտ.՝ հանգստյան տուն, երեկոյան դպրոց, ծննդյան տոներ, կգամ երեկոյան և այլն: Յան-ով որոշ կիրառություններ խիստ հնացած են. օր.՝ Հարկ է ժողովրդյան մեջ տարածել այս բանը (ՍԶ, ԵԺ, 7, էջ 30):

9. Լ > Ե||Ի./Լ > Ե հոլովումը նույնպես հատուկ է գրաբարի հոլովման համակարգին: Նշված զուգադրությամբ տարբերակները պահպանվել են միայն կայսր և դուստր բառերում: Օրինակներ՝

Հելգին գնաց արոտավայր իր դըստերը տեսնելու (Իս., Երկ., 3, էջ 114—115):

Ակնարկում ցույց է տրված, որ Սեյիդի դուստրին պետք է վիճակվեր իր հոր մանկամարդ կնոջ բախտը (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 644):

Պապը գլուխը խոնարհեց, ինչպես ընդունված էր կայսեր անունը լսելիս (ՍԶ, ԵԺ, 7, էջ 501):

Ճառագայթների մի խումբ ընկնում է կայսրի դեմքին (Իս., Երկ., 3, էջ 464):

Ֆրանսիայի ապագա կայսեր երազանքները այդպես էլ չիրականացված մնացին (ՍԶ, 27/7, 1983):

... Պատուեց կայսրի նամակը (ն. տ., էջ 32):

Ե-ով ավանդական կազմութիւններն ավելի հատուկ են բարձր, վսեմ ոճերին, ի-ով ձեւերը շեղոք են: Պահպանվում է նաև դուստր բառով բաղադրվող մի շարք հնակազմ կամ դրանց նմանակութեամբ ստեղծվող բարդութիւնների ե-ով հոլովումը. հմմտ.՝ աբխազստե, իշխանադրստե, խոստովանդստե, լեռնադստե (ՎՏ, Երկ., 1956, էջ 293) և այլն: Նշենք նաև, որ կայսր և դուստր բառերի ե-ով կիրառութիւնների պահպանումը մասամբ պայմանավորվում է այդ ձեւերի ոչ համագործածական լինելու հանգամանքով³¹:

ՉՈՒԳԱՋԵՎԵՐԸ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱՆԻՄ

Բացառականը կազմվում է կա՛մ ուղղական, կա՛մ սեռական-տրական հոլովներից: Տարբերակային ձեւերն առաջանում են ալն դեպքերում, երբ բացառականը կազմվում է նշված երկու հիմքերով էլ:

Այդպիսի կազմավորումներ ունենում են ու, վա, վաճ, ոչ հոլովման բառերը: Բացառականի զուգաձեւերը, ի տարբերութիւն սեռական-տրականի, առաջանում են ոչ թե թեքութիւնների, այլ հիմքերի փոփոխութիւնների հետևանքով: Բացառականի հիմք են դառնում կամ սեռական-տրականի հիմքից տարբեր թեքութիւններով կազմավորումները (հմմտ.՝ ձմռան + ից||ձմեռվա(ն) + ից, գարնան + ից||գարունվա(ն) + ից, կամ և՛ ուղղականի, և՛ սեռական-տրականի հիմքերով կազմավորումները (հմմտ.՝ սկեսուր + ից||սկեսւրոչ + ից, առավոտ + ից||առավոտվա(ն) + ից, մահ + ից||մահվաճ + ից): Երկու դեպքերում էլ տարբերակային ձեւերն ունեն միայն ից վերջավորութիւնը: Միայն ու հոլովման բառերի դեպքում է, որ առկա են բացառականի ից||ց զուգաձե թեքութիւնները (հմմտ.՝ բաճալու + ց||բաճալի + ից, դեղձենու + ց||դեղձենի + ից)³²:

ա) Վա հոլովման պատկանող բառերի բացառականի զուգաձեւերը. վա հոլովման որոշ բառեր բացառականը կազմում են և՛ ուղղականի, և՛ սեռական-տրականի հիմքերից. երկու կազմութիւններն էլ կանոնական են: Սեռական-տրականի հիմքով կազմութիւններում ժամանակային իմաստը փոքր-ինչ ընդգծվում է: Օրինակներ՝ Այն օրից, երբ որդիները մեռան, նա ալլևս մազերը չէր կտրում (ՍՋ, ԵԺ, 1, էջ 327): Եվ այդ օր-

31 Նշված բառերի ի-ով սեռ.-տր.-ը կազմվում է ուղղականի հիմքից: Սխալ է կայսեր թեքված ձեւի վրա ի-ի հավելմամբ կայսերի ձեւի կիրառութիւնը. օր.՝ կայսերի վերաբերմունքը հայտնի է իրեն (ՍՋ, ԵԺ, 7, էջ 596): Տեքենտը իրավունք չհամարեց խոսել կայսերի մասին (ն. տ., էջ 600):

32 Ի. Իշխանյանը բացառականի հոլովակերտիչ համարում է ց-ն, ից, ուց, եից ձեւերը դիտում է որպէս ց-ի տարբերակներ. տե՛ս նրա «Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը», 1971, էջ 30:

վանից Շուշանն աշխատում էր դեմառդեմ շմալ պարոնի հետ (ն. տ., էջ 339): Այդ օրից անցել է մի ամբողջ շաբաթ (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 155—156): Այդ օրվանից ամեն ինչ միշտ լավատես հեռանկարով դատելու իմ սովորությունը կարծես բնություն է դարձել իմ մեջ (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 21): Առավոտից բերանդ բան չես առել (ԳՍ, Բ, 1, 1953, էջ 480): Առավոտվանից բերանս բան չեմ դրել (ն. տ., էջ 220): Կեսօրից կարող ենք փորձերն սկսել: Կեսօրվանից կարող ենք փորձերն սկսել («Պիոներ», 1981, № 4, էջ 11):

Ժամանականիշ բառերի խնդրային կիրառությունների բացառականը կազմվում է ուղղականից: Օրինակներ՝ Գիշերից բավական անցել էր (Բ, ԵԺ, 6, 1956, էջ 236—237): Արևն արդեն թեքվել էր կեսօրից (ՆԶ, 2, 1955, էջ 73): Ժամանակի պարազայի իմաստով կիրառվելիս և երբևէնից հարցին պատասխանելիս նման բառերի բացառականը կազմվում է տրականի ձևից: Ս. Աբրահամյանը ճշտորեն նկատել է տալիս, որ «հաճախ ժամանակ ցույց տվող բառերի բացառականի՝ երկու հիմքերից որևէ մեկով կազմվելը պայմանավորված է իմաստային ու կիրառական որոշ նուրբ տարբերությամբ»³³:

Երեկ, այսօր, վաղը բառերի բացառականը որպես կանոն կազմվում է սեռական-տրականից: Վերջին շրջանում գործառության մեջ են դրվում և ուղղականի հիմքով կազմություններ, որոնք ունեն իմաստային տարբերակում: Օրինակ՝ Մաթևոսյանի այսօրը շատ բան ունի ժառանգած երեկից (ՍՀ, 27/9, 1979):

Տարի բառի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի տարու և տարվա ձևերից՝ տարուց||տարվանից. խոսակցական լեզվում կարող են հանգես դալ և ուղղական հիմքով կազմություններ՝ տարիից: Տարուց կամ տարվանից ձևի ընտրությունը մեծ մասամբ կախում ունի սրանց առնչվող բառերից, շարահյուսական շրջապատից. հմմտ. Կգամ երկու տարուց (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 41): Այդ տարուց շատ բան են պատմում (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 126): Քսան տարուց ավելի էր, որ Սմբատը հեռացել էր գլուղաքաղաքից (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 314): Տարուց||տարվանից ձևերը համարժեք են դառնում, երբ պատասխանում են երբևէնից հարցին և գործածվում են ժամանակի պարազայի իմաստով. հմմտ.՝ ...Վեց ամսում կռվերի միջին կաթնատվությունը կազմել է 1590 կիլոգրամ՝ ճախորդ տարվանից 114 կիլոգրամով շատ (ՍՀ, 18/8, 1983, էջ 3-րդ): Երևանում էլեկտրաէներգիայի արտադրանքը կտրուկ կերպով սկսել է ավելանալ քաղաքի ջերմաէլեկտրակայանի լրիվ շահագործման տարուց (ՍՄ, 1979, № 1, էջ 68):

33 Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Եղած աշխ.*, էջ 96:

Սեռական-տրականում երբեմն վա հոլովմամբ հանդես եկող բոլե, դար բառերի բացառականը կազմվում է ուղղականի հիմքով՝ բոլեից, դարից, քանի որ այս բառերը ժամանականիչ են, բայց պատկանում են ի հոլովման: Ժամ բառի բացառականը նույնպես կազմվում է ուղղականի ձևից՝ ժամից:

բ) Վաճ հոլովման պատկանող մահ բառը նույնպես բացառականում ունի զուգահեռ կազմութուն՝ մահից||մահվանից: Օրինակներ՝

Մահից առաջ մի քանի խոսք
ասաց միայն (ՍԶ, ԵԺ, 1,
1960, էջ 333):

Քնարիկը Մնակյանի մահվանից
հետո վերադարձավ դեպի մայ-
րենի լեզուն (ՎՓ, Երկ., 1, էջ
215):

Ինքը միշտ վախեցել է մահից
(Իս., Երկ., 3, էջ 179):

... Մահվանից մի քանի օր առաջ,
ընկերներով եղանք այն հիվան-
դանոցում, ուր պատկած էր
Զորյանը (Ս. Աղաբաբ., Դիմա-
նկարներ, հուշեր, 1982, էջ
208):

Առավել տարածված է ուղղականի հիմքով (մահից) կարճ կազմու-
թյան գործածությունը:

գ) Ոչ հոլովման պատկանող բառերի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Հանդիպում են և ուղղականի հիմքով որոշ կազմութուններ: Օրինակներ՝ Հանդիմանություն ստացավ նրա սկեսուրից (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 61): Նա հայացքը ափիկից դարձրեց ակամա դեպի պարոնը (ՍԶ, ԵԺ, 1, 1960, էջ 349): ... Զիբը Սամսոնը նոր էր ստացել Մոսկվայի մի հայտնի գործարանատերից (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 377): Տուր-գենեն ասում է, որ Բազարովի տիպը վերցրել է իր հարևան մի բժիշկ կալվածատերից (Շիրվ., ԵԺ, 9, 1955, էջ 482): Նա չէր կարող թաքցնել իր մտերիմ ընկերից և բարեկամից իր ընտանեկան խճճված հանգա-մանքները (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 323):

Խոսակցական լեզվում առավել տարածված ապից, սկեսուրից՝ ուղղականի հիմքով կազմութունները միտում ունեն կայունանալու նաև գրական լեզվի գրավոր տարբերակում: Տեղ բառի բացառականը կազմվում է ուղղականի հիմքով:

դ) Ո հոլովման բառերի բացառականը նույնպես կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Երբեմն հանդիպում են և ուղղականի հիմքով կազմութուններ. օրինակ՝ ծծմայրից (Բ, ԵԺ, 9, 1964, էջ 355): Սխալ է

աղբիկից (Ր, ԵԺ, 9, էջ 324) կազմութիւնը: Խոսակցական ոճի է սերից ձևը. հետևյալ օրինակում նման կիրառութիւնը ծառայում է հանգավորման նպատակին. «Կնա՛, մամիկ, ասա յարիս՝ հաջեղարեն քո սերից, Այս էլ քանի ծարավ գարուն աղբյուր հանեց աչքերից (ՀՇ, ՍԽ, 1955, էջ 20):

Ե) Ու հոլովման պատկանող բառերի բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով: Հանդիպում են նաև ուղղականի անփոփոխ հիմքով կազմութիւններ. հմմտ.՝ տեսակաւնուց||տեսակաւնիից (ՍԿ, ԽԺ., էջ 159), Գրոգնուց (ՀՄ, Մ, էջ 425) և Գրոգնիից, լեղուց||լեղիից, սոնուց||սոնիից, ածելուց||ածելիից և այլն: Ու հոլովման մի շարք բառերի բացառականի ից-ով կազմութիւնը կարծեք ավելի սովորական է. հմմտ.՝ շոգուց||շոգիից, կանաչուց||կանաչիից, աղուց ||աղիից, հնոտուց||հնոտիից, կիսանդուց||կիսանդիից և այլն: Ուղղականի հիմքով կազմութիւնները աստիճանաբար տարածում են գտնում նաև մի շարք փոխառյալ բառերում և ալի, ելի ածանցներով ածականների փոխանվանական կիրառութիւններում մասամբ համաբանության գործոնի ազդեցությամբ, մասամբ էլ քերականական համանունութիւնից խոսափելու պահանջով. հմմտ.՝ հաջուց||հաջիից, շաշկուց||շաշկիից, տափուց||տափիից, սիրելուց||սիրելիից, շնորհաւուց||շնորհալիից, ամուրուց||ամուրիից և այլն: Որոշ փոխանունների ու-ով հոլովումն արդեն անսովոր է ու հնացած. օրինակ՝ Մեծ պասի առաջին կիրակուց սկսվեցին ներկայացումները (Շիրվ., ԵԺ, 5, 1959, էջ 34):

Լոռի, Շուշի տեղանունների բացառականում գործում են Լոռուց||Շուշուց, Լոռիից||Շուշիից տարբերակները: Վա-ով ձևերն հատուկ են միայն սեռական-տրականին: Սա նշանակում է, որ նշված բառերը, որպես ի-ով վերջացող բառեր, ու հոլովման են:

Գրական լեզվում լայն տարածում ունի անկողնուց||անկողնից մըրցակցող ձևերի գործառութիւնը: Օրինակներ՝ Վեր կացավ անկողնից (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 302): Քեռի Թորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց (ՄԳ, ՄՄԱ, էջ 31):

Տարվա եղանակների անվանումների բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի տարբերակային երկու ձևերից՝ ամռանից, ամառվանից, ձմռանից, ձմեռվանից: Հնացած ու հազվադեպ են ուղղականի հիմքով հանդիպող կազմութիւնները. օր.՝ Նա լուրջ, խոհեմ կերպով.. հաշիվ է պահանջում իր կրակոտ երիտասարդ եղբորից՝ ամռանից (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 613): Փոխանվանական կիրառութիւնների բացառականը նույնպես կազմվում է ուղղականի հիմքով. օր.՝ «Գարունից» ստացվել է հազաւնդ:

Գործիականն ունի երկու վերջավորություն՝ ով և ք: Հիմնականը ցուցիչն է ով-ը. ք-ն ստանում -ույթուն ածանցով բառերը: Գործիականում զուգաձև հոլովմամբ կարող են հանդես գալ՝ -ում ածանցով բայանունները, -ույթուն ածանցով բառերը, արյուն, անուն, մահ բառերը: Քննենք սրանցից յուրաքանչյուրի զուգաձևության դրսևորման առանձնահատկությունները:

ա) -ում ածանցով բայանուններ. Հայերենի քերականագիտական աշխատություններում բայանունների գործիականի զուգաձև կազմության վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Պալասանյանը հարցում բառի հոլովման հարացույցում դնում է գործիականի ք-ով ձևը, թեև նշում է և ով-ով կազմության մասին³⁴: Հեղինակի լեզվում առկա է միայն ք-ով կիրառություն: Գ. Վանցյանը իր «Դպրոցական քերականության» մեջ (Թիֆլիս, 1906) հոլովման հարացույց չի ներկայացնում. բայանունների գործիականի զուգաձև կիրառություն առկա է նրա «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (Թիֆլիս, 1906), աշխատության մեջ. օր.՝ ծագումով (էջ 124), սղումով (էջ 209), մշակումով (էջ 210) և ներշնչմամբ (էջ 93), մոռացմամբ (էջ 149), արտաշնչմամբ (էջ 151) և այլն:

Մ. Աբեղյանը գործիականի ով վերջավորությունը ընդհանուր է համարում բոլոր բառերի համար³⁵: Նրա գործածած բայանունների գործիականը, համաձայն իր իսկ նշած կանոնի, ունի միայն ով վերջավորությունը: Հ. Աճառյանը նշում է տարբեր հոլովաձևերի կազմության տատանումների յուրահատկությունները արևմտահայ ու արևելահայ գրական տարբերակներում. մասնավորապես գործիականի մասին նա գրում է. «Գործիականը արևմտահայ գրականում լինում է երկու ձևով՝ -մամբ և -ումով (շարժմամբ, շարժումով), իսկ արևելահայ գրականում՝ ալիլի-ումով ձևն է սովորական³⁶: Հեղինակային խոսքում ևս կան տատանումներ. անկումով (էջ 398), հոլովմամբ (էջ 402): Գ. Սևակը բայանունների գործիականի վերջավորությունը թեև համարում է գրաբարյան ք-ն³⁷, սակայն նրա աշխատության մեջ ևս հանդիպում են գործիականի զուգաձև կիրառություններ. հապավումով (էջ 185), գեղչումով (էջ 191), անկումով (էջ 302), ուրվագծումով (էջ 323) և՛ ուղղմամբ (էջ 265), հա-

34 Տե՛ս Մ. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 109—110:

35 Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 345:

36 Հ. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 700:

37 Գ. Սևակ, նշված աշխ., էջ 267—268:

վելմամբ (էջ 273): է. Աղայանը բայանունների բ-ով ձևերը համարում է հնաբանություն³⁸ և վերջին շրջանի իր աշխատություններում հետևողականորեն գործածում է բայանունների գործիականի ով վերջավորությունամբ ձևերը: Գ. Զահուկյանը բայանունների գործիականում արձանագրում է զուգաձև կազմություն³⁹: Հարցի պատմության այս համառոտ քննությունից իսկ երևում է, որ բայանունների զուգաձևությունը, որը պայմանավորվում է լեզվի փառացվածքային հնարավորությամբ, իր արտացոլումն է գտնում նույնիսկ լեզվաբանական աշխատություններում: Կանոնաբեկման առանձին փորձերը փաստորեն իրական վիճակը չեն արտացոլում:

Բայանունները հիմնականում գործառում են գիտական, հրապարակախոսական ոճերում: Գիտական ոճում տարբերակների գործառության վերաբերյալ օբյեկտիվ տվյալներ ստանալու նպատակադրությամբ կատարել ենք վիճակագրական քննություն: Ստորև ներկայացվող № 7 աղյուսակն արտացոլում է քերականագիտական աշխատություններում առկա զուգաձևությունը: Բավարարվել ենք յուրաքանչյուր աշխատության 100 էջում գործածված բառաձևերի միանգամյա կիրառությունների նըշումներով. (տե՛ս էջ 187):

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից⁴⁰, գիտական ոճում բայանունների գործիականի ով վերջավորությամբ ձևերի գերակշռությունը նշանակալից չէ: Գործիականի միաձև կազմություն առկա է միայն այն աշխատություններում, որոնց հեղինակները մշակել են զուգահեռ ձևերից միայն մեկը, ավելի տարածվածն ընդունելու համապատասխան տեսակետ: Սակայն այդ կանոնարկումը, գործիականի միայն -ով վերջավորության ընդունումը չի վերացնում լեզվում դեռևս գործող այս երևույթը: Ինչպես երևում է աղյուսակից, քերականագետների մի մասը զուգահեռ ձևերից նախապատվությունը տալիս է բ-ով ձևերին:

Այսպիսով, գիտական ոճում բ-ով ավանդական ձևերը դեռևս բավական կենսունակ ու գործուն են: Գործիականի զուգաձևերը գործառում են և հրապարակախոսական ոճում. օրինակներ՝

38 է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 246:

39 Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 194:

40 Գրի չեն առնվել այն բայանունները, որոնք զուգաձև հոլովում չունեն: Հայտնի է, որ գրաբարյան գործիականի բ վերջավորությամբ որոշ անուններ վերածվել են կապական բառերի կամ մակբայների, ինչպես, օրինակ, սխալմամբ, վերաբերմամբ, պատահմամբ, դիտմամբ, իրավմամբ, նկատմամբ և այլն: Պահպանված նույնարմատ գոյականների գործիականը կազմվում է միայն ով վերջավորությամբ: Օրինակներ՝ Քերականական ձևերի ընտրությունը պատահաբար և հատուկ դիտումով չի կատարվում (ՀԱ, ԼՔ, 3, էջ 532): Իմ խղճի կամ համոզումների հակառակ չեմ գնա երբեք և ոչ մի նկա-

բ-ով ձևեր

ստուգմամբ (ՍՀ, 11/3, 1979)
մաքրագործմամբ, մտահղաց-
մամբ, մարմնավորմամբ, կա-
տարմամբ, կիրառմամբ, զու-
գադրմամբ, զարգացմամբ (ՍՀ,
15/3, 1979), ներկայացմամբ,
բնութագրմամբ, բացահայտ-
մամբ (ՍՀ, 26/5, 1979), պատ-
կերազարդմամբ, դերակատար-
մամբ (ԳԹ, 9/2, 1979), ըն-
թերցմամբ, պատճենահանմամբ
(ԳԹ, 25/5, 1979), զգացմամբ
(ԳԹ, 1/2, 1980):

ով-ով ձևեր

գունավորումով, դերակատարու-
մով, ընդգծումով, բերումով
(ՍՀ, 26/5, 1979), ղեկուցումով
(ՍՀ, 27/5, 1979), գրավումով
(ՍՀ, 2/6, 1979), որոշումով
(ՍՀ, 7/7, 1979), կատարումով,
ծավալումով (ՍՀ, 8/7, 1979),
մաքառումով (ԳԹ, 18/5, 1979),
դասակարգումով (ԳԹ, 20/7,
1979), հիմնավորումով (ԳԹ,
5/9, 1979):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին է բայանունների գործիականի զու-
գահեռ ձևերի հարաբերակցությունը գեղարվեստական արձակում (Աղ-
Ն 8, տե՛ս էջ 188): Աղյուսակը ներառում է դարասկզբից մինչև 70-ական
թվականների արձակի առանձին նմուշները:

Աղյուսակից երևում է, որ ա) գեղարվեստական արձակում ևս ընդ-
հանրականն ու տարածվածը բայանունների ով վերջավորությամբ գոր-
ծիական է. բ) մի շարք գրողներ բ-ով ձևեր չեն գործածում. գ) շատերի
մոտ կա բ-ով մի քանի կիրառություն. դրանք հիմնականում մակբայաց-
ման միտում ունեցող բառերն են՝ դրդմամբ, բնազդմամբ, նիացմամբ և
այլն. դ) միայն առանձին գրողներ են, որ նախապատվությունը տալիս
են բ-ով ձևերին: Տարբեր ժամանակներում ստեղծագործող հեղինակների
լեզվում բայանունների նման կիրառությունները հաստատումն են այն
փաստի, որ քերականական զուգաձևերը դանդաղ են փոփոխության են-
թարկվում:

Ընդհանուր առմամբ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում
բայանունների ով-ով կիրառությունները աստիճանաբար ձեռք են բե-
րում բ-ով ձևերը դուրս մղելու և բոլոր ոճերում հաստատվելու միտում:

բ) -Ուրյուն ածանցով բառեր. -ուրյուն ածանցով բառերը ըստ
գործող կանոնի գործիականում ստանում են բ, որ կազմվում է սեռա-
կան-տրականի հիմքով: XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին տասնամյակ-

առումով (ՎՏ, էջ 651): Դիտմամբ և դիտումով, նկատմամբ և նկատումով ձևերը
բնականաբար զուգաձևեր համարվել չեն կարող: Նկատի չենք առել նաև ընդհանուր առ-
մամբ, այս առումով, այն առումով և նման կայուն բառակապակցությունները:

Աղբյուրներ	ով-ով ձևեր	բ-ով ձևեր
Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, երևան, 1965	10	—
Հ. Անաոյան, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, հ. 3, Երևան, 1957	1	2
Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից Հայերենում, հ. 1, Երևան, 1962	22	4
Ա. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հա- յերենի քերականություն, Երևան, 1975	18	1
Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից Հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967	12	—
Հ. Խ. Բաբեղյան, Հայերենի խոսքի մա- սերի ուսմունքը, Երևան, 1980	2	27
Ռ. Ա. Իշխանյան, Արևելահայ բանաս- տեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978	3	9
Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հա- յերենի տեսության հիմունքները, Երե- վան, 1974	7	16
Ընդամենը՝	75	59

ների գրական լեզվում մեծ տարածում ունեին նշված խմբի բառերի գործիականի նաև —ով վերջավորությամբ կազմությունները. Բերենք օրինակներ գործառական տարբեր ոճերից. ընդունակությունով (ՄՊ, Քեր., էջ 7), ֆեռականությունով (ԳՎ, ՊՔ, էջ 56), կրթությունով (ՄԱ, ՀԼՏ, էջ 57), բարեփոխությունով (ն. տ., էջ 122), նվիրավորությունով (ԽՀ, 1921, № 168), զորությունով (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 104), խոսակցությունով (ն. տ., 106), լրեսությունով (ն. տ., 146), կենդանությունով (ն. տ., 3/2), կարգադրությունով (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951), դառնությունով (ն. տ., էջ 131), տնօրինությունով, գիտությունով (ն. տ., 139), ուղղագրությունով (ն. տ., 202), կանոնադրությունով (ն. տ., 221), պատմությունով (ն. տ., 243), հաղթությունով (Շիրվ., ԵԺ, 4, 1959, էջ 160), գեղեցկությունով (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 322), միջամտությունով (ն. տ., ԵԺ, 3, էջ 203), երկյալածությունով (Իս., Երկ., 3, էջ 25), անձնուրացությունով (ՎՏ, Երկ., էջ 468), հայտարարությունով (ԵԶ, ԵԺ, 5, էջ 211), նախադասությունով (ն. տ.,

Աղբյուրներ	ով-ով ձևեր	բ-ով ձևեր
Ա. Եիվանգալե, Երկերի ժողովածու, հ. 4	—	5
Նաբ-Պոս, Երկերի ժողովածու, հ. 3 («Մահը»)	12	1
Ա. Իսահակյան, Երկեր, հ. 3	15	—
Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 5	4	1
Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2	9	2
Ս. Զորյան, Երկերի ժողովածու, հ. 10	11	—
Ա. Բակունց, Երկեր, հ. 1	1	—
Ն. Զարյան, Հացավան	16	3
Գ. Մաճարի, Երկերի ժողովածու, հ. 2	11	—
Վ. Թորոպենց, Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա	2	—
Վ. Անանյան, Հին վրանի փոքրիկ բնա- կիւղ	5	3
Ս. Կապուտիկյան, Խճանկար հոգու և բարտեղի գույներից	38	9
Հ. Մաքեոսյան, Մառերը	3	6
Ընդամենը՝	127	30

էջ 222) և այլն⁴¹։ —Ուրբյուն ածանցով բառերի գործիականի զուգաձև հո-
լովման փաստը նշվում է այդ, մասամբ էլ՝ հետագա շրջանի քերականա-
գետների աշխատություններում։ Պալասանյանը ընկերություն բառի հո-
լովման հարացուցում նշում է գործիականի բ-ով ձևը՝ ընկերությամբ,
իսկ Գ. Վանցյանը հարացուցում դնում է —ով վերջավորությամբ ձևը՝
լավությունով, տողատակում ալիլացնելով նաև, որ «շատ անգամ այս
հոլովը վերջանում է յամբ, որ սեռականի նման առնված է գրաբարից.
լավությամբ, բարություն, չարությամբ, որովհետև սա ալիլի կարճ է,
քան վերկինք»⁴²։ Հ. Աճառյանը գրում է. «—ուրբյուն հանգով բառերի գոր-
ծիականը արևմտահայ գրականում անցյալ դարու առաջին կեսում լի-
նում էր —թեմով. ինչպես. մեծութենով, զորութենով, թեթևութենով (Այտն.,
Քնն, քեր., Բ, 10)։ Բայց այժմ սովորական է զորությամբ, որ գրաբարի

41 Հ. Թումանյանի հոդվածներում (Եժ, հ. 4, 1951) —ուրբյուն ածանցով բառերի
գործիականի բ-ով ձևերը կիրառվել են 25, ով-ով ձևերը՝ 31 անգամ։

42 Տե՛ս Ս. Պալասանյան, Նշված աշխ., էջ 110, Գ. Վանցյան, Դպրոցական քերա-
կանություն, Թիֆլիս, 1906, էջ 17։

ձևն է: Արևելահայ գրականում ընդհակառակը ավելի սովորական է -ուրջունով, քան թե գրաբարածե -ուրջամբ»⁴³: Գ. Սևակն ընդունում է և՛ գրաբարյան բ-ն, և՛ ուլ-ը⁴⁴: Լեզվի զարգացման ներկա փուլում -ուրջունը ածանցով բառերի գործիականի ու վերջավորությամբ կազմութունները գրավոր տարբերակում խիստ սահմանափակ կիրառության ունեն: Գիտական և հրապարակաստական ոճերում բացարձակորեն դործառում են բ-ով ավանդական ձևերը. ուլ-ով ձևերն հազվագեպ են, և կարելի է դիտել որպես ներթափանցումներ խոսակցական ոճից. Օրինակներ՝ Եվ դեպի ուր է ընթանում տիեզերական այս ահեղ

Ա ղ յ Ո Ս ի Մ 9

Աղբյուրներ	բ-ով ձևեր	ուլ-ով ձևեր
Խաճակյան, Երկ., 3, պատմվածքներ, 1959	51(68)	3
Բակունց, Երկ., 1, 1976, «Մթնաձոր» շարքը	14(17)	—
Ս. Զոռյան, Եժ, հ. 1, 1960, «Ենձորի այգին» շարքը	26(43)	—
Հ. Քոչար, Հնար Լրկեր, հ. 1, 1975, էջ 243—360	35(46)	—
Վ. Պետրոսյան, «Դեղատուն «Անի» 1973, էջ 3—105	16(17)	—
Մ. Գալշյան, Մարութա սարի ամպերը, 1981, էջ 6—105	6(7)	—
Հ. Մաքեռյան «Օգոստոսից»՝ «Մենք ենք, մեր սարերը» վիպակը	18(18)	—

մեքենան իր ծնման ու ոչնչացման հերթափոխությունով (ՍՄ, 1979, № 2, էջ 591): Այս փոփոխությունը պայմանավորվում է հայերենի խոնարհման համակարգում նկատվող ժխտական կազմության օրինաչափությունով (ԲՆՀ, 1975, էջ 61): Ինչո՞ւ վ բացատրել. ամենից առաջ մեր դպրոցներում արմատավորված վատ սովորությունով (Գար., 1983, № 1, էջ 24): Այս առաջնությունով սկսվեց նաև 1984-ի օլիմպիական խաղերի նախապատրաստության առաջին փուլը (ՍՀ, 13/2, 81, էջ 4-րդ) և այլն: Գեղարվեստական արձակում ուլ-ով կիրառությունները խոսակցական լեզվի արտահայտություն են. օրինակ՝ վարժապետությունով ի՞նչ դուրս կգա (ԴԴ, Եժ, 2, էջ 16): Գողությունով փոր չի կշտանա (ՆՁ, Հ, էջ 525): ...

43 Հ. Անստյան, Նշված աշխ., էջ 699—700:

44 Գ. Սևակ, Նշված աշխ., էջ 267—268:

Պարոնը ավելի է հետաքրքրվում իրենով, իր ուղիսությունով (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 340) և այլն:

Ցույց տալու համար, որ ներկա փուլում –ուրյուն ածանցով բառերի գործիականի կազմութուններում բացարձակ գերակշռություն ունեն ք-ով ձևերը, № 9 աղյուսակում ներկայացնում ենք գեղարվեստական արձակում դրանց գործառութունների քանակական բնութագրերը: Նախ տրվում է յուրաքանչյուր բառաձևի միանգամյա գործածության քանակը, փակագծերում նշվում են բոլոր կիրառութունները: (Տե՛ս էջ 189):

Զափածո խոսքում այս դուգաձևերը ևս, պահպանելով հանդերձ իրենց ոճական յուրահատկութունները, ծառայում են նաև հանգի, ռիթմի, վանկաքանակի ու բարեհնչունության պահպանման նպատակներին: Օրինակներ՝

Գարնան անուշ, աղմուկով,
Գարնան երգով դու եկար.
Փայլով, փառքով ու շուքով,
Խնդությունով խելագար:

Սիրտըս անուշ խոցեցիր
Արևավառ քո սրով,
Սև օրերըս այրեցիր
Գեղեցկությամբ ու սիրով
(ՎՏ, Երկ., էջ 198):

Լեզվի դարգացման ներկա փուլում նկատվում է –ուրյուն ածանցով բառերի գործիականի ու ը ք վերջավորութունների՝ իմաստային հիմքով պայմանավորվող բաշխում: Վերացական⁴⁵ գոյականները որպես կանոն հոլովվում են ք-ով: Թանձրացական գոյականները (կոլտնտեսութուն, հիմնարկութուն, մինիստրութուն, տեսչութուն, դեսպանութուն, Մովսեսական Միութուն, երգչախմբային ընկերութուն և այլն) գործիական հոլովով քիչ են կիրառվում: Սակավ հանդիպող օրինակներում գործիականը կազմվում է ու-ով. օրինակ՝ ... Մուգ կարմիր երամակը բծավորվել էր կրակագույն անհանգիստ քուռկիկներով, որոնք պոկվում էին սարահարթի այն ծայրից ու նարնջե բոցիկներ էին շաղ տալիս կանաչ հաբքությունով մեկ (ՀՄ, Օգ., էջ 282): ... Ամբողջ հանրապետությունով մեկ տարածվեց մահվան բոթը (Ս. Աղաբաբյան, Հողվածներ, դիմանկարներ, հուլիս, 1982, էջ 232): Հպարտանալ կոլտնտեսությունով, շրջագայել Մովսեսական Միությունով: Փոխանվանական կիրառութուններում ընդհանրականը ու վերջավորությամբ կազմութուններն են. օր.՝ անցնել դատախազությունով, Բարեկամությունով:

գ) Անուն (ազգանուն), աշյուն բառերի ք-ով ձևերն ավանդական են, սակայն հնացած չեն և գործառում են տարբեր ոճերում, հատկապես

⁴⁵ Թանձրացական և վերացական գոյականների տարբերակման մասին տե՛ս Ս. Գ. Արահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն, 1981, էջ 135:

Հանդիսավոր, հոետորական խոսքում, գիտական ոճերում: Օրինակներ՝ Ինչպես փնտրենք մեր անհամար զոհերի արշավը ներծծված հողը (ՄԿ, ԲԴՔ, 1964, էջ 399):

Այդպիսի փորագրությունն նույն այդ բարդենու վրա կատարել էին և ուրիշները՝ Վասակի անունը փոխարինելով իրենց անվամբ (ՆՁ, Հ, էջ 370): Եղանակավորող բառերը ճանաչվում են որպես եղանակական մակբայներ և այդ անվամբ մտցված են նյութական նշանակության բառերի մեջ (ՀԲ, ՀԽՄՈՒ, էջ 187): Առավել տարածվածն ու վերջավորությամբ կազմություններն են:

Ձմռամբ ձեր հնաբանություն է և ունի խիստ ընդգծված ոճական արժեք. օրինակ՝ Ձմռամբ քննիչ չես վախեցնի (ՀՄ, Օգ., էջ 70): Հնացած պետք է համարել և մահվամբ ձեր կիրառությունը. օրինակ՝ Եվ ահա պատանի Հովնաթանը, ցնցված պապի մահվամբ, հանդգնեց քանդակել նրա կիսանդրին (Վ. Թոթ., Երկ., 1957, էջ 194):

Վա հոլովմամբ հոլովվող ժամանականիշ մի շարք բառերի (գիշեր, ցերեկ, առավոտ, ձմեռ, աշուն, ժամանակ և այլն) գործիականը կազմվում է առանց վա-ի. այդ ձևերն ունեն մակբայացման միտում: Օրինակներ՝ Գիշերով... դուրս եկավ տնից (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 33): Զինվորները վերադառնում էին գիշերով, ծածկվում էին ցերեկով մարազներում... (Ն. տ., էջ 58): Հայրս ամոթից ցերեկով ոտը շեմից դուրս չէր դնում (ՀՔ, ԸԵ, 1, էջ 332): Այդ խոր ձմեռով Նանարի համար մի հատ սպիտակ ձու էր բերել (ՀՄ: ՄՎ, 1978, էջ 172): Ուշ աշունով ծառին կեռաս էր գտել (Ն. տ., էջ 21):

դ) Ու հոլովման ենթարկվող բառերի գործիականը որպես կանոն կազմվում է սեռական-տրականի հիմքով. սակայն կիրառելի են նաև ուղղականի հիմքով կազմությունները. օրինակ՝ Երկու ընկերով գնում էինք հինավուրց բլրի տակով (Իս., Երկ., 3, էջ 50): Սակայն երկու ձևերի գործառությունն էլ նշված հոլովում սահմանափակ է:

ՀԱՅԿԱՅԻՆԱՓՈԽՎԱԾ ԵՎ ԱՆՀԱՅԿԱՓՈԽ ԶԻՄՔԵՐՈՎ

ՀՈՂՈՎԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ բառակազմության կամ բառի թեքման ժամանակ շեշտի դիրքի տեղափոխության հետևանքով շեշտակորույս փակ վանկերի ու և ի ձայնավորները կամ սղվում են, կամ փոխվում զաղտնավանկ ը-ի: Սակայն շեշտի հետևանքով կատարվող փոփոխությունները գործող օրինաչափություն են եղել հին հայերենում: Ժամանակակից գրական հայերենում շեշտափոխական հնչյունափոխության ոլորտը խիստ նեղացել է: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, «Ժամանակակից հայերենում

դրանք պահպանվել են մասամբ, շատ դեպքերում ժառանգվելով պատ-
րաստի ձևով, այդ պատճառով էլ բառակազմության ժամանակ նման
փոփոխություններ առկա են ավելի հաճախ, քան ձևաբանական փոփո-
խությունների ժամանակ»⁴⁶։ Ժամանակակից հայերենում շեշտափոխա-
կան հնչյունափոխության ենթարկվում են հատկապես ու և ի ձայնա-
վորները։ Հոլովման ժամանակ հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ
հիմքերով հանդես են գալիս հիմնականում ի հոլովման պատկանող մի
շարք բառեր. հմմտ. բլրի||բլուրի, կամրջից||կամուրջից, հովտի||հովիտի,
քախծի||քախիծի և այլն։ Որոշ տատանումներ առկա են ու հոլովման
բառերի գործիական և ներգոյական հոլովաձևերում. հմմտ. խնուղով||
խնուղիով, երկաթուղով||երկաթուղիով, հայելում||հայելիում, այգում||այ-
գիում և այլն։ Երբեմն այդ տարբերակները հանդես են գալիս համա-
տեքստի նույն հատվածում. օրինակ՝ Մեկը մի բլրի վրա, մյուսը ուրիշ
բլուրի վրա, իրարից ահագին հեռու, սխեցին կուլել... (ԳԹ, 11/12,
1981)։ Այսպիսի տարբերակներին հայերենի քերականագիտական աշ-
խատություններում տրվել են հնչյունական զուգաձևեր⁴⁷, հնչյունաբանա-
կան զուգաձևություններ⁴⁸ անվանումները։

Կարելի է տարբերակել գրական կանոնի տեսակետից հավասարա-
թեք և ոչ հավասարաթեք հնչյունական զուգաձևեր։ Հավասարաթեք
(կամ գրեթե հավասարաթեք) են այն զուգաձևերը, որոնց և՛ հնչյունա-
փոխված, և՛ անհնչյունափոխ հիմքերով կազմությունները գրական ու
կանոնական են. հմմտ.՝ քմբի||քումբի, բլրի||բլուրի, քալչի||քալիչի,
քախծի||քախիծի, երկաթուղով||երկաթուղիով, լոռում||լոռիում և այլն։
Անհավասարաթեք են այն զուգաձևերը, որոնց հնչյունափոխված հիմ-
քերով ձևերը գրական կանոնից դուրս են (բարբառային, ժողովրդախո-
սակցական կամ հնացած ձևեր են). հմմտ.՝ լնգի (ՀՄ, Օգ., էջ 171), եղնչի
(ՀՄ, Մվ, էջ 135), անդնդի (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 52), քաղփի (ՂԱ, Երկ., 1979,
էջ 261), ըմբջի (Ն. տ., էջ 202), սրճի (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 252) և այլն։
Անշուշտ, այս բաժանումը ինչ-որ չափով պայմանական է։ Բացարձակ
հավասարաթեք զուգաձևեր դժվար է առանձնացնել, քանի որ հնչյունա-
փոխված ձևերը հին են, ավանդական, երբեմն՝ տեղի տվող, իսկ անհնչյու-
նափոխ ձևերը՝ նոր և, թվում է, թե միտում ունեն տարածվելու։ Ներկա

46 Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 94։

47 Տե՛ս Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 1983, էջ 95։

48 Տե՛ս «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր», Երևան, 1976, էջ 33։
Է. Բ. Աղալյանը նշում է, որ այդ հիմքերը չեզոք են կամ ձևաբանորեն աննշույթ։ Տե՛ս
Է. Բ. Աղալյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967, էջ 238։

փուլում կողք-կողքի գոյակցող և ազատորեն իրար փոխարինող այդպիսի տարբերակներ առկա են՝

ա) Մի շարք միավանկ բառերում, որտեղ ուն կարող է կ' հնչյունափոխվել կ' պահպանվել. այդպիսի բառերից են՝ բքի||բուքի, քմքի||քումքի, լծի||լուծի, խնկի||խունկի, խրծի||խումքի, խցի||խուցի, ծխի||ծուխի, ծնկի||ծունկի, հնծի||հունծի, մքի||մուքի, նոի||նուռի, շքի||շուքի, սգի||սուգի.

բ) Մի շարք բազմավանկ բառերում. բլրի||բլուրի, եկամտի||եկամուտի, բռնի||բռնունի, խոտհենձի||խոտհունձի, իրկնամքի||իրկնամուքի, կիսամքի||կիսամուքի, խորհրդի||խորհուրդի, ծծմքի||ծծումքի, ծննդի||ծնունդի, կամբջի||կամուրջի, կոստի||կոսուստի, կերակրի||կերակուրի, հրաբլխի||հրաբուխի, պտղի||պտուղի, սերնդի||սերունդի, օգտի||օգուտի և այլն.

գ) Ոչ մեծ թվով միավանկ այն բառերում, որոնց բառամիջի ի-ն կարող է պահպանվել կամ հնչյունափոխվել. հմմտ.՝ բքի||բիբքի, լնդի||լինդի, ցցի||ցիցի, կքի||կիքի:

դ) Բազմաթիվ բազմավանկ բառերի թեք հոլովաձևերում, որոնց բառամիջի ի-ն փակ վանկում կարող է պահպանվել կամ հնչյունափոխվել (այս և մնացած դեպքերում նպատակահարմարության համար բերում ենք միայն սեռական-տրականի ձևերը). արհնի||արհիհի, գնդացի||գնդացիհի, գավքի||գավքի, գործչի||գործիչի, գրչի||գրիչի, Դավքի||Դավիքի, դարբնի||դարբիհի, դահնի||դահիհի, թախծի||թախիծի, քավչի||քավիչի, քոհրի||քոհիհի, խորհրդանչի||խորհրդանիչի, հատկանչի||հատկանիչի, կավնի||կավիհի, կացնի||կացիհի, կապկի||կապիկի, կառավարչի||կառավարիչի, հովաթի||հովաթի, հեծանվի||հեծանվի, հովվի||հովվի, մահնի||մահիհի, մախրի||մախիհի, նարնչի||նարնիչի, նախրի||նախիհի, նորածնի||նորածիհի, շապկի||շապիկի, շավղի||շավիղի, ռնրի||ռնիհի, պանրի||պանրի, պարսպի||պարսպի, սնգի||սնիհի, սոսնձի||սոսնձի, վրձնի||վրձնի, փոքորկի||փոքորիկի և այլն: Զուգահեռ որոշ բառաձևերից առավել տարածված են հնչյունափոխված ձևերը. հմմտ.՝ սրքի||սուրքի, շնչի||շունչի, շնից||շունց (Մուր., Եժ. 5, էջ 307), խմքի||խումքի, գնդի||գունդի, բրդի||բուրդի, կծի||կուծի, կրծքի||կուրծքի, երկրագնդի||երկրագունդի, ասպախմքի||ասպախումքի, երկնքի||երկնքի (ՍԶ, Եժ, 2, էջ 414), Սարգսի||Սարգիսի (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 323) և այլն: Ընդգծված բառերի անհնչյունափոխ կազմավորումները ներկա փուլում օրինաչափական չեն:

Հնչյունափոխված մի շարք ձևեր կազմում են համապատասխան անհնչյունափոխ գրական ձևերի բարբառային և ժողովրդախոսակցական տարբերակները: Օրինակներ՝ ապրի, քանապրով (ԴԴ, Եժ, 2, էջ 59), եղնջի (ՀՄ, ՄԿ., էջ 135), լնգի (ՀՄ, Օգ., էջ 171), կարի (ԱԲ, Երկ., էջ 107), մասրի (ՀՄ, Օգ., էջ 144) և այլն:

Հնչյունափոխված մի շարք բառաձևեր խիստ հնացած են. հնչյունափոխության ներկա միտումների տեսակետից նրանց կիրառությունը նույնպես ոճական արժեք ունի. հմմտ.՝ հազսաի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 64), սանդղփից (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 184), փֆսի (Թոթ., ԿՀՀԾՎ, էջ 82), խրեքի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 59), ժպտի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 94), առքի (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 197), սնդկի (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 61), աղմկի (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 448), ափի (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 416), ամբողով (ն. տ., էջ 416) և այլն:

Դեռևս զգալի կիրառություն ունեցող հնչյունափոխված մի շարք զուգաձևեր աստիճանաբար տեղի են տալիս անհնչյունափոխ ձևերի առջև. դրանք հնացող զուգաձևերն են. հմմտ.՝ քրմեֆի||քրմեֆի, մրեկի||մրեկի, անդեղի||անդունդի, կոշկի||կոշիկի, կսկծի||կսկծի, կրեկի||կրունկի, մածնի||մածունի, ձմեռնամտին (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 18) ||ձմեռնամտին, աշնանամտի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 291) ||աշնանամտի, պոնկի (ՀՄ, Օդ., էջ 63) ||պոնկի, ֆենչի (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 79) ||ֆենչի, դանեի||դանեի, դղմի||դղումի (հմմտ.՝ դղմի հյուսթ), բազկի||բազուկի (հմմտ.՝ բազկի հյուսթ) և այլն:

Երբեմն լեզվազգացողությունն ու փորձը բավարար չեն լինում զուգահեռ ձևերից մեկի կամ մյուսի հետագա հաստատումը կանխատեսելու համար:

Կարծիք է հայտնվել, թե ժամանակակից հայերենում հնչյունափոխված կազմություններն աստիճանաբար տեղի են տալիս, և այդ երեւույթն ավելի ակնհայտ է հոլովական ձևերում⁴⁹: Այդ կարծիքը պետք է ընդունել վերապահությամբ կամ որոշ սահմանափակումով: Կարծում ենք, որ հորվածում բերվող ձմեռի, դանեի, ակմբի, մրեի, ափի ձևերի կիրառությունը գրական լեզվում երբեք տարածված չի եղել, մինչդեռ գործի, մրեի (որոնք նույնպես համարվում են լեզվից դուրս մղված) ձևերը ներկայումս էլ լայն կիրառություն ունեն: Հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բառաձևերի հարաբերակցությունը կարելի է պարզել վիճակագրական քննությամբ: Սակայն հայտնի է, որ հոլովման ժամանակ երկվանկ և բազմավանկ բառերի շեշտակիր ի-ի և ու-ի հնչյունափոխությունը տարաբնույթ է: Այստեղ դեր ունի բառի գրական նորակազմություն կամ փոխառություն լինելու հանգամանքը (սա վերաբերում է և միավանկ բառերին), բառի վերջավորության ձևական հատկանիշը (տարբեր հնչյունակապակցություններ, ածանցական տարբեր ձևեր), որոշ դեպքերում բարդության տեսակը և այլն: Այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար չէ նման բառերի հնչյունափոխական շարքերը ներկայաց-

49 ՏՆ՝ Ք. Դաբազույան, Լեզվական տարբերակները և դրանց գեահատումը, «Լրաբեր», 1980, № 7, էջ 35:

ներ: Ստորև տրվում է գրական տարբեր երկերում գործածված միավանկ (երկու կողմից փակ վանկով) բառերի ու և ի ձայնավորների հնչյունափոխության վիճակագրությունը: Բերվում են նաև զուգահեռ ձևերը: Նույն բառաձևի գործածման քանակը նշում ենք միայն զուգահեռների դեպքում: Հնարանքի ծավալը 100—140 էջ է:

Բառացանկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ միավանկ բառերի հնչյունափոխված ձևերն անհնչյունափոխներից ավելի են: Զուգահեռ ձևերը դրանցում փոքր թիվ են կազմում: Դրանք ավելի տարածված են բազմավանկ բառերում: Նշված ստեղծագործություններում զուգահեռ կիրառություն են ստացել կտուրին (17) || կտրին (3), անդունդի || անդնդում, բլրի || բլուրի, նախրի (5) || նախիրի (7), շապկի (1) || շապիկի (4, ԱԲ), բշիշում (1) || պարտբջի (14, ՆՁ), եղինջի || եղնջի (ՀՄ): Այսպիսով, որոշակիորեն կարելի է ասել, որ միավանկ բառերում անհնչյունափոխ կազմությունների տարածման միտում չի նկատվում: Գրական նոր սերնդի կողմից (նկատի ունենք ոչ միայն գրականությանը զբաղվողներին) անհնչյունափոխ որոշ կազմություններին նախապատվություն տալու նկատվող միտումին հակադրվում է ավանդույթի ուժով ու գրական ժառանգորդությանը փոխանցված ձևերի պահպանման միտումը, որը հիմնվում է նաև լեզվի խնայողության սկզբունքի վրա:

Ե. Որոշ տատանումներ առկա են և ու-ով վերջացող բառերի հոլովման ձևերում: Որպես կանոն միավանկ և երկվանկ բառերի վերջին ու-ն անշեշտ դիրքում փոխվում է վ-ի, իսկ բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն մնում է անփոփոխ⁵⁰: Գ. Զահուկյանը ու > վ հնչյութափոխություն դիտում է ու-ով վերջացող այն բառերում, որոնք փոխառություններ կամ գրական նորակազմություններ չեն⁵¹: Նշված կանոններից շեղումներ ունեն և՛ միավանկ ու երկվանկ, և՛ բազմավանկ բառերը: Միավանկ բառերից լուի, ձուի (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 263) ձևերը գրական կանոնից շեղումներ են, բայց քվի || բուի (Բ, Ս, էջ 459) ձևերը կարելի է համարել մրցակցող զուգահեռ: Չու բառը որպես խոսակցական լեզվում քիչ գործածվող բառ հոլովվում է չուի ձևով: Նույնը պետք է ասել և առու բառի մասին, որի առվի (ԳԹ, 1/2, 1980) կազմությունը գործում չէ ժամանակակից հայերենում: Լայն գործառություն ունեցող երկվանկ բառերի անհնչյութափոխ հոլովական ձևերը շեղումներ են գրական կանոնից. հմմտ.՝ առուի (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 336), մեղուի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 437), Բաֆուից (ՍՁ, ԵԺ, 4, էջ 515), Զանգուի (Ն. տ., էջ 458) և այլն: Դրանք ավելի հատուկ են խոսակ-

50 Հմմտ. Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլովյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, 1979, էջ 137—138:

51 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Նշված աշխ., էջ 186:

Հեղինակներ	Ուն հնչյունա- փոխած ձևեր	Ուն հնչյունա- փոխած ձևեր	Ձուգահեռ ձևեր	Ին հնչյունափո- խած ձևեր	Ին հնչյուն- նափոխած ձևեր	Ձուգահեռ ձևեր
Ա. Բակունց Նրկեր, 1, 1976, էջ 3—126	քնից, ցրտից, խրմ- րի, ծխից կրծքի, թրոլ, հնձից, բրդի, դոնով, բնի, թըղ- թին, տնից, ջրի, իշի (14)	ծուխի, տունկի, ռուսի, թուրքի, կուրծի, բուրդի, մութում, խուրձի, զուրի, հունի, տուրքի, սուղով (12)	ծուխի-1// ծիխի-3/ բուրդի-1// բրդի-1	մսի, քթի, մաքին, շթի, սրտում, տղի, ղղին, ծաի, սկզբին, դնով, բղով (11)	ղրբից, ներ- հից, ցինի (3)	—
Ն. Զարյան, Հաղալան, 1955, էջ 3—103	բնից, կրծքին, բրբ- դի, փուի, լծի (5)	—	—	ղղի, գծից, սրտում, մաքում, քթի բղով, սկզբի (7)	—	—
Զ. Մաքոսյան, Մառերը, 1978, էջ 157—296	ջրի, դնչի, բնից, հնձից, մթի, բրդի, լծի, դոնից, կրծքով, թփից, ծաի, բնի, քրդի, բկի, ծնկի, դուի, թղթի, (17) թղթին, ջրով (2)	ցուլի, թուջի, հու- շից, թուրքի, շուր- թին, քունքից (6)	—	—	բիղին, շիրի նիրհի (3)	—
Վ. Պետրոսյան, Վերջին ուսուցիչը, 1980, էջ 325— 438	—	հունից (1)	—	սրաի, գրբի, մաքի, բթին (4)	հիղով (1)	—

ցական լեզվին: Օրինակներ՝ Զանգուի բարափին կպած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 259): XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում բառավերջի բաց վանկի ուն բազմավանկ բառերի թեքված ձևերում հանդես էր գալիս հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ: Օրինակներ՝ Ռեհանվի (ԽՀ, 11/9, 1936), Զամանվի (ՀԹ, ԵԺ, 3, էջ 7), Բորչալուի (ՀԹ, ԵԺ, 5, էջ 301—302), Իմամլուի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 206), դասաավի (ԱԲ, Երկ., 151), դասատուի (ԴԴ, ԵԺ, 3, 1956, էջ 58), խնդրավի (ՀԹ, Երկ., 1, էջ 122), խնդրատուի (Մուր., ԵԺ, 1, էջ 307), լուսավի (Բ, ԵԺ, 4, էջ 391), լուսատուի (Բ, ԵԺ, 6, էջ 29), վերաբկի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 421, ՀԹ, ԵԺ, 5, 1945, էջ 204), վերաբուի (Բ, ԵԺ, 2, 1955, էջ 76), փեսացվի (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 23), փեսացուի (Բ, ԵԺ, 2, էջ 111), հարսնացվիցդ (Շիրվ., ԵԺ, 5, էջ 74, Բ, ԵԺ, 2, էջ 108), հարսնացուի (ՆԴ, ԵԺ, 2, էջ 454), տիրացվի (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 237), տիրացուի (ԴԴ, ԵԺ, 2, էջ 14), մանկանացվի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 173), մանկանացուի (ՊՊ, ԵԺ, 1, 1953, էջ 313), ծաղրածվի (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 167), ծաղրածուի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 55), ձեռնածվի (Մուր., ԵԺ, 4, էջ 47), ձեռնածուի (Բ, ԵԺ, 10, 1959, էջ 299), հոգաբարձվի (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 295), հոգաբարձուի (ՀԹ, ԵԺ, 4, էջ 107), ժողովածվի (ն. տ., էջ 368), ժողովածուի և այլն: Ներկա փուլում այս բառերի հոլովման ժամանակ ու>վ հնչյունափոխություն տեղի չի ունենում: Հնչյունափոխված ձևերն հատուկ են բարբառային խոսակցական լեզվին. հմմտ. մայրացվի (ՎԱ, ՀՎՓԲ, էջ 149), կատարվածին (ՀՄ, Օգ., էջ 65) և այլն. մրցակցող դուգաձևեր են՝ եղբերվի||եղբերուի:

զ. Ի-ով վերջացող և ու հոլովման պատկանող մի շարք բառերի գործիական և ներգոյական հոլովաձևերի կազմության ժամանակ ևս հանդիպում են գրական նորմայում գործող հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով դուգաձևեր⁵². հմմտ. գինով (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 351) ||գինիով (Բ, ԵԺ, 2, էջ 84), ոսկով||ոսկիով, որդով||որդիով, ուրլով||ուրլիով, ուղով||ուղիով (ՀՄ, ՄՎ, էջ 83), երկաթուղով||երկաթուղիով, ծառուղով||ծառուղիով, գետնուղով||գետնուղիով, այգով||այգիով, գոտով (ՍՀ, 21/4, 1981) ||գոտիով, փռով||փռիով. հանգուղիում||հանգուղում, ուղիում||ուղում (Գ, 1973, № 1, էջ 38), այգիում||այգում (ՆԴ, ԵԺ, 2, 224), հայելիում||հայելում. տատանումներ առկա են հատկապես հայկական տեղանուններում. Արգնիում||Արգնում, Վեդիում||Վեդում, Ալավերդիում||Ալավերդում, Լոռում||Լոռիում և այլն: Միտումը մեծ մասամբ բառավերջի ի-ի պահպանումն է:

⁵² Ի-ով վերջացող բառերի նման տատանումների մասին տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 1974, էջ 90:

Նշված հոլովածներում մի շարք բառեր պահպանում են բառավերջի ի-ն (հմմտ. բանալիով, գումարելիով, օղիով, օղիում, կանաչիով, քենիով, մորթիով և այլն), որպեսզի տարբերակվեն հնչյունական կազմով նման բառերից (հմմտ. բանալով, գումարելով, օղով, կանաչով, քենով, մորթով և այլն):

ՆԵՐՈՒՅԻԱՎՈՐ ՈՒ ԱՆՆԵՐՈՒՅԹ ԶԵՎԵՐԸ ՀՈՂՈՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

Անցյալ դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվում բավական տարածված էին աև հոլովման պատկանող միավանկ բառերի թեք հոլովածների ներույթավոր կազմությունները. օրինակներ՝ նկարիչ քռոնից թերևս ավելի բախտավոր չի նկարիչ պապը (ՀԹ, ԾԺ, 4, էջ 176): Հարկավոր է այդ բեռնից մի կերպ ազատվել (Շիրվ., ԾԺ, 4, 1959, էջ 78): Վազեց պարտեզ, ինչպես մի ծանր բեռնից ազատված փախստական գերի (ՂԱ, Երկ., 1979, էջ 345): Նման կազմություններ առկա էին և ժողովրդախոսակցական լեզվում: Օրինակներ՝ Ազին էլ հրեն փռնիցը հացերը կբերի (ՆԴ, ԾԺ, 1, էջ 31) ... Ինչպես եք համարձակվում Բոշանց Սաղիկի քռոնին լացացնել (Շիրվ., ԾԺ, 5, 1959, էջ 178): Ահա էն քարքարոտ տեղը լիքն է նռնով ու թզնով (ՂԱ, Երկ., էջ 93, 1979) և այլն: Ներկա փուլում ներույթավոր ձևերը մասամբ են պահպանվել ժողովրդախոսակցական լեզվում: Գրական լեզվում կան որոշ ազդեցություններ. օրինակ՝ Գեներալը գեներալուհուն պատմեց կարմիր պարտիզան Նգորից ու Սարգսից, եզնից ու կատունից ... (ՀՄ, Օգ., էջ 120): Այդ ձին ծնվել էր այդ գավակով, այդ բեռնով (ն. տ.): Սաստիկ վախենում էի մկնից ... (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 5):

Է. Աղայանը ներույթավոր (նից, նով) և աններույթ (ից, ով) ձևերը համարում է ազատ ձևակներ, քանի որ դրանք ազատորեն փոխարինում են իրար առանց իմաստային կամ գործառական տարբերակման: Նա միաժամանակ նշում է, որ բացի դուռ բառից, մյուս բառերի համար արդի գրական լեզվում ավելի սովորականը և կանոնականը աններույթ ձևն է (օր.՝ ծունկից կամ ծնկից, բայց ոչ՝ ծնկնից, բռից կամ բուռից, բայց ոչ՝ բռնից⁵³): Բառամիջում ու ձայնավոր ունեցող միավանկ այս բառերն ի-ով հոլովվելիս կարող են հանդես գալ հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով. հմմտ.՝ ծնկի||ծունկի, շրթի||շուրթի, բռի||բուռի, նռի||նուռի:

Այսպիսով, ժամանակակից գրական հայերենի հոլովի կարգում առկա են հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ բազմաթիվ ձևեր, որոնցում արտացոլվում է նորմայի անկայունությունը:

⁵³ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, Նշված աշխ., էջ 244:

Որպես կանոն հոգնակիի կազմության ժամանակ հնչյունափոխություն ավելի քիչ է տեղի ունենում: Այս կանոնը վերաբերում է առավելապես բազմավանկ բառերին: Մի շարք միավանկ գոյականներ հոգնակիի կազմության ժամանակ ունենում են տատանումներ: Ստորև նշում ենք միայն քիչ տարածում ունեցող ձևերի բնագրային վկայությունները. հմմտ. բունեք (Մուր., ԵԺ, 5, էջ 260) և բներ, գբերով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 239) և գուքերով, գունդերի (Ր, ԵԺ, 10, էջ 182) և գնդերի, բուգերի (Ր, Ս, էջ 217) և րգերի, բումբեր||բմբեր, բուրերի (Իս, Երկ., 3, էջ 493) և րբերի, րբեր (Շիրվ., ԵԺ, 4, էջ 219) և բուրբեր, բուփերով (Ր, Ս, էջ 553) և քփերով, լուծեր||լծեր, խումբեր (ՀԹ, ԵԺ, 1, 1950, էջ 21) և խմբեր, խուրճեր||խրճեր, խուցեր||խցեր, նուտերով (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 8) և նտերով, շուրքերի||շրքերի (Ր, ԵԺ, 1, էջ 98), սուրեր||սրեր, սուրբերով (Ր, Ս, էջ 329) և սրբերով, փունջերը (Շիրվ., ԵԺ, 6, էջ 263) և փնջերը, փուտեր||փութեր, ֆումբեր||ֆմբեր և այլն: Բազմավանկ բառերի փակ վանկի ուն չի հնչյունափոխվում: Արդեն հնացած են ժողովրդներ, սերնդներ կազմությունները: Ի-ի հնչյունափոխական տարբերակները հոգնակի թվում սակավ են. հմմտ. խիներ||խներ, ցիցեր||ցցեր, լինդեր||լնդեր, բիգեր||բգեր: Հոգնակիում հնչյունափոխվում է միայն երկրներ բառը. երկիրներ (Իս., Երկ., 3, էջ 258) կազմությունը տարածում չունի: Անշուշտ, նկատի չունենք միավանկ վերջնաբաղադրիչով գոյականների՝ կանոնին համապատասխանող հնչյունափոխության դեպքերը, ինչպես օրինակ՝ օրագրեր, ծաղկեփնջեր, ասպախմբեր, ամսաթվեր և այլն:

ԶՈՒԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՎԻ ԿԱՐԳՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից գրական հայերենի գոյականի հոգնակի թվի ընդհանրական ու գործուն մասնիկներն են եր-ը և ներ-ը: Եթե բացառենք միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունները և մարդ ու կին բառերի հոգնակիի անկանոն կազմությունները, կարելի է ասել, որ եր-ով կազմվում է միավանկ, ներ-ով՝ բազմավանկ բառերի հոգնակին: Ք հոգնակերտը, որ մինչև դարասկզբի առաջին տասնամյակները բավական գործուն մասնիկ էր, ներկա փուլում ունի սահմանափակ գործառություն, ավելի հատուկ է խոսակցական լեզվին և դրվում է ցի-ով վերջացող բառերի վրա: Օրինակներ՝ Դերասանը դաստիարակ, ռեժիսորը՝ դերասանապետ, աշպետ են ըմբռնում թատրոնը լենինականցիք (Գար., 1971, № 11, էջ 20): Նրանց համակրում էին հացավաճցիք (ՆԶ, Հ, էջ 370): Վաճեցիք ...բազ-

մաթիւ ուսուցիչներ են տվել (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 61): Այ թե ինչպիսի մարդիկ են ֆաղափացիք (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 345): ...Սիրում էր, ինչպես ասում են երևանցիք, «ձեռ առնել» ընկերներին (ՍԶ, ԵԺ, 10, էջ 257): Բանեցրեք մինչև դազախեցիք կիմանան (ՀՄ, Օգ., էջ 276) և այլն: Միայն որոշ ոճերում հանդիպող անք, ենք, ոնք, ունք հոգնակերտներով կազմությունները եր-ով և ներ-ով կազմություններից առանձնանում են իմաստային լրացուցիչ տարբերություններով: Գ. Զահուկյանը այդ տարբերությունները որակում է որպես դասային տարբերություններ: Դրանցից զուգահեռ կիրառություն ունեն անք-ը և ենք-ը. առաջինն ավելի հասուկ է բարբառային-խոսակցական լեզվին, իսկ երկրորդն առավել տարածված է խոսակցական լեզվում, որից և անցել է գրական լեզվին. համառ.՝ Թորոսանց Մարթան գծվել ա (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 11): Թորոսնեց խրճիթի ներսն ու դուրսն ասեղ գցելու տեղ չկար (ն. տ.):

Որոշ բառերի հոգնակիների հնատիպ ձևերը կազմում են եր-ով և ներ-ով ընդհանրական ու չեզոք ձևերի ոճական տարբերակները. համառ.՝ տիկնայք||տիկիններ, պարոնայք||պարոններ, անձինք||անձներ և այլն: Այսպիսով, ք, անք, ենք, ոնք, ունք, այք, ինք հոգնակերտներն ունեն սահմանափակ գործառություն, հասուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին կամ արխայիկ ոճին և եր ու ներ հոգնակերտներով կազմավորումներից տարբերվում են ոճական կամ իմաստային յուրահատկություններով²:

Գրական նորմայի շրջանակներում գործում են եր և ներ հոգնակերտների փոխանցումների հետևանքով առաջացած և ոճական տեսակետից խստորեն չընդգծվող տարբերակները: Դրանք առաջանում են համակարգի վերականգնման, պարզեցման ու միասնականացման պահանջով, համաբանության, բարեհնչունության և այլ գործոնների ազդեցությամբ:

Թվի կարգում այդպիսի զուգաձևեր առկա են միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերի, հնում ն հիմքատարր ունեցած միավանկ բառերի, մեկնկես վանկանի բառերի և ստացական հոգնակիի ձևերում:

1 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 179:

2 Գրական նորմայի շրջանակներից և մեր քննության նպատակից դուրս են գնալով ստական գրականության լեզվում և գործառական այլ ոճերում խոսքի ոճավորման նպատակով գործածվող հոգնակիի ժողովրդախոսակցական, բարբառային կամ հրատիպ ձևերը. համառ. տղերք||տղերք, աղջկերք||աղջկերք, երեխերք, սատաներք, որդուներք, եղբիք, կառավանիք, ընկերտիք, ձիաներք, ձիաներք, որդկերանք, տղերանք, աղջկերանք, մանկտիք, տղոց, ֆաղցոց, եղիպտացոց, աղջկանց, գեղարվեստից ակադեմիա, օրիորդաց դիմնազիա և այլն:

XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում, երբ գրական լեզուն մշակման գործընթացում էր, դեռևս քանակային մեծ կազմ չունեցող միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմովության նորման հասակ դրսևորում չունեի։ Այդ է պատճառը, որ նշված շրջանի քերականագիտական աշխատություններում միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմովության վերաբերյալ տրվել են իրարամերժ ու հակադիր կարծիքներ։ Այսպես, Ս. Պալասանյանը գրում է. «...Կան միավանկ գոյականներ, որոնք բարդ բառերի կազմովության մեջ մտնելով՝ հոգնականում եւ մասնիկ են ընդունում։ Այսպես են՝ կարգ, տուն, հայր, մայր, քույր, տեւ. դասակարգեւ, գրատեւ, հորաքույրեւ և այլն»³։ Գ. Վանցյանը բառի հոգնակիի եւ-ով կամ ներ-ով կազմովության հիմնական պայմանը համարում է վանկաքանակը. «Աշխարհաբարի հոգնակիից ավելի հաստատուն, պարզ և հիմնական կանոն դառնելն անկարելի է. միավանկ բառերը հոգնակի վերջանում են եւ, բազմավանկները ներ. դա չունի բացառություն. միակը — մարդիկ. այն էլ ժողովրդի բերանում շատ անգամ դառնում է մարդիկներ, մարդկեւանց, մարդկեւաւնցից և այլն ... Մեր նորելով լեզվաշենները անգիտակ այդ կանոնին՝ հնարել են լրագրեր, լուսամուտեր, շիկահերեր, խաջարեր, տանուտերեր, ջրհորեր, տիրասերեր և այլն ...⁴։ Ապա թվարկելով միավանկ բաղադրիչով բարդությունների ներ-ով բազմաթիվ օրինակներ, եզրակացնում է. «Ո՛ր և է այլ վերջավորություն սխալ է և կամայական։ Բազմավանկ բառը լինի նա պարզ, բարդ, ածանցյալ, հոգնակին վերջանում է ներ ...»⁵։ Սակայն, ինչպես նշեցինք, նման բառերի հոգնակիի կազմովության հաստատուն կանոն այդ շրջանում դեռևս չէր մշակվել. հենց այդ է պատճառը, որ շնայած կանոնարկելու փորձերին, Վանցյանի աշխատանքում նշված բառերի հոգնակիի կազմովության մեջ առկա են տատանումներ. հմմտ.՝ ծրագիրներ (էջ 42), լրագիրներ (էջ 69), ամսագիրներից (95), բացականեր (7), բաղաձայներ (164) և՛ բացականեր (5), բաղաձայներ (183), դասագրքեր (163), միավանկերի (156), վերնաձայներ (164) և այլն։ Դ. Աղայանի կողմնորոշումն այս հարցում ավելի ճիշտ է։ Նա իր «Հայոց լեզու» հոդվածում, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1890 թ., այդպիսի բառերի հոգնակիների եւ-ով կամ ներ-

3 Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 107։

4 Գ. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 226—227։

5 Նույն տեղում, էջ 227։

ով կազմութիւն մեջ կարևոր է համարում երկրորդ բաղադրիչի իմաստի պահպանման կամ փոփոխութիւն գործոնը. եթե միավանկ բառը բարդութիւն երկրորդ բաղադրիչի դերում չի փոխում իր իմաստը, ապա եր հոգնակերտ է ընդունում, իսկ երբ փոխում է՝ ներ. «Սխալմամբ են ասում և գրում լրագիրներ, ամսագիրներ, գրատուններ, պետք է ասել և գրել լրագրեր, ամսագրեր, երբ թերթերի մասին է խոսքը և ոչ նրանց գորղների-խմբագիրների, իսկ տուններ բառ չկա հայերեն, այլ միայն տներ»⁶:

Լեզվի զարգացման հետագա շրջանում, երբ մեծ չափերի է հասնում միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի գործառութիւնը⁷, աստիճանաբար կայունանում ու հաստատւում է այդ բառերի հոգնակիի կազմութիւն ներկայումս գործող կանոնը: Համաձայն այդ կանոնի, եր-ով կազմւում է այն բարդութիւնների հոգնակին, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ գոյական է, և վերջինս բաղադրյալ բառի մեջ պահպանում է իր հիմնական առարկայական իմաստը, ինչպես օրինակ՝ ավտոդռ-դեր, արտավայրեր, բազմակետեր, գետնախորշեր, զինետներ, դաշտավայրեր, դասագրքեր, զորամասեր և այլն. բազմավանկ բառը ներ հոգնակներտ ստանում է այն դեպքում, երբ վերջին միավանկ բաղադրիչը բաղադրյալ բառի մեջ գործածւում է ոչ թե առարկայական իմաստով, այլ ուրիշ, և մասնավորապես, դերբայական (գործողութիւն կատարողի կամ տվյալ վիճակում եղողի) իմաստով, ինչպես օրինակ՝ ականակիրներ, ականառետներ, ականառսներ, բանասերներ, գնդացիներ, գրագետներ, դավադիրներ, ժամագործներ, պատմագիրներ, ուսադիրներ, փայտանառ-ներ, օրինապահներ և այլն⁸: Ինչպես արդեն նշեցինք, այս օրինաչափու-թիւնը հստակ չէր գործում մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները. այս շրջանին խիստ բնորոշ է միավանկ գոյական բաղադրիչով բառերի հոգ-նակիի կազմութիւն զուգաձեւութիւնը: Նշված շրջանում կանոնի անհրա-տակ դրսևորման հետեանք պետք է համարել Հ. Աճառյանի հետևյալ բացատրութիւնը. «Բարդ բառերը ըստ սովորական կանոնի հոգնակիում ստանում են -ներ մասնիկը. օր.՝ երկաթուղի-երկաթուղիներ, հացավա-ճառներ և այլն:

6 Վ. Աղայան, Երկրի ժողովածու, հ. 3., Երևան, 1953, էջ 393:

7 Լեզվի խնայողութիւն սկզբունքի համաձայն տարբեր վերջածանցների դուրս մղման ճանապարհով և ստեղծւում են միավանկ վերջնաբաղադրիչով մի շարք բարդութիւններ. համառ.՝ հուլագրութիւններ-հուլագրեր, մանրամասնութիւններ-մանրամասներ, գոտեմար-տութիւններ-գոտեմարտեր, բնածայնութիւններ-բնածայներ, մանրակերտվածներ-մանրա-կերտեր և այլն:

8 Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնայան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հա-յոց լեզու, հ. 2, էջ 50:

Իսկ երբ բարդ բառի վերջին հզրը միավանկ է, սկսում են տատանումներ: Թե՛ արևելյան, և թե՛ արևմտյան գրականի մեջ սրանց հոգնակին զանազան ձևով է լինում, օր.՝ լրագիր, լրագրեր, լրագիրներ, լրագիրներ, լրագրներ: Դրվում է -եք մասնիկը՝ նկատի ունենալով, որ վերջին հզրը միավանկ է, այսինքն առնելով բառը առանձին (գիր, գրեր) և մտածելով, որ չի կարելի ասել գրեք, գրեք: Դրվում է -ենք մասնիկը՝ առնելով բառը իբր մի ամբողջություն և մտածելով, որ բազմավանկը ըստ օրինի պիտի ստանա -ենք մասնիկը: ...Զանազան քննիչներ տվել են սրանց մասին զանազան կանոններ, բայց ինձ թվում է, թե հարցը երկդիմի և հետևաբար անլուծելի է: Ըստ իս, տրամաբանությունը պիտի պահանջեր համարել բազմավանկ և դնել -ենք բայց կան բառեր, որոնց -եք-ով հոգնակին այնպես սովորական է դարձել, որ անկարելի է անտես անել և դնել -ենք. այսպես՝ տանկահայեր, բայց ոչ բնավ՝ տաճկահայեր»:

2. Պետրոսյանը միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի կազմության կանոնի խախտումները բացատրում է «մասամբ սովորույթի ուժով, տվյալ կառուցաձևը ավանդաբար գործածելով, մասամբ արևմտահայերենի ազդեցությունից, և կամ պարզապես գրական լեզվի նորմայի ոչ հստակ գիտակցումով»¹⁰:

Անշուշտ, սովորույթի ուժով ու ավանդականությամբ պետք է բացատրել գործող կանոնին չհամապատասխանող մի շարք գոյական վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի -ենք-ով կազմությունները: Այդ վերջնաբաղադրիչներից են՝

-աճց¹¹ — միջանցքներ, լուսանցքներ, ջրանցքներ, նրբանցքներ.

-բան — առաջարաններ, բնաբաններ, նախաբաններ, նշանաբաններ, վերջաբաններ.

-դուլ — գործադուլներ, դատադուլներ, հացադուլներ.

-գոր — կայազորներ, լիազորներ, հեծելազորներ.

-կիթ — կովկիթներ, հավկիթներ, ձկնկիթներ.

-պան — այգեպաններ, դռնապաններ, խանութպաններ, պարտիզպաններ.

9 2. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 818—819.

10 2. Ձ. Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, 1972, էջ 302: Միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակիի զուգաձև կազմության մասին տե՛ս նաև Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, 1970, էջ 125—128; Գ. Գաբրիելյան, Զևարանական կառուցվածքի փոփոխություններ, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», 1973, էջ 333—336:

11 -Աճց բաղադրիչով բառերի հոգնակին -ենք-ով կազմելու մասին տե՛ս Ս. Գ. Արաքանյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, էջ 50:

—պետ — խմբապետներ, գնդապետներ, դպրապետներ, ճարտարապետներ:

Նշված վերջնաբաղադրիչով մի շարք բառաշարքերի հոգնակիի ներով կազմությանն անշուշտ նպաստել է վերջնաբաղադրիչների անկախ գործածություն շունենալը (հմմտ.՝ զոր, դուլ, կիթ և այլն), ինչպես նաև ամբողջ բարդության վերաիմաստավորումը: Կան նաև միավանկ գոյական բաղադրիչով հոգնակիի —ներ կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող, առանձին բառեր. վերելքներ, հրագեներ, միրհավներ, վայրէջքներ, ծխախոտներ, խոտհաբներ, ընծալտներ: Որոշ վերջնաբաղադրիչների հոգնակիի —ներ—ով կազմությունները պահպանվել են նման վերջնաբաղադրիչով մի քանի բառերում. հմմտ.՝ վզկապներ, փողկապներ, ժամկետներ, տեսակետներ, չափանիշներ, հատկանիշներ, միջնորմներ, ցանկորմներ և այլն: Սրանք նույնպես հիմնականում իմաստափոխված բաղադրիչներով բառեր են և կամ ունեն այնպիսի վերջնաբաղադրիչներ, որոնք առանձին կիրառություն չունեն: Նման կազմությունների թիվը սահմանափակ է: Ժամանակակից գրական հայերենում կանոնական կազմություն ունի գոյական վերջնաբաղադրիչով բարդությունների հսկայական մեծամասնությունը: Հատկապես մեծ թիվ են կազմում հոգնակիում —եր ստացող չիմաստափոխված միավանկ գոյական բաղադրիչով բառերը:

Զուգաձև հոգնակի կազմող բառերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. ա) միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչով գոյականներ¹², բ) գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականներ, գ) միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխառյալ բարդություններ, դ) բայարմատ բաղադրիչով բարդություններ:

ա) Միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչով բառ գոյականներ. Այս խմբի մեջ մտնող բառերի հոգնակիի՝ կանոնին չհամապատասխանող ներով ձևերը մասամբ համաբանության հետևանք են, մասամբ վերջնաբաղադրիչի իմաստի երկակի ընկալման ու բարդության իմաստափոխության, մասամբ էլ պայմանավորվում են բառերի հնչյունական, վանկային առանձնահատկություններով:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ խմբի բարդությունների՝ տարբեր վերջնաբաղադրիչներով օրինակներ: Համեմատության համար, հնարա-

12 Ս. Մախասյանցի «Հայերենի բացատրական բառարանում» բերվում են տարբեր գոյական բաղադրիչներով բառ գոյականների զուգաձև հոգնակիներ. ծագքեր կամ ծագքիներ, լրագքեր կամ լրագքիներ, հեռագքեր կամ հեռագքիներ, շոգնեավեր կամ շոգնեավեր, կրակակետեր կամ կրակակետեր և այլն: Կարելի է ենթադրել, որ մինչև XX դ. 40-ական թթ. գոյական բաղադրիչով բարդությունների հոգնակիի կազմությունը դեռևս ընդհանրական կանոնի չէր վերածվել:

սխրութեան դեպքում, բերվում են նույն վերջնաբաղադրիչով բառեր, որոնք հոգնակին կազմում են միայն -եւ կամ միայն -ներ մասնիկով: Աստղանիշերով նշում ենք այն բառերը, որոնց հոգնակիի ներ-ով կազմավորւմաները արդի հայերենի նորմայի տեսակետից հնացած են:

ԲԵՂՊ

Աղյուսակ № 1

Բաղադրիչի ձևական հատկանիշները	Բաղադրիչները	Ջուղաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
1. - չվերջնական խոսիմ ձևում	-ազդ -անցք	զովազդ, լուսազդ, մահազդ, հորանցք, հերձանցք, սողանցք, քիթանցք, օդանցք, գետանցք, բովանցք	բնազդ լուստանցք, նրբանցք, միջանցք, ջրանցք
մզհ 2. - չվերջնական խոսիմ ձևում	-ափ -երգ -երթ	գետափ, լճափ, ծովափ, քարափ *գերերգ, *խմերգ, *պարերգ, ողբերգ, սիրերգ, վիպերգ, քայլերգ, ասերգ, *օրհներգ չվերթ, ուղերթ, ողջերթ	չքերթ
նզ 3. - չվերջնական խոսիմ ձևում	-գիր -դարձ -լույս -խոտ -կապ -կետ -նիշ -ձայն -պետ -սյուն -տեր -տիպ	*ամսագիր, *գրչագիր, *բնագիր, *լրագիր, *հեռագիր, *ձեռագիր, *վերնագիր, *նկարագիր, *օրագիր անկունադարձ, արևադարձ, անցուդարձ, շրջադարձ, տարեդարձ արշալույս, վերջալույս ձարխոտ թևկապ, *թևակապ, խաչկապ, կրծկապ, վերակապ, քարկապ բազմակետ, ելակետ, դարձակետ, միջակետ, կրակակետ, վերջակետ, ստորակետ նիտանիշ, գրանիշ, դասանիշ, դրամանիշ, դրոշմանիշ, հոգնանիշ, ուղենիշ, մետաղանիշ, նամականիշ, փոստանիշ ոտնաձայն, բնաձայն դերասանապետ, ամբոցապետ, ցեղապետ, պահեստապետ, բժշկապետ, նավապետ հեռագրասյուն, հենասյուն *երբդատեր, *միլիոնատեր, *տանուտեր, *փողատեր ապակետիպ, հեռատիպ	ձայնդարձ ծխախոտ վղկապ, փողկապ ժամկետ, տեսակետ հատկանիշ, ցուցանիշ, չափանիշ խմբապետ, հարյուրապետ, ճարտարապետ

Աղյուսակի առաջին կետում խմբավորել ենք ձայնավորով սկսվող բաղադրիչները: Նման բաղադրիչներ ունեցող բառերի երկրորդ բաղադրիչի ձայնավոր հնչյունը վանկ է կազմում առաջին բաղադրիչի վերջին վանկի բաղաձայնի հետ. հմմտ.՝ գո-վազդ, մա-հազդ, բո-վանցք,

հո-րանցք, խըմ-բերգ, դե-րերգ (բարդության մեջ ե-ն հնչում է է), շր-վերք և այլն: Այսպիսի վանկաբաժանմամբ երկրորդ բաղադրիչի առան-ձին գիտակցումն արտասանությամբ չի դրսևորվում, և բարդությունը համարվում է բաղմավանկ: Հավանաբար, որոշ դեր ունի և վանկաբա-նակը: Առաջին կետում խմբավորված բառերը երկվանկ են: Ավել վան-կաբանակ ունեցող բառերը որպես կանոն ստանում են եր. հմմտ.՝ վրաերթեր, հորառանցքեր, կարոտերգեր և այլն:

Աղյուսակի երկրորդ կետում խմբավորված բառերի հոգնակիի -ներ-ով ձևերի առաջացման պատճառները տարբեր են (համաբանություն, բաղադրիչի իմաստի երկակի ընկալում, բարդության իմաստափոխու-թյուն և այլն):

Վերջին շրջանում միտում է նկատվում եր-ով կազմելու բոլոր գո-յական վերջնաբաղադրիչներով բարդ գոյականների հոգնակին, նույնիսկ եթե այդ բաղադրիչն առանձին չի կիրառվում կամ իմաստափոխված է. հմմտ.՝ հեծելագործեր (ՀՄ, ՄՎ, էջ 236), այծփաղեր, քոհուքոհներ (ՍԿ, ԽՀԳ, էջ 109), արշալույսեր, ելակետեր, հենակետեր, ֆաբաֆուսեր և այլն:

Կան միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների հոգ-նակիի զուգաձև կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող, առան-ձին բառեր. ֆառայրեր||ներ, սառագայցեր||ներ, ահագանգեր||ներ, ձեռա-գործեր||ներ, գաղիթափեր||ներ, արշալույսեր||ներ, զինախաղեր||զինա-խաղներ (Բ, 7, էջ 73), կենդանակերպեր||ներ, ֆահահներ||ներ, ջրհո-րեր||ներ, սանամայրեր||սանամայրեր (ՂԱ, ԸԾ, էջ 99), շահեշահեր||ներ, ցանկապատեր||ներ, գաղիվայրեր||ներ, զինետներ||կոֆատոներ (ՍՆ, Ծ, էջ 276), այծուտներ||ընծուտներ, շրջափակեր||ներ, այծփաղեր||ներ, խաչֆառեր||խաչֆառներ (ՊՊ, Կ., էջ 131), ֆաբաֆուսեր||ներ, հո-րաֆույրեր||ներ, մորաֆույրեր||ներ, քոհուքոհներ||ներ, երկտողեր||ներ, լսափողեր||ներ, իրիկնապահներ||ներ, փառատոներ||ներ, արեածագեր||ներ, ֆառայծեր||ներ, կեղծամեր||ներ և այլն:

Վերջին շրջանում նկատվում է նաև անհոդակապ բարդությունների -եր-ով ձևերին նախապատվություն տալու միտում. ջրհորեր, կեղծամեր, այծփաղեր, երկտողեր և այլն: Այսպիսով, միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ գոյականների հոգնակիի -ներ-ով կազմությունները ավելի հին են կամ գործառում են ժողովրդախոսակցական լեզվում (հմմտ.՝ նաև՝ հորհուրներ, մորհուրներ, կիլումետրներ, տոնածառներ, ականջողներ, տե-ղաշորներ և այլն, որոնք գրական լեզվում հանձնարարելի չեն): Նկա-տենք նաև, որ գոյական վերջնաբաղադրիչներով որոշ բարդությունների հոգնակիի ներ-ով ձևերում առկա է ոչ թե սովորական ներ հոգնակերտ, այլ և+-երը հոգնակի ստացականություն: Օրինակներ՝ Մահակը դեմ՝

էին տալիս կոնատակներին և, հերթով, ժպտում լուսանկարող սարքին (ՀՄ, Օգ., էջ 21): Թիկունք ու ողնաշարներից քամեցին հոգնածութիւնը... (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 119): Նրանք պիտի լինեին սարում, որպէսզի անձրեւի ժամանակ կրակը տաքացնէր սառած ոսկրածուծները (ՀՄ, Մ., էջ 22) և այլն:

Հոգնակիի կազմութեան տեսակետից գոյական վերջնաբաղադրիչներով բարդ գոյականների նման են նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով գոյականները: 2. Աճառյանը գտնում է, որ դրանց (նա նկատի ունի և նշված կաղապարով ածականները) հոգնակիի կազմութիւնը տարբերվում է բարդ բառերից. «Բարդ բառերի կարգին չեն պատկանում նրանք, որ կազմված են որևէ նախամասնիկով, ինչ. մակբայ, հգ. մակբայներ, մակդիրներ, նախդիրներ, առողջներ, տարբերներ, ներբողներ, և ոչ բնավ՝ մակբայեր, ինչպես ասում ենք անմիտներ և ոչ բնավ անմիտեր կամ անմտեր»¹³:

Ներկայումս այդ կանոնը լրիվ կիրառելի է նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով ածականներում, իսկ նման կաղապարով գոյականներում այդ կանոնի գործառութիւնը սահմանափակ է: Նախածանց+միավանկ գոյական կաղապարով հոգնակիի ներ կազմութիւն ունեցող գոյականներից են՝ առկայծներ, դերբայներ, համերգներ, մակբայներ, մակդիրներ, մակնիշներ: Սրանք հիմնականում հին կազմութիւններ են: Նման կաղապարով որոշ գոյականների հոգնակի թվում առկա են տատանումներ. օրինակ՝ ապացույցներ||ներ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 1972, էջ 414), բաղաձայներ||ներ, գերձայներ||ներ, համայցեր||ներ, առկայծեր||ներ, հարացույցներ||ներ, ստորակետեր||ներ, վերնուշեր||ներ և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում նշված կաղապարով հոգնակիի եր կազմութիւն ունեցող գոյականները. արտագաղթեր, հակաքույներ, հակախաղեր, ենթաձայներ, ենթախմբեր, ենթակետեր, ենթաշերտեր, հակագններ, համազարկեր, համակարգեր, ներշարեր, շարագծեր, շարակարգեր, պարագծեր, տրամագծեր, տրամաշափեր և այլն: Մեր կարծիքով նման գոյականների հոգնակիի եր-ով կազմութեանը նպաստել է նախածանց+ա հոդակապ+միավանկ գոյական կաղապարով կազմութիւնների գործածութեան հետագա ընդարձակումը: Ա հոդակապը, կարծեք, ավելի է ընդգծում ու առանձնացնում բարդութեան բաղադրիչները¹⁴: Այսպես էլ

13 2. Աճառյան, նշված աշխ., էջ 819:

14 Հոդակապի՝ բաղադրիչներն առանձնացնողի դերով պետք է բացատրել հաճախաբար և որոշ բազմավանկ բառերի հոգնակիի՝ կանոնին չհամապատասխանող եր-ով կազմութիւնների գործածութիւնը. հմտ. սիրամարգեր (ՀՄ, Մ., էջ 256, ՊՍ, 1, էջ 455, Ս. արվ., 1960, № 2, էջ 50), նախագաներ (ՄՆ, Հիշ., էջ 368, առագաստեր (Բոս., 5—6, 1976, էջ 231), նավատորմեր, վարագույրեր և այլն:

գոյական + ա հոգակալ + միավանկ գոյական կաղապարով բարդութիւնների մեծ թիւով ստեղծումն ու տարածումը գրական արեւելահայերէնի զարգացման վերջին շրջանում մեծապես նպաստել է միավանկ գոյական բաղադրիչով գոյականների հոգնակին - եր-ով կազմելու կանոնի ընդհանրականացմանը: Այստեղ կարեւոր է համաբանութեան գործոնի ազդեցութիւնը:

բ) Գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականներ. Միավանկ գոյական կամ բայարմատ բաղադրիչով փոխանուն ածականների շարահյուսական կապը տարբերվում է նմանատիպ բարդ գոյականների բաղադրիչների կապից: Եթե վերջիններին շարահյուսական կապը հիմնականում ենթադրում է սեռի և տեսակի հարաբերութիւն¹⁵, ապա փոխանուն ածականներում առկա է և այն գոյականի առարկայական իմաստը, որի քերականական հատկանիշների կրողն է դառնում այդ փոխանունը. այսպես՝ շարագործներ՝ շարագործ մարդիկ, կակղամորքներ՝ կակղամորթ կենդանիներ և այլն: Փոխանուն այն ածականները, որոնք գոյականաբար հաճախ են կիրառվում, հոգնակին կազմում են միավանկ գոյական բաղադրիչով բարդ գոյականների հոգնակիների համաբանութեամբ՝ եր-ով. այսպես՝ փոքրատառեր, մեծատառեր, նորատունկեր, զուգահեռանիստեր, բազմանիստեր, ծածկասերմեր, մերկասերմեր, հյուսիսափայլեր, ամամերձեր և այլն: Կան տերմինային արժեք ստացած նմանատիպ մի շարք բառեր, որոնք գոյականաբար հաճախ գործածվելու հետեւանքով հոգնակին կազմում են եր-ով: Բավական տարածված են - ձե, -կերպ, -քե և այլ գոյական բաղադրիչներով փոխանուն ածականների եր-ով հոգնակիները: Օրինակներ՝ Գնդաձե բակտերիաների տրամագիծը 1—2 մկմ է, ձողաձեների լայնութիւնը տատանվում է 0,4—0,8 մկմ (ՉՄՀ, 2, էջ 243): Խեցգետնակերպերը ջրային կենդանիներ են (Կենդ., էջ 66): Սարդակերպերը լինում են տարբեր մեծութեան (ն. տ., էջ 74), Կարծրաքեների կարգին են պատկանում այն միջատները, որոնք ունեն առջևի կարծր թևեր (ն. տ., էջ 96): Ուղղաքեների բերանի օրգանները կրծող են (ն. տ., էջ 89—90): Սիգը Սեանում հարստացրեց իր «ճաշացանկը» նաև հատակային կողալողերով, որով դարեր շարունակ սնվել է իշխանը (Գար., 1979, № 5, էջ 38), այսպես նաև՝ ցուլիկաձեներ (ՉՄՀ, 2, էջ 243), ստորակետաձեներ (ն. տ., էջ 242), հովազակերպեր, կենդանակերպեր և այլն: Այսպիսի բառերի հոգնակիի կազմութեան նորման լեզվի զարգացման նախորդ փուլում - ներ-ով էր. օրինակ՝ Իր ցեղակից-

¹⁵ Տե՛ս Գ. Ռ. Զառուկյան, Ժամանակակից հայերէնի հոլովման համակարգը, էջ 46—47:

ուղաբեներ ձեռք մեռակ ինքն է, որ բուն է շինում իր համար (ՀԹ, 1949, 3, էջ 94): Այն բառարանները, որոնք առավելապես ավանդական նորման կն պահպանում, մի շարք նման բառերի հոգնակին ներկայացնում են ներ-ով. հմմտ.՝ խեցգեղանկերպներ (ԺՀԼԲԲ, հ. 2), կենդանկերպներ (ԺՀԼԲԲ, հ. 3), սարդակերպներ (էԱ, ԱՀԲԲ, հ. 2), ուղաբեներ (էԱ, ԱՀԲԲ) և այլն: Միևնույն համատեքստում հանդիպող նման վերջնաբաղադրիչով բառերի հոգնակի զուգաձևերը վկայում են այն մասին, որ հոգնակի կազմության նորման սրանցում դեռևս լիովին հաստատված չէ. հմմտ.՝ խեցգեղանկերպեր (ՀՍՀ, 1), ձկնակերպեր (ՀՍՀ, 1), սագակերպներ (ՀՍՀ, 1) և այլն:

Սխալ պետք է համարել այն փոխանունների հոգնակիի եր-ով կազմությունները, որոնց վերջնաբաղադրիչի դերբայական իմաստը խիստ ակնհայտ է. օրինակներ՝ Հիմա մախանենգեր չկան (Գար., 1981, № 7, էջ 5), քաղցրահամներ (Իս., Երկ., հ. 3, 1959, էջ 525): Հայկական ՍՍՀ-ում շարունակվում է կառուցվել 300—1000 մմ տրամագծի գազամուղերի մեծ ցանց (ՍՀ, 5/3, 1979), Զոկը նրանց ցուցմունքներով էր կառուցում գեղամարերն ու բլինդածները (ՍԽ, ՄԳՄ, էջ 96) և այլն:

գ) Վերջին միավանկ բաղադրիչով փոխառյալ բաղադրություններ. Ընդունված է ասել, որ երբ բարդության միավանկ փոխառյալ բաղադրիչը հայերենում չի գիտակցվում ու անկախաբար չի գործածվում, ամբողջ բարդության հոգնակին կազմվում է —ներ-ով. օրինակ՝ սպիրտ-խեղներ (ՀՍՀ, 2), ֆրոմատֆորներ (Բուս., էջ 202), լուսաֆորներ, պարադոքսներ և այլն: Իսկ երբ այդ բաղադրիչը գիտակցվում ու անկախաբար գործածվում է, հոգնակին կազմվում է —եր-ով. միկրոֆիլմեր, մոլտֆիլմեր, բլոկպոստեր (ԳՏ, 1978, № 3, էջ 20), ներկապուտեր (ն. տ., էջ 26), ռադիոգոնդեր (ԳՏ, 1983, № 2, էջ 60), էֆուրասենսեր (ն. տ., էջ 58), աերոզոլեր (ն. տ., էջ 56) և այլն:

Վերջին շրջանում նկատվում են հոգնակի թվի զուգահեռ կազմություններ նաև միավանկ բաղադրիչով փոխառյալ բառերում: Պատճառն այն է, որ գիտության տարբեր բնագավառներում հաճախակի գործածվող փոխառյալ բարդությունների նախկինում չգիտակցվող երկրորդ բաղադրիչները ներկայումս գիտակցվում են կամ գործածվում են իբրև անկախ բառեր: Որպես միավանկ բառեր դրանց հոգնակին կազմվում է —եր-ով. օրինակ՝ ֆագեր (ՀՍՀ, 2), կոկեր (ՀՍՀ, 2), գեներ և այլն: Նման վերջնաբաղադրիչներով փոխառյալ բառերի հոգնակիի մրցակցող ձևերն արտացոլում են նորմայի անկայունությունը. ավանդական ներ-ով կազմությունները մի շարք ձևերում դեռևս տեղի չեն տվել. հմմտ.՝ նա-տյուրմոտներ||եր, ճիպոթեզներ||եր, անտիթեզներ||եր, օբերտոներ||եր,

ստեբուտիպներ||եր, մյուզիֆհոլներ||եր, Հոնդոնը լի է մյուզիֆհոլերով (ՎՓ, Երկ., 1, 1979, էջ 132), մոտոբուտներ||եր, կոնտեմպաներ||եր և այլն: Ստորև ներկայացնում ենք զուգաձև հոգնակի ստացող փոխառյալ բարդությունների բառաշարքը: Համեմատության համար բերում ենք նաև այնպիսի բաղադրիչներ, որոնցով բարդվող բառերի հոգնակին կազմվում է միայն -ներ մասնիկով:

Աղյուսակ № 2

Բազա- դրիչը	Զուգաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
-կոկ	ստաֆիլակոկ, ստրեպտոկոկ, պնևմոկոկ, պլեբակոկ, դեպլոկոկ	
-ֆադ	բակտերիաֆադ, գոսպոլիֆադ, մոնոֆադ, պոլիֆադ, ֆիտոպոլիֆադ	
-դավր	դինոզավր, բրախիոզավր, դեզանտոզավր, ինտիոզավր, գադրոզավր	
-թեզ	հեպոթեզ, անտիթեզ	
-սկոպ		էնդոսկոպ, միկրոսկոպ
-սոմ		քրոմոսոմ, ախրոսոմ
-ցիտ		լեյկոցիտ, թրոմբոցիտ, էրիտրոցիտ, ֆագոցիտ
-ֆիտ		սապրոֆիտ, պսիլոֆիտ
-ֆիլ		հալոֆիլ, պսիլոֆիլ
-ֆիքս		ինտերֆիքս, սուֆիքս, իդեֆիքս
-ֆոն		մագնիտոֆոն, միկրոֆոն, դրամոֆոն

Աղյուսակում ներկայացված փոխառյալ բարդություններն ունեն գործառության նեղ ոլորտ. դրանք հիմնականում գիտության տարբեր ճյուղերին վերաբերող տերմիններ են: Ինչպես արդեն նշվեց, միավանկ վերջնաբաղադրիչով փոխառյալ բարդությունների հոգնակիի -եր-ով ձևերը կազմավորվել են վերջին շրջանում: Այս դեպքում ևս համաբանության գործոնի ազդեցությունը նկատելի է. անկախ կիրառություն ունեցող փոխառյալ գոյականները վերջնաբաղադրիչի դերում միտում ունեն հոգնակիի եր-ով կազմությունների:

դ) Բայարմատ բաղադրիչներով բարդություններ. Ինչպես արդեն նշվել է, բայարմատ վերջնաբաղադրիչներով բարդությունների հոգնակին ըստ կանոնի կազմվում է -ներ-ով: Այս բարդություններում գերիշխում են հատկապես ռորւէ բան անող անձ» նշանակությամբ՝ հիմնականում մասնագիտություն նշող, բառերը. մատենագիրներ, խմբագիրներ, հայագետներ, վիրաբույժներ, մանկաբույժներ, խմբավարներ, մեքենավարներ, զորավարներ, մարզասերներ, բանասերներ, լեզվաբաններ,

պատմաբաններ և այլն¹⁶։ Այսպիսի բառերում դերբայական իմաստի գիտակցումը բավական ուժեղ է և շեղումները կանոնից սակավադեպ են։ Օրինակներ՝ Նորերս այստեղ բորբոքվեց և երկար ժամանակ տեկց մի հետաքրքրական բանակով՝ մի կողմից մի քանի քառեռագրերի, մյուս կողմից լրագրական քննադատների միջև (Շիրվ., Եժ, 9, էջ 369)։ Գավառներ մեկնող հողաշափերի կատարելիք գործն այս տարի չի սահմանափակվելու միայն վարձագների գանձումով (ԱԲ, Երկ., 4, էջ 266)։ Ու թափորը սկսեց համարքայլ դառնալ հուղարկավորությունից լուռ վերադարձող գերեզմանափորերի նման (Վրթ. Փափ., Եժ, 5, 1959, էջ 38), հանգափորեր (ԳՏ, 1972, № 5, էջ 6) և այլն։

Բայարմատ բաղադրիչներով բարդություններում հոգնակիի -եք-ով կազմություններ նկատվում են հատկապես «սարք, գործիք, մեքենա» նըշանակությամբ բառերում։ Դրանցում հոգնակիի եք-ով կազմությունները երևան են գալիս երկրորդ բաղադրիչի բայարմատը միավանկ գոյականի հետ նույնացնելու հետևանքով։ Համաբանության գործոնի ազդեցությունը նման դեպքում տարերային բնույթ է կրում։ Օրինակներ՝ գնդացրեք (ՎԱ, ՄԴ, 1946, էջ 24), գեղնափորեք (ՍԽ, ՄԳՄ, էջ 96) և այլն։

Բայարմատ բաղադրիչներով բառերում մեծ թիվ են կազմում փոխանուն ածականները, որոնց հոգնակիի կանոնական ձևը -ներ-ն է։ Բայց, քանի որ դրանք հաճախ են հանդես գալիս գոյականաբար, միտում ունեն հոգնակին կազմելու գոյական բաղադրիչներով բարդությունների հոգնակիների նմանողությամբ։

Ստորև ներկայացնում ենք բայարմատ բաղադրիչներով բարդությունների հոգնակիի զուգաձև կազմությունները։ Համեմատության համար բերում ենք նույն վերջնաբաղադրիչներով այնպիսի բառեր, որոնց հոգնակին կազմվում է միայն -ներ-ով (տե՛ս աղ. № 3, էջ 212)։

Պետք է նկատել, որ երկրորդ բաղադրիչի իմաստային գործոնը նըշված մի շարք բառերում վճռորոշ չէ։ Որպես ընդհանուր օրինաչափություն կարելի է ասել, որ դրանց -ներ-ով հոգնակին ավելի հատուկ էր XX դարի առաջին տասնամյակների գրական լեզվին, իսկ -եք-ով ձևերը միայն վերջին շրջանում տարածում գտած ձևերն են, թեև -ներ, -փոր, -ֆեք, -ցիր և այլ վերջնաբաղադրիչներով բառերի եք-ով կազմությունները հանձնարարելի չեն։ Կան նաև բայարմատ բաղադրիչով հոգնակիի զուգաձև կազմություն ունեցող՝ բառաշարքեր չկազմող բարդություններ. գազամուղներ||եք, գնդացիրներ||ցրեք, ակնթաքներ||եք, երկնափեքներ||եք և այլն, որոնց եք-ով ձևերը տարածված չեն (թեև դրանցից որոշները

16 է. Առյայնի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» 1—300 էջերից դուրս գրված՝ հոգնակին -ներ-ով կազմող 637 բառից 400-ը անձի անվանումներ են։

բառարաններում նշվում են որպես միակ հանձնարարելի ձևեր, ինչպես օրինակ, ակնքարքեր (էԱ, ԱՀՐՐ). Որսած ակնքարքեր, որոնց մեջ մեզ ծանոթ սիրելի արվեստագետներն են (Ավ., 2/10, 1972) կամ էլ կանոնական չեն:

Աղյուսակ № 3

Բաղա- դրելը	Զուգաձև հոգնակի ստացող բառեր	Միայն -ներ ստացող բառեր
-անց	գծանց, տողանց	
-թափ	ինքնաթափ, բռնաթափ, հողաթափ, զառիթափ	
-նետ	ականանետ, նռնականետ, ջրանետ	
-շարժ	ինքնաշարժ, երկրաշարժ, շողեշարժ, տեղաշարժ, զորաշարժ	
-չափ	անձրևաչափ, արագաչափ	հողաչափ, երկրաչափ
-կանգ	ջրականգ, ավտոկանգ	
-մուտ	ելումուտ, արևամուտ, իրիկնամուտ	լուսամուտ
-ցույց	աստղացույց, հողմացույց, սլաքացույց, հեռուստացույց	ժամացույց
-փոք	դետնափոք, ժայռափոք, գամփոք	գերեզմանափոք, հանքափոք
-քարշ	էլեկտրաքարշ, ձիաքարշ, շոգեքարշ, ջերմաքարշ	

Այսպիսով, բայրամատ բաղադրիչով բարդություններում կարծեք որոշ միտում է նկատվում հոգնակին կազմելու անձ և ոչ-անձ հակադրության հիման վրա, քանի որ տատանումներ դրսևորում են հատկապես ոչ-անձ նշանակության բառերը: Սրանցում նկատվող հոգնակիի եր-ով կազմության միտումը պետք է բացատրել համաբանության գործոնի ազդեցությամբ:

Մաքդ ու կին բառերի հոգնակին հնատիպ է՝ մաքդիկ, կանայք: Մաքդեր, կիներ կիրառությունները հանդես են գալիս գրական տարբեր ոճերում, որպես լեզվի զարգացման նախորդ փուլին ավելի բնորոշ ձևերի կամ արևմտահայ գրական նորմայի արտահայտություններ: Օրինակներ՝ Գիսախոփվ են կիները (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 78): Եկեղեցին ... ենթարկվում է ընտանիքի սովորական պայմաններին. աղամաքդերի և կանանց տեղերը որոշված են (Ր, ԵԺ, 9, էջ 335): ... Աղջիկները և մանկահասակ կիները գյուղերում եկեղեցի գնում են տարվա մեջ մի քանի անգամ միայն (Ր, ԵԺ, 9, էջ 335, 1958): Ներկայիս գրական լեզվում գործառում են բացառապես ավանդական կազմությունները:

Մաքդ ու կին բառերը որպես բարդության վերջնաբաղադրիչներ մասամբ իմաստային տարբերակման հիման վրա, մասամբ համաբանության, առավելապես հանդես են գալիս եր հոգնակերտով: Օրինակներ՝ Այնտեղ այցելողը կարող է տեսնել ... Եգիպտոսն ու իր բեռագրերը,

Բարեկուն ու Ասորեստանը իր մորուսավոր գրանիտ ցլամարդերով (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 157): Տարօրինակ ծառակոճղերը առասպելական այծամարդերի են նման (Գոլսուուսի, Ֆորսայթների պատմություն, էջ 330), կապկամարդեր (ԳՏ, 1979, № 3, էջ 42): Տատս ավագն է հղել տեգերկինների մեջ (ՍԿ, ԽՃ., էջ 50), ֆավորակիներին (Գ, 1978, № 11, էջ 71): Հանդիպում են նաև ավանդական կազմավորմամբ ձևեր. օրինակ՝ Հավանաբար այդ կառվամարդիկ միշտ էլ գաղտնաբար են բռնում իրենց որսը (Լաո Շե, Հիշողություններ Կատվաքաղաքից, 1979, էջ 7): Զամարծակվեցի կուժը զարկել պատին՝ վախենալով, որ կգրավեմ կառվամարդկանց ուշադրությունը (Ն. տ., էջ 14), Շատրվանի կոնքերից, այծամարդկանց մորուքից, հեքիաթային նժույգների ռունգերից դուրս հորգացին ջրի կոհակները (ՍԳ, 1983, № 12, էջ 107), կաշվեմարդիկ (ԴԴ, ԵԺ, 23, 1977, էջ 238):

Ն հիմնադրեր կորցրած միավանկ բառերի հոգնակի թվի զուգաձևերը. որոշ տատանումներ առկա են և երբեմնի և հիմքատարրով բառերի հոգնակիի ձևերում: Միավանկ այն բառերը, որոնք հին հայերենում ունեցել են բառավերջում բաղաձայն + ն, արդի հայերենում եզակի թվի ուղիղ (մեծ մասամբ և թեք) ձևերում այդ ն-ն կորցրել են: Որպես կանոն այդ ն-ն վերականգնվում է հոգնակիի կազմության ժամանակ. բեռ-բեռներ, գառ-գառներ, դուռ-դռներ, եղ-եղներ, թոռ-թոռներ, լեռ-լեռներ, ծոռ-ծոռներ, ծունկ-ծնկներ, հարս-հարսներ, ձուկ-ձկներ, մատ-մատներ, մուկ-մկներ, նուռ-նռներ և այլն: Այդ վերականգնվող ն-ն պատկանում է հիմքին, սակայն նրա զուգորդումը եր-ի հետ թողնում է ներ հոգնակերտի տպավորություն (մանավանդ որ վանկատման ժամանակ այդ ն-ն միանում է եր-ին՝ բեռ-ներ):

Է. Աղայանը նշված խմբի բառերի հոգնակիի կազմության մեջ նկատվող տատանումները բացատրում է դրանց հոլովման տարբերություններով: «Կան բառեր, որոնք հոլովվում են և՛ ա՛ն, և՛ ի հոլովումներով. դրանք առաջին դեպքում ստանում են ներ, երկրորդ դեպքում՝ եր: Այսպես՝ ծունկ, ծնկան, ծնկներ և ծնկի կամ ծունկի, ծունկեր. շուրք-շրթան (հնացած և ժողովրդական) շրթներ և շուրթի-շուրթեր, ռունգ-ունգան (հնացած)-ունգներ կամ ռունգներ և ռունգի-ռունգեր են»¹⁷: Կարծում ենք, որ այս խմբի բառերի հոգնակիի եր-ով ձևերը (առանց և հիմնատարրի) ստեղծվել են ավելի շուտ միավանկ բառերի հոգնակիների կազմության համաբանությամբ, մանավանդ որ եզակիի ձևերում, որոնք ընդհանուր և հիմնական ձևերն են, այդ ն-ն ընկել է:

Եր-ով կազմություններն ընդհանուր առմամբ հատուկ են խոսակ-

ցական լեզվին, իսկ գրավոր լեզվին ավելի բնորոշ են ե+եր-ով ափանդական կազմութիւնները: Գրավոր տարբերակում ևս հանդիպում են խոսակցական լեզվից ներթափանցած եր-ով գործառութիւններ: Ստորեւ բերում ենք բնագրային համապատասխան վկայութիւններ: Համեմատութեան համար մի շարքում բերվում են եեր-ով, մյուսում՝ եր-ով ձևեր:

Նոներ է դարսել ուռննու ճյուղերից հյուսած կողովների մեջ (ՉՄ, Ծ., էջ 119):

Հարսները և աղջիկները ծառայում էին որպէս աղախիններ (Բ, ԵԺ, 6, էջ 139):

Բուխարիում վառվում էին վազի մառներ (որոնց տեղացիները արքադ էին ասում) ... (ՍՁ, ԵԺ, 8, 1963, էջ 368): Մանեն ոտների մառների վրա մոտեցավ հիվանդին (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 183): Հողի, փայտի, մասրենու, արադ քաշելու գործը նրա մառները կոշտացրել են (ՉՄ, Ծ, էջ 120):

Շտապով մտավ մի նորատի կին և ուղղակի ընկավ երիտասարդ հանճարի ոռների առջև (ՆԴ, ԵԺ, 1, էջ 126—127): Մասն էր լինում արջը հետևի ոռների վրա (ԱԲ, Երկ., 1955, էջ 6):

Մրգեր բերեց Նուբարի համար՝ խնձոր, տանձ, լավ եռեր (ՉԲ, ՍԳ, էջ 194): Արևի շողերի մի խուրձ պսպղում էր գորգի վարդերի և եռուների վրա (ԱԲ, Երկ. 1, էջ 260): Զրի գնալը հարսերի և աղջիկների համար դառնում էր տանջանք (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 50): Գլուղում այրի մնացած հարսերի համարքն ավելանում էր (ԱԲ, Երկ., 1, էջ 56):

Խաղողի մառները մարդու ձեռքերի, նրա ապրած կյանքի նման խորիմաստ ունեն (ՉՁ, 14/4, 1976): Սենյակ մտնելիս մառները ծոծրակին ագուցած ձգվում ու աջուձախ ջարդում է ողնաշարը... (ՍԳ, 1980, № 6, էջ 76): Մառների վրա հաշվում էր ծախված խնձորի արժեքը (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 438): Տրակատորիստ Գևորգը նորից ոտքի կանգնեց և մառների ծայրերի վրա բարձրանալով, վիզը երկարացրեց առաջ (ՆՁ, 2, էջ 540):

Միջանցքով անցնում էր ոռների ծայրերի վրա (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 340): Չաքմանները հազիվ մտան ոռերս (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 62):

Օմարի նժույգը ռուսները լայնացած նայում էր պղտոր հեռուներից (ՀՔ, ՍԳ, էջ 44): Քթի ռուսները դողացին կատաղությունից (ՆՁ, Հ, էջ 194):

Թող հրճվանքի արևը սիրուն ճակատդ ոսկեզօծե և շուրթներիդ վրա՝ սիրո ժպիտը խաղա (Մուր., ԵԺ, 4, էջ 258): Մոտ բերեց նրա գլուխն իր շրթներին և համբուրեց (ԴԴ, ԵԺ, 3, էջ 35, 1956):

Նստել է նա արմունկներով հենված ծնկներին (ԳՄ, ԵԺ, հ. 2, էջ 311): Մինչև ծնկները հասնող կարճ կապաները տրորված-ճըլըրթված էին (ՍՁ, ԵԺ, հ. 7, էջ 7):

Բերված մի քանի բառերի եր-ով հոգնակին գրական լեզվում արդեն ամրակայվել է որպես կանոնական ձև. հմմտ.՝ շուրթեր, ռուսներ. դրանց ներ-ով հոգնակին (շուրթներ||շրթներ, ռուսներ||ռնգներ) ավելի հաստով է ժողովրդախոսակցական լեզվին: Որոշ բառերում հոգնակիի եր-ով ձևերն են խոսակցական լեզվին հատուկ. հմմտ. հաբներ, մառներ, ոռներ, եռեր և այլն: Ձուկ, մուկ, դուռ բառերի եր-ով ձևերը գործառու են արևմտահայ գրական տարբերակում: Արևելահայ գրական լեզվում կանոնական են դրանց միայն ներ-ով հոգնակիները: Հոգնակիի ղուգածև կազմությամբ հանդես են գալիս նաև ակեր||ակներ, ողեր||ողներ, հիմեր||հիմներ և այլն: Հնացած է մաս բառի հոգնակիի մասներ կազմությունը. օրինակ՝ Շապուհը յուր զորքերի բազմությունը բաժանեց մի քանի մասների (Բ, ԵԺ, 7, էջ 369). մանրամասն բառն ունի հոգնակիի ղուգածև կազմություն՝ մանրամասներ||եր: Օրինակ՝ Կերպարի անձնավորումը Ս. Սարգսյանը լրացնում է մի քանի նրբորեն գտնված մանրամասերով (ԳԹ, 1978, 10/3): Միավանկ մի քանի այլ բառերի հոգնակիի ներ-ով

Ով պիտի մեր ձիերի փոշտոցից ու նրանց ռեզերի խաղից ձևակերպի մեր կեսօրյա տեղատարափն ու իրիկվա բուքը (ԽԴ, ՌԿ, էջ 420): ...Աղչիկը խորունկ շունչ քաշեց և նրա նրբագեղ ռուսներն ... թրթռացին (ՆՁ, Հ, էջ 549): Նրա կարմրալար շուրթերը դեռ դողում էին (Մուր., ԳՄ, 1939, էջ 279): Ինքը ամեն ինչ անում է այս փոքրիկների շուրթերն ու հոգիները մայրենիի առաջ բացելու համար (ՍԿ, ԽՃ, էջ 4): Ես բախտ ունեցա լսել էլեոնորա Դուգեի շրթերից իր լավագույն ստեղծագործության վերլուծումը (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 117):

Նազելու ոտները հասնում էին իմ ծունկերին (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 71): Նա սկսեց կապել հզան ծունկերն ու կճղակները (Գար., 1971, № 8, էջ 81):

ձեռքը բարբառային են և դուրս են գրական կանոնից: Օրինակներ՝ Կո-
դուպոված վազները թռչուններից ու երեխաներից դեռ թաքցնում էին սև
խաղողի մի երկու ողկույզ (ՀՄ, Մ, էջ 81),ծառներից մրգեր են
կախվել (Թոթ., ԿՀՀՃՎ, էջ 158): Կտրեց ծառի նդները (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ
57) և այլն:

Իմաստային տարբերակման հիման վրա հոգնակիի եր-ով կազ-
մությունն աշապիսի բառերում սակավադեպ է: Օրինակ՝ Վերջերս գազի
խողովակների ծուկներ պատրաստեցինք («Ծրեան», 1960, № 5):

Հոգնակիի զուգաձեռքը պահպանվում են նաև այն բարդություննե-
րում, որտեղ և հիմքատարրով բառերը հանդես են գալիս որպես վերջնա-
բաղադրիչներ: Օրինակներ. Ու նա միացրեց բթամառներն ու ցուցամառ-
ները (ԳՄ, ԾԺ, 2, էջ 196): Վերջապես նա երկար ձողի նման մի բան
հանեց առաստաղի ծածկամատերի արանքից (Գ, № 11, 1978, էջ 36):
Հեռագրասյունների ցուցամատերը մեկ-մեկու հետևից խրվում էին վա-
զոնների աչքը (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 390): Զաքարը գլխով արավ՝ բթամա-
տերը՝ գոտին խրած (ՍԶ, ԾԺ, 2, էջ 461): Ուռնամատերն ու ձեռքերը ...
որսում են տերևների զողոցքը (ԳԹ, 18/3, 1983): Եկեղեցու սանդղամա-
տերին կանգնել են երեխաները (ՍԿ, ԽՃ., էջ 95): ...նորահարսները ...
մաքրում էին իրանց տան առջևը (Բ, ԾԺ, 5, էջ 35, 1956): Նա նմանում
էր ... անտառային հավերժահարսներից միսին (Բ, ԾԺ, 1, էջ 508):
Հոծ բազմության մեջ ջրահարսերի, Իստոմինան է կանգնած նազելի
(Ա. Ս. Պուշկին, 3, էջ 16, 1956): Կեչիները ոնց որ նորահարսեր լինեն
(ԳԹ, 10/3, 1978): Ամեն գիշեր մշուշի մեջ ճշում են ծովահարսեր (ՎՍ,
Իմ սիրտը լեռներում է, 1963, էջ 133):

Եր-ով հոգնակին այս ձևերում ունի հաստատման միտում. սակայն
այն բառերը, որոնք հոգնակիի եր-ով կազմություն չունեն, այդ կանո-
նը պահպանում են և բարդության մեջ. հմմտ. օձաձկներ, գալլաձկներ,
նազարամկներ, դաշտամկներ և այլն. սրանց եր-ով հոգնակիի անհնչյու-
նափոխ ձևերը հատուկ են արևմտահայ տարբերակին (օձաձուկեր, գալ-
լաձուկեր, դաշտամուկեր), իսկ եր-ով հնչյունափոխված ձևերը՝ չնորմա-
վորված խոսքին՝ գալլաձկներ, դաշտամկներ և այլն:

Երբեմնի և հիմքատարրով միավանկ բառերի հոգնակիի եր-ով ձև-
վերում առկա են նաև հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով
տարբերակներ. ծնկեղթուկներ, շրթեր||շուրթեր, բութ||բուտեր, նութ||
նուտեր և այլն:

Այս խմբի մեջ մտնող բառերի հոգնակիի կազմությունն ունի ձևաբանական այն յուրահատկությունը, որ երկրորդ՝ զաղտնավանկ ը-ով վանկը, որ եղակի թվում լիահունչ է, հոգնակի թվում ենթարկվում է $p > q$ րա փոփոխության¹⁸: Հիմքի վերջին բաղաձայնը միանալով եր հոգնակեալին, կազմում է մի առանձին վանկ և հիմքում մնում է մեկ վանկ. հմմտ.՝ վա՛-զ(ը)ր-վագ-րեր, աս-տ(ը)ղ-աստ-ղեր և այլն: Այդ բառերն են՝ ազդր, ակր, անգղ, արկղ, աստղ, գամիտ, դուստր, դաշն, եգր, գերք, զուրք, ժանր, լիտր, ծաղր, կարք, կայսր, կուպր, հյուսն, մետր, մեղր, մանեռ, նեգր, շիֆր, ոսկր, սպեկտր, վագր, տետր, սակր, սանր, տեգր, տեմքր, ուստր, ֆետր, ֆիլտր: Զեական տեսակետից այս բառերը, փոքր բացառությամբ, ունեն այն ընդհանրությունը, որ վերջանում են ռ-ով, ղ-ով ու նախորդող բաղաձայնով: Կան նմանատիպ որոշ ածականներ ևս՝ համր, մանր, փոֆր, ֆաղք, բարձր, ցածր և այլն: XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում գրական լեզվի անբավարար մշակվածություն հետևանքով նշված բառերի հոգնակիի կազմության նորման դեռևս հաստատուն չէր. այդ է պատճառը, որ տրվել են տարբեր, երբեմն էլ հակադիր կարծիքներ դրանց հոգնակիի կազմության վերաբերյալ: Այսպես, Պալասանյանը գտնում է, որ նման բառերում ըբ ձայնավորը մտնում ու մեկ վանկից երկու վանկ է կազմում բաղաձայնների խստությունը մեղմացնելու համար¹⁹:

Մ. Նալբանդյանը նույնպես գտնում է, որ այդ բառերը երկվանկ են: Նա իր «Հատվածների աշխարհաբարի քերականության ներածությունից» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ ժողովուրդը դժվարանում է նման բառերն արտասանել և ա մվելացնելով դարձնում է երկվանկ (ծան-տըր, ման-տըր, սան-տըր): «Եվ եթե զրագետը այսօր առանց ԽԻ կամենան գործ դնել այս բառերը (որպես և գործ են դնում) ծանր, սանր, մանր) այսու ամենալնիվ ստիպված են լեզվի բնական օրենքին համեմատ աչգ բառերի հոգնակին վերջավորել իբրև բաղմավանկ բառերի հոգնակի, սանրների, մանրների, ծանրների և ոչ սանրեր, մանրեր, ծանրեր»²⁰. Ղ. Աղայանն, ընդհակառակը, դրանք համարում է միավանկ բառեր. «Այն բառերը ևս միավանկ են համարվում, որոնց վերջավորությունը լինում է ը կամ ըն, ըր, ըղ. ինչպես ձուկն, ակն, զառն, փուռն, լյառն, մուկն ... Աստղեր, արկղեր, դատրեր, անգղեր, սանդրեր և ոչ աստղեր,

¹⁸ Հմմտ. Հ. Զ. Պետրոսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 322:

¹⁹ Ս. Պալասանյան, *Ընդհանուր տեսություն արևելյան գրավոր լեզվի հայոց*, Թիֆլիս, 1870, էջ 24:

²⁰ Մ. Նալբանդյան, *ԵԼԺ*, հ. 3, 1940, էջ 340—341:

անգղներ, կուպրներ, սանդրներ ... Այս տեսակ բառերի վրա չի ավելանում ներ, այլ միայն եր»²¹:

2. Աճառյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Այն բառերը, որոնք իրենց վերջին վանկում ունեն ը ձայնավորը, տատանվում են երկուսի միջև. արեւելյան գրականում համարվելով բաղմավանկ՝ ստանում են -ներ մասնիկը, իսկ արեւմտյան գրականում՝ համարվում են միավանկ և ստանում են -եւ մասնիկը. ինչպես աստղ-աստղներ, աստղեր, կայսր-կայսրներ, կայսրեր, արկղ-արկղներ, արկղեր, տարր-տարրներ, տարրեր, սանր-սանրներ, սանրեր»²²: Ինչպես նշել ենք, մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները մեկուկեսվանկանի կոչվող բառերի հոգնակիի կազմութան օրինաչափությունը հստակ չէր, և արեւելյան գրականում հաճախադեպ էին հատկապես ներ-ով ձևերը. հմմտ.՝ դուստրներ (ԳՎ, ՊՔ, էջ 12), եզրներ (ՊՊ, ԵԺ, 3, էջ 586), աստղների (Բ, ԵԺ, 7, էջ 473), շաքրներ (ն. տ., 310), կոճղներ (ն. տ., էջ 18), վագրներ (ն. տ., 497), կայսրներ (Իս., Երկ., 3, 204) և այլն: Ներկա փուլում նշված խմբի բառերի հոգնակիի կանոնական կազմությունը եւ-ով է. դա համապատասխանում է ինչպես բարեհնչունության, այնպես էլ խնայողության սկզբունքին: Ներկայումս հոգնակիի զուգաձև կազմությունը պահպանվել է միայն արկղ, ոսկր, ազդր, գամփո բառերում. ոսկր և ազդր բառերի հոգնակիի եւ-ով կազմություններն ավելի հատուկ են գրական, ներ-ով ձևերը՝ խոսակցական լեզվին. արկղ և գամփո բառերի ներ-ով ձևերն ավելի տարածված են: Բերենք քննադրային վկայություններ.

... Բոլորը տեղավորվեցին արկղեր-
րի և հակերի արանքներում (Գար.,
1978, № 2, էջ 4): ... Վարորդը
սենյակ է բերում թղթերիս զույգ
արկղերը (ՍԿ, ԽՃ., էջ 3):

Անգղերը և ցինները ճախրում էին
գյուղի վրա ... (ՎՓ, ԵԺ, 2, 1958,
էջ 142):

Նրա հնամաշ շորերի ձորձորը
թռչկոտելով դիպչում էին բարձր
ազդրերին ու բաց սրունքներին
(ՀԹ, ԵԺ, 3, 1949, էջ 24):

... Գնեց մի երկու փեթակ մեղու,
որ մի քանի տարվա մեջ այնքան
բազմացան, որ նա արկղներ չէր
հասցնում (ՍԶ, ԵԺ, 1, էջ 428):
Հավաքեցի բոլոր կարևոր ու ան-
կարևոր այս բաները և լցրեցի
արկղների մեջ (ՍԿ, ԽՃ., 392):
Նրանց անանուն դիակները կե-
րել են քաղցած անգղները ... (Իս.,
Երկ., 3, էջ 471):

Սևուկը հետև էր, ազդրները
քրտնքից սևացել էին (ՀԹ, ԵԺ,
հ. 3, 1949, էջ 211):

21 Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1963, էջ 392:

22 Հ. Աճառյան, Նշված աշխ., էջ 818:

Հոգնակիի զուգաձև կազմությունները պահպանվում են նաև նըշ-
ված բառերով բարդություններում: Ոսկր բառի առանձին գործածությու-
նը քիչ է հանդիպում: Օրինակներ՝ Հիվանդի ոսկրները ցավում են (ԱԲ,
Երկ., 1955, էջ 66): Մեծ հոգիների հոյակապ մարմիններից միայն հո-
յակապ ոսկրներն էին մնացել (ԽՀ, 17/4, 1921): Ներկա փուլում կա-
նոնական է ոսկրե կազմությունը: Այն ավելի հաճախ հանդես է գալիս
որպես բարդության վերջնաբաղադրիչ: Ոսկր վերջնաբաղադրիչով բառե-
րում ներ-ով ավանդական կազմությունները նույնպես տեղի են տալիս
եր-ով ձևերի առջև: Բերենք զուգահեռ կիրառությունների բնագրային
վկայություններ: Նա միջահասակ մի կին էր, որի այտուկները հիվան-
դությունից սուր-սուր դուրս էին ցցվել (ՆԳ, ԵԺ, 1, էջ 454): Ժամանակա-
կից տուպայի կոնֆուսները ձգված ու նեղ են (ԳՏ, 1976, № 10, էջ
37): Ունեֆուսներ՝ էլի վրան կաշի քաշած երկաթ... (ՀՄ, Օգ., էջ
101): Մի վիթխարի տղամարդ էր նա ցցուն այտուկներով (Գ, 1978,
№ 1, էջ 32): Կան թերաճ ազդրուկներ... (ԳՏ, 1978, № 1, էջ 57):

Արկղ բառի հոգնակիի եր-ով և ներ-ով ձևերը հավասարապես գրա-
կան ու կանոնական են: Օրինակներ՝

Բոլորովին նոր, անանուն գըր-
բույկներն առած զնացի խնայ-
դամարկղերը (ՍԳ, 1981, № 1,
էջ 153):

Թունելների ծանրության ներքո
սուզարկղերը իջնում էին, խըր-
վում գրունտի մեջ (ԳՏ, 1978, №
4, էջ 28):

Նրա բնակիչները տարեկան աղ-
բարկղերն են նետում 9000 տոն-
նա սննդամթերք (ԳՏ, 1977, №
10, էջ 58):

Պահարկղեր (ՀԶ, 28/9, 1983,
էջ 8):

Դրամական շահումները վճարում
են խնայողական դրամարկղները
(ՍՀ, 19/3, 1978):

Դամբարանների մեծ մասը փա-
րարկղեր են (ՀԶ, 17/1, 1973, էջ
1):

Կրագրերը ... աղմկում էին, տը-
ների փոստարկղներում նետված
զանազան ծանուցումները՝ նույն-
պես (ՍԿ, ԽՃ., էջ 164): Տառա-
կղեր (ԳՄ, ԵԺ, 2, էջ 229):

Տատանումներ չունեն և հիմքատարրով մեկուկեսվանականի բառերի
հոգնակիի ձևերը. հիմքի և-ի գիտակցումը դրանցում ուժեղ է. հմմտ.
նյութներ, խաշներ, հիմներ: Նույնը պետք է ասել և ազն-ով բաղադրվող
բառերի հոգնակիների կազմության վերաբերյալ: Օրինակներ՝ Թող գան
փեսացուներ՝ արֆայազներ, իշխանազներ, ասպետներ (Իս., Երկ., 3,
էջ 195): Դյուցազները սարսափեցին (ՀԹ, ԵԺ, 4, 1951, էջ 10):

Որոշ տատանումներ առկա են ր-ով ու նախորդող բաղաձայնով վեր-

չավորվող փախառյալ բառերի հոգնակիի ձևերում. հմմտ.՝ չեմպրեր|| չեմպրներ, սվիտրեր||սվիտրներ, շիֆրեր||շիֆրներ, մանկեր||մանկերներ և այլն: Գրական ու կանոնական են եր-ով կազմությունները: Ներ-ով ձև-վերն հատուկ են խոսակցական լեզվին: Օրինակներ՝ Վայրի զեքրններով վխտացող Նիսում ես (Գար., 1971, № 8, էջ 80): ... Երաժշտական ստե-րեոտիպերը ... վերաբերում են վիրբատոյին ու ձայնաբանությանին (տեմ-բլենդերին) (ԳՏ, 1981, № 9, էջ 47): Ներկա փուլում մեկուկեսվանկանի բառերի հոգնակիի եր-ով կազմությունը վերածվել է ընդհանրական կանոնի:

Մեկուկես սկզբնազաղտնալանկով բառերի հոգնակին ներ-ով է: Տատանումներ նկատվում են սկիզբ բառի հոգնակիի ձևերում՝ սկզբներին|| սկզբերին:

Հոգնակիի կազմության որոշ տատանումներ նկատվում են նաև բն., ոն հնչյունակապակցություններով վերջավորվող երկվանկ բառերում: Պա-նոնականն ու ընդհանրականը սրանց ներ-ով կազմություններն են, սա-կայն հանդիպում են և եր-ով ձևեր: Օրինակներ՝ Փողն է եղեռների մղում (Իս., Երկ., 3, էջ 206): Օ՛ անգոր են քո հանդեպ մահացումները ամեն, Ամեն աղետ ու ավեր ու եղեռները դժխեմ (ՍԿ, Յոթ կայ., էջ 53): Զուրը փոխադրեցին ցխտեռներով (ՄԳ, 1964, № 7, էջ 92): Կայանը ... բնա-կիչներին ամեն տարի կմատակարարի բալուններով հեղուկ գազ, որը հա-տուկ ցխտեռներով այստեղ կբերվի երկաթուղով (ՍՀ, 21/2, 1959) և այլն: Նման բառերի մեկ ն-ով հոգնակիի ձևերում առկա է բարեհնչու-նության պահպանման միտում, երբեմն էլ՝ նորմայի ոչ հստակ գիտակ-ցում (հնարավոր է, որ հոգնակիում դրսևորվող մեկ ն-ն փոխառյալ բառի ն վերջնահնչյունը հզակիում չգիտակցելու ու չդորժածելու հետևանք լինի):

ՍՏԱՑԱԿԱՆ ՀՈԳՆԱԿԻԻ ԶՈՒԳԱՁԵՎՆԵՐԸ

Ստացական հոգնակին առնչվում է ինչպես գոյականի թվի կար-գին, այնպես էլ՝ առկայացման կարգի ցուցաստացականության ենթա-կարգին:

Ստացական հոգնակին իբրև քերականական իրողություն ձևավորվել է նոր հայերենի զարգացման շրջանում: Այն ունի բարբառային-խոսակ-ցական ակունքներ, սակայն աստիճանաբար արմատավորվել է նաև գրական լեզվում²³: Ստացական հոգնակին լայն կիրառություն ունի գեղարվեստական արձակում: Որոշ կիրառություններ առկա են և հրա-

²³ Հմմտ.՝ Հ. Զ. Պետրոսյան, նշված աշխ., էջ 328—329:

պարակախոսական ոճում: Օրինակներ՝ Միթե կարելի է մոռացության տալ այն 600000 սովետական մարտիկների հիշատակը, որոնք կյանք-ները նվիրաբերեցին հանուն Լեհաստանի ազատագրման (ՍՀ, 5/6, 1981): Զպետք է ծուլերի հոգեբանությամբ հույսներս դնենք լուկ արտաքին հրաշքների վրա (ՎՏ, Երկ., էջ 557):

Ստացական հոգնակի են կազմում մարմնի մասերի մի շարք անվանումներ. դրանցից են՝ աչք, քե, դեմք, կողք, կուրծք, ծոց, մազ, մեջք, շուրք, ձեռք, ոտք, վիզ, ուս, սիրտ, շունչ և այլն: Ստացական հոգնակի կարող են կազմել նաև առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքերին անմիջականորեն առնչվող այլ առարկաներ ու երևույթներ. դրանցից են՝ խելք, խիզ, միտք, հույս, կյանք, բուռ, ուժ, ուշք, գիրք, հաց, շալ, տեղ և այլն:

Ստացական հոգնակին կազմավորվում է միավանկ հիմք+ներ+ստացական հոգ կազապարով. այլ խոսքով ասած, եր հոգնակերտին ղուղորդվում են ն-ս, ն-դ, ն-ը (ն) ղուգամասնիկները, ինչպես՝ աչք-ն-եր-ս, հույս-ն-եր-դ, ոտք-ն-եր-ը և այլն:

Սակայն կան ստացական հոգնակիի ոչ քիչ թվով այնպիսի կիրառություններ, երբ սովորական միավանկ հիմք+ներ+ս (դ, ր) կաղապարի փոխարեն հանդես է դալիս միավանկ հիմք+եր+ս (դ, ր) կաղապարը: Այդպիսի դեպքերում տեղի է ունենում եղակի և հոգնակի ըստացականության ձևական չեղոքացում: Օրինակներ՝ Գարսոնների հագին բեմական ֆրակներ են, կրծքներին՝ սպիտակ օձիքներ ... (ՍԿ, 102, էջ 460): Ուսուցիչ-ուսուցչուհիները դանդաղ, տեղերից հաղիվ բարձրանալով, նորից գնում են դասարանները (ԵՁ, ԵԺ, 5, էջ 70): Այսպիսի գործառնությունները, սակայն, չեն բացառում մեկ և ավելի անձերի հարաբերությամբ վերցվող ստացականության գիտակցումը: Դա պայմանավորվում է հիմնականում համատեքստից հասկացվելու հանգամանքով:

Ստացական հոգնակիի ղուգահեռ կիրառությունների վերաբերյալ նշումներ կան Մ. Արեղյանի մոտ. «Մեր, ձեր, իրենց կամ նրանց հոգնակի դերանոմների նշանակությամբ գործ են ածվում՝ 1) Միավանկ անունների համար հոգնակին՝ երս, երդ, երբ ձևով կամ ներս, ներդ, ներբ ...: ...Արեք, ինչ որ սրտերդ (սրտներդ) կուզի: ...2) Բաղմավանկ անունների համար հոգնակին՝ ներս, ներդ, ներբ ձևով ... ինչպես՝ պարտեղներս ... (մեր պարտեղը): Պարտեղներս սակայն նշանակում է նաև իմ պարտեղները²⁴:

24 Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 520:

Այսպիսով, և-ով և առանց և-ի կիրառություններն էլ հենց կազմում են միավանկ հիմքով ստացական հոգնակիի զուգահեռ ձևերը: Բերենք բնագրային համապատասխան վկայություններ:

Մարդիկ ծիծաղից արտասովում էին ու փորձերը բռնում (ՆՁ, Հ, էջ 354):

Երեխաները աչքները թարթում են (ՀՄ, Մ, էջ 256):

Հորթերը պոչները տնկած այցի էին գալիս ծերունու ծառերին (ՍՁ, ԵԺ, 1, էջ 332):

Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած (ՄԳ, ՄՍԱ, էջ 118):

Հյուրերը տեղներից շարժվելու միտք չունեին (ՍԳ, 1980, № 6, էջ 91):

... հաղողով լիքը կողովներն ուսներին դրած գնացքի կողմն էին վազում տասնյակ աղջիկներ (ՀՔ, ՄՏՁ, էջ 86):

Ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները ցույակները ձեռքներին, շտապում էին իրենց դասարանները (ՆԴ, ԵԺ, 3, էջ 314):

Բերված օրինակներից դժվար չէ ենթադրել, որ ստացական հոգնակիի և-ն չի դրսևորվում ք(և) հոգերի հետ գործառնելու դեպքում, իսկ ս և և դ հոգերի հետ որպես կանոն և-ն կիրառվում է: Օրինակներ՝ Ուշքներդ դեպի պատմողը (ՀՄ, Օգ., էջ 259): Ուզում եք շորներդ հագնել, բայց տեսնում եք, որ..., քանդվել են ձեր շորերի բոլոր կապերը (ԵՁ, 5, էջ 253): Ծաղիցս եկեք, թե չէ մազներդ կփետեմ (ՍԳ, 1980, № 5, էջ 11): Հազվադեպ ու անսովոր են այն օրինակները, երբ ս, դ, հոգերի հետ

Հատուկենտ կանայք, հնամաշ խալաթները փռերի վրա մի կերպ կոճկած, առևտուր էին անում (ԳԲ, 2/2, 1979):

Աչքերը երկաթգծի հեռուն՝ սրտատրոփ սպասում էին անհամբեր նայիրցիները գնացքի մոտենալուն (ԵՁ, ԵԺ, 5, էջ 171):

Հաճույքից նրանք պոչերը տնկում էին (ՆՁ, Հ, էջ 511):

Գալիս անցնում էին կողքովս իմ հւյրենակիցները՝ դեմքերը կըշտապինդ, գոհ, շուրթերին՝ անգլերենը (ՍԿ, ԽՏ., էջ 369):

Մարդիկ լսում էին բրիգադավարների զեկուցումը՝ տեղներից հաճախակի առարկելով (ՆՁ, Հ, էջ 65):

Ապարանքատար վագոնների մեջ պառկել էին զինվորներ՝ շինելներըն ուսերին գցած (ՀՔ, ՄՏՁ, էջ 81):

Երկու գերեզմանափոր ռամիկներ բահերը ձեռքներին կանգնել էին սևահողի մոտ (ՍԽ, ՄՍ, էջ 565):

ստացական հոգնակին հանդես չի գալիս: Օրինակ՝ նա ու Մկրտիչը ոտ-
ֆերիս մատները վրա դնալով, կանգնեցինք դռան հոտը (ՊՊ, ԾԺ, 3,
էջ 418): Գրեթե ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք դասերը բարձրա-
ձայն կրկնել (ն. տ., էջ 379): Մեր գրաբար կարճ գրությունները տեսավ
և հրամայեց տեղերս նստել (ն. տ., 381): Խոստանում եք, որ միշտ
դասերդ լավ պատրաստեք (ն. տ., 381): Մենք նայում էինք բլուրին՝
աչքերս սարսափից շոած (ԵԶ, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, 1984,
էջ 490) և այլն:

Այնպիսի դեպքերում, երբ հնարավոր է եզակի և հոգնակի ստացա-
կանությունների շփոթ, ստացական հոգնակին հանդես է գալիս
միայն միավանկ հիմք+ներ ա/դ, ը/ կաղապարով: Օրինակներ՝ Արի գը-
նանք, արի գործներս վերջացնենք (Շիրվ., ԾԺ, 6, էջ 363): Եկավ կերավ
նացներս (ՀՄ, Օգ., էջ 95): Գործներդ ոնց է գնում (ՀՄ, Մ, էջ 37) և այլն:

Դարձվածներում ստացական հոգնակին հիմնականում հանդես է գա-
լիս ընդունված կաղապարով. հմմտ.՝ աչքներդ լույս, խղճներդ մեռնի,
նույսներդ մի կորցրեմ, խեղներդ գնաց, խեղներդ թոցրին, թուփներդ
ցամափեց, ֆթներդ վեր փաշեցին, խոսքներդ մեկ արին և այլն: Հանդի-
պում են և առանց ն-ի կաղապարներ:

Առանց ն-ի կիրառությունները կարելի է համարել ստացական հոգ-
նակիի գրականացման միտումի արտահայտություն: Ժողովրդախոսակ-
ցական ոճը հարազատորեն պահպանող գրողների լեզվին բնորոշ է
ստացական հոգնակիի ընդունված կաղապարով կիրառությունը: Օրի-
նակներ՝ Մնացածները թուրները դնում են Քաջ Նաղարի ոտի տակին
(ՀԹ, 3, 1969, էջ 225—226): Պառավ սկեսուրը և հաստիկ տատմերը
(շալները վերցրած, որ չթրջվեն), առաջ եկան ... (ՍԶ, ԾԺ, 2, էջ 473):
Ելան տեղներից ու, շունչները պահած, ականջ դրին (ն. տ., էջ 458):
Մեր ուրթերի արանքով պատները բարակ, վիզները նեղ կարմիր կարաս-
ների շարք էր (ՀՄ, Մ, էջ 305): Նրանք պիտի լինեին... սարում՝ կար-
կուտի տակ կթվոր, գետով փայտ առաքող, մանկամսուրի հավաքարար-
կուրծքները սմբեր երեխաների բերանում, կոնֆները մաշվեր խոտի բեռան
տակ, պուրներն ընկներ գերանդլի զոռից, դեմֆները կնճռուվեր հար-
յուր կողմի վրա ժպտալուց ... (ն. տ., էջ 22): Տարին մեկ-երկու անգամ
մարդիկ կգան, օդները կփոխեն (ԳԹ, 16/4, 1982):

2. Պետրոսյանը գտնում է, որ բոլոր ստացական հոգնակիների հիմ-
քերը անհնչյունափոխ են²⁵: Սակայն այստեղ ևս կան հնչյունափոխված
ու անհնչյունափոխ հիմքերով կաղապարումներ. օրինակներ՝ կրծքներին

25 Տե՛ս Հ. Զ. Պետրոսյան, *Եզված աշխ.*, էջ 331: Տե՛ս նաև Վ. Դ. Առաքելյան,
Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 1, էջ 139:

(ՆԴ, ԾԺ, 1, էջ 59), սրաներում (ՎՓ, Երկ., 1, էջ 292), մտնե՞րում (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 23) և այլն: Եզակի և հոգնակի ստացականությունը երբեմն դրսևորվում է տարբեր հնչյունափոխությամբ. հմմտ.՝ շրթներ և շուրթներ, դոներդ և դոտներդ: Դոտներդ միշտ բաց լինի (ՀԹ, ԸԵ, 1978, էջ 145):

Ստացական հոգնակիի կազմության որոշ տատանումներ նկատվում են ն-ով վերջավորվող միավանկ բառերում: Օրինակներ՝ Գնացե՛ք բաներիդ (ԴԴ, ԾԺ, 2, էջ 165): Բաներս բուրդ է... (Իս., Երկ., 3, էջ 74): Բաներդ վատ է երևում (ՍԶ, ԾԺ, 4, էջ 19): Հիմա քաշվեցե՛ք տներդ և մտածեցե՛ք... (ԴԴ, ԾԺ, 3, էջ 200): Տներս քանդվեց, լևոն ջան (ՆԶ, 2, էջ 445): Տուններս քանդվեց:

Անձնական դերանվան հոգնակի սեռական+գոյական կապակցություններով և գոյական+ն+եր+(ս, դ, ր) կազմավորումները համանիշական և ոչ նույնանիշական շարքեր են կազմում. օրինակներ՝ Նրանք բանջարով լի իրենց փեշերը փորների վրա բռնած՝ վազ տվին դեպի տրակտորը (ՆԶ, 2, էջ 238): Նրանք բանջարով լի փեշները փորների վրա բռնած վազ տվին դեպի տրակտորը: Զայրույթն է եռում մե՛ր կրծքերի տակ (ՄԴ, 1980, № 5, էջ 58): Զայրույթն է եռում կրծքներիս տակ: Ստացական հոգնակիի իմաստը սաստկացվում է, երբ միաժամանակ նշում են և՛ անձնական դերանվան հոգնակի սեռականը և՛ գոյական+ներ (ս, դ, ր) ձևաբանական կաղապարը. օրինակներ՝ Մերոմին հիմա պատնեշում էր մե՛ր մեջքները (ՀԹ, ՄԴ, էջ 29): Աշխատում էին պարի մեջ քաշել իրենց տեղները... նստած տեղացիներին (ՍԿ, ՔԴՔ, էջ 182): Նման կիրառությունները օրինաչափական չեն:

Ա մ փ ո փ ու մ

Գոյականի քերականական կարգերում զուգահեռ ձևերի առկայությունը պայմանավորվում է լեզվում գործող տարրեր, երբեմն՝ հակադիր միտումների փոխներթափանցումներով: Բոլոր կարգերում ամենավճականը համաբանության գործոնի ազդեցությունն է: Որոշ դեր ունեն լեզվի տնտեսման միտումը, պարզության, բարեհնչունության հասնելու ձգտումը, ավանդույթի ուժը, որով պահպանվում են հնակազմ և արդի կանոնին չհամապատասխանող ձևերը, հանրալեզվաբանական կարգի գործոնները և այլն:

Ինչպիսի՞ տեղաշարժեր ու միտումներ են նկատվում գոյականի քերականական կարգերում՝ կապված գրական լեզվի նորմայի շրջանակներում գործող զուգաձևության դանադան դրսևորումների հետ:

Հոլովի կարգում որպես կանոն ղուգահեռ ձևեր են կազմում այլ հոլովումների պատկանող բառերի ի-ով ձևերը: Դա, անշուշտ, բացատրվում է ի հոլովման համաբանությամբ: Իսկ ի հոլովման պատկանում է գոյական բառապաշարի մոտ 68 տոկոսը կազմող բառաշերտը: Գրական լեզվում հոլովական ղուգահեռ շունեն նաև ա հոլովման պատկանող -ուքյուն ածանցով բառերը, որոնք կազմում են բառապաշարի 18 տոկոսը: Մնացած հոլովումներում ղուգահեռ ձևերը բառաշերտն ընդգրկում են մասնակիորեն և գործառում են տարբեր ոճերում: Այլ հոլովումների պատկանող բառերի ի-ով ձևերն ընդհանուր առմամբ կազմում են էական կամ ընդգծված ոճական երանգավորում շունեցող ձևեր: Ոճական ընդգծված երանգավորում ունեն հոլովման հնացած, արխաիկ և բարբառային ձևերը: Դա բացատրվում է ի-ով ձևերի ընդհանրացման ձգտումով: Բայանունների գործառության շրջանակների ընդլայնման ներկա պայմաններում ղգալիորեն ավելացել է դրանց ի-ով ձևերի կիրառությունը հատկապես գեղարվեստական գրականության լեզվում: Ի-ի տարածման միտում նկատվում է նորակերտ կամ քիչ գործածվող ու գրքային կազմություններում: Չափածոյում ի-ով ձևերի տարածմանը նպաստում է մասամբ և բարեհնչունության ու պարզության հասնելու ձգտումը, ինչպես և հանգի, ռիթմի, վանկաքանակի պահպանման պահանջը: Սա վերաբերում է և այլ հոլովումների բառերի ղուգահեռ ձևերին: Բայանունների ի-ով ձևերի մեջ իմաստային տարբերակումները քիչ են: Իմաստային տարբերակման անհրաժեշտությամբ առաջացած ղուգահեռ թեև քիչ, բայց նկատվում են գրեթե բոլոր հոլովումներում: Այդ տարբերակումը վերաբերում է բառերի ինչպես նոր իմաստներին, այնպես էլ փոխաբերական կիրառություններին:

Այլ հոլովման պատկանող հասարակ գոյականների ի-ով ձևերն, ընդհակառակը, լեզվի զարգացման նախորդ փուլի համեմատությամբ նվազել են և տեղի են տվել ավանդական ու-ով ձևերի առջև: Սակայն ի-ով վերջավորվող օտարազգի հատուկ անունների և փոխառյալ հասարակ գոյականների գործառության սահմանների հետագա ընդարձակումը հանգեցրել է ի-ով ձևերի տարածման նաև այս հոլովման մեջ: Համաբանությամբ այստեղ վերաբերում է հատկապես ի-ով վերջավորվող հայոց տեղանուններին, որոնց ավանդական ու-ով ձևերի կողքին հավասարապես գործառում են և ի-ով ձևերը: Տարբեր ածանցներով բառաշարքեր կազմող հայոց անձնանունների ու-ով ավանդական ձևերի պահպանումը բացատրվում է դրական ժառանգորդությամբ և ավանդույթի ուժով: Ելի ածանցով ածականների փոխանվանական կիրառություններում մասամբ համաբանության գործոնի ազդեցությամբ, մասամբ էլ

քերականական համանունությունից խուսափելու պահանջով նկատվում է ի-ով ձևերի տարածման միտում:

Վա հոլովման (ինչպես և իմաստային այլ հոլովումների) պատկանող բառերի ի-ով կամ վա-ով ձևերն ունեն իմաստային կամ ոճական-կիրառական նուրբ տարբերություններ: Լեզվի տնտեսման միտումը նկատվում է այլ հոլովումների բառերի բուն տրականի հոգավոր ձևերում (ծընկին, առավոտին և այլն), որոնք մեկ վանկաքանակով պակաս են:

Ու, վա, աւ, ոչ հոլովումների պատկանող բառերի բացառականում նույնպես առկա են զուգահեռ կազմություններ: Այդ զուգաձևությունը բացառական հոլովը ուղղականի կամ սեռական-տրականի հիմքով կազմելու հետևանք է: Այս կամ այն հիմքով կազմությունը մեծ մասամբ ունենում է ոճական-կիրառական, մասամբ էլ իմաստային տարբերակումներ և վերաբերում է ոչ, վա հոլովումների պատկանող ոչ բոլոր բառերին:

Գրական լեզվում լայնորեն գործառում են նաև բայանունների գործիականի ավանդական ք-ով և ընդհանրական ով-ով կազմությունները: Դրանք մրցակցող զուգաձևեր են և կանոնարկման ենթակա չեն, ինչպես, մեր կարծիքով, կանոնարկման ենթակա չեն առհասարակ այն զուգաձևերը, որոնք պայմանավորվում են լեզվի զարգացման ներքին օրենքներով: Մրցակցող ձևերից մեկի կամ մյուսի ընտրությունը հաճախ կատարվում է մեխանիկորեն, լեզվական ավտոմատիզմի ուժով և ձևերից միայն մեկի ընտրությունը, որքան էլ այն լինի ընդհանրականի միտողը, արհեստականորեն համահարթվում է լեզուն: Կանոնարկումն անպատճառ պետք է արտացոլի լեզվի իրական նորման, նրա դինամիկությունը, որը թույլատրում է հավասարաբեռ կամ մրցակցող և ոճական տարբերակների զուգահեռ գոյությունը: Նորմավորման հասնելու ձգտումը քերականագիտության ու բառարանագրության պրակտիկայում երբեմն հանգեցնում է զուգաձևերի անտեսման կամ մասնակի մատնանշման: Հոլովի կարգում բավական գործուն են հնչյունական զուգաձևերը: Հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ հիմքերով տարբերակները մեծ թիվ են կազմում ի և ու հոլովման պատկանող բառերի թեք հոլովաձևերում: Այստեղ ավանդույթի ուժին ու տնտեսման միտումին հակադրվում է պարզության, բարեհնչունության հասնելու ձգտումը: Մասնակի վիճակագրական քննությունն հաստատում է, որ միավանկ (երկու կողմից փակ) բառերի ավանդական հնչյունափոխված ձևերը գերակշիռ են անհնչյունափոխներից:

Գոյականի թվի կարգում զուգահեռ ձևերն անհամեմատ քիչ են: Զուգաձևեր նկատվում են ստացական հոգնակիի, երբեմնի և հիմքատար-

րով միավանկ բառերի, մեկեկես վերջնագաղտնավանկով բառերի խմբերում, որոնց մեջ մտնող գոյականների թիվը մի քանի տասնյակից չի անցնում: Ավելի մեծ թիվ են կազմում վերջին միավանկ բաղադրիչով բարդ բառերը. սակայն այստեղ զուգահեռ ձևեր նկատվում են ոչ-անձ նշանակության խմբում, որն անձի անվանում կամ մասնագիտություն նշող խմբից քանակով բավական քիչ է: Թվի կարգում ավելի գործուն են եւ և նեւ հոգնակերտների փոխանցումներից առաջացող զուգաձևերը: Դրանց առկայությունը բացատրվում է համաբանության գործոնի ազդեցությամբ, բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստների երկակի ընկալմամբ կամ մթազնմամբ, բարդության վերաիմաստավորմամբ, ավանդական ձևերի հոգնակիների վերակառուցմամբ և այլն: Համաբանության գործոնի դերը մեծ է գոյական վերջնաբաղադրիչով բարդություններում: Նախածանց + ա հոդակապ + միավանկ գոյական կաղապարով գոյականների, գոյական + միավանկ գոյական կաղապարով բարդությունների, փոխառյալ միավանկ վերջնաբաղադրիչներով բառերի նեւ-ով ձևերը տեղի տվող կամ հնացած են, կամ էլ պահպանվում են ավանդույթի ուժով: Հոգնակիի եւ-ով կազմություն առկա է և ոչ-անձ նշանակության բայարմատ բաղադրիչով՝ գործիք, սարք, մեքենա, առարկա մատնանշող այն բառախմբերում, որոնցում երկրորդ բաղադրիչի դերբայական իմաստը մթազնված է կամ առարկայացված: Տատանումներ առկա են այն բառերում, որոնց երկրորդ բաղադրիչը կարելի է ընկալել և՛ որպես բայարմատ, և՛ որպես գոյական (հմմտ. ձեռագործ՝ ձեռքի գործ և ձեռքով գործված, սլաքացույց՝ սլաքացուցիչ և սլաք ցույց տվող, բեռնաթափ՝ բեռնաթափ մեքենա, բեռնաթափիչ և բեռ թափող) և այլն: Դոյականաբար հաճախ կիրառվող միավանկ գոյական բաղադրիչով փոխանուն ածականների հոգնակիի կազմություններում նկատվում է գոյականների նմանողությամբ հոգնակիի եւ-ով կազմության միտում (հմմտ. սագակերպեր, թևալողեր, խեցգետնակերպեր, մերկասերմեր և այլն: Այսպիսի կիրառություններում բարդության իմաստը մղվում է երկրորդ պլան: Ստացական հոգնակիի ձևաբանորեն չնշույթավորվող ձևերն արտացոլում են եզակի և հոգնակի ստացականության իմաստների չեզոքացման, ստացական հոգնակիի ձևական դրսևորման սահմանափակման միտումները: Դա բացատրվում է ստացական հոգնակին գրականացնելու պահանջով: Ստացական հոգնակին միավանկ բառ + ն + եւ + ս, դ, ը կաղապարով հանդես է գալիս բոլոր այն դեպքերում, երբ հնարավոր է իմաստային շփոթ (հմմտ. եկավ կերավ հացներս, մագնեղ կպկեմ և այլն):

Հոգնակիի կազմության ժամանակ վերականգնվում է ն-ով վերջավորվող միավանկ բառերի մեծ մասի հիմքակազմ ն-ն (բեռ-ն-եր, դռ-ն-

եր, գառ-ն-եր, նռ-ն-եր): մնացած բառերում առկա է ղուգաձևություն (հարսեր||հարսներ, ծովահարսեր||ներ, ծնկներ||ծունկեր, մատներ||մատեր, ցուցամատներ||եր և այլն):

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱՔ	— Ակսել Բակունց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1976:
Ավանգ.	— «Ավանգարդ»:
Արվ.	— «Արվեստ»:
ԲԵՀ	— «Բաների Երևանի համալսարանի»:
Գ	— «Գարուն»:
ԳԹ	— «Գրական թերթ»:
ԳՄ	— Գուրգեն Մահարի, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967:
ԳՍ, Բ	— Գաբեգին Սևունց, Բեհշրան, Երևան, 1952:
ԳՎ, ՊՔ	— Գրիգոր Վազեցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906:
ԳՏ	— «Գիտություն և տեխնիկա»:
ԴԴ	— Դեռենիկ Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, 3, Երևան, 1977:
ԵԶ, ԵԺ	— Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 5, 3, Երևան, 1966:
ԶԴ	— Զարգանդ Դարյան, Ասք Նգա, Երևան, 1983:
ԷԱ, ԱՀԲԲ	— Էդուարդ Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:
ԷԱ, ԺՀՀԽ	— Էդուարդ Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
ԺՀԲԲ	— Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Երևան, 1969—1980:
Իս., Երկ.	— Ավետիք Իսահակյան, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1958:
ԽԴ, ՌԿ	— Խաչիկ Դաշտենց, Ռանչպարների կանչը, Երևան, 1978:
ԽՀ	— «Խորհրդային Հայաստան»:
ՀԱ, ԼՔՀԼ	— Հրաչյա Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Երևան, 1957:
ՀԲ, ՈՒՈՒՏԲ	— Հովհաննես Բաբսեղյան, Հայերենի ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Երևան, 1973:
ՀԲ, ՀԽՄՈՒ	— Հովհաննես Բաբսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսումնառք, Երևան, 1980:
ՀԹ, ԵԺ	— Հովհաննես Խումանյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1949—1951:
ՀԹ, ԸԵ	— Հովհաննես Խումանյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1978:
ՀՀ, Բան.	— Հովհաննես Հովհաննիսյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1937:
ՀԶ	— «Հայրենիքի ձայն»:
ՀՄ, Օգ.	— Հրաճո Մաթևոսյան, «Օգոստոս», Երևան, 1967:
ՀՄ, Մ.	— Հրաճո Մաթևոսյան, Մառերը, Երևան, 1978:

- ՀՄ, ՄՎ — Հրանտ Մաքևսյան, Մեր վազը, Երևան, 1978:
 ՀՄ, ՀՀԶ — Հովհաննես Մելիքեյան, Հեռավոր հողի ձայնը, Երևան, 1973:
 ՀՇ, ՔՀ — Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, հ. 2, Երևան, 1964:
 ՀՇ, Սև — Հովհաննես Շիրազ, Սիամանթո և Խաչեղարե, Երևան, 1955:
 ՀՊ, ԳԹԿՀ — Հրանտ Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972:
 ՀՊ, Գոյ. առ. հայ. — Հրանտ Պետրոսյան, Գոյականի առումները հայերենում, Երևան, 1960:
 ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, հ. 2, Երևան, 1976:
 ՀՔ, ԸԵ — Հրայր Քոչար, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1975:
 ՀՔ, ՍԳ — Հրայր Քոչար, Սպիտակ գիրքը, Երևան, 1965:
 ՀՔ, ՄՏՁ — Հրայր Քոչար, Մեծ տան զավակները, Երևան, 1959:
 ՂԱ, ԸԵ — Ղազարոս Աղայան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1956:
 ՂԱ, Երկ. — Ղազարոս Աղայան, Երկեր, Երևան, 1979:
 ՄԱ, ՀԼՏ — Մանուկ Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
 ՄԳ, ՄՍԱ — Մուշեղ Գալստյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1981:
 ՄՆ, ԸԵ, — Միխայիլ Նալբանդյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1945:
 Մուր., ԳՄ — Մուրացյան, Գևորգ Մարգարետունի, Երևան, 1939:
 Մուր., ԵԺ — Մուրացյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1—5, Երևան, 1951—1954:
 ՆԴ, ԵԺ — Նար-Նոս, Երկերի ժողովածու, հ. 1—3, Երևան, 1955:
 ՆԶ, Հ — Նաիրի Զարյան, Հացավան, Երևան, 1955:
 Շիրվ., ԵԺ — Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. 4—6, Երևան, 1959:
 Շիրվ., ԵԼԺ — Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1955:
 ՊՊ, ԵԺ — Պերե Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1953:
 Ռ. Իշխ., ԱՀՀԽ — Ռաֆայել Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:
 ՌՊ, Երկ. — Ռաֆայել Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1950:
 ՍԳ — «Սովետական գրականություն»:
 ՍԶ, ԵԺ — Ստեփան Զորյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1950—1964:
 Սև, Հ — Սևո Խանզադյան, Հողը, Երևան, 1954:
 Սև, ՄՍ — Սևո Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, Երևան, 1963:
 ՍԿ, ԽՀՔԳ — Սիլվա Կապուտիկյան, Խճանկար հոգու և քարտեղի զույներին, Երևան, 1976:
 ՍԿ, ՔԴՔ — Սիլվա Կապուտիկյան, Քարավանները դեռ քայլում են, Երևան, 1964:
 ՍՀ — «Սովետական Հայաստան»:
 ՍՄ — «Սովետական մանկավարժ»:
 ՍՄ, ՀՐՐ — Ստեփան Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944—1945:
 ՍՊ, ՔԵր. — Ստեփան Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Բիֆլուս, 1906:

- ՎԱ, ՀՎՓԲ — Վախրանգ Անանյան, Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը, Երե-
 վան, 1978:
 ՎԱ, ՄԴ — Վախրանգ Անանյան, Մարտի դաշտում, Երևան, 1946:
 Վ. Թոթ., Երկ. — Վահան Թորոպենց, Երկեր, Երևան, 1957:
 ՎԹ, ԿՀՀՃՎ — Վահան Թորոպենց, Կյանքը հին հողմեական ճանապար-
 հի վրա, Երևան, 1966:
 ՎՊ, ԴԱ — Վարդգես Պետրոսյան, Դեղատուն «Անի», Երևան, 1973:
 ՎՍ — Վիլյամ Սարոյան, Իմ սիրտը լեռներում է, Երևան, 1963:
 ՎՏ, Ե. — Վահան Տերյան, Երկեր, Երևան, 1956:
 ՎՓ, Երկ. — Վահրամ Փափազյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1979, հ. 2,
 Երևան, 1981:
 Վրթ. Փափ. — Վրբանես Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, Երե-
 վան, 1958:
 Բ, ԵԺ — Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 3—10, Երևան, 1955—1959:

**ԱՌՕՐՅԱԽ ԽՈՍՔԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Հայ լեզվաբանական գիտության մեջ առօրյա խոսքը (ավելի տարածված՝ խոսակցական լեզուն) գրեթե շուտամասիրված բնագավառներից է, թերևս ամենից քիչ ուսումնասիրված բնագավառը: Նման իրավիճակը կարելի է բացատրել մի շարք ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պատճառներով: Նշենք դրանցից առավել կարևորները:

ա) Հայ քերականագիտության սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը լեզվաբանները հիմնականում զբաղվել են գրական լեզվի օրինաչափությունների ու առանձնահատկությունների բացահայտմամբ, նրանց ուշադրության կենտրոնում է եղել գրական լեզվի տարբեր երևույթների հետազոտումը, իսկ խոսակցական լեզուն կարծես թե մատնվել է անուշադրության, մնացել ստվերում:

բ) խոսակցական լեզվի համակողմանի և ճշգրիտ բացատրությունը գրեթե անհնարին է առանց տեխնիկական մի շարք միջոցների ու սարքերի առկայության, այսինքն խոսակցական լեզվի ուսումնասիրությունը կապված է նաև տեխնիկական որոշակի զվարությունների հաղթահարման հետ, իսկ այդ հարցը դրականորեն լուծվեց միայն մեր դարի երկրորդ կեսի սկզբներին:

գ) խոսակցական լեզվի քիչ ուսումնասիրված լինելու գործում մեծ նշանակություն ունի նաև այն, որ մինչև այժմ էլ դեռևս չկա գիտական միասնական տեսակետ լեզվում նրա տեղի ու դիրքի, նրա բնորոշ հատկությունների ու առանձնահատուկ գծերի վերաբերյալ: Կոնկրետ ճշգրտված չեն խոսակցական լեզվի սահմանները, տարբեր լեզվաբանների կողմից առաջադրված են նրա տարբեր ըմբռնումներ: Հենց ինքը՝ «խոսակցական լեզու» տերմինը բավական առաձգական է և տարանշանակ:

դ) Կա նաև հարցի մյուս կողմը. ի տարբերություն գրական լեզվի, խոսակցական լեզուն ուսումնասիրողների առջև ծառանում են մի շարք նոր խնդիրներ՝ պայմանավորված խոսակցական լեզվի առանձնահատկություններով: Առանց այս հանգամանքը հաշվի առնելու հնարավոր

շէ կատարել խոսակցական լեզվի ուսումնասիրութիւն՝ նրա նկատմամբ մեխանիկորեն կիրառելով գրական լեզվի ուսումնասիրութեան տեսական ու գործնական մեթոդները:

Ամենից առաջ պիտի նկատի ունենալ խոսակցական լեզվի գործառութեան պայմանները. գրական լեզվի ուսումնասիրութեան դեպքում արտալեզվական գործոնները գրեթէ դուրս են մնում լեզվաբանների տեսադաշտից, նրանց հիմնական նպատակը բուն լեզվական հատկանիշներէ, ընդհանուր օրինաչափութիւնների ու մասնավոր դրսևորումների բացահայտումն ու վերլուծութիւնն է: Մինչդեռ խոսակցական լեզվի շատ առանձնահատկութիւններ բխում են հենց արտալեզվական գործոններից: Այս պատճառով էլ շատ կարեւոր են դառնում այդ արտալեզվական գործոնների, հատկանիշների ուսումնասիրութիւնը, խոսակցական լեզվի ընտրութեան, կառուցվածքի, ժանրային դրսևորումների վրա ունեցած դրանց ազդեցութեան բացահայտումը, դրանց հետ սերտորեն կապված լեզվական տարբեր իրողութիւնների վերլուծութիւնը:

Ընդհանուր ճանաչում է գտել այն տեսակետը, ըստ որի խոսակցական լեզվի ընտրութիւնը պայմանավորված է արտալեզվական երեք հիմնական գործոններով: Դրանք են.

1. Հաղորդակցական ակտի անպատրաստութիւնը,
2. Հաղորդակցական ակտի անկաշկանդութիւնը, ինքնակայութիւնը, այսինքն՝ ոչ պաշտոնական բնույթը,
3. Խոսակիցների անմիջական մասնակցութիւնը հաղորդակցմանը:

Սրանք այն հատկանիշներն են, որոնց առկայութեան պայմաններում հաղորդակցումը կարող է իրականացվել խոսակցական լեզվով:

Այս հատկանիշներն, իհարկէ, հավասարաբեռն չեն: Գրական լեզվի որոշ դրսևորումներ նույնպէս կարող են ունենալ անպատրաստութեան հատկանիշներ, տարբեր (հանպատրաստից ելույթ, զեկուցում և այլն), կարող է ապահովված լինել խոսակիցների անմիջական մասնակցութիւնը, սակայն որպէս հաղորդակցման միջոց կարող է հանդես գալ գրական լեզուն, ոչ թէ խոսակցականը: Առավել մեծ է հաղորդակցման ոչ պաշտոնական բնույթի դերը, որովհետեւ նույնիսկ գրական լեզվով հաղորդակցվելու դեպքում, երբ պաշտոնական փոխհարաբերութիւնները տեղի են տալիս ոչ պաշտոնականի, փոխվում է նաև հաղորդակցման միջոցը (նման դեպքերում մեծ մասամբ կատարվում է անցում գրականից խոսակցական լեզվին):

Բայց էականը ոչ թէ այս հատկանիշների տարաբեռն լինելն է ու տարբեր դեր ունենալը, այլ այն, որ դրանց համակցումը, դրանց համատեղ առկայութիւնը մեծ մասամբ թելադրում է խոսակցական լեզվի ընտրութիւնը:

Շատ կարևոր է նաև մի շարք այլ հատկանիշների բացահայտումը, որոնք ոչ թե պայմանավորում են խոսակցական լեզվի ընտրությունը, այլ տարբեր շափերով ազդում են նրա կառուցվածքի վրա, ձևավորում են այս կամ այն ժանրային տեսակը, մղում են օգտագործելու լեզվական այս կամ այն միջոցը և այլն:

Հատկանիշներին այս շարքը սովորաբար բաժանում են երկու խմբի-

ա) իրադրությունը վերաբերող հատկանիշներ,

բ) խոսակիցներին վերաբերող հատկանիշներ:

Իրադրությանը վերաբերող հատկանիշները բովանդակում են այնպիսի էական կողմեր, ինչպիսիք են իրադրության և հաղորդակցման կապը (իրադրությունը կապված է, թե կապված չէ խոսակցական լեզվին, ընդ որում, մի դեպքում այն կարող է լրացնել խոսքին, մի այլ դեպքում խոսակցական լեզուն կարող է զուգակցվել իրադրությանը, կրել ժանոթագրության բնույթ և այլն), իրադրության հաճախականությունը (սովյալ իրադրությունը կարող է լինել, ստեղծվել հազիվ մեկ կամ երկու անգամ, թե կարող է կրկնվել հաճախակի՝ ներառելով տարբեր մասնակիցներին), հաղորդակցական ակտի տեղը (որտեղ է կատարվում հաղորդակցությունը՝ տանը, փողոցում, տրանսպորտում, խանութում, հիմնարկությունում և այլն), կողմնակի մարդկանց ներկայությունը (եթե կան կողմնակի, անժանոթ մարդիկ, հաղորդակցումը տեղի կունենա որոշակի սկզբունքով լեզվական կամ շարժողական միջոցների ընտրությամբ, եթե չկան՝ համեմատաբար ազատ ու անկաշկանդ) և այլն:

Առավել բազմազան ու բազմաբնույթ են խոսակիցներին վերաբերող հատկանիշները, և դրանց տարբեր տեսակները կարող են որոշակիորեն տարբեր ազդեցություն ունենալ խոսակցական լեզվի վրա, դրսևորել ու պայմանավորել նրա տարբեր առանձնահատկություններ:

Այդ հատկանիշներից առավել կարևորների սոսկ թվարկումը շատ բան կարող է ասել: Դրանք են. ա) հաղորդակցության մասնակիցների թիվը (երկուսն են, թե երկուսից ավել, ըստ այդմ էլ նրանց հաղորդակցումը կարող է դրսևորվել երկխոսության, զրույցի կամ պատումի ձևով), բ) հասակը (խոսակիցները հասակակիցներ են, թե նրանց միջև կան տարիքային տարբերություններ), գ) սեռը, դ) կրթությունը, ե) խոսակիցների ակտիվությունը, խոսող-լսող դերի փոփոխությունը, զ) խոսակիցների միջև տարբեր տեսակի փոխհարաբերությունները, նրանց դիրքը (նրանց փոխհարաբերությունները մտերմական են, չեզոք, թե պաշտոնական, տեսնում են իրար, թե չեն տեսնում, ծանոթ են, թե ծանոթ չեն), է) հաղորդակցության նյութի կամ հաղորդմանը նախորդած իրադրության նախնական իմացությունը, ը) խոսակիցների անհատական առանձնահատկությունները (հակվածությունը շատախոսության կամ

քշխոսության, տրամադրությունը, խոսակցության թեմայի նկատմամբ վերաբերմունքը), թ) խոսակիցների դերը (մշտական է՝ ընտանիք, մասնագիտություն, թե ժամանակավոր՝ գնորդ, հաճախորդ, ուղևոր, հանդիսատես), ժ) հարաբերությունը ժամանակի հետ (խոսակիցները ժամանակ շատ ունեն, թե՛ չունեն) և այլն:

Հաղորդակցական ակտի ընդհանուր հատկանիշները շատ են ու տարաբնույթ, ուստի առավել հանգամանորեն դրանց անդրադառնալու հարկ չկա: Ասվածն էլ բավական է համոզվելու համար, որ հենց այդ արտալեզվական գործոններն են մի դեպքում պայմանավորում խոսակցական լեզվի ընտրությունը որպես հաղորդակցման միջոց, իսկ մի այլ դեպքում բավարար հիմք են ստեղծում նրա լեզվական ու կառուցվածքային տարբեր առանձնահատկությունների դրսևորման համար: Մասնավորապես հաղորդակցական ակտի ընդհանուր հատկանիշների հետ են կապվում նաև խոսակցական լեզվի համակարգին բնորոշ այնպիսի յուրահատկություններ, ինչպիսիք են հաղորդակցման ոչ բառային միջոցների օգտագործումը (զանազան շարժումներ, դիմախաղ և այլն), ամուր կապվածությունը իրադրության հետ (դա երբեմն այնքան սերտ է լինում, որ արտալեզվական իրադրությունը դառնում է հաղորդակցության բաղադրիչ մասը), գերազանցապես բանավոր ձևով դրսևորումը, մասնատվածությունն ու անդամատվածությունը և այլ իրողություններ:

Նշված երևույթների մանրամասն քննությունը մեր հոդվածի խընդիրների մեջ չի մտնում, տվյալ դեպքում մեր նպատակը ամենից առաջ այնպիսի հատկանիշների բացահայտումն է, որոնք կապված են առօրյա խոսքի կառուցման սկզբունքների հետ:

Առօրյա խոսքի կառուցման սկզբունքները բաղմամբ են և առանձնանում են մի շարք էական հատկություններով: Այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար ենք համարում կատարել դրանցից մի քանիսի՝ առավել կարևոր, առավել բնորոշ ու տարածված սկզբունքների վերլուծությունը: Խոսքի կառուցման այդպիսի էական սկզբունքներ են խոսքային խնդիրն իրականացնելու, լեզվական ստեղծագործությունը, հավելումն ու բացթողումը:

Քննենք դրանք առանձին առանձին:

1. ԽՈՍՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԸՆԹԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքային խնդիրն իրականացնելու (ավտոմատիզմ) դրսևորվում է որպես ձգտում դեպի լեզվական պատրաստի կաղապարների օգտագործումը: Խոսողը լեզվական միջոցներից ընտրություն կատարելու համար առանձնապես ջանք չի թափում և իր խոսքը կառուցում է՝ կի-

յրառելով արդեն հանրահայտ ու տարածված ձևակերպումները կամ նկատի ունենալով խոսակցի ընտրած ձևերը, տրվելով նրա կառուցած խոսքի ինքնիշխան:

Այս միտումն ունեցող մարդկանց համար առավել կարևոր է դառնում բուն հաղորդակցությունը, մտքերի փոխանակությունը. նրանք եթե անտարբեր էլ չեն խոսքի ձևի նկատմամբ, ապա դրան առանձնապես մեծ ուշադրություն չեն դարձնում, դրա համար էլ մեծ մասամբ բավարարվում են արդեն եղած, պատրաստի լեզվական միջոցներով կամ բանաձևերով իրենց խոսքը կառուցելով, իրենց ասելիքը արտահայտելով:

Խոսքի ինքնընթացության այս միտումը բազմազան դրսևորումներ ունի և ընդգրկում է խոսակցական լեզվի կառուցվածքի բոլոր օղակները. իսկ խոսակցական լեզվի բոլոր օղակներում էլ կան համապատասխան իրադրությունների համար արդեն պատրաստի ձևակերպումներ ու կաղապարներ, որոնց օգնությանը առանց տատանվելու դիմում է խոսողը:

Որպես խոսքային ինքնընթացության առավել ցայտուն նմուշների՝ անդրադառնանք միայն վարվելակերպի բանաձևերին և, այսպես կոչված, քաղաքային իրադրական խոսքատիպերին:

Խոսակցական լեզվի մյուս ժանրերից սրանք առանձնանում են ամենից առաջ այն հանգամանքով, որ հաղորդակցության լեզվական միջոցները առավել սերտորեն են կապված իրադրության հետ: Սրանք մշտապես հանդես են գալիս որպես պատրաստի խոսքային ձևակերպումներ, ընդունված, տարածված արտահայտություններ ու ռեպլիկներ՝ ամրակցված որոշակի իրադրությունների և պայմանավորված դրանցով: Ավելին, սրանք կարծես թե այդ որոշակի իրադրությունների յուրատեսակ լեզվական ուղեկցորդներն են: Այդպիսի իրադրություններ կարող են համարվել տրանսպորտը, խանութը, կանգառը, վարսավիրանոցը, ճաշարանը, խնայդրամարկղը և այլն, որոնցից եթե ոչ բոլորում, ապա որոշ մասում մարդը գրեթե ամեն օր է լինում: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ այդ վայրերում կամ տեղերում միշտ էլ հավաքված են լինում որոշ քանակությամբ մարդիկ, որոնք որոշակի փոխհարաբերությունների մեջ են մտնում: Այդ փոխհարաբերությունների բնույթը գրեթե միշտ էլ տարբեր մարդկանց համար նույնական է լինում, նույնական են նաև նրանց կատարած գործողությունները այդ տեղերում: Այսպես, ասենք վարսավիրանոցում փոխհարաբերությունների բնույթը պայմանավորված է վարսավիր-հաճախորդ քաղաքիչներով, իսկ գործողությունների նույնականությունը հանգում է սափրվելուն կամ մազերը հարդարելուն, խանութում տիրապետող գնորդ-վաճառող փոխհարա-

բերութիւնն է, իսկ գործողութիւնների նույնականութիւնը կապւած է դրամ վճարելու և պահանջած իրը կամ ապրանքը ստանալու երևույթի հետ և այլն:

Ահա տարբեր մարդկանց համար հաճախակի կրկնվող այս իրադրութիւնները, փոխհարաբերութիւնների ու կատարած գործողութիւնների նույնականութիւնն էլ հենց պայմանավորում են այդ իրադրութիւններում տարբեր մարդկանց հաղորդակցութեան նպատակի ու հաղորդակցութեան միջոցների նույնականութիւնը: Դրա համար էլ հաղորդակցութեան մասնակիցները զխափորապես դիմում են արդեն պատրաստի խոսքային ձևակերպումների, ընդհանրական-իրադրային խոսքատիպերի:

Խոսակցական լեզվում այսպիսի ընդհանրական խոսքատիպերի առկայութիւնը ամենից առաջ բխում է դրանք ծնող իրադրութիւնների հաճախականութիւնից. ոչ հաճախական իրադրութիւններում դրանք սովորաբար չեն հանդիպում կամ շատ քիչ են հանդիպում:

Իրադրային խոսքատիպերը պատրաստի, քարացած ու կայուն բանաձևեր են ոչ միայն քերականական կառուցվածքով, այլև բառային հագեցվածությամբ: Նույնիսկ այդ իրադրութիւններում չգտնվելով՝ մարդը հանգիստ կարող է կռահել, ենթադրել, թե ինչ են ասում այս կամ այն դեպքում ինչ բառեր ու կառուցվածքներ են օգտագործվում: Այդ բանաձևերի յուրատեսակ նույնականությամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ նույնիսկ որևէ օտար վայրում, օտար միջավայրում, օտար լեզվով հաղորդակցվելու պայմաններում էլ, ասենք, որևէ տոմսարկղից, խանութից, փոստից կամ վարսավիրանոցից օգտվելիս խոսողը իրեն հայտնի խոսքատիպերի օրինակով կարողանում է հաղորդակցվել՝ առանձնապես շտաբերվելով մշուսներից:

Այս խոսքատիպերի կառուցվածքային կայունութեան վկայութիւնն է նաև այն հանգամանքը, որ դրանցից շեղվելու դեպքում էլ, այնուամենայնիվ, խոսքը ձևավորվում ու զարգանում է դրանց օրինակով, ենթարկվում է դրանց ժանրային առանձնահատկութիւններին:

Ընդհանուր առմամբ կրելով խոսակցական լեզվի հատկանիշները, իրադրային խոսքատիպերը այս հարցում էլ յուրահատկութիւններ են հանդես բերում. դրանցում հաղորդակցութեան ոչ պաշտոնական բնույթը պակասում է կամ, համեմայն դեպս, փոխված է: Դա բխում է նրանից, որ այսպիսի դեպքերում հաղորդակցութիւնը տեղի է ունենում սովորաբար միմյանց անժանոթ մարդկանց միջև: Այդ հաղորդակցութիւնն իր բնույթով նաև պաշտոնական է, որովհետև այդպիսին է դիմվում հարաբերութիւնը, ասենք, վաճառողի և գնորդի, մատուցողի և հաճախորդի միջև և այլն: Սակայն ռգա պաշտոնականութեան

միանգամայն առանձնահատուկ տեսակ է¹։ Այլ կերպ ասած, դա կարճես «մտերմական», «պայմանական» պաշտոնականություն է, չի պահանջում խստիվ շրջանակումներ։ Բացի այդ, դա ղուգակցված է կոնկրետ խոսակցական լեզվին բնորոշ իրադրության հետ, ուղեկցվում է այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են անպատրաստությունը, անկաշկանդությունը, խոսակիցների անմիջական մասնակցությունը և որոնք էլ հնարավոր են դարձնում, որ այդ պաշտոնականության աղդեցությունը խոսքի ընդհանուր որակի վրա մեծ չլինի։

Իրադրային խոսքատիպերը մեծ չափով ենթակա են նաև մասնագիտական խոսքի աղդեցությանը։ Դա բխում է նրանից, որ այդպիսի խոսքատիպեր ծնող իրադրություններին հատուկ են մասնագիտական տրոշ կարգի բառեր, տերմիններ, արտահայտություններ ու բառակապակցություններ, որոնց խոսողը ստիպված է դիմելու՝ հաղորդակցության մեջ մտնելու համար։ Այսպես, շուկայում խոսողը գրեթե անհրաժեշտաբար կարող է գործածել կամ լսել «գին», «արժեք», «թանկ», «էժան», «կիլո(գրամ)» և այս կարգի այլ տերմիններ, իսկ վարսավորանոցում խոսակցության մեջ կարող են հանդես գալ այդ բնագավառին հատուկ արտահայտություններ, տերմիններ ու բառեր։

Իրադրային խոսքատիպերի կարևոր առանձնահատկություններից է նաև այն, որ դրանցում լեզվական ձևավորում են ստանում հիմնականում միայն իրադրությամբ շներկայացված նախապայմանները. այն, ինչ առկա է որպես իրադրություն, սովորաբար բառային դրսևորմամբ չի արտահայտվում։ Օրինակ, Պարույր Սևակի «Անլուելի ղանգակատուն» պոեմը գնելու համար ընդհանուր հերթում գտնվող մարդը կարող է պարզապես լեզվական միջոցներ օգտագործել միայն գրքի քանակը նըշելու համար («Մեկ հատ», «Երկու», «Երեք» և այլն), որովհետև մյուս նախապայմաններն արդեն առկա են որպես իրադրություն, պարզ են ու հասկանալի։

Իսկ եթե իրադրությունը բավականաչափ որոշակի է ու միատարր, ապա ընդհանրապես լեզվական միջոցներ կարող են չօգտագործվել։ Այսպիսի դեպքերում հաղորդակցությունն իրականացվում է միայն որոշ կարգի գործողությունների կատարումով։

Օրինակ, կրպակում վաճառվում է թարմ ձուկ։ Հայտնի է նաև գինը Գնորդներից մեկը լուռ մեկնում է մեկ ուրվիանոցը. դա խնդրանք է ձկնավաճառին՝ տալու մեկ կիլոգրամ ձուկ։

Խոսքային ինքնընթացության, դրանով պայմանավորված՝ լեզվական կաղապարների տարածվածության մասին ասվածը ավելի պարզ

¹ «Русская разговорная речь. Тексты». М., 1978, стр. 270.

դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում պարզապես ներկայացնել վարվեցողության բանաձևերի որոշ շարքեր: Դրանք ենթարկված են իմաստային-թեմատիկ դասակարգման ըստ պաշտոնականության/ոչ պաշտոնականության հատկանիշների:

Դասակարգման ընթացքում ձեռքի տակ ենք ունեցել ոչ միայն մեր հավաքած նյութերը, այլև որպես համեմատության եղբ և կողմնորոշիչ օգնական՝ խոսակցական ռուսերենի տեքստերի ժողովածուն², որի մեջ վերջիններս, թեմատիկ դասակարգումից բացի, ենթարկված են դասակարգման նաև անկաշկանդություն |չեզոքություն| պաշտոնականություն հատկանիշներով:

Մենք չեզոքությունը շեք դնում դասակարգման հատկանիշների շարքում, որովհետև խոսակցական հայերենում այն շատ հարաբերական է (արդյո՞ք միայն հայերենում) և կարող է դրսևորվել թե պաշտոնականություն, թե անկաշկանդության հատկանիշներին միաձուլվ, այլ կերպ ասած, տվյալ արտահայտությունը չեզոք ձևով կարող է կիրառվել թե պաշտոնական, թե անկաշկանդ խոսքում, այն շատ դեպքերում զուտ հնչերանգային դրսևորում ունի:

Ներկայացվող յուրաքանչյուր խումբ բաղկացած է երկու մասից. Ա մասում պաշտոնականություն հատկանիշով բնութագրվող բանաձևերն ու արտահայտություններն են, որոնք հատկանշական են գրական լեզվին, իսկ Բ մասում՝ ոչ պաշտոնականություն հատկանիշով բնութագրվողները, որոնք հատկանշական են առօրյա խոսքին: Երկու դեպքում էլ ներկայացված են ոչ թե հնարավոր բոլոր բանաձևերն ու արտահայտությունները (մի բան, որ գրեթե անհնարին է), այլ առավել ընդունելի և տարածված համարվողները:

Ո Ղ Ջ Ո Ւ Ց Ն

Ա. — Բարև ձեզ, (ընկերներ), (ընկեր Սիմոնյան), Բարի երեկո, (ընկերներ), (ընկեր Արշակյան), Ողջունում ենք (եմ) ձեզ, Պատիվ ունեմ (ենք) ողջունելու, Ուրախ եմ ձեզ տեսնելու (ողջունելու), Հարգանքներիս հավաստիքը, Մեր ողջույնն ենք հղում ..., Բոցավառ ողջույն, Թույլ տվեք ողջունել ...

Բ. — Բարև, Բարի օր, Ողջույն, Բար(ի||ր)կուն, Բարև-բարև, Ում(ն) եմ տեսնում, ողջույն (բարև), Որ սարից, որ քարից, Սալյուտ, Պրիվետ, Բարին (բարով) տեսանք, էս որ քամին է բերել, Բարենք ...

² «Русская разговорная речь. Тексты». М., 1978.

Ծանոթություններ. — 1. Ողջույնի պաշտոնականություն հատկանիշով բնութագրվող շատ բանաձևեր նույնպես ենթադրում են որոշակի կոնկրետ իրադրություններ, ասենք, եթե Բարի երեկո, Բարև ձեզ, Հարգանքներիս հավաստիք, Պատիվ ունեմ ողջունելու և այլ արտահայտություններ կարող են կիրառվել համեմատաբար տարբեր, բազմապիսի իրադրություններում, ապա Մեր ողջույնն ենք հղում, Բոցավառ ողջույն արտահայտությունները ավելի խիստ են ամրակցված որոշ կոնկրետ իրադրությունների: Դրանք գործածվում են հատկապես պաշտոնական հանդիսությունների, հավաքների ժամանակ:

2. Ողջույնի պաշտոնական ձևերը իրենց բուն նշանակությամբ միանգամայն ազատ հանդես են գալիս նաև գրավոր լեզվում, սովորաբար կարող են ունենալ նաև գրավոր դրսևորում:

3. Ողջույնի պաշտոնական ձևերը երբ կիրառվում են որպես ողջույնի անկաշկանդ, առօրյա-սովորական դրսևորման միջոցներ, ձեռք են բերում յուրատեսակ մտերմական կամ կատակային երանգներ:

Հմմտ. երկու ընկերներ հանդիպում և միմյանց ողջունում են Բոցավառ ողջույն, Իմ ողջույնն եմ հղում և նույնատիպ այլ արտահայտություններով:

4. Ողջույնի անկաշկանդ արտահայտություններն ու ձևերը գրական գրավոր դրսևորումներում համեմատաբար ազատ չեն գործածվում իրենց բուն նշանակությամբ: Այսպիսի դեպքերում դրանք սովորաբար հանդես են գալիս որպես ոճական միջոցներ այս կամ այն գործող անձը կամ կերպարը բնութագրելու համար:

5. Առօրյա խոսքում շատ են տարածված նաև ողջույնի անհատական բանաձևերը, այսինքն այնպիսի արտահայտությունները, որոնք բնութագրական են միայն այս կամ այն անհատի լեզվին: Օրինակներ. Ողջագուրա՛նք, Բարևի նետ, Ողջույնի սլաֆ և այլն:

6. Բավականաչափ յուրահատուկ են ողջույնի, այսպես կոչված, առաֆական ձևերը: Դրական լեզվին հատկապես հատուկ են Հաղորդե՛ք իմ բարևները, Խնդրում եմ հաղորդե՛ք մեր սրտագին ողջույնները, բարևները, Ջերմագին ողջույններ մեր կողմից, Մեր ողջույնները հղե՛ք նրան և այլ նմանատիպ արտահայտություններ, իսկ պոռոյա խոսքում տարածված ձևերն են. Շատ բարև կանես, Բարև տա՛ր/ա՛րա, Իմ կողմից շատ կբարևես, Բարևներ(ս) տղաներին/Պողոսին, Կասես՝ շատ բարև է՛ր անում/բարևում է՛ր, Անպայման կբարևես, Բարևիր և այլն:

Ա. — Յտեսություն, Թույլ տվեք հրաժեշտ տալ, Մնաք բարով, Առայժմ, Թույլ տվեք գնալ, Թույլ տվեք ցտեսություն ասել, Մինչ նոր հանդիպում (եթերում լրարեկամներ), Բարի գիշեր (ձեզ) ...

Բ. — Յտեսություն, (Դեկտ) գնացի, Մինչև վաղը, Մինչև երկուշաբթի, Մինչ նոր հանդիպում, Հաջողություն, (Դե) ողջ եղեք, Բարի գիշեր, Մնաք բարով, Առայժմ, Չառ, Պրիվետ, Սալյուտ, Հաջող, Ցե, Բայ բայ (որպես բարի գիշեր), Բայ բայ (որպես ցտեսություն), Ադյո, Գուդբայ, Դե ... և՛ հրաժեշտի ժեստ, էհ ... և՛ ժեստ, Մնացեք խաղաղությանը, Բարի հիշեք, Աստված ձեզ հետ ...

1. Ինչպես տեսնում ենք, հրաժեշտի որոշ արտահայտություններ նույնն են թե անկաշկանդ, թե պաշտոնական իրադրություններում: Այսպիսի դեպքերում դրանց տարբերությունը դրսևորվում է հարակից լեզվական այլ ցուցիչներով ու միջոցներով (հնչերանգ, հարգանք ցույց տվող բառեր, մասնիկներ և այլն):

2. Որպես հրաժեշտի միջոցներ գործածվում են նաև մի շարք խժաբանություններ ու ժարգոնային բառեր (Ցե, Հաջող և այլն): Թերևս ժարգոնային պիտի համարել նաև օտար լեզուներից առնված մի շարք բառերի կիրառությունը (Չառ, Պրիվետ, Սալյուտ և այլն), մի քանի, որ հատկապես նկատելի է երիտասարդների խոսքում: Ընդ որում, այդ բառերի մի մասը շատ հաճախ բուն նշանակությունից բացի ստացել է նաև հակառակ նշանակությունը, օրինակ. Չառ, Պրիվետ, Սալյուտ և այլ բառեր կարող են նշանակել և բարև, և ցտեսություն՝ իհարկե, տարբեր դեպքերում որոշակի մտերմական կամ կատակային նրբբանջներով: Այս երևույթը նկատելի է նաև մի քանի հայերեն բառերի գործածության մեջ (Հմմտ. Ողջուն-ողջուն, Ողջուն-ցտեսություն):

3. Հրաժեշտի իրադրային բանաձևերում հաճախ կարող են կիրառվել որոշ կոշականներ, բառ-մասնիկներ, եղանակավորող բառեր ու ձայնարկություններ: Այսպես. Դե, ցտեսություն, էհ, ողջ եղեք և այլն: Երբեմն լեզվական միջոցներին կարող են փոխարինել դիմախաղն ու ժեստերը. (Դե ... և ձեռքի թափահարում, Հեյ ... և գլխի շարժում, որ նշանակում է Գնացի՛նք և այլն): Երբեմն էլ պարզապես կատարվում է հրաժեշտի համար անհրաժեշտ գործողությունը (ձեռքսեղմում, հեռանալ, գրկախառնություն և այլն), որը կարող է ուղեկցվել որոշ կոշականներով կամ ձայնարկություններով (էհ ... և ձեռքսեղմում, որ նշանակում է հենց ցտեսություն, մնաք բարով):

4. Հրաժեշտի բանաձևերին ի պատասխան առաջացել են մի շարք ընդունված, ընդհանրական արտահայտություններ ու ռեպլիկներ, որոնք

հիմնականում ունեն մաղթանքի բնույթ: Դրանք կարող են լինել հրա-
ժեշտի համար ասված արտահայտության կրկնությունը, կամ այլ կարգի
ձևակերպումներ: Մի քանի օրինակ. Բարին քեզ հետ, Աստված քեզ
օգնական, Բարով զնաս, Բարի վերադարձ, Հաջողություն քեզ և այլն:

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Կ Ա Լ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. — Թույլ տվեք մեր շնորհակալությունը հայտնել, Մեծապես
շնորհակալ եմ (ենք), Մեծապես երախտապարտ ենք, Մենք ձեզ ան-
չափ պարտական ենք, Թույլ տվեք մեր երախտիքի խոսքն ասել, Սրտա-
գին շնորհակալություն, Անչափ զգացված ենք, Մեր խորին երախտա-
գիտությունն ենք հայտնում ձեզ, Մեր շնորհակալությունները ձեզ, Ան-
չափ զգացված ենք ձեր վերաբերմունքից ...

Բ. — Շատ (անչափ) զգացված եմ, Շատ շնորհակալ եմ, Ապրես,
գոհ եմ, (Անչափ) գոհ եմ, (Վայ) չգիտեմ ինչ ասեմ, Ուղղակի բառեր
չեմ գտնում, Մեծապես շնորհակալ եմ, Աստված էլ քեզ օգնի, Ուղղակի
ցնցված (զգացված) եմ, Շնորհակալ եմ մինչև այստեղս (ցուցամատը
կոկորդին հորիզոնական ուղղությամբ քսելու ժեստ), Մեքսի, Դու
ասածուց իջար, Դու փրկեցիր ...

Շնորհակալական արտահայտություններն ունեն իրենց պատասխան
ձևերը, որոնք այդ պատասխանը տվողի կողմից որոշակի վերաբեր-
մունքի դրսևորման արդյունք են:

Այդ վերաբերմունքը կարող է ուղղված լինել.

ա) Բուն կատարված գործողությանը, այսինքն թե այդ գործո-
ղությունը առանձնապես դժվար չի եղել կատարողի համար (Դատարկ
բան էր, Հասարակ բան է և այլն):

բ) Այդ վերաբերմունքը կարող է ուղղված լինել հենց շնորհակալու-
թյունը հայտնելու երևույթին, որպես փոխադարձ արձագանք, այսինքն՝
թե արվածի համար շնորհակալություն հայտնել պետք չէ (Չարժի, Ոչինչ
և այլն):

գ) Շատ դեպքերում այդ վերաբերմունքը կարող է դրսևորվել որ-
պես մաղթանք, փոխադարձ բարի ցանկություն՝ ուղղված շնորհակա-
լություն հայտնողին: Այդպես է լինում հատկապես հյուրասիրություն-
ների, նվերներ տալու, որևէ բան հանձնելու, որևէ իրի տեղափոխության
դեպքում շնորհակալական խոսքին պատասխանելու ժամանակ: Ասենք,
հյուրասիրության համար շնորհակալություն հայտնելուն ի պատաս-
խան հնչում են Անուշ լինի, Անուշ աբեֆ և այլ ռեպլիկներ: Իսկ եթե

շնորհակալութիւն հայտնողին օգնել են տուն տանելու նոր գնած դաշնամուրը, հագուստը կամ կահույքը՝ Շնորհավոր լինի, Բարով բանեցնեմ, Բարով գործածեմ, Բարով մաշեմ և այլն:

Իհարկե, վերաբերմունքի այսպիսի տարրալուծումը միանգամայն պայմանական է, շատ դեպքերում այն լինում է այս բոլորի հանրագումարը կամ հանդես է գալիս դրանց տարբեր փոխներթափանցումներով:

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Յ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. — Դուք ճիշտ եք, Միանգամայն համաձայն եմ (ձեզ հետ), ես առարկութիւններ չունեմ, Անկասկած, Միանգամայն համամիտ եմ (ձեզ հետ), ես չեմ առարկում, ես բաժանում եմ ձեր կարծիքը, Համաձայն եմ, Այլ կարծիք չի կարող, Անառարկելի փաստ է, Ձեր ասածը միանգամայն ճշմարիտ է ...

Բ. — Այդպես, Այդպես-այդպես, Պարզ է, Այո, Այո-այո, Պարզ բան է, Լավ, (Դե) Իհարկե, Անշուշտ, Ծիշտ է, Ծձմարիտ է, Դու ճիշտ ես, Բա ոնց, Բա ինչպես, Կարելի է, Փաստ է, Պայմանավորվեցինք, Հնարավոր է, Գուցե և, Դե էլ ինչ, Բա ինչ, Ինչ կա որ, Ասենք (թե), Դեմ չեմ, ես համաձայն եմ, 100 տոկոսով համաձայն եմ, Հասկանալի է, Վճռված է, Եղավ, Ուրախությամբ, Սիրով, Հաճույքով, Ահա, Ըհը, ես կողմ եմ, Թող որ ...

1. Բուն համաձայնության արտահայտութիւնները դրսևորվում են ասվածի հաստատումով կամ ասվածը չփոխելու վերաբերմունքով (Ծիշտ է, Համաձայն եմ, մյուս կողմից՝ Դեմ չեմ, չեմ առարկում և այլն):

2. Մի քանի ռեպլիկներ արտահայտում են համաձայնութիւն պայմանով (Ընդունենք, Դիցուք, Ասենք թե):

3. Որոշ արտահայտութիւններ ցույց են տալիս համաձայնութիւն՝ զուգակցված այլ իմաստային նրբերանգների հետ (Կարելի է, Հնարավոր է, Գուցե և, Թերևս):

4. Որոշ արտահայտութիւններ էլ պարզապես ցույց են տալիս վերաբերմունք ասվածին համաձայնելուց հետո կատարվելիք գործողութիւն կամ իրողութիւն նկատմամբ (Հաճույքով, Սիրով, Ուրախությամբ, Վճռված է):

Ա Ն Հ Ա Մ Ա Զ Ա Յ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. — Ներեցեք, դուք ճիշտ չեք, Կարծում եմ՝ դուք ճիշտ չեք, Չգիտեմ, Ծիշտ է դա, արդյոք, Ձեմ կարող ձեզ հետ համաձայնել (համաձայն լինել), Թույլ տվեք չհամաձայնել, Թույլ տվեք ասել, որ դա (դուք) 242

ձեր ասածը) ճիշտ չէ (հավանական չէ), Կասկածում եմ, թե դա այդպես է, Համամիտ լինել չեմ կարող, Չեմ կարծում...

Բ. — Ոչ, Չէ, Այդպես չէ, Ինչ ես ասում, Չի կարող պատահել, Հնարավոր չէ, Ցնդե՞լ ես, գժվե՞լ ես, Հո խելքդ չես թոցրել, Խելքդ հացի հե՞տ ես կերել, (ինչ-որ) կասկածելի է, Հիմարություն է, Անհեթեթություն է, Ասում ես, էլի, Բա ոնց չէ, էլ Ի՞նչ կուղեիր, Ինչքան գիտեմ՝ այդպես չէ, Համաձայն չեմ, Հաղիվ թե դա ճիշտ է, Այ, հենց դրան դեմ եմ (համաձայն չեմ), Ինչպե՞ս կարելի է, Անկարելի է, Չի կարելի, Խաբըր, Բա չէ, Բա ոնց, Բա եղա՞վ, Բա ինչ, է, Դե, դե...

1. Անհամաձայնության արտահայտությունների մի մասը յուրատեսակ փոխադամանավորվածության մեջ է համաձայնության ռեպլիկաների հետ, կարծես թե ծագում, բխում է նրանցից՝ լինելով դրանց հակառակ դրսևորումը թե իմաստով, թե լեզվական ձևակերպմամբ։ Հմմտ.՝ ճիշտ է — ճիշտ չէ, համաձայն եմ — համաձայն չեմ, համամիտ եմ — համամիտ չեմ և այլն, կամ՝ ճիշտ է — սխալ է, համաձայն եմ — դեմ եմ, կարելի է — անկարելի է և այլն։

2. Անհամաձայնության արտահայտությունների մի մասն էլ հենց բուն նշանակությամբ է այդպիսին՝ առանց համաձայնության ռեպլիկաների հետ ունեցած անմիջական պայմանավորվածության (Ոչ, Չէ, Ասում ես, էլի)։

3. Անհամաձայնության ռեպլիկաներով դրսևորվող վերաբերմունքն էլ կարող է տարբեր ուղղվածություններ ունենալ, որոնք հիմնականում հանգում են ասվածի գնահատմանը՝ ցույց տալով դրա նկատմամբ մերժողական, թերահավատության կամ անվստահության, արհամարհական կամ անհնարինության, կատակային կամ անհանդուրժողական նրբերանգներ (Ինչ ես ասում, Հիմարություն է, Անհեթեթություն է, Խելքդ թոցրել ես և այլն)։

4. Որոշ բառեր ու ռեպլիկաներ, որ իրենց բուն նշանակությամբ կարող են համաձայնություն կամ հաստատում արտահայտել, միայն հրնչերանգի փոփոխությամբ երբեմն հանդես են գալիս որպես անհամաձայնության արտահայտիչներ (Իհարկե, Բա ոնց, Ոնց չէ, Բա ինչ, Ճիշտ ես ասում, ճիշտ)։

5. Մի քանի կոչականներ, ձայնարկություններ ու առանձին բառեր նույնպես ակտիվորեն դրսևորում են անհամաձայնություն (Հըլթ, Դեդե, Հայ-հայ, Պահո, Վայ և այլն)։ Այսպիսի դեպքերում երբեմն ներկաների համար դրանք կարող են անհասկանալի լինել, եթե նախնական իմացությունը բացակայում է։

Ա. — Բարի եղեք, խնդրում եմ նեղութիւն չհամարեք, Դուք չէի՞ք առարկի ..., Դուք չէի՞ք համաձայնի ..., Ձեզ դիմում եմ մի շատ կաւոր խնդրանքով, Դուք չէի՞ք կարող ...

Բ. — Խնդրում եմ, լավ էլի, Դե լավ, Կարելի՞ է ..., Ծս կարո՞ղ եմ..., Ձե՞ս ասի, Չմոռանաս, հա՞, Կանես, չե՞, Ախպոր (քրոջ) պես, Հը, Դե...

1. Խնդրանքի իրադրային արտահայտութիւնները կարելի է խմբավորել հատկապես երկու կարևոր հատկանիշով, որոնք որոշակի կայուն ձև են ապահովում. բառական և հնչերանգային:

Շատ տարածված է բառական միջոցներով խնդրանք արտահայտելը. խոսքն այն մասին է, իհարկե, որ կան առանձին բառ-ցուցիչներ, որոնց գործածութիւնը նպաստում է խնդրանքի այս կամ այն նրբերանգի դրսևորմանը, հակառակ դեպքում, պարզ է, լեզուն ամեն ինչ էլ ամենից առաջ բառային դրսևորման է ենթարկում: Այդպիսի բառ-ցուցիչներից կարելի է նշել. էլի, Դե, լավ և այլն: Սրանք, դրվելով ցանկացած ուրիշ բառի վրա, կարող են խնդրանք արտահայտել՝ համապատասխան երանգներով: Իսկ այդ բառը սովորաբար կարող է լինել բայ. դա այդպես է, որովհետև որևէ մեկին մի բան խնդրել, մեծ մասամբ նշանակում է, որ այդ մեկը կատարի կամ չկատարի որևէ գործողութիւն: Այս ճանապարհով առաջացած խնդրանքի արտահայտութիւնների շարքը տեսականորեն բաց է, որովհետև միշտ էլ կարելի է ասել որևէ բայ, նրան ավելացնել խնդրանք արտահայտող ցուցիչը՝ ստանալով համապատասխան արտահայտութիւնը: Օրինակներ. Ասա, էլի—Դե ասա, Տուր էլի—Դե տուր և այլն: Իհարկե, այսպիսի դեպքերում մեծ դեր է կատարում հնչերանգը: Այս ցուցիչները կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ միասնաբար: Դա բխում է խնդրանքի չափից, խոսակիցների փոխհարաբերութիւնների մտերմության պատիճանից (պաշտոնական իրադրութիւններում այդպիսի ցուցիչներ սովորաբար չեն կիրառվում, իսկ եթե երբեմն կիրառվում են՝ խոսքին հաղորդում են որոշակի մտերմական երանգ):

2. Նույն բանը կարելի է ասել հարցական հնչերանգով գործածվող որոշ բառ-ցուցիչների մասին: Ծվ, ընդհանրապես, հարցական հնչերանգը հաճախական կիրառութիւն ունի խնդրանքի արտահայտութիւններում: Այդ հարցումը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով: Դա պարզապես կարող է լինել սովորական հարցում որևէ բան իմանալու, որևէ բան կատարելու թույլտվութիւն ստանալու համար. այդպիսիք են Կարելի՞ է..., Ծս կարո՞ղ եմ..., Ձե՞ս քողնի... և նման ուրիշ արտահայտութիւններ:

Հաճախ այդ հարցումը դրսևորվում է հարցում արտահայտող այլ փարզի բառերով՝ Ձէ՞, Հա՞, Այո՞ և այլն, որոնք շեշտը կրելով իրենց վրա, միաժամանակ որոշակի վերաբերմունք դրսևորելու նպատակին են ծառայում: Այդ վերաբերմունքը կարող է լինել հաստատական (Կարելի է, չէ՞ ..., Կարող եմ, չէ՞ ... և այսպիսի այլ արտահայտություններ դրա ցայտուն վկայությունն են): Այդ վերաբերմունքը կարող է լինել նաև, այսպես կոչված, ստուգողական, երբ բառ-ցուցիչների միջոցով արտահայտվող հարցումը նպատակ ունի ստուգելու խնդրանքի իրականացման կամ մերժման վերաբերյալ խոսակցի վերաբերմունքը: Այս ճանապարհով առաջացած ու առաջացող արտահայտությունների շարքն էլ տեսականորեն բաց է:

3. Սովորաբար խնդրանքի բանաձևերում շեշտվում է կամ գործողությունը (այն գործողությունը, որ խոսողն ինքը կամ խոսակիցը պիտի կատարեն՝ Գամ, էլի, Կասես, չէ՞) կամ էլ բուն խնդրելու երևույթը. դա վերածվում է մի տեսակ թույլտվության՝ հենց խոսակցին նախ որևէ խնդրանքով դիմելու (Կարելի է, չէ՞, խնդրել, որ ...):

4. Խնդրանքի արտահայտությունների ծնող իրադրությունների հաճախականությունը պատճառ ու հիմք է դարձել, որ ձևավորվեն նաև խնդրանքի հատուկ դիմախաղեր ու շարժաձևեր:

Եվ, նայած իրադրությունն ինչպիսին է, կարող են օգտագործվել միայն այդ դիմախաղերն ու շարժաձևերը: Որպես օրինակ հիշենք մի բան խնդրելու համար համապատասխան իրադրության մեջ վիզը ծռելը, ձեռքը մոտիկ դնելը վեր առաջ պարզելը, բռնել ու ցուցամատը միաժամանակ տարբեր կողմերից ծնոտին քսելը և այլն:

Այս շարժաձևերը հաճախ ունենում են որոշ կարգի բառային ուղեկցորդներ, որոնք առանց դիմախաղերի ու շարժաձևերի էլ կամ նրանց հետ միասին կարող են արտահայտել խնդրանք: Այդպիսի ուղեկցորդ բառերից են Հը, Դե, էլի, Լավ էլի, Ըհը և այլն: Ասենք նաև, որ այս ձևով դրսևորվող խնդրանքին տրվող պատասխանն էլ կարող է լինել միայն որևէ դիմախաղ կամ շարժաձև՝ առանց ուղեկցորդ բառի կամ նրա հետ միասին:

Հետաքրքիր է, որ այդ խնդրանք արտահայտող դիմախաղերին ու շարժաձևերին համապատասխան լեզվում առաջացել են որոշ կայուն արտահայտություններ, որոնք գործածվում են խնդրանքն ընդունելու կամ ժխտելու համար. Մեռանք վիզ ծռելով — Իզուր վիզ մի ծռեք, Մնացի ծնոտս քորելով — Անտեղի ծնոտ չեն քորի և այլն:

Թերևս նոր օրինակների դիմելու հարկ չկա: Ներկայացված նյութն էլ միանգամայն բավական է ցույց տալու համար, որ մարդն իր ամենօրյա գործունեության ընթացքում՝ ողջունելիս կամ հրաժեշտ տալիս,

շնորհավորելիս կամ ցավակցելիս, որևէ բանի թույլտվություն խնդրելիս կամ որևէ բանի հետ շհամաձայնելիս, խանութում որևէ բան գնելու ժամանակ կամ փոստում, խնայողամարկղում զանազան մուծումներ կատարելիս և այլ իրադրություններում հաղորդակցվելիս սովորաբար բավարարվում է լեզվական հայտնի, տարածված ու պատրաստի միջոցներով, որն էլ հենց խոսքի կառուցման ինքնընթացության սկզբունքի բուն էությունն է:

2. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ. ԼԵԶՎԱԽԱՂ

Լեզվական ստեղծագործությունը լեզվի գոյության բոլոր փուլերում նրան մշտապես ուղեկցող երևույթ է և անխզելիորեն կապված է նրա փոփոխման ու զարգացման ընթացքին որպես դրա անհրաժեշտ նախապայման:

Լեզվական ստեղծագործությունն իր բնույթով ամենից առաջ հակադրվում է խոսքային ինքնընթացությանը: Եվ իրականում էլ դրանք միանգամայն տարբեր ձգտման արդյունք են: Եթե խոսքային ինքնընթացության դեպքում ձգտումը, նպատակը ընդամենը հաղորդակցվելն է, դրսևորման ձևը՝ նման պայմանների, նման իրադրությունների համար արդեն ստեղծված պատրաստի բանաձևումների, լեզվական կաղապարների օգտագործումը, ապա այս դեպքում ձգտումը, նպատակը ոչ միայն հաղորդակցվելն է, այլև ինքնատիպ, սովորականից տարբերվող ձևով հաղորդակցվելը, բնականաբար՝ տարբեր են լինում նաև լեզվական դրսևորման միջոցները:

Խոսքի կառուցման այս երկու հակադիր սկզբունքները «խոսակցական ուսաց լեզուն» գրքում բնութագրված են այսպես.

1) «Խոսակցական լեզուն մի համակարգ է, որում խոսողը հեշտությամբ, ազատ և հաճախակի, քան նորմավորված գրական լեզվում, ստեղծում է նոր միավորներ (ոչ թե վերարտադրում է արդեն պատրաստիները), ընդ որում դա վերաբերում է տարբեր մակարդակների միավորներին:

2) Խոսակցական լեզուն մի համակարգ է, որին վերին աստիճանի բնութագրական է պատրաստի միավորներ, ամեն տեսակ պատրաստի կառույցներ օգտագործելու ձգտումը, որ բացատրվում է խոսքային ինքնընթացությամբ: Խոսողը, գտնվելով անկաշկանդ և անպատրաստ հաղորդակցության պայմաններում, ձգտում է պարզեցնել և թեթևացնել

իր «խոսքային վարքը», որի համար էլ հեշտությամբ և հաճախակի դիմում է լեզվական պատրաստի կաղապարների...»³:

Լեզվական ստեղծագործության հակում ունեցող մարդիկ անտարբեր չեն խոսքի ձևի նկատմամբ, մեծ նշանակություն են տալիս դրան, ձգտում են նաև խոսքի ձևով ազդեցություն գործել, հաղորդակցությունը դարձնել առավել տպավորիչ, ինքնատիպ, հետաքրքիր ու դիպուկ: Նրանք հակված են, հաղորդակցվելուց բացի, հանդես գալ նաև որպես յուրատեսակ «նորարարներ»:

Ինչպես տեսնում ենք, թե խոսքային ինքնընթացությունը, թե լեզվական ստեղծագործությունը պայմանավորված են խոսքի ձևի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով: Այս առումով անհրաժեշտություն է զգացվում խոսելու լեզվի կարևոր կողմերից մեկի՝ գեղագիտական գործառույթի դրսևորման մասին:

Լեզվական ստեղծագործությունը ենթադրում է խոսքի ձևի հաշվառում հաղորդակցության ժամանակ: Այս սկզբունքով կառուցված խոսքը հատկապես մերձենում է գեղարվեստական խոսքին, իսկ խոսողն ու գեղարվեստական ստեղծագործության հեղինակը իրար են նմանվում թեկուզ այնքանով, որ երկուսն էլ կարող են ստեղծագործաբար վերաբերվել խոսքի ձևին: Սակայն գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ գեղագիտական գործառույթը անհրաժեշտ, պարտադիր բաղադրամաս է, դա հեղինակի հիմնական նպատակադրությանն ուղեկցող կարևոր միջոցներից մեկն է և մշտապես հաշվի է առնվում, որովհետև հեղինակի նպատակը ոչ միայն որևէ բան ասելն է, այլև տպավորիչ, գեղագիտորեն ասելը: Իսկ խոսակցական լեզվում գեղագիտական գործառույթը փոքր-ինչ այլ դրսևորում ունի. հաղորդակցվողի համար պարտադիր պայման չէ մշտապես նկատի ունենալ խոսքի ձևը, նրա գեղագիտական գործառույթը, բայց ցանկացած ժամանակ դա թույլատրելի է, և խոսողը ուղած պահին, հարմար գտնելու դեպքում, կարող է անդրադառնալ դրան:

Բացի այդ: Եթե դժվար է ընդհանրապես վերջնական պատասխան տալ այն հարցին, թե խոսակցական լեզվի որ ժանրն է գերիշխող այս առումով, ապա հաստատապես կարելի է ասել, որ «այն ժանրերի բաժինը, որոնցում դրսևորվում է ոչ միայն խոսքի գործնական, այլև ինչ-որ չափով նաև գեղագիտական գործառույթը, այնքան էլ աննշան չէ, որքան դա ընդունված է համարել»⁴:

³ Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев, Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981, стр. 6.

⁴ Д. Н. Шмелев, Русский язык в его функциональных разновидностях, М., 1977, стр. 36.

Դա նշանակում է, որ խոսակցական լեզվում էլ հաճախ շեշտվում է ոչ միայն ինչը, այլև ինչպես: Պարզ է նաև դրանից բխող եզրակացությունը. խոսակցական լեզվում գեղագիտական գործառույթը սերտորեն կապված է խոսքի կառուցման ստեղծագործական սկզբունքի հետ: Դրանով էլ պայմանավորված է խոսողի ազատությունը ինչպես լեզվական միավորների ընտրության, այնպես էլ դրանց զուգորդման ու շարակցման հարցում:

Լեզվական ստեղծագործությունը երկու հիմնական կողմ ունի.

1) Լեզվական նոր միավորների ստեղծում:

2) Լեզվական եղած միավորների նորովի կիրառություն, այսինքն դրանց այնպիսի գործածություն, որը սովորական ու համատարած չէ և մեծ մասամբ անսպասելի է:

Հենց այս ճանապարհով են առաջացել մի շարք նոր բառեր, կառույցներ, արտահայտություններ, ձևավորվել են բառերի մի շարք նոր իմաստներ, որոնցից շատերը փոխանցվել են նաև գրական լեզվին: Այս երևույթը մշտապես գործառույթ է, և լեզվական տարբեր տեսակի փոփոխությունները ոչ միայն հասարակության զարգացման համապատասխան՝ երևույթներով են պայմանավորված, այլև բխում են այս հանգամանքից:

Հատկապես առօրյա խոսքում լեզվական ստեղծագործությունը հաճախ է դրսևորվում որպես լեզվախաղ: Այս առումով էլ ավելի հանգամանալից խոսենք հենց դրա մասին:

Լեզվախաղը, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, խաղ է լեզվի հետ և նրա միջոցով: Դա լեզվական ստեղծագործության արդյունք է, որովհետև խոսողը փաստորեն ստեղծագործում է. միաժամանակ դա խաղ է, որովհետև կատակելու, զվարճախոսելու, խոսքը հետաքրքիր չարձնելու նպատակ է հետապնդում: Բերենք միայն մեկ օրինակ՝ դիմելով մեզ լավ հայտնի ողջույնի իրադրական արտահայտություններին. գրեթե բոլոր հաղորդակցվողների համար էլ սովորական, ինչոր տեղ նույնիսկ «պարտադիր» են ողջույնի ընդունված ու տարածված բանաձևերը, և բոլորն էլ, առանց երկար մտածելու, գործածում են դրանք: Բայց եթե խոսողը տրամադրված է լեզվական խաղի, և արտալեզվական իրադրությունն էլ նպաստում է դրան, նա շեղվում է ընդունված կաղապարներից, օգտագործում որևէ ինքնատիպ միջոց, որևէ նոր արտահայտություն: Այսպիսով առաջանում են անհատական խոսքային ձևեր. Ողջագուրա՛նք, Ողջույնի՛ սլաֆ, Բաբևի՛ նետ և այլն: Այս արտահայտություններում առկա է ստեղծագործելու պահ. առկա է նաև լեզվախաղը՝ ձանձրալի շլինելու, կատակելու, զվարճախոսելու նպատակադրումը:

լեզվախաղն իր բնույթով ու ձևերով բազմազան է ու բազմատեսակ: Նրա դրսևորմանը կարող են ծառայել լեզվական ամենատարբեր միջոցներ: Դիտարկենք դրանցից առավել տարածված ու բնորոշ ձևերը: Ե) Ոնական անհամատեղելիություն, ոնական շերտերի միավորների տեղափոխություն.— Խոսքի մեջ հաճախ հանդիպող մի հնարք է սա, որին խոսողը դիմում է՝ լրացնելով կատակելու իր մտադրությունը: Այսպիսի դեպքերում առանձնապես մեծ տպավորություն է թողնում նյութի, խոսակցության թեմայի և ընտրած ոճի անհամատեղելիությունը. նյութի և ոճի այս հակադրությունն էլ հենց դառնում է լեզվախաղի հիմքը: Լեզվախաղի գործառությանը շատ բանով է նպաստում նաև այն հանգամանքը, որ լեզվի գործառական տարբեր ոճերից վերցվում են այնպիսի հայտնի ձևակերպումներ, այնպիսի արտահայտություններ, որոնք սովորաբար բնորոշ չեն խոսակցական լեզվին: Օրինակներ.

(Մի քանի ընկերներով հյուր են և երկար ժամանակ սոված են եղել. հայտնի է նաև, որ իրենց ընկերներից մեկը՝ Արամը, շատակեր է ու արդեն անհամբեր է: Վերջապես սկսվում է հյուրասիրությունը: Մեկը (Ա), նկատի ունենալով այս հանգամանքը, դիմում է լեզվախաղի, մյուսը (Բ), ընդունելով լեզվախաղի այդ ձևը, շարունակում է նրա խոսքը).

Ա. — Վերջապես պիտի իրականանա Արամի կուշտակերության բազմաժամյա երազանքը ...

Բ. — Ի դեմս տանտերերի այս փառավոր ճաշկերույթի:

Կամ՝ (ամուսինը այցի եկած մորաքրոջ ներկայությամբ խոսում է իր կնոջ մասին).

— Մեծ է նրա պատմական առաքելությունը մեր ընտանիքի տնտեսական և առողջական հիմքերի ամրապնդման գործում: Միայն կաթնավաճառի հետ նրա երկարածամկետ ու արդյունավետ բանակցությունների շնորհիվ է, որ մենք ապահովված ենք ամենօրյա թարմ կաթով:

Ինչպես նկատվում է բերված օրինակներից, խոսքի ինքնատիպությունը, մտերմական, կատակային երանգը դրսևորվում են որպես արդյունք թեմայի և ոճի անհամատեղելիության, մասնավորապես՝ խոսքը յուրատեսակ տպավորիչություն է ձեռք բերել առօրյա, կենցաղային փաստերի և դրանց ոչ բնորոշ հանդիսավոր տոնի զուգակցման շնորհիվ:

բ) Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի կամ նրա զանազան տարբերակների միավորների անսովոր կիրառություն. — Սա փաստորեն նախորդ երևույթի դրսևորման մյուս կողմն է: Եթե առաջին դեպքում

վերցվում են տարրեր, միավորներ լեզվի գործառական տարրեր ոճերից և կիրառվում են իրենց ոչ համապատասխան լեզվական միջավայրում, ապա այս դեպքում վերցվում են տարրեր, միավորներ լեզվի տարածքային կամ ժամանակային զարգացման տարրեր փուլերից և գործածվում դարձյալ նույն սկզբունքով: Այսպիսի դեպքերում լեզվախաղի համար հիմք կարող են ծառայել բարբառը, զրաբարը, միջին հայերենը, ժարգոնը, հասարակաբանությունը և այլն, ավելի ճիշտ՝ դրանցից վերցված որոշ կարգի արտահայտություններ ու կառույցներ: Բերենը օրինակներ միայն բարբառային միավորների կիրառության վերաբերյալ.

— Լույսն անջատեցի՞ր:

— Խա, խա, հըբը իմալ:

Կամ՝ — Այլա Պուգաշովայի համերգի տոմսեր ուզու՞մ ես:

— Ուզըմ չեմ:

Ի դեպ, բուն բարբառներում այս ձևերը միանգամայն սովորական ու գործածելի են, դրանք կատակային նրբերանգ են ձեռք բերում միայն շնորհիվ անսպասելի, անսովոր կիրառության:

Որպես լեզվախաղի դրսևորման միջոց կարող է ծառայել նաև բարբառային որոշ կայուն, քաղաքած ձևերի գրականացումը.

Հմմտ.՝ Ջանիդ մեռնեմ — Մարմնիդ մահանամ, Աչքահարեւ — Աչքով հարվածել և այլն:

Ինչպես արդեն ասվեց, լեզվախաղի համար կարող են ընտրվել ամենատարբեր կարգի միավորներ: Եվս մեկ օրինակ՝ հասարակաբանության տարրերի օգտագործմամբ.

— Հը, հավանեցի՞ր:

— Շա լավ ա (այսինքն՝ շատ լավ է):

Լեզվախաղի նպատակով կարող են գործածվել ոչ միայն նույն լեզվի զարգացման տարրեր փուլերի կամ տարբերակների միավորներ, այլև ուրիշ լեզուներից փոխառված բառեր ու արտահայտություններ, կայուն կառույցներ ու բառակապակցություններ, նույնիսկ քերականական զանազան իրողություններ:

Օրինակներ. Ախըր, շատ սլադկի տղա է, Տեսնում ե՞ս դրան, իմպըրտնի լեզվով է խոսում:

Այսպիսի լեզվախաղերը գործառում են հատկապես այն պայմանով, եթե դրանք նման ձևով խոսողների ընդհանուր հատկանիշը չեն, այսինքն՝ երբ հայտնի է, որ խոսողը այդ բառերն ու արտահայտությունները գործածում է միտումնավոր կերպով, ոչ թե հայերեն համապատասխան ձևերը չիմանալու պատճառով:

գ) Իմաստային տարբեր մակարդակների միավորների գուգակցում.— Այս դեպքում էլ սկզբունքը նույնն է. միասնաբար գործածվում են լեզվական այնպիսի միավորներ, որոնք սովորաբար իմաստային առումով գուգակցելի չեն, կամ ընդունված ու կիրառելի չեն: Հենց այս հանգամանքն էլ տպավորություն է գործում, խոսքին հաղորդում կատակային տարբեր երանգներ: Օրինակներ.

— Քանի՞ երեխա ունի, գիտե՞ս:

— Հաշվել է լինու՞մ որ: Իսկական բաղմասերիանոց կին է (նկատի է առնվում երեխաների շատությունը, իսկ սովորական կիրառությամբ կին և բաղմասերիանոց բառերը իմաստով դուգորդելի չեն):

Կամ՝ Երեք տարի է քաղաքում ես ապրում, չքաղաքացա՞ր (Հմմտ. մի կողմից՝ չընտելանալ, չհարմարվել, մյուս կողմից՝ չքաղաքանալ, չըգիրանալ, չծանրանալ և այլն):

Իմաստային դուգորդելիության խախտման օրինակներ են նաև Բերանդ կոճկիր, Կաղ ատամդ հանեցի՞ր, Ազնվացեղ արյուն չունեն, խառնածին են, շարժն դրանց փող տալ (ասվում է կոշիկների մասին) և այլ նմանատիպ արտահայտություններ:

դ) Բառերի փոխաբերական կիրառություն.— Խոսքը այնպիսի փոխաբերական կիրառությունների մասին է, որոնք սովորաբար ամրակցված են որոշակի իմաստային դաշտերի, բայց այս դեպքում դուրս են բերվում այդ դաշտից, միացնում երբեմն անհարկ, չմերվող մի երևույթի, դրանով իսկ առաջացնելով որոշակի տպավորություն: Հատկապես հետաքրքիր է, որ այսպիսի դեպքերում հաճախ ստեղծվում ու գործածվում են այնպիսի բառեր ու կառույցներ, որոնք այդ ձևով ու իմաստով գոյություն չունեն կամ չեն կարող ունենալ: Այսպես.

— Էդ ի՞նչ երկար դիսաջրացիա ես գրել (հմմտ.՝ դիսերտացիա):

— Տեսնես ո՞վ է եղել էս ասֆալտաթուխը (խոսողը նկատի ունի հացթուխին և հացի վատորակությունը):

ե) Որոշ նեղիմաստ տերմինների կամ բառերի վերաիմաստավորում.— Սրանք այնպիսի կիրառություններ են, որոնց դեպքում արդեն քաղաքած, միակ նշանակությունը գործածվում է այլ նշանակությամբ, դրանով իսկ դրսևորելով խոսողի վերաբերմունքը խոսակցության նյութի, առարկայի նկատմամբ:

Այդ ձևով կիրառվում են հատկապես պատմական որոշ կարգի տերմիններ, ինչպես նաև մի շարք հարանուն կամ նույնանուն բառեր: Օրինակներ.

— Տանը գրիչ շատ կա, արի, մեկը կտամ: Մենակ չորս հատ որ գրագիր ունենք (գրագիրը սովորաբար գրասենյակային պաշտոնյա է

նշանակում, իսկ այս դեպքում կիրառվել է գիր անող, գիր գրող իմաստով)։

Հողածին, երկնածին ... Դրանց դարն անցավ. կամ տատմեբաժին ենք, կամ հիվանդանոցածին։

Հաճախ վերաիմաստավորման են ենթարկվում նաև սովորական բառերն ու արտահայտությունները՝ ենթարկվելով միտումնավոր ձևափոխության կամ կեղծ ստուգաբանության։ Այսպես.

— Քաղաքում ի՞նչ ես անում։

— Սովորում եմ։

— Այ տղա, էդ լիառատ քաղաքում դու սով օրում ես։

Բերված օրինակում լեզվախաղը կառուցված է՝ նկատի առնելով սովորում բառի և մեկ այլ իմաստով հնչաբառի համընկնման հնարավորությունը։

դ) Փոխաբերական իմաստի առարկայացում. — Սա որոշ շափով նախորդի հակառակ երևույթն է. փոխաբերական իմաստով կիրառված բառը միտումնավոր կերպով հասկացվում է բուն առարկայական նշանակությամբ, որի միջոցով խոսողը դիմում է լեզվախաղի։ Օրինակ.

— Մեծամիտ է։

— Գրող է, ոչ մի մեծ միտք էլ չունի (առաջին դեպքում մեծամիտ բառը գործածված է «գոռող» նշանակությամբ, իսկ խոսակիցը կատարել է այդ բառի միտումնավոր մասնատում ըստ բաղադրիչների, որոնց նշանակության իր ըմբռնումն էլ առարկայական է)։

կամ — Շատ հաստամուկ մտա է երևում։

— Ի՞նչն է հաստամուկ, խեղճը աղջկա պես բարակ շուրթեր ունի։

է) Ձանազան կառույցների ու կայուն արտահայտությունների ըստեղծում՝ եղածների նմանողությամբ. — Լեզվական խաղի այս ձևն էլ բավական տարածված է։ Օգտվելով եղած դարձվածներից, շարահյուսական կայուն կառույցներից, հիմք ընդունելով դրանք, խոսողը ձևափոխում է դրանք կամ նմանողությամբ հորինում, ստեղծում է նորերը, որոնք որոշակի կատակային տրամադրություն, գնահատողական վերաբերմունքի ծաղրականություն են առաջացնում։ Այսպիսի կառույցները հասկանալի և ընդունելի են որոշակի կոնկրետ իրադրություններում, որոշակի միջավայրում։

Այ տղա, դու կարգին մաթեմատիկական գիտությունների մենեդգիլ ես (նկատի է առնված հայտնի կաղապարը՝ մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, մյուս կողմից՝ նրա լավ երգելը)։ Գաղարից մինչև անգինա կես քայլ է (այս արտահայտությունը կառուցված է հանրահայտ թեմատիկայի խոսքի օրինակով, իսկ իրական հիմքն այն է, որ խոսողը գաղար գնելիս թրջվել է անձրևի տակ, մրսել, ցավում է կո-

կորդը, առկա են անգինայով հիվանդանալու նախանշանները): (Ներկու լեզվաբաններ գրուցում են խոյի բարբառի մասին. որոշ տարածայնություն կա նրանց միջև).

— Ափսոս իմ ծանոթ բարբառախոսը քաղաքում չէ, կհարցնենք:

— Հո նա վերջին խոյիկանը չէ, ուրիշ բարբառախոսից կհարցնենք (նյո բառակապակցությունը կառուցված է հայտնի «Վերջին մոհիկան»-ի նմանողությամբ):

ը) Հեզնական չափազանցում. — Լեզվախաղի այսպիսի օրինակներն էլ հիմնականում հանգում են բառի փոխաբերական կիրառությանը: Սակայն այս դեպքում կոմիկական երանգները դրսևորվում են ոչ այնքան փոխաբերության շնորհիվ, որքան չափազանցման: Ընդ որում, չափազանցումը կարող է լինել շեշտված դրական, կամ շեշտված բացասական:

Այս հնարքի էությունն այն է, որ անվանումը և դրանով արտահայտված նշանակությունը չեն համապատասխանում իրար, կա լուրատեսակ հակադրություն անվանման և նշանակության միջև: Հենց այս հանգամանքն էլ խոսողին հնարավորություն է տալիս հեզնելու կամ իրեն, կամ որևէ մեկին, կամ որևէ բանի:

(Ա-ն հրաժարվում է ընկերների հետ կիրականօրյա զբոսանքից՝ պատճառաբանելով, որ այդու գործ ունի: Մի քանի օր հետո Բ-ն լինում է նրա այգում).

Բ. — Կիրակի օրը իզուր չեկար, շատ լավ էր:

Ա. — Բա էս ապարանքը ո՞վ պիտի կառուցեր (կառուցածը մի փոքրիկ, փայտաշեն տնակ է): (Խմբով սպասում են մեկին. վերջապես հայտնվում է).

— Օ, նորին գերազանցությունը ժամանեց:

Այս օրինակներում հեզնական չափազանցումը կատարված է նշանակության դրական առումով սաստկացմամբ, բայց նպատակը հեզնելն է: Կա նաև հակառակ երևույթը, երբ չափազանցումը նշանակությունը խիստ նվազեցնող, պակասեցնող բնույթ ունի: Այսպես.

էդ կատվի ձագից էլ մարդ կվախենա՞, որ դու վախենում ես (խոսքը մի գամփռ շան մասին է): Փալասների համար խելքդ գնում է (նկատի է առնված խոսակցի՝ հագուստի նկատմամբ ունեցած մեծ հետաքրքրասիրությունը):

թ) Փոխանվանական կոնկրետացում և ընդհանրացում. — Այս դեպքում էլ ընդհանուր սկզբունքը պայմանավորված է անվանման և նշանակության անհամապատասխանությամբ, միայն թե դրանց միջև հակադրություն չկա: Պարզապես որևէ մասնավոր երևույթի անուն կարող է գործածվել ընդհանուրի փոխարեն, կամ՝ հակառակը:

Ա քառակուսի, Բ քառակուսին քո բանը չէ, դու լավ շերեփ կպրտտեցնես, Բանվոր դասակարգը չի՞ ուշանում աշխատանքից (խոսքն ուղղված է գործարանում աշխատող եղբորը):

Բերված օրինակներից առաջինում մաքեմատիկա և խոհաբարություն ընդհանուր անվանումների փոխարեն կիրառված են դրանց մասնավոր երևույթներն անվանող բառեր, այսինքն տեղի է ունեցել փոխանվանական կոնկրետացում, իսկ երկրորդ օրինակում հակառակ երևույթն է՝ փոխանվանական ընդհանրացում:

Ժ) Հատուկ անունների օգտագործում. — Զանազան կարգի հատուկ անունները ընդհանրապես հաճախակի են հանդես գալիս լեզվախաղերում: Օգտագործելով տարբեր հիմնարկությունների, կազմակերպությունների, ընկերությունների, ուսումնական հաստատությունների կամ աշխարհագրական անուններ՝ խոսողը ստեղծում է նոր բառեր, բառակապակցություններ ու արտահայտություններ, որոնք անսովոր են:

Օրինակներ. Ծա գիտելիքահակ եմ («Գիտելիք» ընկերության անունից), էլի սկսեցի՞ր քո Ծրպիագովքը (Ծրեանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի անունից), Արարատամոլությունից կուրացել է, ուրիշների լավ խաղն էլ չի տեսնում («Արարատ» թիմի անունից) և այլն:

Այս տեսակետից հատկապես ակտիվ են անձնանունները: Ընդ որում, ավելի շատ են տարածված այնպիսի լեզվախաղերը, որոնցում գործածված են հանրահայտ անձանց ու կերպարների անուններ որպես բոլորին հայտնի որոշակի դադափարի, հատկանիշի, խավի կամ երևույթի արտահայտիչներ:

Օրինակներ. Քո դոնկիխոտությունից ես բան չեմ հասկանում, Դու էլ մի բարի պտուղը չես, Դոն Ժուանի մեկը, Դրան տես, գլխիս վրա նապուլեոն է դարձել, էլի՞ դու սկսեցիր, էլի՞ ներոնությունը միտդ ընկավ և այլն:

Սակայն քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ լեզվախաղերում օգտագործվում են միայն խոսակիցների շրջապատում հայտնի, ծանոթ անձանց անունները:

Բոլորդ Արմենից եք խոսում, էս ի՞նչ արմենացավ է, Վերջերս շատ նինայախույս ես դարձել, Շողիկական ձևերդ թող, լուրջ բան ունեմ ասելու և այլն:

Ժա) Մեքեբռումներ. — Հուզական և իմաստային ամենատարբեր նրբերանգներ դրսևորելու համար խոսողը հաճախ է դիմում մեքեբռումների: Դրանք կարող են լինել առանձին հատվածներ կամ արտահայտություններ՝ վերցված գրական ստեղծագործություններից, հանրահայտ երգերից, ֆիլմերից և այլն:

Այսպիսի մեջբերումներն, անշուշտ, խոսքը դարձնում են հետաքրքիր, տպավորիչ ու ինքնատիպ:

Այս հնարքի գործառության կարևոր նախապայմաններից են խոսակիցների զարգացածության ընդհանուր մակարդակը, անհրաժեշտ գիտելիքների պաշարը, նման իրադրություններում շուտ կողմնորոշվելու հմտությունն ու կուտակած փորձը և այլն: Եթե այս նախապայմանները բացակայում են, մեջբերումները կարող են սպասվող աղդեցությունը չգործել, իրենց նպատակին չծառայել:

Սովորաբար մեջբերումները գործածվում են կողմնակի ձևով ասելիքը հաղորդելու համար, ունենում են որոշակի ենթատեքստ, փոխաբերական խմաստ: Հակառակ դեպքում դրանք չէին դիտարկվի որպես լեզվական ստեղծագործության դրսևորումներ, այլ կհամարվեին խոսքային ինքնընթացության արտահայտություններ, երբ խոսողը հաղորդակցվելու համար դիմում է արդեն պատրաստի կաղապարների օգնությամբ:

Օրինակներ. (Մեկը սենյակ է մտնում, որի դուռը բաց է, իսկ ներսում մարդ չի երևում). Հեյ, ուլատեր, հեյ, գառնատեր: (Մխախտի տուփը մոռացել է հարևան սենյակում, որոշ ժամանակ անց գնում է նույն սենյակ).

— Վա, ձեր խիղճը կտրվի, տուփը լրիվ դատարկել եք:

— Ինչ ենք արել որ. երկուսը մորթել կերել ենք, երկուսն էլ աշնանը կմորթենք:

Կամ՝ — Արդեն ուշ է, արագացրու, որ վերջին ավտոբուսին գոն հասնես:

— Մի տեսակ չեմ ուղում: Ախրը ես ինչպե՞ս վեր կենամ գնամ ...

Հաճախ խոսողը մեջբերումներում կատարում է որոշ կարգի փոփոխություններ տվյալ իրադրության համար առավել բնորոշ դարձնելու նպատակով, այսինքն պատրաստի արտահայտությունները վերափոխում, հարմարեցնում է իրադրությանը: Այդպիսի փոփոխությունները կատարվում են հանպատրաստից ձևով, անսպասելիորեն և կարող են վերաբերել ինչպես բառային կազմին, այնպես էլ քերականական դրսևորմանը: Այսպես.

(Որոշում են գնալ լողանալու. մեկը երկմտում է).

— Զգաս՝ զոռով կտանենք,

Հոպինա, հոպինա, հոպինա, հեյ:

(Հյուրասիրության ժամանակ մատուցվում են նաև բլիթներ). Օ, ես սիրում եմ բլիթները նրբակերտ:

Բավական տարածված է նաև մեջբերումների կեղծ հեղինակավորման հնարքը: Ասելով որևէ սովորական միտք կամ խոսելով կեն-

քաղաքին որևէ մանրուքի մասին, խոսողը դա վերագրում է մի հանրահայտ անձի, որը ոչ մի կապ չունի տվյալ արտահայտության հետ: Ստացվում է հանրահայտ անձի մասին ունեցած ընդհանուր պատկերացման և տվյալ արտահայտության միջև անհամապատասխանության տպավորություն, որն էլ հենց դառնում է կատակելու անհրաժեշտ նախապայման.

Ինչպես Չարենցն է ասել՝ ձուն պիտի շատ շխաշել: Կարծես, Մոպսանն է ասել, չէ՞. թե գունավոր հեռուստացույց ունես՝ ստադիոն դնալ հարկավոր չէ: Ախրը, դեռևս Հոմերոսն է ասել, որ խաշի հետ թղթե անձեռոցիկներ չեն դնում:

Ջանազան կարգի մեջբերումներից առավել գործածական են այնպիսի ռեպրիկներն ու արտահայտությունները, որոնք վերցված են հանրահայտ կինոֆիլմերից: Այդպիսի արտահայտություններից են Գլենով կուսվի, Ախպեռ ջան, էս ի՞նչ հաշիվ է, Սայաթ, դու նորից խառնվում ես քեզ շվեդաբերդը գործերին, Այ մարդ, դու ի՞նչ մարդ ես, բա չասի՞նք՝ ամաճաք ա և այլն:

Այսպիսի արտահայտությունները հաճախ մեջ են բերվում հենց այն լեզվով, որով հնչվում են կինոֆիլմում, որովհետև դրանց թարգմանությունը նույն տպավորությունը կարող է չթողնել («Ա. նամ վսյոբաֆնո», «Յա դդես գուլյալու, ա պատոմ ատսյուդա բուդու գուլյատ տամ» և այլն):

Այսպիսի դեպքերում խոսողը փորձում է ընդօրինակել նաև համապատասխան դերասաններին, պահպանել, վերարտադրել նրանց արտասանական բնորոշ առանձնահատկությունները:

Դիտարկված ձևերով չի սպառվում լեզվախաղերի դրսևորման բազմազանությունը: Լեզվախաղի գործուն տեսակներ են նաև փոխաբերական անվանարկումների զանազան ձևերը (հատկապես կենդանիների, կենցաղային տարբեր իրերի անունների օգտագործումը), արձագանքող ութմով բառակրկնությունները, խոսքային զանազան համեմատությունները, բառերի կապակցման օրենքների խախտումները և այլն:

Որոշ չափով պայմանական է նաև լեզվախաղերի այսպիսի խմբավորումը ըստ տարբեր միջոցների ու հատկանիշների: Լեզվախաղի առանձին դրսևորումներ կարող են աչքի ընկնել հատկանիշների բազմազանությամբ, տարբեր սկզբունքների ու միջոցների զուգադրությամբ:

Ներկայացված նյութից թող այն տպավորությունը չստացվի, թե խոսակցական լեզվում այդպիսի հաճախականությամբ անընդհատ գործում է լեզվախաղը. այդպես արված է նյութի ցուցադրման նպատակահարմարության թելադրանքով:

Լեզվախաղը ընդգրկում է լեզվի բոլոր մակարդակները՝ հնչյունա-

կան, բառային, քերականական: լեզվական մակարդակների տարբեր իրողություններ կարող են միջոց դառնալ տարբեր տեսակի լեզվախաղերի դրսևորման համար:

Հնչյունական մակարդակում այդպիսի միջոցներ կարող են համարվել հնչյունների զանազան փոփոխությունները, արտասանական տարբեր յուրահատկությունների կիրառությունը և այլն: Բերենք միայն մի քանի օրինակներ:

ա) Հնչյունների հավելում.

Խնչ ևս ուղյում, տեսնում ես՝ գրյում եմ, (յ-ի հավելում): Մեկ գառնը կրավարարի՞ ախքան մարդու (ն-ի հավելում) և այլն:

բ) Հնչյունների փոփոխություն կամ կորուստ.

Շուռճի շեղանի շուռջը դու քեզ լավ ևս զգում (ս-շ, ր-ռ փոփոխություններ): Արծյում, վերջացրի՞ր: Արծս ցանել եմ գարի (տ-ծ փոփոխություն): Որ տեսնես՝ իրեն էլ հետդ բե (ր-ի կորուստ, որ կարող է բացատրվել նաև բարբառային արտասանության ազդեցությամբ) և այլն:

գ) Որոշ բարդ հնչյունների տարրալուծված արտասանություն.

Միրուն դժան (ջ-դժ): Դա դղմերով է (ձ-դղ) և այլն:

Երբեմն սրանք ունենում են միջնորդավորված բնույթ: Այսպես.

Չվախենաս, էդդիկ, դա շատ զգյուրին բան է (անցումը դ-ից դղ-ի միջնորդավորված է դ-ձ փոփոխությամբ):

Դժվար չէ նկատել, որ լեզվական նորմաների տեսակետից դրանք բացարձակ սխալներ են: Եթե այդ սխալներն իսկապես պայմանավորված են խոսողի ֆիզիկական արատներով կամ լեզվական նորմաների չիմացությամբ, երկու դեպքում էլ օգնություն ու միջամտություն է հարկավոր՝ արատները բուժելու կամ սխալներն ուղղելու նպատակով:

Բայց այս դեպքերում այդ սխալները միտումնավոր բնույթ ունեն: Խոսողը ոչ ֆիզիկական արատ ունի, ոչ էլ անտեղյակ է լեզվական համապատասխան նորմաների գոյությանը: Նա կարծես դիտմամբ սխալվում է որոշակի կատակային, աշխույժ տրամադրություն առաջացնելու համար: Այս կապակցությամբ տեղին է նշել, որ լեզվական տարբեր կարգի սխալների կիրառությամբ լեզվախաղերը բավականաչափ շատ են:

Լեզվի բառային մակարդակը նույնպես հարուստ է լեզվախաղին դիմելու հնարավորություն ընձեռող տարբեր միջոցներով: Այդպիսի օրինակներ արդեն բերվել են, այստեղ բավարարվենք միայն -ավորածանցի անսովոր կիրառության մեկ օրինակով.

Տոմսավորվեցինք, դեռ ժամանակ էլ ունենք, գնանք սրճավորվենք (համար՝ տեղավորվել, ձևավորվել, գունավորվել և այլն):

Գրեթե անսպառ են նաև լեզվախաղերի տարբեր տեսակների ձևա-

վորման՝ քերականական մակարդակի հնարավորությունները: Թե՛ ձև-վաբանական զանազան կարգերը (հոլով, թիվ, հոդ, որոշյալ-անորոշ առում, ժամանակ, եղանակ և այլն), թե՛ շարահյուսական տարբեր իրողությունները բավականաչափ առատ նյութ կարող են տրամադրել:

Ասվածից բխում է, որ լեզվախաղը ոչ թե լեզվական առանձին միավորների հատկությունն է, միայն դրանց բնորոշ իրողություն, այլ լեզվի ամբողջ համակարգն ընդգրկող երևույթ է:

Անշուշտ, լեզվախաղը կարող է լինել հաջողված կամ անհաջող, ուժեղ կամ թույլ, դիպուկ կամ ոչ տեղին: Միաժամանակ այն կարող է գործառել կամ չգործառել. դրա վրա, ինչպես ասվել է, ազդում են ընդհանուր իրադրությունը, խոսակիցների ընդունակություններն ու իմացությունը, տրամադրությունը, կատակելու հակումը և այլ հանգամանքներ: Այս կապակցությամբ կատարենք հետևյալ դիտարկումը. գնորդը խանութում սովորաբար բավարարվում է իրեն պետք եղած ապրանքը կամ իրը խնդրելով, իսկ նրա կատարած գործողությունը հանգում է դրամը մոժեխլուն, խնդրած իրը կամ առարկան վերցնելուն: Այդ նպատակով էլ նա մեծ մասամբ օգտագործում է արդեն պատրաստի մի շարք կաղապարներ. խնդրում եմ երկու տուփ ծխախոտ տվե՞ք, Տվե՞ք ինձ այդ գիրքը, խնդրեմ և այլն:

Բայց եթե գնորդը ուզում է շեղվել այդ բազում անգամ կրկնված կաղապարներից, ցրել հաղորդակցման միապաղաղությունը կամ կատակել, դիմում է լեզվական խաղի: Ասենք. Երկու հատ էդ կարմրախայտից տվե՞ք, հա՞: Եթե խանութում վաճառվում է իսկական կարմրախայտ ձուկ, ապա այս արտահայտությունը պիտի համարվի արդեն պատրաստի բանաձև, տիպական ու տարածված կաղապար՝ ընդունելի նման պայմանների դեպքում: Բայց եթե այդ արտահայտությունը ասվում է երկու տուփ «Սալյուտ» ծխախոտ գնելու համար, արդեն գործ ունենք լեզվական խաղի հետ, որի հիմքում ընկած է ծխախոտի տուփի կարմիր լինելու և տվյալ ժամանակահատվածում հենց նաև կարմրախայտ ձկան նման խանութում քիչ կամ հազվադեպ պատահելու հանգամանքը:

Եվ եթե վաճառողը գնորդի դիմախաղից կամ ցուցական շարժումներից հասկանում է նրա միտքը և ինքն էլ «մտնում» է լեզվական խաղի մեջ, այսինքն ինքն էլ է տրամադրված կատակելու, այդ ձևով արտահայտվելու, ուրեմն նրանց միջև հաղորդակցությունը իրականացվում է, հետևաբար լեզվախաղը գործառում է: Այսպիսի դեպքերում՝ վաճառողն էլ իր հերթին կարող է դիմել լեզվախաղի: Իսկ եթե վերջինս տրամադրված չէ դրան կամ չի հասկանում ասվածը, չի կողմնորոշվում, թե ինչի մասին է խոսքը, ապա կարող է կատարվել վերա-

հարցում, ասվածի ճշգրտում արդեն ընդունված կադապարների միջոցով, այսինքն՝ լեզվախաղը կարող է նաև չգործառնել:

Լեզվախաղը բնութագրելիս պետք է անդրադառնալ նաև այն հարցին, թե խոսքի բովանդակության մեջ ինչ փոխհարաբերությունների մեջ է այն, իմաստային ծանրաբեռնվածություն կրում է, թե ոչ, այսինքն այն մշտապես խստիվ կապված է խոսքի բովանդակությանը, թե այդ կապը կարող է և բացակայել կամ թույլ լինել: Հենց այս առումով հետաքրքիր է հետևյալ դիտարկումը.

«Լայն է լեզվախաղի երևույթների ընդգրկման շրջանակը: Մտնելով խաղի մեջ, խոսողը կարող է իր առջև բովանդակային ոչ մի խնդիր չդնել, բացի մեկից. չլինել ձանձրալի, ուժեղացնել հաղորդակցման անկաշկանդությունը, զվարճացնել իրեն և խոսակցին, իսկ դրա համար՝ արտահայտվել անսովոր: Բայց լեզվախաղը կարող է կապված լինել և խոսքի բովանդակությանը. այն կարող է ծառայել մտքի առավել դիպուկ և ճշգրիտ հաղորդմանը, հաղորդակցումը պատկերավոր և արտահայտիչ դարձնելուն: Եվ, վերջապես, լեզվախաղը կարող է ունենալ կերպավորման բնույթ՝ ծառայել կրկնօրինակելու այն մարդուն, որի խոսքերը ասում է խոսողը կամ տեսանելի ձևով վերարտադրելու խոսքային իրադրությունը»⁵:

Եվ իսկապես, լեզվախաղի շատ տեսակներ ամենից լառջ աչքի են ընկնում իմաստային տարբեր նրբերանգների դրսևորելու հատկությամբ, իմաստային ծանրաբեռնվածությամբ:

Սակայն լեզվախաղը երբեմն կարող է կիրառվել պարզապես կատակելու, աշխույժ տրամադրություն առաջացնելու, ձանձրալի խոսակցի չգառնալու համար: Լեզվախաղի այսպիսի դրսևորումները հանդես են գալիս որպես զվարճախոսություն:

Զվարճախոսության տարբեր տեսակներ կան, սակայն դրանց դրսևորման բոլոր ձևերը միավորվում են երկու կարևոր հատկանիշներով: Համառոտակի խոսենք այդ հատկանիշների մասին:

1) Խոսքի ռիթմավորում. — Զվարճախոսության որոշ տեսակներ հենց այս հնարքի արդյունք են: Որպես նշաձողեր ընտրելով տարբեր նմանահունչ բառեր՝ խոսքը ենթարկվում է որոշակի հանգավորման ու ռիթմավորման: Այսպիսի ցայտուն օրինակներ են հատկապես մանկական մի շարք խաղերում կիրառվող խոսքային ռիթմավորված հատվածները: Բուն խաղի առումով դրանք որոշ նպատակի կարող են ծառայել (օրինակ, դրանց կիրառումով կարելի է պարզել, թե ով է սկսելու խաղը), բայց դրանց լեզվական դրսևորումը, բովանդակությունը,

⁵ «Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест». М., 1983, стр. 174—175.

արտահայտած իմաստը մեծ մասամբ կապ չունեն ոչ հաղորդակցման իրադրության, ոչ էլ խաղի հետ: Այսպես.

Ես, դու, նա, Սև սա-տա-նա, Պա-տի տա-կին չո-րա-նա, Սև հաց ու-տի՝ քա-րա-նա: Կամ՝ Քաչալը գնաց տանձի, Վախենամ գլուխը խան-ձի, Գիշերը մտավ տեղը, Կատուն կերավ բեղը:

Ինքնին հասկանալի է, որ մանկական խաղերի համար կարևորը ոչ թե սրանց բովանդակությունն է, այլ արտասանական հավասար շա-փերով մասնատվածությունը, կայուն ռիթմը: Այդ է պատճառը, որ շատ դեպքերում նույնիսկ հնարավոր չի լինում հասկանալ խոսքային աշխատիսի հատվածներում օգտագործված բառերի իմաստը: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ դրանք ոչ թե բառեր են, այլ հանգավորման և ռիթմավորման նպատակով գործածված հնչյունակապակցություններ: Թերևս հարկ չկա նման օրինակներով ծանրաբեռնել տեքստը, դրանք բավականաչափ տարածված են մանկական խաղերում և ցանկության դեպքում միշտ էլ կարելի է լսել:

Ռիթմավորման հնարքին դիմում են նաև սովորական հաղորդակցման ժամանակ: Ընդ որում, կարող են լինել ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ ժեստերով ստեղծվող խոսքային ռիթմավորված հատվածներ, որոնք պարզապես զվարճանալու միջոցներ են: Բերենք միայն մեկ օրինակ.

(Ա.-ն մտնում է սենյակ, ուր իր երկու աշխատակիցներն են՝ Բ, Գ. Սեղանին դրված իր գիրքը չկա).

Ա. — Ի՞նչ եղավ իմ գիրքը:

Բ. — Կերանք, ինչպես միրգը:

Ա. — Սխալ է ձեր դիրքը:

Գ. — Հավ, մարիբ քո կիրքը:

2) Բառի հնչյունական կամ ֆեռականական ձևերի փոփոխություն.—

Այս ճանապարհով առաջացած զվարճախոսության տարրեր տեսականների հիմքում բառի այնպիսի փոփոխություններն են, որոնք ոչ թե կապված են խոսքի իմաստային կողմի հետ, այլ պարզապես այդ ձևերը ուրիշների նման չասելու, ուրիշներից տարբերվելու, զվարճանալու, արդյունք են: Բայց քանի որ այդ ձևերը որոշակիորեն կայուն են, ուստի այսպիսի զվարճախոսությունները մեծ մասամբ դրսևորվում են որպես լեզվական սխալներ:

Հնչյունական փոփոխություններով ձևավորվող լեզվախաղի որոշ տեսակների մասին արդեն ասվել է: Ինչ վերաբերում է քերականական ձևերի փոփոխմանը, ապա դրանք հիմնականում առնչվում են քերականական տարրեր կարգերի սխալ գործածությունների հետ:

Օրինակներ. Շատ գեղեցիկ ամփոփալույս է (խախտված է բառի բաղադրիչների կայուն շարադասությունը՝ լուսամփոփ): Այսքան շատ ծառները, քարները, ջրները լրիվ քո՞նն են (խախտված է հոգնակի թվի կազմության սկզբունքը, —եւ մասնիկի փոխարեն գործածված է —նեւ): Շատ ուժեղ բայլորդ եւ երևում (խախտված է ուղ ածանցի զուգորդելիության սկզբունքը, հմմտ.՝ հեծանվորդ, դահուկորդ, վաղորդ և այլն):

Այս երկու գլխավոր հատկանիշները կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ միասնաբար, այսինքն զվարճախոսությունը կարող է ձևավորվել որպես հանգավորված ու ռիթմավորված խոսքային հատված, իսկ նրանում օգտագործված բառերը կարող են ենթարկված լինել հնչյունական կամ քերականական անսովոր, սր-խալ փոփոխությունների:

* * *

Ինչպես երևում է այս համառոտ շարադրանքից, թե խոսքային ինքնընթացությունը, թե լեզվական ստեղծագործությունը, լեզվախաղը առօրյա խոսքի կառուցման ամենագործուն սկզբունքներն են: Դրանց հիմքում ընկած է խոսքի ձևի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը, այսինքն՝ խոսողը անտարբե՞ր է խոսքի ձևի նկատմամբ, թե՞ հատուկ ուշադրություն է դարձնում դրան: Ըստ այդմ էլ խոսողը կամ բավարարվում է համընդհանուր պատրաստի լեզվական կաղապարներով կամ դիմում է լեզվական ստեղծագործության, լեզվախաղի:

3. Հ Ա Վ Ե Լ Ո Ւ Մ

Առօրյա խոսքի կառուցման բնորոշ առանձնահատկություններից են և զանազան հավելումները: Դրանք կարող են լինել խոսելու ընթացքում առաջացած որևէ անսպասելի գաղափար, գլխում ծագած մի անսպասելի միտք, հանկարծակի հիշված որևէ հանգամանք, հիմնական միտքը լրացնող որևէ կարևոր իրողություն, որոնք անմիջապես էլ արտահայտվում են՝ ասվածի նկատմամբ հանդես գալով որպես հավելումներ: Օրինակներ.

Մեզ արդեն նոր մեքենա է պետք: Լվացքի: Իզուր եւ նրա հետ կոպիտ խոսում: Ընկերոջդ: Չորս օր է՝ գիրքը տարել, չի բերում: Նվ լավ էլ անում է և այլն:

Այս ճանապարհով խոսակցական լեզվում առաջացել են տարբեր տեսակի հավելական կառույցներ, որոնք ազատորեն մուտք են գործել նաև գրական լեզվի մեջ և կիրառվում են նրա գործառական բոլոր ոճե-

ըում՝ արտահայտելով իմաստային, տրամաբանական և հուզական զանազան նրբերանգներ:

Եթե առօրյա խոսքում հավելումները խոսքի կառուցման սկզբունքից բխող երևույթներ են՝ պայմանավորված խոսքի մի շարք արտաբերական գործոններով (անպատրաստություն, խոսքի նկատմամբ խստիվ վերահսկողության բացակայություն, անկաշկանդություն և այլն) ապա գրական լեզվում դրանք դառնում են ոճական հնարքներ, — ահա այն հիմնական տարբերությունը, որ դրսևորում են այս հարցում գրական և խոսակցական լեզուները: Այդ իսկ պատճառով էլ հավելումների տարբեր տեսակների քննության նպատակով օրինակներ ենք վերցնում նաև գեղարվեստական քրականությունից ու պարբերական մամուլից, որովհետև դրանք ոչ թե հակադրվում են առօրյա խոսքում հանդես եկող հավելումներին, այլ դրանց ոճական տարբերակներն են:

Բոլոր կարգի հավելումները բնութագրվում են նախ իրենց իմաստային կողմով. դա այն է, որ հիմնական արտահայտության հետ իմաստային մեկ մակարդակի վրա չգտնվելով՝ միանում են նրան որպես լրացուցիչ հաղորդում, իմաստային ու վերաբերմունքային հավելում:

Հիմնական արտահայտության և հավելվող միավորի կապը սովորաբար տեղի է ունենում տեական դադարից հետո՝ հավելվող մասի արագ կամ դանդաղ արտասանությամբ:

Հենց այս հիմնական առանձնահատկություններով էլ պայմանավորված են հավելական կառույցների մյուս հատկանիշները. կառուցվածքային-արտասանական զուգահեռականության ինքնատիպությունը, բառերի յուրահատուկ դասավորությունն ու քերականական առանձնահատկությունները, ռիթմամեղեդիական և հնչերանգային համապատասխան դրսևորումը, եղանակավորության բազմազանությունը, դրանց կողմից ինչպես լրացուցիչ, այնպես էլ էական, կարևոր հաղորդում կատարելու հնարավորությունը, հիմնական արտահայտության արտաբերության ընթացքում կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո առաջանալը, մշտապես հիմնական արտահայտությունից հետո դրվելը և այլն:

Հավելումները տարատեսակ են ու տարաբնույթ, դրանք առանձնանում են իրենց կառուցվածքային, քերականական հատկանիշներով, իմաստային ու շարահյուսական գործառությամբ, և դրանց տարբեր տեսակների քննությունը նպատակահարմար է կատարել որոշ սկզբունքների համաձայն դասակարգման ենթարկելով: Դասակարգման համար հիմք կարող են դառնալ դրանց կառուցվածքը, հիմնական մասին միանալու միջոցները, կատարած շարահյուսական դերը, արտահայտած իմաստն ու դրսևորած շարահյուսական հարաբերությունը:

ա) Հավելումների տեսակներն ըստ կառուցվածքի. — Ամենից առաջ աչքի է ընկնում հավելումների կառուցվածքային բաղադրանությունը: Դա բացատրվում է նախ նրանով, որ հավելումները կարող են հանդես գալ տարբեր կառուցվածք ունեցող լեզվական միավորներում: Այսպես, հավելական հարաբերությունը կարող է դրսևորվել պարզ նախադասության մեջ, երբ նրա մի մասը կամ անդամներից որևէ մեկը ընդհանուր շղթային կապվում է որպես հավելում:

Մենք նորից սկսեցինք պարել, այն էլ լրջորեն (ՎՊ, ԴԱ): Տղան աչքի ընկավ վարժ ընթերցումով, ինչպես նաև դուրեկան ձայնով (ՍՀԱ): Երբեմն պարզ նախադասության անդամներից մեկը հանդես է գալիս տեական դադարից (վերջակետից) հետո: Այն ձևականորեն ինքնուրույն նախադասության տեսք է ստանում՝ նմանվելով թերի նախադասությանը, բայց առանց հիմնական մասի անհասկանալի է լինում նրա իմաստը: Այսպիսի կիրառություններն, ըստ երևույթին, նույնպես պետք է դասել պարզ նախադասության սահմաններում հանդես եկող հավելումների շարքը:

Նա մեծ էր ինձանից: Տասներեք տարով (ԼԵ): Հմմտ.՝ Նա տասներեք տարով մեծ էր ինձանից: Երգեց: Վատ և տհաճ ձայնով: Սկզբից մինչև վերջ (ԶԿԱՄ): Գնաց խոհանոց և բաժակով ջուր բերեց. սառը, ուղղակի ծորակից (ԳԹ):

Հավելումներ կարող են լինել թե բարդ համադասական, թե բարդ ստորադասական նախադասություններում:

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են տարբեր հարաբերություններով, որոնցից մեկն էլ հենց հավելական հարաբերությունն է.

Անկարող էր եղբորն ասելու ճշմարտությունը, և դա զայրացնում էր նրան: Ոչ միայն գոհ է նրա խելքից ու առաքինությունից, այլև առանց որդու խորհրդի ոչինչ չի անում (ԱՃՀ):

Հավելական հարաբերությունը երբեմն զուգորդվում է նաև բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների միջև դրսևորվող այլ հարաբերությունների հետ (միավորական, ներհակական, տրոհական):

Իմաստային, խնդրային և պարագայական տարբեր կիրառություններով հավելումները կարող են հանդես գալ նաև բարդ ստորադասական նախադասության կազմում՝ հավելական հարաբերություն արտահայտելով նրա բաղադրիչների միջև:

Ժողովն սկսվեց ժամը վեցին, երբ որ պետք է սկսվեր: Այլևս չի պարտադրում իր ընկերակցությունը, որից անչափ ուրախ եմ:

Հավելական հարաբերությամբ կապվում են նաև առանձին, ինք-

նորոյն նախադասութիւններ: Ընդ որում, կարող են միանալ պարզ նախադասութիւններ.

Ինչ լավ կլինի, էրեկ էն օրը ... Երեխիս էլ կմկրտեմ (ԲԵ): Գեղեցիկ վայր է: Նաև աղբյուրներ շատ կան: Սիրտը խառնում էր: Կրծկումներն էլ ալեկի սաստկացան (ՆՄԴ):

Սովորաբար այսպիսի դեպքերում հավելվող նախադասութիւնը դրվում է անմիջապէս նախորդից հետո: Բայց պատահում է, որ դրանք իրարից բաժանված են լինում որևէ ուրիշ նախադասութեամբ կամ որևէ միջանկյալ կապակցութեամբ:

Բոլորդ էլ փախել էիք: Մնացել էինք երկուսով: Դու էլ էիր փախել: Միծաղից թուլացել էինք: Մենակ դու էիր լուրջ: Հետիդ աղջիկն էլ էր ծիծաղում:

Հավելական հարաբերութեամբ կարող են կապվել ամենատարբեր կառուցվածքի ինքնուրույն նախադասութիւններ: Երբեմն էլ տարբեր կաղմութիւն ունեցող առանձին նախադասութիւններ միանալով ստեղծում են խոսքի ամբողջական մաս, հատված՝ արտահայտված հավելումների հաջորդական շղթայով.

Ես վաղուց վարժվել եմ ուշադրութիւն չդարձնել այն ժամանակին, որ ուրիշինն է և ոչ թե իմը: Դու էլ ... Մյուսներն էլ ... Ու վարժվել ենք նաև ոչ միայն շնկատել ուրիշների համար յոյժան արագ անցնող ժամանակը, այլև այն ամենը, ինչ կատարվում է աշխարհում (ՆՄԴ):

Այսպիսի հաջորդական միացումներով հավելական հարաբերութիւն կարող է դրսևորվել ոչ միայն շարահյուսական բարդ ամբողջական միավորի ներսում, այլև խոսքի առանձին հատվածների, պարբերութիւնների, մասերի ու գլուխների միջև:

Հավելումների կառուցվածքային տեսակների առանձնացման ելալիստային մյուս հատկանիշը հենց հավելվող միավորների կաղմութիւնն է:

Ըստ այդմ էլ կարող է հավելվել բառ.

Ես Դիկի հետ պետք է գնամ, ձիով (ԼԵ): Ուրիշ ոչ մեկի՝ ինքն իրեն է խաբում: Եվ անգործութունից (ՄԳ):

Կարող է հավելվել բառակապակցութիւն: Որպես այդպիսիք կարող են հանդես գալ ինչպես անվանական, այնպես էլ բայական, կապական բաղադրիչներով և այլ խոսքի մասերով կաղմված բառակապակցութիւններ:

Ծառուկանը պահարանից լիմոն հանեց: Մեկ հատ (ՀՄ): Եվ հանկարծ պառավը, բարձր ու սուր ձայնով, երգեց մի հին երգ: Սիրային երգ (ԶԿԱՄ): Ես քեզ շատ եմ հարգում: Քո տղամարդկութեան համար: Մաքուր արտիդ համար:

Կարող են հավելել և ամբողջական նախադասութիւններ՝ ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ: Առօրյա խոսքում հատկապես տարածված են պարզ նախադասութեան հետ համընկնող հավելումները:

Մտողներ շուներ: Քույր ու եղբայր էլ շուներ: Թե մածոն ունես, տուր: Համ էլ քեյ գցիր (ԲԱՄ): Անծանոթը ծպտաց: Նաև մտերմաբար աշխով արեց (ՆՄԴ):

Ասվածն էլ բավական է համոզվելու համար, որ հավելումներն աչքի են ընկնում ոչ միայն ամենատարբեր կառուցվածքներում հանդես գալու և խոսքի տարբեր միավորներ կապակցելու հատկութեամբ, այլև իրենք կարող են ունենալ տարբեր կառուցվածք:

բ) Հավելումների տեսակներն ըստ հիմնական մասին միանալու միջոցի. — Հավելումների և հիմնական արտահայտութեան շարահյուսական կապը դրսևորվում է երկու ձևով.

— շաղկապներով կամ շաղկապական բառերով,

— շարահարութեամբ:

Ըստ այս ձևերի էլ առանձնանում են հավելական կառուցների երկու մեծ խմբեր՝ շաղկապավոր և անշաղկապ:

Անշաղկապ հավելումների գլխավոր առանձնահատկութիւնը երկվում է հենց անվանումից, այն է՝ դրանք հիմնական մտքին միանում են առանց շաղկապների: Այս դեպքում որպէս միացման միջոց գրեթե խավորապէս հանդես են գալիս իմաստային և հնչերանգային հատկանիշները (գրավոր խոսքում՝ համապատասխան կետադրական նշանները):

Անշաղկապ հավելական կառուցներն ավելի են շեշտում հավելական հարաբերութիւնը: Դրանց միջոցով ընդգծվում է հավելվող մասի նշանակութիւնը, տրամաբանորեն առանձնացվում: Արտահայտականութեան, հուզականութեան տեսակետից էլ սրանք գերադանցում են շաղկապավորներին: Անշաղկապ հավելումները մեծ մասամբ դրսևորվում են որպէս թերի նախադասութիւն՝ արտահայտված տարբեր անդամներով կամ դրանցից կախում ունեցող բառերով:

Հնչերանգային ու ռիթմամեղեդիական կողմով անշաղկապ հավելական կառուցները գրեթե ձեռք են բերում ինքնուրույն նախադասութեան արժեք, բայց իմաստային տեսակետից դրանք գրեթե անհասկանալի են լինում առանց հիմնական մասի, որով էլ հենց պայմանավորված է նրանց նշանակութիւնն ու քերականական կառուցվածքը:

Բաղմազան ու տարաբնույթ են անշաղկապ հավելումներն ինչպես կառուցվածքով, այնպես էլ արտահայտած նշանակութեամբ և ըստ այդ նշանակութիւնների էլ դրանք բաժանվում են տարբեր տեսակների:

Օրինակներ. Երգ էր որոնում: Հոր սիրած երգը (ՎՊԴԱ): Վաղը
չեսօրին սպասում եմ քեզ: Մեր տանը: Դուք գայլ չէ, մարդ էլ եք
խեղդում: Դու և հերդ (ՀՄ): Բոլորը նման էին այդ մարդուն: Բոլոր որ-
բերը (Գ, 1975, 11): Մուռ Մաթեն կախվել է: Գերեզմանոցում: Դըստ-
րիկի գերեզմանի մոտ (ՍՎ):

Անշաղկապ հավելական կառույցները ամենից առաջ ստեղծվել և
գործածվել են բանավոր խոսակցական լեզվում: Ընդ որում, առօրյա
խոսքին դրանք ավելի են բնորոշ ու հատկանշական, քան շաղկապա-
վորները, և դրանց լայն մասշտաբի կիրառությունները ժամանակակից
գրական հայերենում բացատրվում են մի կողմից այդ կառույցների ակ-
տիվությամբ, իմաստային ամենատարբեր հարաբերություններ ու ոճա-
կան տարաբնույթ հատկանիշներ դրսևորելու ունակությամբ, մյուս կող-
մից՝ խոսակցական, բանավոր և գրավոր լեզվի սերտ մերձեցմամբ:

Որպես առօրյա խոսքին բնորոշ իրողություններ, անշաղկապ հա-
վելումները դեռևս հնագույն ժամանակներից մեծ կիրառություն ունեն
թողովրդական ստեղծագործության տարբեր ժանրերում ու նմուշներում՝
հեքիաթներ, զրույցներ և այլն: Դրանց օգնությամբ մի դեպքում կա-
տարվում է գնահատություն, արտահայտվում է վերաբերմունք, տրը-
վում է՝ որևէ լրացուցիչ բացատրություն:

Տեսնում է մի սիրուն աղջիկ նստած. իսկ և իսկ իր դանակի վրա-
յի նկարն է, որ կա (ՀԺՀ): Յոթն օր, յոթ գիշեր հարսանիք են անում.
ինչ քեֆ, ինչ ուրախություն, ինչ դափ ու զուռնա (ՀԺՀ):

Իսկ մի այլ դեպքում հիմնական արտահայտության մեջ նշվում է
որևէ գործողություն, տեսողական կամ լսողական որևէ ընկալում, իսկ
հավելվող մասով տրվում է այդ ընկալման բովանդակությունը, էու-
թյունը, կամ այդ գործողության հետ կապված որևէ փաստ, հանգա-
մանք.

Դավիթ մտավ էդ քարայր, Փետ մի զարկեց. մեկ էս քարին, մեկ
էն քարին (ՍԴ): Տղան գնում է, գնում, մեկ էլ տեսնի ինչ. մի բարձր
տեղ մի լույսի կտոր աղջիկ է կանգնած (ՀԺՀ):

Նման օրինակները շատ են և գեղարվեստական գրականության
մեջ, որպես առօրյա խոսքի ընդօրինակմամբ առաջացած ոճական հը-
նարքներ: Այսպիսի դեպքերում հիմնական մասում արտահայտված տե-
սողական ընդհանուր նշանակությունը դրսևորվում է տեսնել, նայել,
զննել և նման այլ բառերով, իսկ հավելվող մասում տրվում է նայելու,
զննելու, տեսնելու կոնկրետ օբյեկտը, բովանդակությունը, այսինքն այն,
ինչ դիտվում է, նայվում, զննվում: Դա կարող է լինել անձ.

Պատահաբար տեսա՝ Ճակատային ընկերս էր (ՍԳ): Միջանցքի
կիսախավարում նկատեցի մի կերպարանք: Մեկինն էր (ԳՄ):

Մի այլ դեպքում դա կարող է լինել որևէ իրի, առարկայի, երևույթի մատնանշում կամ նկարագրություն.

Նայում են. առջևում թուրքական դրոշակ է: Ուշադիր զննեց շուրջը. չոր ու ցամաք սենյակ: Պաղ և անհրապույր (ԶԿԱՄ):

Նույնը կարելի է ասել նաև այնպիսի անշաղկապ հավելումների մասին, երբ հիմնական արտահայտության մեջ նշվում է լսողական որևէ ընկալում, իսկ հավելվող մասով տրվում է դրա բացատրությունը:

Միջանցքում ոտնաձայներ լսվեցին: Հերթապահն էր (ԶԽ): Դարձյալ լսեցի ձիու դուփոնը սալահատակի վրա: Նղբայրս էր (ՎԹ):

Երբեմն այդ լսողական ընկալումը դրսևորվում է բնաձայնությամբ, ապա նոր բացատրվում է իրողությունը.

Եվ հանկարծ խոր լուռության մեջ՝ չրխկ, չրխկ, չրխկ ... Մեքենայի ձայնն էր (ԶԿԱՄ):

Շաղկապվում հավելումների գլխավոր հատկանիշն այն է, որ կապը նախորդ մասի հետ իրականացվում է շաղկապների օգնությամբ: Ընդ որում, որպես միացման միջոց կարող են հանդես գալ և համադասական, և ստորադասական, և բուն հավելական շաղկապներն ու շաղկապական բառերը:

Համադասական շաղկապներն, ինչպես հայտնի է, արտահայտում են համադասական հարաբերություն բառերի, նախադասությունների, խոսք կազմող առանձին հատվածների, մասերի միջև: Հավելական նշանակությամբ գործածվելիս համադասական շաղկապները պահպանում են ընդգրկման այս շրջանակները, այսինքն նրանց միջոցով հավելական հարաբերությունը նույնպես դրսևորվում է թե նախադասության անդամների, թե նախադասությունների, թե խոսք կազմող հատվածների, մասերի միջև:

Հավելական միավորներ կապակցող համադասական շաղկապների մի մասը համեմատաբար ակտիվ է ու գործուն, հավելումների հետ հաճախ է հանդես գալիս, ունի գործածության լայն ոլորտներ: Բայց մի մասը շունի այդպիսի ակտիվություն և կիրառության ավելի նեղ շրջանակներ է ընդգրկում: Բայց ժամանակակից հայերենում նկատվում է համադասական շաղկապներով հավելումների կիրառության ոլորտների ընդլայնման միտում: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ և, ու, իսկ ակտիվ շաղկապների կողքին գնալով ավելի է բացահայտվում բայց, սակայն, կամ շաղկապների ներքին պոտենցիալ ակտիվության հնարավորությունը, և վերջիններս աստիճանաբար ավելի հաճախ են կիրառվում հավելական միավորների հետ:

Համադասական շաղկապներով հավելական կառույցներն ունեն ամենատարբեր և բազմապիսի նշանակություններ: Այդ նշանակություն-

ները կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ միասնաբար, տարբեր հարաբերությունների ներթափանցումներով և հաճախ անհնար է լինում դրանց միջև որոշակի սահմանագիծ անցկացնել: Բայց բազմազանությամբ հանդերձ այդ նշանակություններն ունեն մեկ ընդհանրություն. դա այն է, որ բոլորն էլ, վերջին հաշվով, արտահայտում են հավելական հարաբերություն: Սակայն շաղկապներով միացած կառույցների այս ընդհանրությունը չպետք է տարածել շաղկապների նշանակությունների վրա: Ինչքան էլ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, կամ շաղկապներով կառույցներն ընդհանրապես մեկ՝ հավելական նշանակությամբ, այնուամենայնիվ և, ու շաղկապներն իրենց ընդհանուր հատկանիշով միավորիչ շաղկապներ են, իսկ, բայց, սակայն շաղկապները՝ ներհակական, կամ-ը՝ տրոհական:

Ստորադասական շաղկապները հավելական նշանակությամբ գործածվելիս կարող են կապակցել բարդ նախադասության բաղադրիչները, այսինքն՝ հանդես գալ բարդ միավորի կազմում: Սակայն ստորադասական շաղկապներով միացած կառույցները հավելական նշանակություն են ստանում հատկապես իրենց առանձնացվածության, գլխավոր նախադասությունից տեղական դադարով անջատված լինելու շնորհիվ: Խոսակցական լեզվում այդ անջատվածությունը դրսևորվում է համապատասխան հնչերանգով, ձայնի բարձրության, խոսքի տեմպի համապատասխան փոփոխություններով, իսկ գրավոր խոսքում՝ վերջակետի, միջակետի կամ կախման կետի միջոցով: Հենց սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ ստորադասական շաղկապներով հավելական կառույցները հիմնականում հաջորդում են վերջակետին, դրվում են նրանից հետո:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել նաև հետևյալը. թվում է, թե բոլոր ստորադասական շաղկապներն էլ կարող են հանդես գալ որպես հավելական կառույցների միացման միջոց՝ դրվելով վերջակետից հետո: Սակայն լեզվում այսպիսի համընդհանուր դիժ չկա: Դա պարզապես վկայում է, որ այս շաղկապները հավելումների հետ գործածվելու պոտենցիալ մեծ հնարավորություններ ունեն:

Ստորադասական շաղկապներով հավելական կառույցները հավելման նշանակության հետ միասին կարող են դրսևորել այլ հարաբերություններ ևս (ժամանակային, պատճառահիմունքային, նպատակի, զիջական և այլն), որը բխում է շաղկապների բուն իմաստից:

Հավելումների հետ գործածվելու տեսակետից ստորադասական շաղկապները նույն արժեքը չունեն: Մի խումբ շաղկապներ (որ, եթե, երբ, քանի որ, որովհետև և այլն) ավելի հաճախակի են հանդիպում և ավելի շատ կիրառություններ ունեն, քան մյուսները: Այս շաղկապներն

առանձնանում են նաև իրենց բնույթով: Դրանց մի մասը շատ ավելի հատուկ է խոսակցական լեզվին, իսկ մյուսները գերազանցապես գրքային բնույթ ունեն:

Հավելական կառույցների իմաստային բազմազանությունը, ոճական, գործառական և քերականական առանձնահատկությունները հիմք են հանդիսացել, որպեսզի լեզվում աստիճանաբար առանձնանա ոչ միայն շաղկապների, այլև առանձին բառերի որոշակի խումբ, որը ծառայում է հավելական հարաբերություն արտահայտելուն:

Այդ խումբը կարելի է բաժանել երկու մասի. ա) բուն հավելական շաղկապներ, բ) շաղկապական արժեք ունեցող լեզվական այլ միջոցներ:

Բուն հավելական շաղկապները նրանք են, որոնց իմաստային, ոճական և գործառական հիմնական արժեքը հավելական հարաբերություն արտահայտելն է, այսինքն դրանք բացառապես հանդես են գալիս հավելական կառույցների հետ և այլ կիրառություն գրեթե չունեն:

Բուն հավելական շաղկապները բավական շատ են, դրանց միջոցով կարող են ձևավորվել տարբեր տեսակի հավելական կառույցներ՝ օժտված իմաստային և գործառական տարաբնույթ հատկանիշներով: Այս երևույթը դիտարկենք միայն էլ շաղկապով կառավարված հավելումների օրինակով:

Այս շաղկապով միացած կառույցները ցույց են տալիս փաստերի, իրողությունների, մտքերի հավելում: Ինչպես.

Արդեն վաղուց փտել է լաջվարդն էլ, ոսկե մամուռի նման մարմինն էլ (ԲԱՄ): Թրջված տեղերը դարձել են թափանցիկ ու շողում են: Այտերն էլ են շողում, բաց թևերն էլ (ԲՀ): Ինչ նախշուն ուսեր ունես, Մերի, երեսդ էլ է նախշուն, բոյդ էլ (ՍԽ):

Այս շաղկապով կառույցների տարածված կիրառություններից է այն դեպքը, երբ հիմնական արտահայտության որևէ անդամը կրկնվում է, և հավելվող փաստերը հանդես են գալիս որպես այդ կրկնվող անդամի հետ անբաժանելիորեն կապված միասնություն:

Նա չուխան շպրտեց, չուխայի հետ էլ՝ ավելորդ մտքերը: Վիրավոր արջի ամբողջ ղայրույթով իրեն է քաշել գանգի մորթին, մորթու հետ էլ գլխի մազերը, ունքերը, աչքերը (ԲԱՄ):

Միայն այդ շաղկապի կրկնությամբ երբեմն ստացվում է տարբեր հավելումների մի հաջորդական շղթա, որը կարող է լինել ինչպես որևէ ամբողջական միտք, այնպես էլ որևէ նկարագրություն, պատկեր:

Ընտանիքով՝ կինն ու երեք երեխան նստած, սար էին բարձրանում, խուրջինն էլ տակները. վառարանն էլ կողքից կախած. հավերն էլ

Թամբից կապած (ՀՄ): Դու մեզնից վարժ ես կարդում, լավ էլ ձայն ունես ... Դու տերտեր էլ կդառնաս, վարդապետ էլ կձեռնադրվես (ՍՀԱ):

Շատ բնորոշ է այս շաղկապի կրկնության միջոցով թվարկում արտահայտելը, մի բան, որ շատ ցայտուն է երևում խոսակցական լեզվում կամ այդ ոճի գրական ստեղծագործություններում: Ընդ որում, միայն այսպիսի կիրառությունների ժամանակ է էլ շաղկապը դրվում կառուցից կամ նրա շեշտված անդամից առաջ:

Գալիս են ու էս տունը պահում. էլ արջեր, էլ գայլեր, էլ փղեր, էլ աղվեսներ, ո՞ր մեկն ասեմ (ՀԺԲ):

Էլ շաղկապը ազատորեն գործածվում է նաև հարցական ու ժխտական կառույցներում: Սերտորեն միանալով ժամանակ, տեղ, չափ, քանակ, ձև և այլն ցույց տվող բառերին, այն շեշտում է տվյալ իմաստը:

Էլ-ը օժտված չէ այլ շաղկապների հետ ազատորեն միանալու հատկությամբ: Այդ տեսակետից այն չեզոք է: Թերևս բացառություն է կազմում կամ շաղկապի հետ համատեղ գործածությունը (կամ էլ), այն էլ թվարկումների ժամանակ: Սակայն պետք է ասել, որ էլ շաղկապը մեկ թվականի հետ ոչ միայն հաճախակի հանդիպում է առօրյա խոսքում, այլև գրական լեզվում, և դրանց այդ համատեղ գործածությունը (մեկ էլ) կարծես ինքնուրույն շաղկապական արժեք է ձեռք բերել: Օրինակներ.

Կյանքս արդեն անցել է, ինձ մնում է միայն աղջիկներիս վրա ուրախանամ, մեկ էլ նրանց հարսանիքին պար գամ (Գ): Լուսթյունը խանգարում էին ճագարները միայն, մեկ էլ արտույտների երգն էր լսվում (ՍԳ):

Ահա, ընդամենը մեկ շաղկապ, բայց որքան տարատեսակ կիրառություններ (ընդ որում դիտարկված են ոչ բոլորը): Այսպես են նաև հավելական մյուս շաղկապները:

Ընդհանրապես խոսակցական և գրական լեզուներում հավելական շաղկապները կարծես յուրատեսակ բաշխվածություն ունեն: Օրինակ, առօրյա խոսքին առավել բնորոշ են էլ, ճախ, համ էլ, մեկ էլ, այն (էն) էլ, ինչպես և և այլ շաղկապներ: Այդ է վկայում նաև ժողովրդական բանահյուսության մեջ դրանց առատ գործածությունը: Այսպես.

Ժողովրդական շատ հեթաթյաների, զրույցների ու առակների վերջաբանը հաճախ է արտահայտված լինում այդ շաղկապներով միացած հավելումներով, որոնք հանդես են գալիս որպես ամփոփում, ընդհանուր դատողություն, եզրահանգում, հեթաթի, զրույցի կամ առակի ամբողջ իմաստից բխող օրելակտիվ միտք կամ հետևություն.

Դրա վերջն այդ է: Եվ իզուր չի ասված՝ ագան մարդու աչքը մի բուռ հողը կկշռացնի. (ՀԺԲ): Հարս ու փեսին տանում են իրենց տուն,

նորից քեֆ անում, ուրախանում: Դուք էլ ուրախանա՛ք, ձեր մուրազին հասնե՛ք (ՀԺՀ):

Այս շաղկապների խոսակցական բնույթը պարզ երևում է նաև հետևյալ ծրինակներից.

Ես գուժանի խոփի գորությունը չգիտեի, համ էլ մայրդ ասաց, ես էլ տվեցի (ՀԺԲ): Ունենում է մի տղա, մեկ էլ մի աղջիկ. երկուսն էլ մեկմեկուց աննման, սիրուն (ՀԺՀ): Սրանց ունեցածը մի հավ է լինում, էն էլ էն տեսակ հավ, որ առջևից գնացողին կտցով էր տալիս, հետևից եկողին՝ քացով: Բազավորը շատ գոհ մնաց, ամեն տեսակ նըվերենք տվեց, մի պարկ էլ ոսկի բաշխեց (ՀԺԲ):

Իսկ գրական լեզվում շատ են տարածված ևս, այլև, նույնպես և, նմանապես և, ինչպես ... այնպես և, ինչպես .. նույնպես և, ոչ միայն ... այլև, ոչ միայն ... այլ նաև, և այն (էլ), ինչպես նաև և այլ շաղկապնե՛ր:

Շաղկապներից բացի հավելական կառույցների միացման միջոցի դեր կարող են կատարել նաև այլ խոսքի մասերը:

Աշունը մեզ մոտ սքանչելի է: Սքանչելի իր գույներով, բերքով, շռայլությամբ (ՄՀ): Մեծ, թե փոքր գիրք էին կարդում: Կարդում էին լարված ու կենտրոնացած (ԶԿԱՄ):

Առաջին օրինակում կապակցման միջոց է ածականը, երկրորդում՝ բայը: Սակայն, ինչպես նկատվում է, այստեղ մեծ դեր է խաղում կըրկնությունը, իսկ կրկնությամբ հավելական կառույցներ կարող են կազմել գրեթե բոլոր խոսքի մասերը, և այդպիսի կիրառությունների մասին հարկ չկա մանրամասն խոսելու: Մեզ հետաքրքրում են այնպիսի խոսքի մասերն ու լեզվական միջոցները, որոնք հավելական կառույցներ են կազմում առանց կրկնության և առանձին վերցրած էլ ունեն. հավելում, ճշգրտում կատարելու հատկություն:

Այս առումով խոսակցական լեզվում առանձնանում են որոշ դերանուններ ու եղանակավորող բառեր, մի քանի միջանկյալ կապակցություններ, կայուն արտահայտություններ և այլն: Օրինակներ.

Տխուր էր Արփենը, որից ավելի գեղեցիկ էր երևում (ՍԽ): Ցից ես հանում ամեն գուլից տաս հոգի: Զոկել պետք չէ: Որպես պատիժ, որ խրատվեն (ԱՃՀ): Մի սենյակ լիքը երաժշտություն էր: Իհարկե, նաև հայկական (ՎՊԴԱ): Հենց այստեղից էլ՝ Նադիմից, գազը հասավ Մոսկվա: Անշուշտ, ոչ անմիջապես քաղաքից (Գ): Դու թատերական նկարիչ չես, դու դերասան ես: Ասենք, մենակ դու չէ, քո հայրն էլ է դերասան, մայրն էլ (ԳԹ): Այսպես, ուրեմն, ի՞նչ էի պատմում ... Հա, կնկաս մասին: Տեսավ նկարը: Ավելի ճիշտ տեսավ ինքն իրեն, երբ տասնչորս տարեկան էր (ՆՄԴ): Զէինք շտապում: Ավելի շուտ ընկերս

չէր շտապում (ՍԳ): Ինչ ուզում է լինի, թեկուզ շընդունվեմ: Ընդունա՞ծ, թվում է, որ կընդունվեմ (ՎՊԴԱ):

Իսկապես բազմազան են հավելումների միացման միջոցները, և խոսքը մանրամասնելու կարիք չկա:

գ) Հավելումների տեսակներն ըստ շարահյուսական դերի. — Այս դեպքում հաշվի է առնվում դրանց կատարած շարահյուսական պաշտոնը ընդհանուր՝ կառուցվածքում, այսինքն՝ հավելումը ենթակա է, ստորոգյալ, թե՞ երկրորդական որևէ անդամ, անկախ նրանից՝ այն արտահայտված է բառով, բառակապակցությամբ, թե ամբողջական նախադասությամբ: Այդ պատճառով էլ դրանց շարահյուսական պաշտոնը որոշելու համար նկատի է առնվում հիմնականում դրանց բնութագրական մասը:

Ըստ այդմ էլ կարելի է առանձնացնել երկու տեսակ.

1) Հավելական կառույցներ, որոնք գլխավոր անդամի դեր են կատարում (ենթակայի կամ ստորոգյալի):

2) Հավելական կառույցներ, որոնք հանդես են գալիս երկրորդական անդամի պաշտոնով:

Նախ քննենք գլխավոր անդամների շարահյուսական դեր կատարող հավելումների տեսակները:

Հավելվող մասում կարող է արտահայտված լինել միայն ենթական. Բաժակաճառ ուղում էին ասել ամենքը, նույնիսկ՝ կանայք (ՎՊԴԱ): Գործիսեցիք էլ էին մատաղ անում, մինչև անգամ կալադարանց Հերսելյան (ԲԱՄ):

Երբեմն ենթակայի հետ միասին լինում են նաև նրա լրացումները.

Սով ու սարսափ տեսած մարդկանց աչքերի մեջ երջանկություն կար. բայց և խոր հոգնածություն (ԱԱՄ): Նապաստակի միսը կերան ոչ միայն Արմենը, ոչ միայն հաշվապահը, այլև գաղանանոցի բոլոր գաղանները (ԶԿԱՄ):

Բազմակի ենթակաների տարանջատումը, առանձնացումը հաճախ դառնում է ենթակայի դերով հանդես եկող հավելական կառույցի առաջացման պատճառ.

Հպարտությունը թույլ չէր տալիս նրան այդ անելու: Եվ անվիճելի իրավացիությունը (ՌՀՀ): Անտառում արջեր կան, վարազներ էլ, բորենիներ էլ (ՍԽ): Դեմքի վրա պարզորոշ նկատվում էր դժգոհությունը: Նույնիսկ վրդովմունքի արտահայտությունը (ՍԳ):

Համեմատաբար քիչ են այնպիսի կիրառությունները, երբ հավելվող կառույցը դրսևորվում է նախորդ մասի հիմնական, շարտահայտված ենթակայով: Նման դեպքերում հավելումը իմաստային մեծ շեշտ-

վածութիւնն է ստանում և վերականգնում ու ձևավորում է նախորդ արտահայտութիւնը ինչպես բառային, այնպես էլ քերականական ամբողջականացման տեսակետից:

Ակամա ոտքի կանգնեցին: Եվ պաշտպանողները, և չպաշտպանողները (ՄԳ):

Անօրյա խոսքում ավելի տարածված են ստորոգյալի դեր կատարող հավելումները. դա կապված է բայ-ստորոգյալի՝ խոսքի մեջ ընդհանրապես իմաստային ծանրաբեռնվածութիւնն ունենալու հանգամանքի հետ: Հավելվող մասում կարող է լինել միայն ստորոգյալը.

Կախվել էր իշխանի գոտուց ու ճոճվում էր: Ու շողում, շողշողում էր (ՀՄ): Այսօր նա գտնվում էր անծանոթ թաղամասում: Մտազբաղ էլ էր: Նա իմ տատը չէր: Աղգական էլ չէր (ՍՎ):

Ստորոգյալի հետ միասին հաճախ կարող են հանդես գալ նաև նրա լրացումները.

Եվ մարդ ուզում էր անառակ ու գեղեցիկ լինել: Խաբեր ու ծիծաղեր: Ձեռքերը կոնքերին կանթած ծաղրեր (ՀՄ): Մեր նախագահը շատ է ծերացել արդեն, չեմ կարողանում նրան բան հասկացնել: Եվ այնքան էլ կամակոր է:

Հավելվող կառույցը կարող է արտահայտվել նաև բազմակի ստորոգյալներով.

Շատ մտախոհ էր, շատ: Եվ մռայլ էր, բարկացած (ԱԵԶ): Նազիկը հալալ կաթնակեր, խոնարհ, նամուսով հարս կլինի: Եվ սիրուն է: Ի՞նչն է պակաս: Եվ աշխատասեր է (ՄԳ):

Ավելացնենք նաև, որ ստորոգյալի պաշտոն կատարող հավելումները կարող են դրսևորվել ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ ստորոգյալի միջոցով, որ հավելվող մասի ստորոգյալը իր ժամանակային ձևով կարող է համընկնել հիմնական արտահայտութեան ստորոգյալին (այսինքն՝ ցույց տալ միաժամանակութիւն) և կարող է արտահայտվել այլ ժամանակային ձևով (այսինքն՝ ցույց տալ տարժամանակութիւն), հատկութիւններ, որոնք պարզ երևում են վերը բերված օրինակներին:

Ասվեց, որ հավելումների շատ տեսակներ կարող են կատարել նախադասութեան երկրորդական անդամի դեր: Այսպիսի հավելումներն անհամեմատ ավելի շատ կիրառութիւններ ունեն և ընդգրկում են գործածութեան ավելի լայն շրջանակներ, քան ենթակա և ստորոգյալ հավելական կառույցները:

Նախադասութեան երկրորդական անդամի պաշտոն կատարող հավելումները կարող են լինել թե՛ անվանական, թե՛ բայական անդամի լրացում:

Դիտարկենք այդ դեպքերը:

Հավելվող մասը կարող է կատարել որոշչի պաշտոն.

Հեծանիվներ էին անցնում: Առանց հեծանվորդների: Դեղին գույնի, երկաթալուծ, ձիգ (ԶԿԱՄ): Հիմա Բեթհովենով էր տարված: Ֆյուրտվոնգերի կատարմամբ (ԱԱՄ): Կովի վայրը գետն էր: Հին ճանապարհի տակով անցնող գետը: Կյանքը դարձավ հավերժական մի փնտրում, Մութ, անհեթեթ, տարօրինակ կյանքը մեր (ԾԶ):

Հավելվող կառույցը կարող է լինել հատկացուցիչ.

Եվ արդեն տանն էր: Իրենց տանը: Իրենց օջախում (Գ): Բայց սա էլ արյուն թափել է նշանակում, այն էլ արյունակցի արյուն, հայրերի արյուն (ԱՃՀ):

Որպես հավելում կարող է հանդես գալ նաև բացահայտիչը.

Դրանով արջ սպանե՞լ կլինի,— ասաց Գևորգը՝ դասատուն,— էդ մահակով (ՀՄ): Կնիկդ ինձ ատելով ատում է: Կոլեծսկի ռեգիստրատորիս (ԱՇ): Ձեզ եմ դիմում, կապուտանցի այրեր: Դիմում եմ ես: Կարճիկ Մաջոս (ՆՄԴ):

Բերված օրինակներում ակնհայտ է այն տարբերությունը, որ կա սովորական բացահայտչի և հավելման կարգով արտահայտված բացահայտչի միջև: Սովորական բացահայտիչը դրվում է բացահայտյալից անմիջապես հետո և տրոհվում բութով, մինչդեռ երկրորդ դեպքում բացահայտիչն առանձնացված է բացահայտյալից, իսկ բացահայտումը կատարվում է հավելական երանգով:

Հմմտ.՝ Դրանով՝ էդ մահակով, արջ սպանե՞լ կլինի:

Մասնական բացահայտիչը նույնպես երբեմն առանձնանում է՝ դառնալով հավելում.

Ուղարկեցին մեզ: Իբրև անբաժան օգնականների (ՍԳ): Հարձակվեցին ինձ վրա: Որպես օրենքի ներկայացուցչի (ԶԿԱՄ):

Բավական մեծ է այն հավելումների թիվը, որոնք կատարում են խնդրի շարահյուսական դեր, ընդ որում դա վերաբերում է թե ուղիղ, թե անուղղակի խնդիրներին:

Ահա ուղիղ խնդրով արտահայտված հավելման օրինակներ.

Ես իմ ուրախություններն ու հույզերն եմ շարում: Նաև արցունքները (ՎՊԴԱ): Արտասուքի այդ շիթերն այրում էին ոչ միայն այտերը, այլև սիրտը, դառնացած հոգին (ՍՎ):

Իսկ անուղղակի խնդրով դրսևորվելու դեպքում հավելվող կառույցը կարող է ցույց տալ վերաբերություն (Ես ծածկում եմ գիրքը, մտածում: Տղայի մասին: Եվ մանավանդ՝ հոր (ՎՊԴԱ), միջոց (Հանդիսատեսին պետք է գրավել ոչ թե բառերով, այլ հենց պրոցեսով: Մտքերով, խոհերով, չարտահայտվածի ամբողջ բովանդակությամբ (Գ), անջատում (Այս ամենից ձանձրացել էր: Այս քաշքշուկից ու բամբասանքնե-

րից (լե), հանգում, մատուցում (վերջում պարգևներ հանձնեցին: Նախ աշխատանքի վերանային, ապա առաջավոր երիտասարդներին) և այլն:

Հավելումները հաճախ են հանդես գալիս նաև որպես պարագաներ: Եվ ինչքան բազմազան են պարագաները, այնքան էլ բազմազան են դրանց պաշտոնը կատարող հավելումները թե իրենց բնույթով, թե կիրառությամբ:

Ըստ այդմ էլ հավելվող մասը կարող է լինել ձևի պարագա.

Պատրաստ են լուրը քննարկելու: Եվ մեծ սիրով: Եվ հեկեկաց: Ուրախ ու հուսահատ, երջանիկ ու վշտաբեկ (ՍՎ): Պարեց: Անվստահ ու անճարակ: Ձեռքերի ու ոտքերի պատահական շարժումներով (ԶԿՄ):

Կարող է լինել ժամանակի պարագա.

Վաղը տանն եմ լինելու: Առավոտից: Մրգահյութից նա մի կում էր արել միայն, այն էլ գրեթե երեք ժամ առաջ (ՆՄԴ): Պարագործսալ է թվում այդ դուգակցությունը, բայց կա, գոյություն ունի: Շուրջ կես դար (ՀԱ):

Հավելվող մասը կարող է կատարել նաև տեղի պարագայի պաշտոն.

Ինձ համար քնել էի: Հենց աթոռին: Ի՞նչ խորդախություն կարող էր լինել անմեղ թռչունների սիրային պայքարում, այն էլ օդում (ՎԹ): Երբ գնացին թեյի կանչելու ագգում չէր: Գոմում էլ չէր (ՀՄ): Ինքն ամենաբարձր տեղում էր: Կաղնու ծառին:

Որպես պարագա հանդես եկող հավելական կառույցները կարող են ցույց տալ նաև միասնություն (Ես մի փոքր գործ ունեմ ձեր ընկերոջ հետ: Ձեզ հետ էլ (ՆՄԴ), պայման (Օ, ինչպիսի հաճույք կստանա... Եթե այլանդակի նրան: Վիրավորի նրա պատիվը (ՌՀՀ), նպատակ իսկ հիմա ես ձեր աչքերի լույսը կհանեմ, որ դուք ապրեք ու տանջվեք: Որ խառնակիչները տեսնեն, թե դուք ինչպես եք խարխալում (ԱՀՀ) և այլն:

Ներկայացված նյութը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ հավելումները խոսքի մեջ կարող են ունենալ շարահյուսական տարբեր դերեր, և եթե զխավոր անդամների պաշտոն կատարող հավելական կառույցները համեմատաբար սահմանափակ կիրառություն ունեն, ապա երկրորդական անդամի պաշտոնով հանդես եկող կառույցները ավելի շատ են տարածված, ունեն դործածության լայն շրջանակներ:

դ) Հավելումների տեսակներն ըստ արտահայտած իմաստի և դրսևորած շարահյուսական հարաբերության. — Իմաստային տեսակետից որպես հավելում հանդես գալը, հավելական հարաբերություն արտահայտելը հավելական կառույցների իմաստային ընդհանուր հատկանիշն է: Սակայն ըստ արտահայտած իմաստի և հարաբերության դրանց դա-

սակարգումը կատարելիս այս ընդհանուր առանձնահատկությունը պետք է դիտարկել երկու տարբեր կողմերից:

1. Մի դեպքում պետք է հաշվի առնել այդ հավելման բնույթը, այսինքն՝ ինչ է իրենից ներկայացնում հավելվող մասը. այն բովանդակում է լրացուցիչ միտք, փաստ, մանրամասն, կարևոր տեղեկություն է հաղորդվում, թե տրվում է ասվածի գնահատությունը, արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը, թե կատարվում է ասվածի ամփոփում, ընդհանրացում:

Ըստ այս մոտեցման տարբերակվում են.

ա. լրացուցիչ միտք, իրողություն, մանրամասն հաղորդող կամ ասվածի ճշգրտում կատարող հավելումներ:

Տե՛ր ես մինչև ի մահ: Հնազա՞նդ ես մինչև ի մահ: Դժբախտության դեպքում, փորձանքի, հիվանդության: Թշվառության ու ձախորդության: Աղետի ու աքսորի (ԶԿԱՄ): Զենքերը հանձնեցին դաղթող խմբերում գտնվող երիտասարդներին: Տասը մաուզեր (ԱԵԶ): Սրանք մեր գորգուղիներն են: Իջևանի արտադրանքը (ՄԳ):

բ. կարևոր տեղեկություններ բովանդակող, կարևոր հանգամանքներ բացահայտող հավելումներ.

Կապույտ արևով կալանավորը միայն մի ձգտում ուներ: Եվ ազատություն էր դա (ԶԽ): Նա մենակ է հիմա: Եվ մենակ է հենց իր մեղքով (ՆՄԴ): Դեռ հեռվից ճանաչում եմ նրան: Ծանաչում եմ քայլվածքից: Զեռքը գոտու վրա պահելու սովորությունից (ԲՌ):

գ. վերաբերմունք, գնահատություն արտահայտող հավելական կառույցներ.

Այլևս չէր տնքում, ոչ էլ օրորվում էր, և դա ինձ ուրախացրեց (ՀԱ): Գյուղի վրա իջնում էին այծերի ու ոչխարների հոտերը: Եվ ինչ աշխույժ աղմուկով, ինչպիսի զվարթությամբ (ԲԱՄ): Նա կուկիցիոներ էր և զվարճանքի սիրահար: Երկուսն էլ թանկ հաճույքներ (ՄՆ):

դ. ընդհանրացում, ասվածի ամփոփում կատարող հավելական կառույցներ.

Ես էլ ասում եմ ինչու՞ է հնձածներս քիչ: Պավլեն չկա. այ թե ինչու է քիչ (ՀՄ): Գնացել է: Շուռ է եկել ու գնացել: Սովորական մի բան: Անտարբերություն: Եվ, ինչպես ասում են, դարիս հիվանդություն (Գ):

2. Մյուս դեպքում պետք է հաշվի առնել հենց հավելվող մասի իմաստային նշանակությունը և միացող կառույցների միջև դրսևորված հարաբերությունը:

Այսպիսի մոտեցմամբ էլ մի կողմից կունենանք համադասություն կամ ստորադասություն արտահայտող հավելական կառույցներ, այ-

սինքն հիմնական արտահայտության և հավելվող մասի միջև դրսև-վորված շարահյուսական հարաբերությունը կարող է լինել համադասա-կան կամ ստորադասական: Օրինակներ.

Եվ կհարցնեմ ձեր որպիսությունը, նաև ինձ բարի հիշողաց ... (Համադասություն, ԲԱՄ):

Դժգոհ չեմ: Թեկուզ և կտրվեցիր ընդունելության քննություննե-րից (Ստորադասություն, ՄԳ):

Մյուս կողմից էլ կարող ենք առանձնացնել համեմատություն (ինչ-պես որ խոսում ես, այնպես էլ պիտի գրես, էլի), պայման (Բարձրա-ձայն կկարդաս այն, ինչ ես հիմա կգրեմ: Միայն լսելի ու պարզ (ՄԳ), պատճառ (Սրճարանը տեղավորված է փողոցի մակերեսին հավասար, և դրանից էլ այստեղից վատ եմ տեսնում հրապարակը (ԲԲ), ճպտակ (Ստիպված է ինքը գնալու Որ անձամբ տեսնի (ՌՀՀ), ձև (Եվ պատ-մեց այդ ծերացած կինը: Առանց արցունքների, աչքերում՝ անտարբե-րություն (ՍՎ), տեղ (Տանը չէր: Գրասենյակում էլ չէր), ժամանակ (Դա էր մեր զբաղմունքը: Ամեն օր: Առավոտից իրիկուն (Աղ.), չափ ու քանակ (Եվ ինչքան շատ կոտորեցին: Շատ: Երկու միլիոն (ԳԹ) և այլն ցույց տվող հավելումներ:

* * *

Այսպիսով, հավելումները որպես խոսքի կառուցման սկզբունք ու դրանով պայմանավորված երևույթներ, բնորոշ են հատկապես առօրյա խոսքին, իսկ գրական, գրավոր լեզվում հանդես եկող հավելումները կապվում են ոչ թե խոսքի կառուցման սկզբունքին, այլ ոճական նշա-նակություն ունեն:

Հավելումների բաղմազանությունը պայմանավորված է հիմնակա-նում այնպիսի էական կողմերով, ինչպիսիք են դրանց կառուցվածքն ու արտահայտած իմաստը, բնույթն ու դրսևորած հարաբերությունը, հիմնական մտքին միանալու միջոցներն ու կատարած շարահյուսական դերը:

4. Բ Ա Ց Թ Ո Ղ Ո Ի Մ

Առօրյա խոսքում բավական գործուն է և բացթողման սկզբունքը: Այն խոսքի կառուցման կարևոր առանձնահատկություններից է և իր բնույթով ամենից առաջ հակադրվում է հավելմանը: Այդ հակադրու-թյունն արտահայտվում է նրանում, որ հավելումները բնութագրվում են խոսքի արդեն պատրաստի ձևակերպումներում լեզվական նոր միա-

վորներին անսպասելի, հանկարծակի ներմուծմամբ, իսկ բացթողումները բնութագրվում են խոսքի մեջ ենթադրվող որոշ կարգի լեզվական միավորների բացակայությամբ: Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ բացթողումները հաղորդակցության բաղադրության մեջ մտնող, բայց լեզվական դրսևորումներ չստացած երևույթներ են:

Գրական լեզվում նույնպես շատ են տարածված զանազան կարգի բացթողումները, բայց այդ տեսակետից հատկապես աչքի է ընկնում առօրյա խոսքը: Դա պայմանավորված է իրադրության հետ կապի սերտության աստիճանով: Լեզվական ուրիշ ոչ մի ոլորտում իրադրությունն այնքան մեծ դեր չի կատարում, որքան խոսակցական լեզվում: Այս դեպքում իրադրությունն էլ լեզվական միջոցների հետ միասին դառնում է հաղորդակցության լիարժեք բաղադրամասը: Մեծ մասամբ լինելով արտալեզվական իրողություն, ունենալով ոչ լեզվական արտահայտություն ու դրսևորում, այն կարողանում է հավասարապես փոխարինել լեզվական միջոցներին:

Մինչդեռ գրական լեզվում իրադրությունը այդպիսի մեծ նշանակություն ու գործառույթ չունի: Հենց սրանից էլ բխում է բացթողումների բնույթի տարբերությունը գրական և խոսակցական լեզուներում: Եթե վերջինիս համար սովորական է հաղորդակցության իրականացումը խոսքի բաղադրամասը կազմող ամենատարբեր իրադրությունների ոչ լեզվական դրսևորմամբ, այսինքն՝ տարբեր տեսակի բացթողումներով, ապա գրական լեզվի հնարավորությունները այս հարցում այդքան ընդարձակ չեն:

Այս առումով էլ ամենից առաջ դիտարկենք խոսքի և իրադրության փոխհարաբերությունների հարցը և դրանցով պայմանավորված բացթողումները:

Հաղորդակցության բուն գործընթացի համար իրադրությունը կարող է ունենալ եռակի դրսևորում: Դրանք են.

Ա. խոսքաշար. — Խոսքաշարը որպես իրադրություն կարող է դրսևորվել թե գրական, թե խոսակցական լեզուներում: Սա իրադրության թերևս պասսիվ դրսևորումներից մեկն է. որպեսզի հասկանալի լինի այս կամ այն մտքի, արտահայտության նշանակությունը, խոսողը ըստիպված է պատմել, նկարագրել այն ընդհանուր միջավայրը, դեպքերի, գործողությունների, եղելությունների այն ընդհանուր ֆոնը, որի ուղեկցությամբ իրականացվել կամ իրականացվում է հաղորդակցությունը: Պատմելու, նկարագրելու միջոցով էլ խոսողը ստեղծում է հենց իրադրության ընդհանուր պատկերացում, որն էլ լսողին կամ կարդացողին օգնում է իրեն ճշգրիտ աչք իրադրության մեջ, որում տեղի է ունեցել հաղորդակցությունը, արտաբերվել է այս կամ այն միտքը:

խոսքաշարը իրադրության ընդհանուր պատկերացումն ստեղծող միջոցն է, կարելի է ասել՝ խոսքաշարը լեզվական միջոցներով ձևավորված իրադրությունն է:

Խոսքաշարը այն ոլորտն է, որում հանդես եկող բացթողումները թե գրական, թե խոսակցական լեզուներում նմանատիպ են, համընկնում են: Այդ նմանությունը մեծ մասամբ հանգում է լեզվական միավորների շարահյուսական կառուցվածքի ոչ լրիվությանը: Այսպես.

Ա. — Վաղը մեկնում եմ: Բ. — Ես էլ (Ես էլ վաղը մեկնում եմ):

Ա. — Արդեն չորրորդ գիրքն եմ կազմում: Բ. — Ես՝ հինգերորդ (Իսկ ես արդեն կազմում եմ հինգերորդ գիրքը) և այլն:

Նման դեպքերում գործ ունենք այնպիսի երևույթների հետ, ինչպիսիք են թերի նախադասությունները, նախադասության մեջ շարահյուսական տարբեր դեր ունեցող անդամների ղեղումը և այլն: Լեզվաբանական գրականության մեջ այս երևույթները բավականաչափ լավ են ուսումնասիրված, այնպես որ նոր օրինակների դիմելու հարկ չկա:

Այն, ինչ չի բխում խոսքաշարից, չի կարող հաղորդակցության մեջ կատարել իր դերը: Եվ պատահական չէ, որ իմաստային բացթողումներ ունեցող շատ արտահայտություններ ու նախադասություններ խոսքաշարից դուրս կարող են հասկանալի չլինել կամ անհրաժեշտ չափով չհասկացվել:

Օրինակ. Ինչքան հիշում եմ՝ դողս բռնում է: Գառնիում էինք: Ձմռան: Յուրտ: Ինչ մտավ խելքներս, թե՛ գնանք սառույցի տակից ձուկ հանելու: Ձոր պիտի իջնենք: Հրաժարվեցի: Կեսից ասի՝ գնամ, հասնեմ տղերքին: Ծամփեն կարգին չգիտեմ: Կամաց կամաց գնում եմ: Ոնց եղավ՝ ոտքս մի բանի դիպավ, ու մեկ էլ էն եմ զգում, որ ուղիղ դեպի քարափն եմ գնում: Էհ, ի՞նչ կանես՝ սառույցի նման պնդացած ձյուն ու սղղում է ... Համարյա ոտներս կախվել են քարափից Վերջ, ասի, կորա: էս մտքի հետ էի, մեկ էլ զգացի, որ ոնց որ ինձ բռնել են. մասրենու մի սառած թուփ էր ... Մի կերպ փաթաթվելով ձգվել եմ ու փորսող դուրս եկել ... Բա, մազ էր մնում ...

Այս խոսքաշարում կան տարբեր կարգի բացթողումներ: Դրանք հիմնականում վերաբերում են բառային կազմին, այսինքն շարահյուսական բացթողումներ են, այդ պատճառով էլ հեշտությամբ կարելի է կոհանել ու վերականգնել դրանք: Իսկ վերջին արտահայտությունը՝ «Մազ էր մնում», որում բացակայում է ոչ թե շարահյուսական որևէ անդամը, այլ հենց բուն միտքը, հասկանալի կարող է լինել միայն խոսքաշարի օգնությամբ, իսկ խոսքաշարից դուրս անհնար կլինի վերականգնել դրա բացթողված մասը, լրացնել ամբողջ միտքը, և լրացնել այնպես, որ

ունենա հենց նույն նշանակութիւնը, որը ենթադրւում է տվյալ խոսքաշարից:

Բ. ՏԵՍՈՂԱԿԱՆ, ԶԳԱՅԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ. — Սա առօրյա խոսքում ամենատարածված ու ակտիվ իրադրութիւնն է: Այս դեպքում արդեն խոսողները գտնվում են հենց այն իրադրութեան մեջ, որում կատարվում է հաղորդակցութիւնը: Եվ անհրաժեշտութիւն չկա պատմելու, նկարագրելու իրադրութիւնը՝ ստեղծելու համար նրա պատկերացումը, որպեսզի հասկանալի լինի ասված արտահայտութեան իմաստը, նշանակութիւնը: Իրադրութեանը վերաբերող, իրադրութիւնից բխող ցանկացած արտահայտութիւն արդեն ինքնին հասկանալի է. դրա համար էլ այն, ինչ տրված, ներկայացված է իրադրութեամբ, բաց է թողնվում, լեզվական միջոցներով չի ձևավորվում:

Եվ ընդհանրապես այն, ինչ շրջապատում է հաղորդակցութեան մասնակիցներին, այն, ինչ նրանք տեսնում են, զգում են, միանգամայն լիարժեք ձևով կարող է փոխարինել խոսքաշարին:

Այս երևույթն ընդգրկում է մարդու զգայական բոլոր օրգանները: Իրադրութիւնը, որ մարդն ընկալում է իր տարբեր զգայարաններով, մտնում է հաղորդակցութեան ոլորտը: Բերենք մի քանի տիպական օրինակներ:

Տեսողութիւն. — (Հեռվում երևում է ինչ-որ դարչնագույն զանգված).

— Մերոնց վրահն է:

— Զէ, ոնց որ մեքենա լինի:

Լսողութիւն. — (Անտառում են: Թփերի խշրտոց է լսվում).

— Այ տղա, արջակեր չղառնանք:

— Էս կողմերում արջ չկա, մի վախեցիր:

Կամ՝ (ինչ-որ թռչունի ձայն է լսվում). Ոնց որ բու է:

Հոտառութիւն. — (Հլուր են գնում: Դեռ միջանցքում մեկը ինչ-որ հոտ է զգում). Լորի է:

Համի զգացողութիւն. — (Հլուրերին բլիթներ են մատուցվում).

— Այ, իսկական իմ ուզածն է:

Ցավի զգացողութիւն. — (Փոքր եղբայրը կատակելու համար ասելով ծակում է եղբոր ուսը):

— Վախ, հո հիմար չես:

Իրադրային (փաստորեն՝ հաղորդակցութեան մասը կազմող հատվածներին) այսպիսի բացթողումները հատկապես տիպական են խոսակցական լեզվին. գրական լեզվում, որը նաև գրավոր հաղորդման նպատակադրութիւն ունի, այս կարգի բացթողումներն անհնարին են: Բայց դա չի նշանակում, թե ընդհանրապես գրական լեզվում բացառվում է

դրանց գոյութիւնը: Ամբողջ հարցն այն է, որ առօրյա խոսքում լրիվ բացթողւած իրադրութիւնը գրական լեզվում անպայմանորեն որոշակի լեզվական դրսևորում է ստանում խոսքաշարի օգնութեամբ (այսինքն՝ որոշ բացթողումներ վերականգնւում են), սակայն հենց այդ խոսքաշարն էլ կարող է լինել իրադրութեան ոչ լրիվ բառային դրսևորումը, այսինքն ունենալ բացթողումներ: Այսպես.

«Ոնց որ բու է» արտահայտութիւնը գրական լեզվում պիտի ներկայացվի խոսքաշարում, որը կարող է լինել բացթողւած իրադրութեան բառային նկարագրութիւնը, ասենք՝ Քալլում էին անտառով, հանկարծ ինչ-որ թռչունի կռնչոց լսվեց: Մեկը ասաց.

— Կարծես բու է:

Գ. Հաղորդակցութեանը նախորդող իրադրութեան իմացութիւն. — Սա տարբերւում է թե խոսքաշարից, թե տեսողական, ղգայական միջավայրից: Այս դեպքում հաղորդակցվելու նպատակով ասված արտահայտութեան նշանակութիւնը պարզ ու հասկանալի է միայն նրանց համար, ովքեր նախապես տեղյակ են հաղորդակցութեան նյութին, թեմային, ծանոթ են հաղորդակցութեանը նախորդող իրադրութեանը:

Բնական է, այսպիսի դեպքերում բացթողումները կարող են արդարացվել միայն այն պայմանով, որ դրանք խոսակիցներին արդեն հայտնի երևութներ են և դրանց լեզվական դրսևորման կարիքը չի զգացվում, առավել կարևոր է դառնում դրանց վերաբերյալ նոր տեղեկութիւնների, տվյալների կամ դրանց հետ առնչվող նոր իրողութիւնների հաղորդումը: Օրինակներ.

(Տղան հանձնում է ավարտական քննութիւնը և «հինգ» ստանալու դեպքում կդառնա մեղալակիր: Հայրը սպասումների մեջ է, երբ որդին դուրս է գալիս).

— Ի՞նչ:

— Հինգ:

Կամ (Գնալու են ծննդյան տոնի, և կինը դեռ նախորդ օրը ամուսնուն խնդրել է ծաղիկներ դնել: Ներս է մտնում ամուսինը).

— Բերեցի՞ր:

— Մեքենայի մեջ են:

Այս կարճ ռեպլիկներից յուրաքանչյուրը բավական ընդարձակ նախադասութեան մի պատառիկն է միայն: Բայց խոսակիցների համար այդ պատառիկն էլ բավական է, որպեսզի հաղորդակցութիւնը կայանա:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ եթե կան նախնական մի քանի իրադրութիւններ, բացթողումները կարող են դառնալ շփոթութեան կամ ասվածը ճիշտ չընկալելու պատճառ:

(Տղան, աշխատանքի գնալիս, իր հետ սովորաբար նախաճաշ է տանում: Այդ օրը հայրը նրան խնդրել է հետը տանել նաև հեռուստացույցի փշացած լամպը՝ նույնից նորը գնելու համար):

— Բա չես տանում:

— Վերցրել եմ:

— Ձէ, լամպը չէ, նախաճաշը:

Միայն վերջին արտահայտությունը, ուր վերականգնված են բացթողված անդամները, ճշգրտում է հաղորդակցության նպատակը:

Ասվածից ակնհայտ է դառնում, որ առօրյա խոսքում բացթողումները սովորական ու տարածված երևույթներ են, մանավանդ՝ իրադրության բացթողումները: Ընդ որում, եթե գրական, գրավոր լեզվում այդպիսի բացթողումները հիմնականում առնչվում են խոսքաշարին, ապա խոսակցական լեզվում դրանք ավելի բազմազան են. մասնավորապես, բացի խոսքաշարից, տարբեր տեսակի բացթողումների դրսևորման միջոցներ են տեսողական, զգայական միջավայրը, նախնական իրադրության իմացությունը և այլն:

Ասենք նաև, որ իրադրության տարբեր տեսակները կարող են պայմանավորել ինչպես բնույթով տարբեր, այնպես էլ նույնանման բացթողումներ: Դա հատկապես երևում է այն բանից, որ նույն արտահայտությունը՝ նույն անդամների բացթողումներով, կարող է լինել տարբեր իրադրությունների արդյունք: Ահա մեկ օրինակ:

Ա. — Քանի՞ մարդ զոհվեց Մեծ հայրենականում:

Բ. — Քսան միլիոն (պատասխան ռեպլիկի բացթողումները բխում են խոսքաշարից): Նույն արտահայտությունը՝ նույն բացթողումներով կարող է պայմանավորված լինել զգայական, տեսողական միջավայրով.

(Հեռուստացույցով ցուցադրում են ֆաշիստների սանձազերծած պատերազմում զոհված մարդկանց):

Ա. — Քսան միլիոն:

Կամ. (Ա-ն գիտի, որ Բ-ն դպրոցում պիտի ճշտիլ իմանա զոհվածների թիվը: Բ-ն գալիս է դպրոցից):

Ա. — Քսան միլիոն (այս դեպքում էլ բացթողումների հիմքը նախնական իրադրության իմացությունն է):

Որոշ բացթողումներ պարզապես կարող են բարդ իրադրությունների արդյունք լինել: Դրանք այն դեպքերն են, երբ հաղորդակցումը կատարվում է տարբեր տեսակի իրադրությունների կամ նույն իրադրության զանազան բաղադրամասերի զուգորդման պայմաններում: Ըստ այդմ էլ, նույն արտահայտության մեջ կարող են լինել տարբեր բնույթի բացթողումներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է հենվել կամ

տարատեսակ իրադրութիւններ ի կամ նույն իրադրութեան տարբեր բաղադրամասերի վրա: Օրինակ.

— Վերցրու, կողքով ես անցնում:

Տվյալ դեպքում խոսքն այն մասին է, թե ով պիտի վերցնի անդորրագիրը էլեկտրականութեան վարձը մուծելու համար. ըստ այդմ էլ բացթողված է անդորրագիր բառը, որ պայմանավորված է այդ առարկայի ներկայութեամբ (այս բացթողումը տեսողական, զգայական իրադրութեան արդյունք է): Միաժամանակ խոսողին հայտնի է, որ խոսակիցը աշխատանքի վայր է գնում այն փողոցով, որի վրա խնայդրամարկըն է. այդ իսկ պատճառով բացթողված է նաև այս իրողութիւնը, որ պայմանավորված է նախնական իրադրութեան իմացութեամբ (փաստորեն, տարբեր իրադրութիւններ տարբեր բացթողումների հիմք հանդիսացան):

Ընդհանրապես բացթողումները կարելի է միավորել երկու հիմնական խմբերում՝ շարահյուսական և իմաստային:

Բոլոր տեսակի շարահյուսական բացթողումները միավորվում են այն ընդհանուր հատկանիշով, որ կարելի է ենթադրել ոչ միայն դրանց իմաստը, այլև շարահյուսական դրսևորումը (պաշտոնը կամ քերականական ձևը): Այդ պատճառով էլ դրանք հեշտութեամբ վերականգնվում են: Այսպես.

Նույն օրը Մուշեղը Մոսկվա գնաց, Վարսիկը՝ Բաքու:

Այս բարդ նախադասութեան երկրորդ բաղադրիչում զեղչված ստորոգյալը ոչ միայն իմաստային կողմով, այլև քերականորեն հեշտ կռահելի է և հեշտութեամբ էլ կարող է վերականգնվել:

Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ բացթողվում է նույն իմաստն ունեցող, շարահյուսական նույն դերը կատարող, բայց քերականական ուրիշ ձևավորում պահանջող լեզվական միավորը, դարձյալ դժվար չի լինում ենթադրել համապատասխան քերականական փոփոխութիւնը և, վերականգնման դեպքում, դա իրագործել: Ահա.

Քուրս իսկույն վազեց շուկա, իսկ ես՝ մորս հետից:

Դարձյալ զեղչված է ստորոգյալը, որը արդեն մեկ անգամ գործածված է վազեց ձևով: Բայց առանձնապես ջանք էլ չի պահանջվում կռահելու համար, որ զեղչված է ոչ թե հենց այդ ձևը, այլ՝ վազեցի:

Շարահյուսական բացթողումները մեծ մասամբ կապվում են խոսքի շարահյուսական կառուցվածքի հետ և հանդես են գալիս որպես այս կամ այն շարահյուսական անդամի դերը կատարող միավորների բացակայութիւն: Իսկ բացակայել կամ զեղչվել կարող են նախադասութեան գրեթե բոլոր անդամները՝ թե գլխավոր, թե երկրորդական: Բերենք միայն մի քանի օրինակ:

Գծի պես վազում եմ, ոչ մի բան չեմ ուզում լսեմ (զեղչված է հեթական): Դրանք շատ հարմար են, իսկ սրանք՝ սիրուն (զեղչված է բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը): Ես քեռուս ծնկներին էի նստել, կատուն՝ իմ (զեղչված են ստորոգյալն ու տեղի պարագան միաժամանակ) և այլն:

Իսկ իմաստային բացթողումները «ազդանշում են միայն իմաստը, բայց թե լեզվական ինչ ձևով պիտի դրսևորվի այդ իմաստը, չի կարելի ասել»⁶:

Դա պայմանավորված է նրանով, որ բացթողված իմաստը թե բառային, թե քերականական տարբեր միջոցներով կարող է արտահայտվել: Եվ, ի տարբերություն շարահյուսական բացթողումների, որոնց վերականգնումը շատ հեշտ էր, և վերականգնվող միավորն էլ սովորաբար ունենում էր իր միակ կամ կայուն ձևը, այսպիսի դեպքերում վերականգնումը կարող է իրագործվել զանազան տարբերակներով: Օրինակ.

(Հայրը դիմում է որդուն).

— Վաղը կիրակի է, ընկերոջդ ասե՞լ ես:

Այս արտահայտության երկրորդ մասը («Ընկերոջդ ասե՞լ ես») հենվում է այն նախնական իրադրության վրա, որ հայրը որդուն խոստացել է կիրակի օրը տանել Գառնի: Որդին խնդրել է, որ ընկերոջն էլ տանեն իրենց հետ. հայրը համաձայն է: Բայց այս ամբողջը բացթողված է: Պարզ է, որ վերականգնման ձևը միակը չէ, կարող են օգտագործվել թե բառային, թե քերականական տարբեր միջոցներ: Ահա մի քանիսը.

Ընկերոջդ ասե՞լ ես, որ համաձայն ենք իրեն էլ մեզ հետ տանելու: Ընկերոջդ ասե՞լ ես, որ ինքն էլ կարող է մեզ հետ գալ: Ընկերոջդ ասե՞լ ես, որ դեմ չեմ, թող գա և այլն:

Սովորաբար բացթողումները լեզվական դրսևորում ստացած միավորներում կարող են ունենալ իրենց ազդանշանները, ցուցիչները, այսինքն, տվյալ արտահայտության մեջ արդեն գործածված լեզվական միավորները որոշակիորեն կարող են հուշել, թե ինչ կարգի բացթողումներ են կատարված:

Այդ երևույթը ցույց տանք միայն ստորոգյալի օրինակով: Ստորոգյալի առկայությունը, բնական է, ամենից առաջ կարող է ազդանշել հեթակալի զեղչումը: Այսպես.

(Սպասում են ավտոբուսի) Ա. Եկավ: (Ա-ն փորձում է նոր զնած

⁶ Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис, стр. 193.

շրջազգեստը) Բ. Գեղեցիկ է: (Լուսամուտից նայում են գիշերը տեղացած ձյանը) Ա. Հավում է:

Ստորոգյալը կարող է ազդանշել ոչ միայն հեթակայի, այլև նախադասության մի շարք երկրորդական անդամների ղեղչումը: Դրանք հիմնականում կարող են լինել ստորոգյալի լրացումները՝ խնդիրներ կամ պարագաներ: Բերենք օրինակներ.

(Ա. Յուլյց է տալիս ձեռքի ժամացույցը) Նվեր հմ ստացել: (Հեռուստացույցի ձայնը շատ բարձր է) Ա. Ցածրացրու: (Ա. Ստուգում է ճամպրուկի պարունակությունը) Գուպաներս դրե՞լ ես: (Ա.-ն մեկնել է ուրիշ քաղաք՝ գիտածողովի մասնակցելու) Բ. Մասնակցեցի՞ր:

Ճիշտ նույն ձևով նախադասության տարբեր անդամներ կարող են ազդանշել զանազան բացթողումների մասին: Այդ է պատճառը, որ հաճախ հաղորդակցման նպատակով կիրառվող արտահայտությունները կամ լեզվական միավորները բազկացած են լինում միայն որևէ ազդանշանային ցուցիչից, այսինքն բաց են թողնվում մյուս բոլոր անդամները, կիրառվում է միայն այն անդամը, որը կրում է իմաստային ծանրաբեռնվածություն: Այդ ցուցիչ անդամը կարող է լինել հեթական կամ ստորոգյալը, որոշիչը կամ հատկացուցիչը, որևէ խնդիր կամ պարագա և այլն: Ահա այդպիսի մի քանի օրինակներ.

Ա. Ի՞նչ տպավորություն ստացաք ձեր ամառային շրջադայությունից: Բ. Լավ: Ա. Հիմա թագի համար ովքե՞ր են իրար հետ խաղալու: Բ. Կարպովն ու Գասպարովը: Ա. Մեր վերջին քննությունը ե՞րբ է նշանակված: Բ. Երկու օր հետո: Ա. Որ հանրակացարանում ազատ սենյակ չեղավ, որտե՞ղ ես մնալու: Բ. Ստիպված՝ հյուրանոցում և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ այսպիսի բացթողումները հատկապես տարածված են երկխոսություններում, հարցուպատասխանական ռպլիկներում, զնահատողական արտահայտություններում:

* * *

Առօրյա խոսքի կառուցման առանձնահատկությունները բազմաբնույթ են ու տարատեսակ՝ պայմանավորված ինչպես լեզվական, այնպես էլ արտալեզվական հատկանիշներով: Դիտարկված երևույթներն, անշուշտ, չեն սպառում այդ առանձնահատկությունների ողջ բազմազանությունը: Կատարված քննությունը պարզապես մի փորձ է՝ համառոտակի նկարագրելու առօրյա խոսքի կառուցման առավել բնութագրական ու տարածված դեպքերը:

- ԱԱՄ — Ազնավուրը Ազնավուրի մասին, 1976:
 ԱԵԶ — Ս. Ալաջաջյան, Եղեգները չխոնարհվեցին, 1970:
 Ադ. — Ադամյեի, Շիրակ, 1973:
 ԱՃՀ — Ս. Ալվազյան, Ճակատագիրն հայոց, 1967:
 ԱՇ — Ա. Շիրվանզադե, Պատմվածքներ և վիպակներ, 1971:
 ԲԱՄ — Ա. Բակունց, Ալպիական մանուշակ, 1939:
 ԲՀ — Բ. Հովսեփյան, Դու հասկացա՞ր ինձ, 1971:
 ԲԻ — Բ. Ռայնով, Վատ եղանակից լավ բան չկա, 1975:
 Գ — «Գարուն»:
 ԳԹ — «Գրական թերթ»:
 ԳՄ — Գ. Մահարի, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1975:
 ԵԶ — Ե. Զարենց, Ընտիր երկեր, 1973:
 ԶԽ — Զ. Խալափյան, Մեռնող-հանող, 1975:
 ԶԿԱՄ — Պ. Զեյթունցյան, Կատակերգություն առանց մասնակից-
 ների, 1975:
 ԼԵ — Լ. Լոնդոն, Երկեր, հ. 10, 1970:
 ՀԱ — «Հայաստանի աշխատավորուհի»:
 ՀԺԲ — Հատընտիր հայ ժողովրդական բանահյուսության, 1956:
 ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հերթաթերթ, (Ա. Նազինյանի մշակ-
 մամբ), 1967:
 ՀՄ — Հ. Մաթևոսյան, Օգոստոս, 1967:
 ՄԳ — Մ. Գալշոյան, Բովտուն, 1974:
 ՄՆ — Ա. Մորուա, Նովելներ, 1973:
 ՆՄԴ — Կ. Սիմոնյան, Ներսես Մաժան դեղագործը, 1974:
 ՌՀՀ — Ռ. Ռույս, Հմայված հոգին, 1975:
 ՍԳ — «Սովետական գրականություն»:
 ՍԴ — Սասունցի Դավիթ, 1961:
 ՍԽ — Ս. Խանզադյան, Կորած արահետներ, 1964:
 ՍՀ — «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ):
 ՍՀԱ — Հ. Սիրաս, Հայրենի աշխարհ, 1974:
 ՍՎ — Ս. Վարդանյան, Ինչու՞ են թաց նրա աչքերը, 1973:
 ՎԹ — Վ. Թոթովենց, Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի
 վրա, 1966:
 ՎՊԴԱ — Վ. Պետրոսյան, Դեղատուն «Անի», 1973:
 ԲԵ — Բաֆֆի, Երկեր, 1970:

**ԿԱԼԻԴԱՍԱՅԻ «ԱՄՊ-ԱՎԵՏԱԲԵՐ» ՊՈԵՄԻ
ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՔ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐԸ**

IV—V դդ. հնդիկ մեծ բանաստեղծ և թատերագիր Կալիդասայի «Ամպ-ավետաբեր» պոեմի արժանիքներից մեկը պատկերավորության հարուստ համակարգն է:

Կալիդասան վարպետորեն է օգտվում խոսքի ֆիգուրներից՝ պատկերները արտահայտիչ, շոշափելի ու տեսանելի դարձնելու համար:

Պոեմի առանցքը, նրա շարժիչ ուժն ու գործողությանը մղում տրվողը շնչավորումն է¹: Շնչավորումը թափանցում է նաև մակդիրների, փոխաբերությունների և այլ ֆիգուրների մեջ, որոնք պոեմին առանձին փայլ ու գեղեցկություն են տալիս:

Սակայն Կալիդասան խոսքի ֆիգուրներին մեջ նախապատվությունը տալիս է համեմատությանը: Նա համեմատություն ստեղծելու մեծ վարպետ է: Upamā Kālidāsasya—Կալիդասայի համեմատություն արտահայտությունը նույնքան հայտնի է, որքան և ինքը բանաստեղծը:

Հնդկական պոետիկաները մեծ ուշադրություն են նվիրում բանաստեղծական ֆիգուրների kāvyalamkāra (alamkāra—զարդարանք) դասակարգմանը: Նրանց կարեորությունը այնքան էր ընդգծվում, որ բանաստեղծական արվեստի մասին գիտությունը սկսեցին անվանել alamkāra-śāstra (գիտություն զարդարանքների մասին): Չնայած դրան, տեսաբանները միշտ էլ մատնանշում էին, որ կարեորը ոչ թե alamkāra-ն է, այլ alamkārya-ն, այսինքն ոչ թե զարդարանքը, այլ այն, ինչ զարդարվում է: Հնդկական պոետիկաներում ընդգծվում էր նաև, որ upamā-ն՝ համեմատությունը, ամենանշանակալիցն է խոսքի ֆիգուրների մեջ: XVII դարի տեսաբան Ապպալլա Դիկշիտան (Appaayya Dikṣita) իր Cītramīmāṃsā աշխատության մեջ գրում է.

¹ Կալիդասայի ստեղծագործությունը և մասնավորապես «Ամպ-ավետաբեր» պոեմին ծանոթանալու համար տե՛ս В. В. Аракелян, Особенности синтаксической структуры поэмы Калидасы «Облако-вестник», «Լեզվի և ոճի հարցեր», 9, Երևան, 1985; С. Д. Серебряный, К анализу поэтики санскритской кавыи (на материале поэмы Калидасы «Облако вестник»). «Восточная поэтика. Специфика художественного образа», М., 1983, стр. 109—120.

upamaikā śailuṣī samprāptā citrabhūmikābhedān
ranjayanti kāvyarange mtyanti tadvidāṃ cetaḥ.

«Համեմատությունը գրականության բնմում միակ դերակատարուհին է, որ տարբեր դերեր է պարում ու հիացնում է նրանց, ովքեր օժտված են հասկանալու կարողությամբ»²:

Իսկ մեկ այլ ոճաբան՝ Վիշվանաթան (XIV դ.) իր «Սահիտյադարպանա» («Պոեզիայի հայելի») աշխատության մեջ այսպես է արտահայտում ընդհանուրի կարծիքը. «Երբ գալիս է «իմաստի դարգարանքների» մասին խոսելու ժամանակը, որպես գլխավոր պետք է նշել նմանության վրա հիմնված (դարգարանքները), իսկ նրանց մեջ առաջինը՝ համեմատությունը, որից կախված են մյուս բոլորը»³:

Ըստ հնդկական պոետիկաների «համեմատությունը կապ է հաստատում երկու բաների միջև» (upameya, upamāna «համեմատության առարկա և պատկեր») ընդհանուր հատկանիշով (sādhāranadharmā «երբորդ անպամբ») և իրականացվում է նմանություն ցույց տվող մակրայական մասնիկի օգտագործմամբ՝ aupamyavācaka «ձևական ցուցիչ» (նման, ինչպես և այլն)⁴:

Ժամանակակից լեզվաոճաբանության մեջ, որը գտնվում է լեզվաբանության և գրականագիտության սահմանին, փոխաբերությունը ուսումնասիրելիս երեք հիմնական ոլորտ են առանձնացնում.

1. Առաջին ոլորտը փոխաբերության կառուցվածքի ուսումնասիրությունն է, զուգադրվող առարկաների և երևույթների կապի ձևերը և այլն:
2. Երկրորդ ոլորտը այն բնագավառներն են, որտեղից բանաստեղծը վերցնում է փոխաբերություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ առարկաներն ու երևույթները: Այդ բնագավառների ուսումնասիրությունը շատ բան կտա բանաստեղծի երկերը բնութագրելու համար, կբացահայտի նրա հետաքրքրությունների շրջանակը, կապը այդ օբյեկտների հետ, այն ներքին ապրումը, որի հետևանքով բանաստեղծի գիտակցության մեջ իրականությունը այլափոխվում է, ծնունդ տալով փոխաբերությանը:
3. Եվ, վերջապես, երրորդ ոլորտը՝ փոխաբերությունների գործա-

² Մեջբերումն ըստ Pillai K. Chellappan, Similes of Kālidāsa (Visva-Bharati Studies, Vidya Bhavana № 7). Calcutta, 1949, p. X.

³ Մեջբերումն ըստ П. А. Гринцер, Санскритская поэтика и античная риторика: теория «украшений». «Восточная поэтика. Специфика художественного образа», М., 1983, стр. 370.

⁴ Gerrow Edwin. A Glossary of Indian Figures of Speech. The Hague Paris, 1971, p. 17.

ությունները, այսինքն փոխաբերության խաղացած դերը բանաստեղծական բովանդակության, կերպարի ստեղծման գործում⁵:

Նույն տեսանկյուններից կարելի է քննել ցանկացած պատկերավորության միջոցները, այդ թվում և համեմատությունները:

Իհարկե սիրո ռասան⁶, հերոսի հոգեկան նկարագիրը բացահայտելու մեջ համեմատությունների դերի ուսումնասիրությունը անհնար է առանց պոեմի բնօրինակին դիմելու, առանց հերոսի հոգեվիճակի վերլուծության: Եվ անխուսափելիորեն մեր աշխատանքում պետք է դիմենք գրականագիտությանը: Այդ մասին Ծ. Տ. Չերկասովան գրում է. «Գրողի կողմից ստեղծագործական մտահղացումը մարմնավորելու համար օգտագործվող լեզվական մյուս արտահայտչամիջոցների մեջ մետաֆորի, նրա ունեցած դերի ու տեղի ուսումնասիրության հետ կապված հարցերի շրջանակը չափազանց ընդարձակ է: Սոսկ լեզվաբանական վերլուծությունը այդ դեպքում անխուսափելիորեն միահյուսվում է գրականագիտական վերլուծության հետ. հեղինակի լեզուն, ինչպես հայտնի է, հնարավոր չէ ուսումնասիրել՝ գեղարվեստական ներգործության նկատմամբ նրա ունեցած բարդ ուղղվածությունից դուրս»⁷.

1. իկժմ անցնենք համեմատությունների ուսումնասիրության առաջին բլորտին, դիտարկենք համեմատությունների կառուցվածքը:

Համեմատությունը սանսկրիտական գրականության մեջ ձևավորվում է մի քանի եղանակով.

1) Մակրայական մասնիկների միջոցով. *iva, yatha* և այլն:

(1) *nīhrādī te muraṇa iṣa cetkandareṣu dhvanīḥ syāt*⁸ (56) «Եթե քարայրներում քո որոտը դյուրա, ինչպես թմբուկ»...

2) Բառաբարդմամբ: Այստեղ պատահում են մի քանի դեպքեր.

ա) Երբ ձևական ցուցիչը մտնում է բարդ բառի կազմի մեջ: «Ամպ-

⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս В. И. Фатющенко. К вопросу о преемственности в развитии лингвистических понятий («метафора»); (см. О. С. Ахундова : 19. О принципах и методах лингвистического исследования, М., 1966).

⁶ Ռասա — հնդկաներն պոետիկական այսպես էին կոչում այն գեղագիտական ապրումը, որն արտահայտում էր տվյալ ստեղծագործությունը և հաղորդում ընկալողին:

Տարբերում էին 9 ռասա, որոնք համապատասխանում էին ութ կայուն զգացմունքների. սիրո, ուրախության, տխրության, ցամաան, հերոսության, վախի, խորշանքի, հիացմունքի. խաղաղության ռասաներ.

⁷ Е. Т. Черкасова, О метафорическом употреблении слов, «Исследования по языку советских писателей», М., 1959, с. 307.

⁸ Մեղհերումաները՝ պոեմի քննական հրատարակությունից: Տե՛ս Kālidāsa. The Megha-dūta of Kālidāsa, critically edited by S. K. De. New Delhi, 1957. Տեղե վերջում գրվող թվանշանը ցույց է տալիս բառատողի համարը:

ալեհտաբեր» պոեմում ցուցիչը գտնվում է միշտ բարդ բառի վերջում, թեև ընդհանրապես կարող է և միջին դիրք գրավել: Որպես ձևական ցուցիչ են հանդես գալիս *prekṣaṇīyaṃ* «նման», *upameya* «համեմատելի», *sa-varṇa* «նման» և այլ բառեր: Օրինակ՝

(2) *āśādhasya prathamadvase meghamāśliṣṭasānum
vaprakṛīḍāparinatagajaprekṣaṇīyaṃ dadarśa.* (2)

«Աշադհա ամսի առաջին օրը նա տեսավ մի ամպ, որը գրկել էր գագաթը լեռան, ինչպես այն փիղը, որ խոնարհվել է հողաթմբի հետ խաղալու համար»⁹:

Այստեղ *prekṣaṇīyaṃ* «նման» ձևական ցուցիչը գտնվում է բարդության վերջում:

բ) Համեմատությունը բառաբարդման միջոցով կարող է ձևավորվել և առանց ցուցիչի: Այդ դեպքում բարդ բառը կազմվում է համեմատության պատկերից ու համեմատության հատկանիշից, որը վերջավոր դիրքում է: Ամբողջ բարդությունը որոշիչ է համեմատության առարկայի համար:

(3) *utpaśyāmi tvayi tatagate snigdhabhinnāñjanābhe
sadyaḥ kṛttadviradadaśanacchedagaṇṛasya tasya* (59)

«Նախազգում եմ, հրը, նման յուղում տրորված ծաղրիի, դու հանկարծ ելնես նրա (այսինքն լեռան) գագաթը ներմակ, (ինչպես) նոսրանառ շեղրը փղի ծանիֆի...»:

(4) *saudamīnya kanakanikaśasniḡdhayā darsāyorvīm* (37)

«Յույց տուր երկիրը կայծակովդ՝ շողշողուն (ինչպես) ոսկեշերտիկը մլնակի վրա...»:

Ընդգծված *gaṇṛasya* (սպիտակ) և *snigdhayā* (շողշողուն) ածականները գտնվում են բարդությունների վերջում:

գ) Երբեմն բահուլրիհի¹⁰ բարդության վերջին բաղադրիչը համեմատության առարկան է, իսկ մյուս բաղադրիչները՝ համեմատության պատկերը և նրա որոշիչը: Ամբողջ բարդությունը որոշիչ է բնութագրվող գոյականի համար: Այսպես օրինակ, յակշայի (շնդկական դիցաբանության մեջ այսպես են կոչում հարստության աստծուն) Կուբերա-

⁹ Հայերեն թարգմանության մեջբերումները՝ Կալիդասա, Ամպ—ալեհտաբեր, Առաջարանը, թարգմանությունը սանսկրիտից և ծանոթագրությունները Վ. Վ. Առաքելյանի «Գարուն», 1979, № 4:

¹⁰ Բահուլրիհի—ստացական բարդ բառ. «որ ունի...», «որին բնորոշ է...» ածականի իմաստով: Օրինակ՝ *hiranyaratha* «ոսկե կառք ունեցող», *hiranyapāṇi* «ոսկե ձեռք» և այլն: Բահուլրիհի բարդության վերջին անդամն անպայման գոյական է:

յին ժառանգող կիսաստվածներին) կնոջը այլ որոշիչների հետ մեկ-տեղ բնութագրում է

pakvabimbādharoṣṭhī բահուժրիհին, որ կարելի է թարգմանել այսպես՝

«Որի (այսինքն կնոջ՝ Վ. Ա.) շուրթերը հասուն բիմբալի¹¹ (նման) են»։ (Բառացի հասունբիմբաշուրթ կին)

3) Ածանցումը, որպես համեմատություն կազմելու միջոց, իրականացվում է հետևյալ կերպ. որպես ձևական ցուցիչ է օգտագործվում -va: ածանցը։ Այդ ածանցը միանում է համեմատության պատկեր հանդիսացող բառին։ Պոեմում այս միջոցը օգտագործված չէ։

4) Միջոցներից է նաև հետևյալը. համեմատության պատկերը կամ հատկանիշը դառնում են վերացական գոյական, դրվում հայցական շղուժով և օգտագործվում որպես տեղի պարագա՝ շարժում ցույց տվող բայերի հետ։ Օր. kalabhatañutām gatvā բառացի՝ գնալով դեպի մատղաշ փղի բաբակույթուն, այսինքն դառնալով բաբակ, ինչպես մատղաշ փղիը։

Բացի այս միջոցներից, կալիդասան և հնդիկ բանաստեղծներն ընդանրապես օգտվում են բաղմամբիվ նկարագրական միջոցներից, որոնք իրենց հատուկ անուններն են ստացել պոետիկաների զրբերում։ Այսպես, Ապպայյա Դիկշիտան (XVII դ.) իր Citramīmamsa աշխատության մեջ համեմատություն արտահայտող 22 տարրեր ֆիգուրներ է նշում։ Ահա, օրինակ, smarana ‘հիշողություն’ կոչվող համեմատությունը։ «Ամպ-ավետարեր» պոեմի լերոսը՝ յակշան, դիմելով ամպին՝ ասում է.

(5) tasyastire racitaśikharāḥ peśalairindranīlaiḥ
kriḍaśailaiḥ kanakakadaliveṣṭanaprekṣanīyah
madgehīnyah priya itl sakhe cetasā kātarena
prekṣyopāntasphuritataḍitam tvām tameva smarāmi (74)

‘Կյանեղ լճեղրին Զվարճանքների բլուրն է շքնաղ։

Կազաթը համակ ողորկ շափյուղա,

Իսկ ցանկապատը՝ բանանի ոսկե ծառերից չրաշք.

Նյդ սարն եմ հիշում, ով իմ բարեկամ, խոռվված հոգով,

Նրբ դիտում եմ քեզ ու զարկերը քո շողշողուն շանթին»։

Այստեղ smarāmi «հիշում եմ բայի միջոցով Զվարճանքների բլուրը համեմատվում է ամպի հետ։

Ահա և, այսպես կրչված, «մոլորություն» համեմատության մի նմուշ.

¹¹ Իմբա—ծառ՝ բուսրագույն պտուղներով։

(6) adreḥ śrīḡam haratī pavanāḥ kim svldityunmukhībḥīr
dṛṣṭocchrāyaścakitatacakitam mugdhasiddhaḡganābhīh (14)

«Այս ի՞նչ է, քամին սարի գագաթն է պոկել ու տանում» —
Այդպես կգոչեն սիդդհերի¹² շքնաղ կանայք, վախեցած քո
հզոր ուժից ...»:

Սիդդհերի կանայք հզոր ամպից վախեցած, այն՝ քամուց պոկված
ու քշվող լեռնագագաթի տեղ են դնում: Այսպիսով, անուղղակիորեն
ամպը համեմատվում է լեռնագագաթի հետ:

Մենք որպես համեմատություն ենք դիտում բոլոր այն ֆիգուրները,
որոնք upamā անվան տակ միավորել է Ապպայյա Դիկշիտան, ներառ-
յալ նաև rūpaka -ն, որը համապատասխանում է գոյականական փո-
խարքերությանը¹³, Օրինակ. դեմք-լուսին, ծառ-ձեռքեր և այլն:

Կալիդասան պարզ համեմատությունների հետ մեկտեղ (որոնք
կազմված են մեկ առարկայից և մեկ պատկերից) լայնորեն օգտվում
է, այսպես կոչված, կոմպլեքսային, բարդ և համադրական¹⁴ համեմա-
տություններից: Դիտարկենք բարդացման եղանակները առանձին-
առանձին:

1) Բանաստեղծը մի քանի պարզ համեմատություններ համատե-
ղում է՝ ստեղծելով պարզ համեմատությունների սովորական գումար:
Նրանք միավորվում են, որովհետև համեմատության առարկաները միե-
նույն օբյեկտի առանձին մասերն են: Իսկ համեմատության պատկեր-
ները կարող են ա) իրարից անկախ լինել կամ բ) պատկանել միևնույն
օբյեկտին:

ա) Որպես օրինակ կարող է ծառայել 101-րդ քառատողը, ուր բա-
նաստեղծը նկարագրում է հերոսի կնոջ գեղեցկությունը:

(7) śyāmāsvaḡgam cakitaharīṇiprekṣaṇe dṛṣṭipātaḡ
vaktracchāyaḡ śaśinī śikhināḡ barḡabhāreṣu keśaḡ
utpaśyāmi pratanuṣu nadīvīcīṣu bhrūvīlāsāḡ
hantaikasthaḡ kvacidapi na te caḡḡī sādṛśyamasti. (104)

¹² Սիդդհեր — կիսաստվածներ, որ աչքի են ընկնում մաքրությանը ու առաքի-
նությանը, ապրում են երկնային ոլորտներում, Նրկիի ու Արեկի միջև:

¹³ Փաստորեն այդպիսի փոխարքերության տարբերությունը համեմատությունից, ինչպես
նշում էր դեռ Արիստոտելը, կայանում է նրանում, որ առաջինը զուրկ է նմանության ցու-
ցիչից:

¹⁴ Դրանց մասին մանրամասն տե՛ս С. Л. Невелева, Вопросы поэтики древ-
неиндийского эпоса, М., 1979, с. 38—42.

«Տեսնում եմ աչքերդ վիթի աչքերում, ճկուն մարմինդ՝
լիանայի մեջ,
լուսնի մեջ՝ դեմքդ, վարսերդ՝ պոչում զմրուխտահավի,
Գետի ծփանքում՝ խաղը ունքերիդ.

Բայց ողջ բո տեսքը շունի նմանը, ո՛վ դու իմ չքնաղ»:
Այստեղ համեմատությունների առարկաները վերաբերում են միև-
նույն օբյեկտին, իսկ պատկերները անկախ են:

(8) tasyotsaṅge praṇayina iva sraṣtagamgādukūlām
na tvam dṛṣṭvā na punaralākam jñāsyase kāmācārīn
ya vaḥ kale vahaṭi salilodgāramuccervimānā
muktājālagrathitamalakam kāmīnīvābhraṇḍam. (63)

«Հանջին այդ լեռան, ինչպես սիրածին, քնքուշ հավել է
չքնաղ Ալական,
Որ դեն է նետել դգեստը սնդուսե — Գանգեսը լուսեղ,
Որ գմբեթներին իր երկնասլաց ապարանքների
ամպակույտեր է կրում անձրևին,
Ասես թե ցանցով մի մարգարտահյուս իր գանգուրներն է
կապել գեղուհին»:

Այս քառատողում Ալական քաղաքը համեմատվում է սիրող կնոջ հետ:
Լեռը նրա սիրեցյալն է, Գանգեսը՝ մետաքսյա դգեստը, ապարանքները
նրա մարմինն են, իսկ ամպերը՝ գանգուրները, անձրևը նմանվում է
մարգարտահյուս ցանցի:

Այսպիսով, առանձին համեմատությունների առարկաները պատ-
կանում են միևնույն օբյեկտին՝ քաղաքին, իսկ պատկերները՝ մի այլ
օբյեկտի (կնոջ) առանձին մասերն են: Այս երկրորդ տարատեսակը
Ս. Լ. Նեկելան անվանում է համադրական համեմատություններ¹⁵:

2) Բարդ համեմատություններ կաղմելու կալիդասայի նախասիրած
միջոցը, այսպես կոչված, համեմատության եզրերի զույգեր, եռան-
դամներ, քառանդամներ ստեղծելն է: Եթե սովորական պարզ համե-
մատությունը ունենում է համեմատության առարկա -C₁, համեմատու-
թյան պատկեր -C₂ և համեմատության հատկանիշ -П, ապա այսպի-
սի բարդ համեմատությունը ունենում է մեկից ավելի համեմատության
առարկա — C₁¹, C₁². C₁³ և այլն և մեկից ավելի համեմատության պատ-
կեր — C₂, C₂², C₂³ և այլն:

¹⁵ С. Л. Невелева. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса, стр. 40—41.

Յուրաքանչյուր առարկա ունենում է իր պատկերը, որի հետ կապվում է մի որևէ հատկանիշով, բայց բացի դրանից համեմատութիւն երկու բազմանդամ եզրերն օժտված են դրանք իրար հետ կապող մի ընդհանուր փոփոխական (բայական) հատկանիշով:

Տե՛ս օրինակ (2):

Համեմատութիւն առարկա են դառնում ամպը և լեռնազազաթը, իսկ համեմատութիւն պատկեր՝ փիղը և հողաթումբը: Ընդհանուր հատկանիշը, որով ի մի են բերվում համեմատութիւն բազմանդամ եզրերը, **āślisṭā** գրկել էր, բայն է, որ համեմատութիւն մյուս եզրում ունի իրեն համապատասխան **vaprakṛidāparinata** խոնարհված՝ խաղալու համար՝ փոփոխական հատկանիշը: Սրանք այն հատկանիշներն են, որոնց միջոցով համեմատութիւն եզրերը փոխադարձ կապի մեջ են մտնում: Սակայն համեմատութիւն յուրաքանչյուր առարկա իր համապատասխան պատկերի հետ ունի նաև մասնավոր ընդհանուր հատկանիշ՝ ամպը մեծ է, ինչպես փիղը, իսկ դրան համապատասխան էլ լեռնազազաթը ամպի համեմատութիւն փոքր է, ինչպես հողաթումբը: Առանձին վերցրած լեռնազազաթը հնարավոր չէր համեմատել հողաթմբի հետ, դա հնարավոր է այնքանով, որքանով որ ամպը նմանեցվում է փղի: Այդտեղից էլ երևում է, որ այսպիսի համեմատութիւնների մեջ համեմատութիւն առարկաներից մեկը գլխավորն է պատկերավորութիւն ուրույն սիստեմ ստեղծելու համար, իսկ մյուս առարկան կամ առարկաները համեմատութիւն եզրեր են գտնում այդ գլխավոր առարկային համապատասխան: Այդ զույգը մղում է տալիս համեմատութիւնը: Վերցնենք մի օրինակ ևս.

(9) tvayyadātum jalavanate śarṅgino varṇacaure
tasyaḥ śindhoḥ pṛthumapī tanum durabhāvātpravāham
prekṣiṣyante gaganagatayo nunamāvarjya dr̥ṣṭīr
ekam muktaguṇamiva bhuvāḥ sthulamadhyendranīlam. (46)

«Երբ սևաթույրդ, խոնարհվես գետի ջուրը խմելու,
Նրա լայն հոսքը կթվա հեռվից երկնքում խաղաղ բնակվողներին
Նեղ, ինչպես գոտի մի մարգարտահյուս, երկիրն օղակող,
Որի ճարմանդը ընդելուզված է մեծ շափյուղայով»:

Ամպը և գետը նմանեցվում են շափյուղայով ներդրվազված մարգարտյա գոտու: «Խոնարհված»-ը այն հատկանիշն է, որով գետը և ամպը փոխհարաբերութիւն մեջ են մտնում և հնարավոր են դարձնում բարդ համեմատութիւնը: Բայց միաժամանակ գետը մարգարտյա գոտու է նմանվում իր ձևով և փայլով, իսկ ամպը շափյուղայի հետ է համեմատվում մուգ կապույտ կամ սև լինելու հանգամանքով: Գետը,

որպես համեմատության առարկա գերիշխողն է, քանի որ միայն նրա՝ գոտու հետ նմանեցվելու շնորհիվ է հնարավոր դառնում ամպի համեմատությունը շափուղայի հետ:

Կալիդասան բարդ համեմատություն կազմելու այս ձևը շատ է սիրում և բազմիցս օգտագործում է ինչպես «Ամպ-ավետաբեր» պոեմում, այնպես էլ այլ գործերում: Սա հնարավորություն է տալիս բանաստեղծին երևույթները նկարագրել իրենց փոխհարաբերությունների մեջ, նույնիսկ ամենասովորական համեմատությանը թարմության, նորության շունչ հաղորդել:

Հաճախ բանաստեղծը պատկերը ամբողջացնելու և ավարտուն դարձնելու համար պարզ համեմատությունները զուգորդում է բարդ համեմատությունների հետ: Օրինակ՝

(10) utpaśyāmi tvayi taṭagate snigdhabhīnnañjanābhe
sādyah kṛttadviradadaśanacchedagaurasya tasya
līlāmadreḥ stīmitanāyanaprekṣanīyāṃ bhavitṛīm
amśanyaste satī halabhr̥to mecake vāsasīva. (59)

«Նախազգում եմ, թե ինչ հիազմայլ կլինի տեսքդ,
Երբ նման յուզում տրորված ծարիրի, դու ելնես լեռան
Դագաթը ճերմակ, կուրացնող, ինչպես նորահատ շեղքը
փղի ժանիքի:

Այդպես սեաթույր թիկնոցն է նետված հզոր ուսերին
Բալառամայի»¹⁶:

Նախ ամպն առանձին համեմատվում է սուրմայի հետ, իսկ Կայլասա լեռը՝ փղի ժանիքի, այնուհետև արդեն լեռը նմանեցվում է Բալառամային, իսկ ամպը՝ թիկնոցի:

3) Ծավալուն համեմատության մի այլ եղանակն էլ միևնույն առարկան միևնույն հատկանիշով տարբեր առարկաների հետ զուգորդելն է: Այսպես, ահա՝ Կայլասա լեռը իր կուրացնող փայլով, շողշողուն ձյունածածկ զագաթներով ու ժայռերով նախ համեմատվում է փերիների հայելիների հետ, այնուհետև՝ ջրաշուշանների, իսկ հետո արդեն՝ Շիվայի բարձրագույն ծիծաղի հետ (58-րդ քառատող): Բանաստեղծն արարում է պատկերների յուրատեսակ աստիճանավորում, որտեղ Շիվայի բարձրագույն ծիծաղը կուրացնող սպիտակության ամենացայտուն խորհրդանիշն է դառնում:

¹⁶ Բալառաման Կրիշնայի ավագ եղբայրն է՝ «Մահարհարատա» էպոսի հերոսներից: Ի տարբերություն Կրիշնայի, նա սպիտակամաշկ է, սակայն սեաթույր թիկնոց է կրում:

Ս. Լ. Նեելեւան այս տարատեսակը անվանում է համեմատութիւն կոմպլեքսային պատկերով¹⁷:

4) Ծավալուն համեմատութեան մի այլ եղանակ. երբ ունենք համեմատութեան առարկաների և պատկերների զույգեր, բայց առարկաներից մեկը անփոփոխ կերպով դառնում է նաև համեմատութեան պատկեր.

Այսինքն $C_1 = C_2$, իսկ $C_1' \neq C_2'$

Համեմատութեան եզրերը միավորվում են փոփոխական բայական հատկանիշի շնորհիվ.

(11) paścāduccalrbhujataruvanaṃ maṇḍalenābhilīnaḥ
sandhyaṃ tejah pratīnavajapāpuṣparaktaṃ dadhānaḥ
nṛttārambhe hara paśupaterārdranāgājīnecchāṃ
śāntodvegastimitanayanam dṛṣṭābhaktirbhavānyā. (36)

«Այնուհետև պարուրելով անտառը Շիվայի վեր (պարզված) ձեռքերի (դու), որ վերջալուստին բոսոր ես ինչպես շինական վարդը, վերացրու Շիվայի ցանկութիւնը պարի սկզբում բռնելու դեպիդի արյունաթաթախ մորթը» ...

Թեև արտահայտված է շատ յուրահատուկ, բայց սա նույնպես համեմատութիւն է, որի մի եզրում վեր պարզված ձեռքերով Շիվան է ու բոսորագուն ամպը, մյուս եզրում նույն Շիվան և դեպիդի արնաներկ մորթը: Մենք չենք կարող սա պարզ համեմատութիւն համարել, այսինքն այնպիսին, որտեղ սոսկ ամպը համեմատվում է փղի մորթի հետ, իսկ մյուս եզրը դեն նետել, քանի որ դեպիդի մորթի պատկերը թելագրված է Շիվայի պատկերով. Շիվայի կերպարն է, որ ձևավորում է ողջ ծավալուն համեմատութիւնը: Առանց Շիվայի բանաստեղծը դժվար թե ամպը համեմատեր փղի մորթի հետ: Որպեսզի պարզ լինի, թե ինչի մասին է խոսքը, զուգադրենք այս համեմատութիւնը մեկ ուրիշի հետ, որը հանդիպում է նույն 36-րդ քառատողում: Այստեղ ամպը, որ բոսոր է ներկվել վերջալուստի շողերից, համեմատվում է նաև շինական վարդի հետ: Համեմատվում է ազատորեն, անկախ այլ առարկաներից, իսկ առաջին համեմատութեան մեջ ամպի և փղի մորթի ընդհանուր հատկանիշը դարձյալ բոսորագունն է, բայց եթե ամպը շհարաբերակցվեր Շիվայի կերպարին, նրա նմանեցումը փղի մորթին անհնար կլիներ: Այնպես որ առաջին համեմատութիւնը պարզ է, իսկ երկրորդը՝ բարդ:

¹⁷ С. Л. Невелева. Вопросы поэтики... стр. 40.

Բերենք մեկ այլ օրինակ ևս: Ահա 51-րդ քառատողը:

Երբ ամպը խոնարհվում է խմելու Գանգեսի վճիտ, բյուրեղացող ջուրը, գետը, որի մեջ արտացոլվել է ամպի սև ստվերը, չքնաղ է դառնում, կարծես Զամնայի սև ջրերի հետ Գանգեսի խառնարանը հիմա հենց այստեղ է: Համեմատության առարկա են Գանգեսը և ամպը, համեմատության պատկեր՝ Գանգեսը և Զամնան: Գանգեսը մղում է տալիս ողջ համեմատությանը:

5) Կան նաև ծավալուն համեմատություններ, ուր առարկաների և պատկերների զուգբերում երկու պատկերներն էլ հավասարազոր են, ոչ մեկը չի գերիշխում ու չի թելադրում համեմատության կառուցումը: Օրինակ՝ 15-րդ քառատողում: Այստեղ ծագող ճաճանշագեղ ծիածանը սևաթույր ամպին նույնպիսի շուք կտա, ինչպես Կրիշնային՝ սիրամարգի պուշը:

Ամպը նմանեցվում է Կրիշնայի թուխ մարմնին, իսկ ծիածանը՝ Կրիշնային զարդարող սիրամարգի պուշին: Բայց յուրաքանչյուր առարկա կարող էր նմանեցվել իր պատկերին՝ անկախ մյուսից. այստեղ պատկերները երկուսն էլ հավասարազոր են: Պարզապես նրանց համադրումը օգնում է լուսի ու ստվերի հակադրության ստեղծմանը, որն, ինչպես արդեն գիտենք, Կալիդասայի համար նախընտրելի է գունային բոլոր համադրություններից:

6) Ահա և մի տարատեսակ. համեմատության առարկաները զուգորդվելով հանդես են գալիս որպես համեմատության միայն մեկ պատկերի բաղկացուցիչ մասեր: Օրինակ՝ 18-րդ քառատողում ամպը Ամրակուտա լեռան գագաթի՝ դեղնավուն լանջերի հետ նմանեցվում է (մայր) հողի ստինքի:

2. Պոեմի պատկերավորության սիստեմը հենվում է շնչավորման վրա: Փաստորեն համեմատությունների և այլ տրոպների մեծագույն մասը գոյության են կոչվում շնչավորման միջոցով. վերջինս ընդգրկում է ողջ պոեմը, թափանցում նրա բոլոր ոլորտները:

Ամպը սիրուց խելակորույս յակշայի երևակայությամբ շնչավորվում է որպես,

ա) բարեկամ, ընկեր, եղբայր՝ յակշայի և լեռների համար

բ) սիրեցյալ՝ գետերի, կանանց համար

Գետերը, որպես չքնաղ դիցուհիներ, կանացի տարբեր բնավորություններ են մարմնավորում: Վետրավատի գետը խոժոռահոն, քմահաճ գեղեցկուհի է, պչրուն ու սեթևեթ է Նիրվինդհյա գետը. միայնակ, սիրաբաղձ կին է խորհրդանշում Սինդհուն. ամոթխած, աղքատական սեք է տաժում ամպի նկատմամբ Գամբհիրան, իսկ սրբազան Սարասվատիի

շրերը կրոնական անանձնական սերը ճանաչելու համար մաքրագործում են ամպը:

Կայծակը ամպի կինն է, քամին՝ ծաղիկների սիրեցյալը և այլն: Համեմատություններից շատերը ամբողջական շնչավորված պատկերի առանձին բաղադրիչներն են:

(13) teṣāṃ-dikṣu prathitavidīśalakṣaṇāṃ rājadhānīm
gatvā sadyaḥ phalamavikalāṃ kāmukatvasya labdhā
tiropāntastanītasubhagaṃ pāsyasi svāduyattat
sabhrūbhaṅgaṃ mukhamiva payo vetravatyaścalormi. (24)

«Այդ կողմերում մեծ հռչակ վայելող Վիդիշայում դու
Կզգաս անսահման վայելքը սիրո».

Անհագ ըմպելով անուշ կարկաշող Վիտրավատիի ջուրը՝ քաղցրաշիթ,
Որ կոհակվում է վետվետուն, ինչպես մի խոժոռահոն
դիցանուշի դեմք»:

Այս քառատողում միակ համեմատությունը վերջին տողում է. վետ-
րավատի գետի ալիքները նմանեցվում են կանացի խոժոռահոն դեմքի:
Այս համեմատությունը բաղկացուցիչ մասն է շնչավորված պատկերի,
ուր ամպը սիրեցյալն է, գետը՝ սիրուհին. ամպը խմում է ջուրը, ասես
սիրեկանը համբուրում է խոժոռահոն գեղեցկուհու դեմքը (pa — 'խմել'
բառը նշանակում է նաև 'վայելել'): Սակայն անմիջականորեն համե-
մատվող եզրեր են միայն ալիքվող ջուրը և խոժոռահոն դեմքը:

Նմանօրինակ դեպքերի համար մենք նախօրոք նշում ենք, թե
ինչպիսի շնչավորված պատկերներ են խորհրդանշում ամպը, զանազան
գետերը և այլն, և առանձնացվում են անմիջականորեն նմանեցվող
եզրերը:

«Ամպ-ավետաբեր» պոեմում կան 60-ից ավելի համեմատություն-
ներ: Հնդկ հետազոտող Զելլապան Պիլայը Կալիդասայի համեմատու-
թյուններին նվիրված աշխատության մեջ այբբենական կարգով բերում
է Կալիդասայի ստեղծագործություններում, այդ թվում և «Ամպ-ավե-
տաբերում» հանդիպող համեմատությունների պատկերները (ընդհանուր
քանակը՝ 2250): Բայց որպեսզի լիակատար պատկերացում ունենանք
պոեմի համեմատությունների մասին, պետք է հետազոտել ոչ միայն
upamāna-ն (համեմատության պատկերը), այլև upameya-ն (համե-
մատության առարկան), քանի որ նույնիսկ ամենասովորական պատկե-
րը, զուգորդվելով նոր ու անսպասելի առարկայի հետ, նոր ու թարմ
հնչողություն է տալիս համեմատությանը:

Թվարկում ենք պոեմում համեմատության առարկա օբյեկտները,
և նրանց համապատասխան պատկերները: Նշենք, որ բարդ համեմա-
298

տությունների առարկաներն ու պատկերները բերվում են զույգ-զույգ կամ եռյակներով: Նշում ենք, թե որ համեմատություններն են ֆունկցիոնալ, այսինքն կառուցված առարկայի և պատկերի ներքին նմանության վրա (օր. քախժում է ինձ համար, ինչպես միայնակ շակրավախի՞ն իր հեռավոր վարժությանի համար) և որոնք են որոշակի-զգայական, այսինքն համեմատության եզրերի նմանությունը հիմնվում է զգայական հատկանիշի վրա (տեսողական, լսողական և այլն):

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԸ

ԱՄՊԸ ԵՎ ՆՐԱ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

1. Ամպը 2. Կայծակը 3. Որոտը 4. Միածանը 5. Ամպի շողքը 6. Անձրեք

Պատկերների համակարգում շնչավորվում են

1. Ամպը՝ ա) Որպես ընկեր, բարեկամ, եղբայր յակշայի և լեռների համար:
- բ) Սիրեցյալ՝ գետերի և կանանց համար:
2. Կայծակը ամպի կիներն է:
3. Որոտը՝ ամպի լեզուն, ձայնը:
6. Անձրեք՝ ամպի արցունքները:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Ամպի համար

1. adreḥ sīṅga (14)¹⁸—*Լեռնագագաթ (գործառական):*
2. ārdraṇāgājina (36)—*դեպիդի (արյունից) թրշված մորթ (տեսողական):*
3. kalabha (78)—*մատղաշ փիղ—(տեսող.):*
4. pādo viṣṇoḥ (57)—*Վիշնուի կրունկը (տեսող.):*
5. bhartuḥ kaṇṭhacchavi (33)—*Շիվայի (մուգ կապույտ) վիզը (տեսող.):*
6. śārṅgino varṇacaura (46)—*Վիշնուի գույնի հափշտակիչ (տեսող.):*
7. suragaja (51)—*Ինդրայի փիղը (տեսող.):*
8. sopāna (60)—*աստիճան (տեսողական և շոշափական):*
9. snigdhabhinnāñjana (59)—*յուղի մեջ տրորված ծաղիկ (տեսող.):*

¹⁸ Փակագծում նշված թվանշանը ցույց է տալիս ըստտողի համարը:

10. snigdhavenī (18)—(կնաջ) շողշողուն հյուսք (տեսող.):

Ամպը (փիղ) և լեռնագագաթը (լեռը) (հողաթուփը)

11. vaprakṛīḍāparīṇatagajaprekṣanīyaṃ (2)—փիղ, (որ) խոնարհ-
չել է հողաթմբի հետ խաղալու (տեսող.):

Ամպը և Ամրակուտա լեռը (կնոջ կուրծք)

12. madhye śyamaḥ stana iva bhuvah śeṣavistārapāṇḍuh (18)—
մեջտեղում մուգ (սև), իսկ եզրերից դեղնավուն, ինչպես (մալը) երկրի
կուրծքը (տեսող.):

Ամպը (սև բիկնոց) և Կայլասա լեռը (Բալառաման)

13. asanyaste sati halabhr̥to mecake vāsasiva (59)—(չու) սև
(ես), ինչպես Բալառամայի թիկնոցը, (որ) նետված է նրա ուսերին
(տեսող.):

Ամպը (գուլձ) և Հիմավատ լեռը (Շիվայի սպիտակ ցուլ)

14. śubhratrinayanavṛ̥ṣotkhatapaṅkopameyāṃ (52)—(երբ հանգ-
չես այնտեղ (լեռան վրա), նման կլինես սև գուլձի, որին պողահարել
է ասես Շիվայի ցուլը սպիտակ (տեսող.):

Կայծակը

15. khadyotāṭivilasitaṅibhām (78)—նման լուսատիտիկների շար-
քի առկալծումների (տեսող.):

Կայծակը՝ ամպի ֆոնին

16. kanakanikaṣa (37)—մլնակի վրայի ոսկեշերտիկ (տեսող.):

Որոտը

17. muraḥ (56)—(փոքրիկ) թմբուկ (լսող.):

Ծիածանը

18. ratnacchāyāvyatikara (15)—գոհարեղինի փալլիլանք

Ամպը (Կրիշնա) և ծիածանը (սիրամարգի պոչ):

19. yena śyāmaṃ vapuratitarām kāntimāpatsyate te

barheṇeva sphuritarucinā gopaveśasya viṣṇoḥ (15)—Որի (ծիա-
ծանի) ճաճանլը սևաթույր մարմնիդ շուք կտա այնպես, ինչպես հովվա-
զգեստ Վիշնուին պոչը զմրուխտահավի¹⁹ (տեսող.):

¹⁹ Հովվազգեստ: Վիշնու—Վիշնու աստվածը իր 10 մարմնավորումներից մեկի ժամա-
նակ ծնված է երկրի վրա որպես հերոս-արքա, Կրիշնա անունով, որ մահկաբյան տա-
րիներին հովվաթյուն էր անում: Կրիշնայի մաշկի գույնը խիստ թուխ էր, դրանով իսկ նա
համեմատության հզոր է դառնում թուխի համար:

Ամպի շողփը

20. pratinavajapāpuṣpa (36)—*չինավարդի ծաղիկը (տեսող.)*

Շիվայի վեր պարզված ձեռքերը (paśupaterbhujataruvana)—*անտառ
և ամպի շողքը (ardranāgājina)*—*դեպիդի արյունաթաթախ մորթի*։

21. Śe'u orhṇak (12)—ը (տեսող.)։

Ամպը և գետերը

Ամպը և Չարմանվառի գետը

(շափուղայով ընդելուզված մարգարտահյուս գոտի)։

22 Śe'u orhṇak (10)—ը (տեսող.)։

Գանգեսի ջրերը ամպի մուգ արտացոլով

23. yamunāsāṅgamena (51)—(ինչպես) *Ջամնայի հետ խառնվե-
լիս (Տե'ս էջ 12—13-ի բացատրությունը) (տեսող.)*։

Լեռներն ու լեռնագագաթները

Լեռները տղամարդկային էություն են մարմնավորում և խորհրդ-
դանշում են ամպի ընկերներին։

Կայլասա լեռը

1. cchāyābhinnasphaṭikaviśada (62)—*շողշողուն (սպիտակ) ինչ-
պես նստակերտ բլուրեղ (տեսող.)*։

2. tryambakasyāṭṭahāsa (58)—*Շիվայի բարձրագույն քրքիշի (նը-
ման)²⁰ (տեսող.)*։

3. tridaśavanitadarpaṇa (58)—*երկնային փերիների հալելիներ
(տեսող.)*։

Կայլասայի գագաթը

4 dviradadaśanacchedagaura (59)—*սպիտակ (ինչպես) փղի ժա-
նիքի կտորը (տեսող.)*։

5. kumudaviśada (58)—*սպիտակ (ինչպես) ջրաշուշան (տեսող.)*։

Գետերն ու նրանց ջրերը

Ռեա գետը (Վինդհյան լեռների ժայռերից ճյուղավորված վտակնե-
րով)

1. bhakticchedairiva viracitāṃ bhūtimaṅge gajasya (19)—(ինչ-
պես) *փղի մարմնին դրոշմված շերտանախշ նկար (տեսող.)*։

²⁰ Զերմակ ատմների պատճառով Շիվայի քրքիշը կուրացնող սպիտակուսյան խոր-
հրդանիշն է։

Գամբհիրա գետի վեիտ ջուրը (Գամբհիրան աղջկական ամոթխած սիրո խորհրդանիշն է)

2. cetas (40)—հոգի (գործառ.):

Սիեդհուի ջուրը (Սինդհուն խորհրդանշում է լքված, միայնակ կնոջ)

3. veḡībhūtapratana (29)—բարակ, ինչպես—միայնակ կնոջ հյուսքը²¹ (տեսող.):

Վետրավատի գետի ակիվոդ ջուրը (Վետրավատին գեղեցիկ, փաղցրահամրույի կնոջ՝ ամպի սիրեցյալի մարմնացումն է)

4. sabhrūbhaṅga mukha (24)—խոժոռահոն դեմք (տեսող.—գործառ.):

Գանգեսի ջուրը

5. sphaṭikaviśada (51)—սպիտակ (ինչպես) բլուրեղ (տեսող.):

Յակշայի կիներ և նրա արտափներ

1. Կինը 2. Նրա դեմքը 3. Շուրթերը 4. Մարմինը 5. Աչքերը 6. Ազդրը 7. Ունքերը 8. Ձեռքերը:

Կիներ

1. cakravākī (80)—չակրավակի (թռչուն)²² (գործառ.):

2. śīśiramathitā padmīnīvānyarūpā (80)—ալլափոխված, ինչպես լոտոսը սառնամանիքին (տեսող.—գործառ.):

3. sābhre 'hnīva sthalakamalīnī (89)—ինչպես ցամաքում (աճող) լոտոսը ամպոտ օրերին, ոչ քուն, ոչ արթուն (գործառ.):

Կիներ լսում է ամպին ուշադիր

4. pavanatanayaṃ maithilīva (97)—ինչպես Սիտան՝ Քամու զավակին²³:

²¹ Միայնակ կիներ մազերը հյուսում էր մի հյուսքով, չէր արձակում, չէր զանգրացնում, ձե՛ չէր տալիս, մինչև ամուսնու վերադարձը:

²² Չակրավակի— թռչուն, որն, ըստ ավանդության, մի ճգնավորի անեծքով ստիպված է ամեն գիշեր անջատվել սիրեցյալից:

²³ Սիտային՝ Ռամայի կնոջը, տանազլուփ դե Ռավանան առևանգում է և տանում Լանկա (Ցեյլոն): Կապիկների առաջնորդ Հանումանը՝ Քամու որդին, թռչում-անցնում է Օվկիանոսը, հասնում Ռավանայի նստավայրը և Ռամայից լուր ավետում Սիտային:

5. indordalnyam tvadupasaraṇakliṣṭakānterbibharti (81)—*լուսնի դալկութիւնն ունի, որի գեղեցկութիւնը սքողված է քո (այսինքն ամպի՝ Վ. Ա.) միջամտութիւնից — (տեսող.- գործառ.)*;

6. śaśin (101)—*լուսին (տեսող.)*;

Շուրթեր

7. pakvabimba (79)—*բիմբալի հասուն պտուղ (տեսող.)*;

Մարմինը

8. prācīmūle kalāmātraśeṣā himāṃśoh (86)—*լուսնի մահիկի ¹/₁₈ մասը արեգակնածագ երկնքում (տեսող.- գործառ.)*;

9. śyāmā (101)—*լիանա (տեսող.)*;

Աչքեր

10. (աչքերը՝ ամպին նկատելու պահին) mīnakṣobhaccalakuvalaya (92)—*ձկների խայտանքից դողդողացող կապույտ լոտոս(ներ) (տեսող.- գործառ.)*;

11. cakitaharīṇīprekṣaṇa (79, 201)—*վախվորած եղնիկի աչքեր (տեսող.)*;

12. mrgākṣī (92)—*եղնաչվի (որի աչքերը նման են եղնիկի աչքերին) (տեսող.)*;

Ազդր

13. sarasakadalīstambhagaura (93)—*ճերմակ (ինչպիս բանանենու թաց բունը (տեսող.)*;

Մազեր

14. śikhināṃ barhabhāra (101)—*սիրամարգի պոչ (տեսող.)*;

Ունքերի խաղը

15. pratanu nadivīci (101)—*գետի թեթև ծիւնք (տեսող.)*;

Ձեռքեր

16. latā (94)—*լիանա (տեսող.)*;

Ալակա փաղափր (շնչավորվում է որպես սիրահար կին (kāminī) դրան համապատասխան էլ համեմատության եզրեր են ստեղծվում նրա շրջապատի համար. Կայլասա լեռը, որի լանջին հավել է փաղափր՝ սիրեցյալ, դղյակները՝ կնոջ մարմին, Գանգեսը՝ դեն նետված մետաքսյա զգեստ, դղյակների զագաթին քառած ամպերը՝ խոպոպներ, անձրևը՝ մարգարտահյուս ցանց մազերի համար)։

1. Śh'u օրինակ (8)-ը (տեսող.)

Ալակայի դղյակները (Ալակայի դղյակները և այն ինչ-որ կա դղյակներում համեմատվում են ամպի և նրա ուղեկիցների հետ. դղյակները նման են բարձր ամպին, դղյակներում ապրող հրալուստ գեղեցկուհիները՝ կայծակին, պատերի գույնզգույն նկարները՝ ծիածանին, թմբուկների զարկը՝ ամպի որոտին, գոհարահուտ հատակները՝ ամպի ջրին):

2. vidyutvantam lalitavanitāḥ sendracāpaṁ sacitrāḥ
saṅgītāya prahatamurajāḥ snigdhaḡambhīraghoṣaṁ
antastoyaṁ manimayabhuvas tuṅgamambhralihāgrāḥ
prāsādaṣtvāṁ tulayitumalaṁ yatra talstairviśeṣaiḥ (64)

«Ըր ամպածրար աշտարակներով դղյակների մեջ ամեն ինչ ասես մրցում է քեզ հետ.

Հրայրքոտ կանայք՝ քո կայծակի հետ, ծիածանիդ հետ՝ նկարները վառ,

Ձնգուն երգերը ու թմբուկների զարկերը խորունկ, խուլ որոտիդ հետ,
Վճիդ ջրիդ հետ՝ նրանց հատակներն աղամանդահուտ» (տեսող.):

Յակշայի տունը և նրա շրջակայքը

1. Տունը 2. Դռան կամարը 3. Ձվարճանքների բլուրը 4. Իլուրեղապակյա հարթակի վրա կանգնած ձողի զմրուխտյա հիմքը:

Տունը (Յակշայի բացակայությամբ)

1. kamala sūryāpaye (77)—լուսոսը արևամուտին (գործառ.):

Կամարը

2. amaradhanus (72)—Ինդրայի աղեղ (ծիածան) (տեսող.):

Ձվարճանքների բլուրը (որի գագաթը մուգ կապույտ շափռտալից է, իսկ ցանկապատը՝ բանանի ոսկե ծառերից՝ շանբարձակող ամպ:

3. Śēu օրինակ (5) (տեսող.):

Ձողի զմրուխտյա հիմքը

4. anatipraudhavaṁśa (76)—դալար եղեգնի շիվ:

Կանանց աչքերը

1. madhukaraśreṇī (35)—մեղունների պարս (տեսող.):

Դաշապոռնայի կանանց աչքերը, թերթերունքները վեր նետելուն պես, սպիտակաթևների ֆոնին սև ու սպիտակ գույների խաղ են ստեղծում, որ նման են.

2. uparivilasatkīṣṇasāra (47)—կալթող ճանճկեն վիթերի (տեսող.):

3. kundakṣepānugamadhukara (47)—համակների հուլիներին թառող մեղունների (տեսող.):

Հոնֆերը

4. latā (47)—լիանա (տեսող.):

Այլ առարկաներ

1. Քամի 2. Շիվայի ձեռքերը 3. Անտառի ոգիների արցունքները (ցող)
4. Թմբուկների զարկը. 5. Ուղջայինի քաղաքը 6. Արջունան²⁴:

Սիպրայի ֆամին

1. priyatama prārthanācatukāra (31)—(իր) փափագին (հասնելու համար) շողումող սիրեկան (գործառ.):

Շիվայի վեր պարզված ձեռները

2. taruvana (36)—անտառի ծառեր:

Արցունքի կաթիլները

3. muktāsthūla (103)—մեծ (ինչպես) մարգարիտ (տեսող.):

Թմբուկների զարկը

4. tvadgambhīradhvani (66)—(որոնց) ձայնը խորունկ է (ինչպես) քոնը (այսինքն ամպինը) (լսողական):

Ուղջայինի ֆաղաֆը

5. divaḥ kāntimatkhaṇḍa (30)—եղեմի սքանչելի բեկոր (գործառ.):

Արջունան նետեր է հեղում քշնամիների դեմֆին

6. dhārāpātaistvamiva kamalāni (48)—ինչպես դու (այսինքն ամպը) տեղատարափով՝ (հեղում են) լոտոսները (գործառ.):

Այսպիսով, պոեմում հանդիպում են 61 պարզ և բարդ համեմատություններ: Նրանց մեծ մասը կառուցվում է որոշակի-զգայական հատկանիշի հիման վրա (3-ը լսողական, մեծամասնությունը՝ տեսողական), միայն մի փոքր մասն են կազմում գործառական համեմատությունները (8-ը), այսինքն այնպիսիք, որոնք հիմնված են առարկայի ներքին հատկանիշի վրա, 4-ը, այսպես կոչված, տեսողական-գործառական համեմատություններ են, երբ առարկայի արտաքին հատկանիշը բացահայտում է նաև նրա ներքին էությունը (օր. «Կնոջ մարմինը բարախիկ է, ինչպես լուսնի մահիկի 1/16 մասը արեգակնածագ երկնքում» — այստեղ տեսողական հատկանիշը բացահայտում է նաև կնոջ հոգեվիճակը՝ նա հյուծվել է թախծից): Այս թվերը խորհելու առիթ են տալիս,

²⁴ «Մահարհարատա» էպոսի գլխավոր հերոսներից:

գործառական և որոշակի-զգայական համեմատությունների հարաբերությունը խոսում է հեղինակի ոճի անանձնահատկությունների մասին: Կալիդասան քնարական պոեմ է գրել: Բայց սիրո ռասան արտահայտելու համար նա հազվադեպ է դիմում զգացմունքի անմիջական նկարագրությանը, կամ ուղղակի անվանում այն: Հերոսի և հերոսուհու հոգեվիճակը բացահայտում է զգայական պատկերների միջոցով, որոնց մեջ գերակշռում են գունային զանազան երանգավորումներ:

«Իմաստը, որը զգացվում է ներքնատեսությամբ (այսինքն երեվակվողը), լինում է երկու կարգի՝ սովորական—laukika և բանաստեղծական—kāvyā-vyapara-gocara: Երկրորդը սովորական խոսքի մեջ չի պատահում և, նույնիսկ, չի կարող որոշակի, նրան համապատասխանող բառով արտահայտվել: Այդ զգացվողը (իմաստը) հենց ռասան է»—ասում է Աբհինավադուպտան: Սովորական հասկացողությունը «կարող է հանդես գալ ինչպես որպես արտահայտվող, այնպես էլ՝ որպես երևակվող իմաստ, էմոցիան երբեք չի կարող արտահայտվող լինել: «Ցասում» բառի իմաստը սոսկ համապատասխան զգացումի մասին հասկացողություն է, բայց ոչ ինքը՝ զգացումը»²⁵,

Կալիդասան քաջ գիտեր այս սկզբունքը, թեև, հավանաբար, նրա ժամանակ դրա տեսական հիմնավորումը դեռևս չկար: Բանաստեղծը շատ քիչ է խոսում հերոսի և հերոսուհու զգացումների մասին, բայց երբ նկարագրում է շնչավորված բնության տեսարանները՝ նրանց միջոցով հառնում է այն ջերմ կարոտն ու թախիծը, որ համակել են Կալիդասայի հերոսին: Ամենուրեք սեր է, և միայն նա է զրկված իր սիրեցյալին տեսնելու երջանկությունից: Պոեմի թաքնված, բայց «երևակվող», իմաստի բացահայտման խնդրին են ծառայում նաև համեմատությունները, որոնք, ինչպես և ողջ պոեմը, Կալիդասան վրձնում է հանճարեղ նկարչի նման: Նրա յուրաքանչյուր քառատողը մի շքնաղ ու ավարտված տեսարան է, հազեցված ներքին զգացմունքով, փիլիսոփայական խորքով և գունային հարուստ երանգներով:

Պոեմի այս առանձնահատկությամբ է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ պոեմի գլխավոր հերոսը՝ յակշան, երբեք համեմատության առարկա չի դառնում: Դա մասամբ կարելի է վերագրել այն հանգամանքին, որ յակշան պոեմում հանդես է գալիս որպես հաղորդող (адресант): Ավելի կարևոր է այն, որ հերոսը շատ քիչ է խոսում իր և իր զգացումների մասին (միայն կնոջը հաղորդվելիք լուրը շարադրե-

²⁵ Մեջբերումն քառ M. Ю. Алиханова. Некоторые вопросы учения о дхвані в древнеиндийской поэтике. «Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока». М., 1964, стр. 26.

լիս), բայց բնության ու ամպի անցնելիք ճանապարհի նկարագրությունները անուղղակիորեն «երեակում են» ։ Երոսի տրամադրությունն ու ապրումները ։

Բանաստեղծն ընտրել է սիրո մասին խոսելու դժվարագույն, բայց և ամենաարդյունավետ ուղին. ողջ պոեմը պատմում է յակշայի ու նրա մեծ սիրո մասին, բայց համարյա առանց նրա ու նրա զգացումների մասին հիշատակելու, կողմնակի նկարագրությունների միջոցով ։ Եվ սիրո հասան «երեակելու» համար գլխավոր միջոց ու գործող անձ է դառնում ամպը՝ յակշայի խոսքի հասցեատերն ու ընկալողը ։ Նա է պոեմի համեմատությունների «հերոսը» ։ Ամպը որպես համեմատության առարկա է հանդես գալիս 24 պարզ և բարդ համեմատությունների մեջ (պոեմի բոլոր համեմատությունների 1/3-ից ավելին) ։ Բացի դրանից, ինչպես կտեսնենք ստորև, պոեմի այն մասերում, ուր նրա դերը, որպես գործող անձի, թուլանում է կամ վերանում, ամպը և նրա ուղեկիցները պատումի մեջ են ներքաշվում որպես շատ համեմատությունների պատկերներ ։

13 համեմատություններ նվիրված են յակշայի կնոջը, ընդ որում այստեղ մեծանում է գործառական և տեսողական-գործառական համեմատությունների թիվը ։

Համեմատությունների մյուս շնչավորված ու հաճախ հանդիպող առարկաներից են գետերը, լեռները (առավելապես ամպի հետ հարաբերակցված) և Ալակա քաղաքը ։

Այժմ տեսնենք, թե բանաստեղծը ինչ բնագավառներից է վերցնում համեմատության պատկերները ։ Հոմանիշները շենք առանձնացնում ։

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ

I, Կենդանական աշխարհից

1. kṣṇasāra (47)—ճանճկեն վիթ (1)²⁶
2. khadyota (78)—լուսատուիկ (1)
3. gaja (2)—փիղ (1)
4. cakravākī (80)—չակրավակի (կարմիր սագ) (1)
5. dviradadaśana (59)—փղի ժանիք (1)
6. barha (15, 101)—սիրամարդի պոչ (2)
7. bhūtiraṅge gajasya (16)—շերտանախշ՝ փղի մարմնի վրա (1)
8. madhukara (35, 47)—մեղու (2)

26 Երկրորդ փակագծում տրվող թվանշանը ցույց է տալիս հոմանիշների քանակը ։

9. vṛṣa (52)—ցուլ (1)

10 hariṇīprekṣaṇa (79, 92, 101)—եղնիկի աչքեր (3)

II. Մարդու մարմնի մասեր

1. alaka (63)—խոպոպ (1)

2. mukha (24)—դեմք (1)

3. veṇī (18, 29)—հոսք (2)

4. stana (18)—կուրծք (1)

III. Երկինք և երկնային մարմիններ

1. indu—լուսին (2)

2. div—երկինք (եղեմի իմաստով) (1)

3. himāṃśukala—լուսնի մահիկ (1)

IV. Բնության երևույթներ (ամպո և նրա ուղեկիցները)

1. amaradhanus—ծիածան (2)

2. garjita—որոտ (1)

3. tadīt—կայծակ (2)

4. megha—ամպ (արտահայտված անձնական «դու» դերանվամբ)
(3)

V. Բույսեր

1. kadalīstambha (93)—բանանենու բուն (1)

2. kamala—լոտոս (3)

3. kunda (47)—համակ (1)

4. kumuda (40, 58)—շրաշուշան (2)

5. kuvalaya (92)—կապույտ լոտոս (1)

6. kusuma—ծաղիկ (1)

7. japā (36)—լինական վարդ (1)

8. bimba (79)—բիմբա ծառի պտուղ (որը կեղևահանելուց հետո
կարմիր է) (1)

9. anātīprauḍha vaṃśa (76)—դալար եղեգն (1)

10. śyāmā (47, 94, 101)—լիսնա

11. sthalaakamalinī (89)—ցամաքում աճող լոտոս (1)

VI. Զրեք

1. toya (64)—շուր

2. yamunā (51)—Ջամնա գետը

3. nadvīci (101)—գետի ծփանք

VII. Կենցաղային առարկաներ

1. añjana (59)—ծարիր
2. darpaṇa (58)—հայելի
3. adukūlā (63)—մետաքսյա զգեստ
4. muraja (56)—թմբուկ
5. sopāna (60)—աստիճան

VIII. Հանգամանք, մետաղներ, ակնեղեն

1. indranīla (46)—շափուղա
2. kanakanikaṣa (37)—մլնակի վրայի ոսկեշերտիկ
3. muktaguṇa (46)—մարգարտահյուս գոտի
4. muktā (103)—մարգարիտ
5. ratna (15)—գոհար
6. sphaṭika (51, 62)—բյուրեղ

IX. Վերացական հասկացողություններ

1. aṭṭahāsa (58)—ծիծաղ
2. cetasa (40)—հոգի
3. maṇḍala (36)—շրջան

X. Բարձրություններ

1. vapra (2)—հողաթումբ
2. adreḥ śrṅga (14)—սարի գագաթ

XI. Մարդիկ

(Ինչպես նշել ենք, պոեմում բնությունը շնչավորվում է, սակայն անմիջականորեն որպես համեմատության պատկեր մարդը հանդես է գալիս երկու անգամ)

1. priyatama (31)—սիրեկան
2. kāmīnī (63)—սիրուհի

XII. Գրական ու դիցաբանական ծագում ունեցող պատկերներ

1. trinayanavṛṣa (52)—Շիվայի սպիտակ ցուլը
2. bhartuḥ kaṇṭhacchavi (33)—Շիվայի կապույտ վիզը
3. mailthilī (97)—Սիտա
4. pavanatanaya (97)—Հանուման կապիկը (Քամու որդին)
5. viṣṇu (15, 57, 46)—Վիշնու աստվածը
6. suragaja (51)—Ինդրայի փիղը
7. halabhr̥t (59)—Բալառամա (Մահաբհարատայի հերոս)

«Ամպ-ավետարեր» պոեմում կալիդասան համեմատությունների պատկերներն ընտրում է այն բնագավառներից, որտեղից և՛ իր բոլոր ստեղծագործությունների համար²⁷։ Գերադասում է կենդանական ու բուսական աշխարհից վերցված պատկերները։ Համեմատաբար քիչ է օգտագործում երկնային մարմինները։ Բավականին շատ են դիցաբանական պատկերները։

Պարզենք նաև, թե ինչ պատկերներ է ընտրում բանաստեղծը որևէ հատկանիշ արտահայտելու համար։ Միշտ չէ, որ հնարավոր է առանձնացնել այս կամ այն հատկանիշը։ Հաճախ հատկանիշը ուղղակիորեն արտահայտված չէ, և նրա մասին կարելի է միայն գլխի ընկնել։ Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հատկանիշների ճնշող մեծամասնությունը գունային երանգավորումներ են արտահայտում։ Հիմնականում հենց այս հատկանիշներն են, որ դրսևորվում են ցայտուն ու որոշակիորեն։ Իհարկե շատ հաճախ համեմատությունը կառուցվում է հենվելով ոչ միայն գունային նմանության, այլև առարկայի այլ հատկանիշների վրա (օրինակ, կնոջ ազդրը բանանենու թարմ բնի է նմանեցվում ոչ միայն սպիտակության, որ անմիջականորեն նշվում է համեմատության մեջ, այլև ձևի և ողորկության հանգամանքով)։ Այլ դեպքերում էլ համեմատության մեջ նշվող հատկանիշը անմիջականորեն որևէ գույն չէ, բայց հատկանիշի առաջացումը պարտական է գունային համադրությանը կամ հակադրությանը։ Օրինակ, ամպի սև ստվերը Գանգեսի սպիտակ ջրերի մեջ չքնաղ է, ասես Գանգեսը և Զամանան խառնվել են ոչ սովորական տեղում։ «Զքնաղ» հատկանիշը այստեղ հիմնված է մուգ և բաց գույների հակադրության վրա, թեև պակաս կարևոր չէ նաև համեմատության պատկերի՝ սրբավայր և ուխտատեղի համարվելու հանգամանքը։ Ստորև թվարկում ենք գունային երանգների արտահայտիչները։

«Սպիտակ» գույնի արտահայտիչներ

1. kumuda (40, 58)—ջրաշուշան
2. tryambakasyātīhāsa (58)—Շիվայի բարձրագույն քրքիշ (1)
3. dviradadaśanaccheda (59)—փղի ժանիքի կտոր
4. sarasakadalīstambha (93)—բանանենու թարմ բունը

²⁷ Pillai K. Chellappan, Similes of Kalidasa, (Visva-Bharati Studies, Vidya Bhavana 7) Calcutta, 1949, p. IX—XXIV.

«Սև»-ի արտահայտիչներ

1. madhukarāśreni (35)—մեղունների պարս
2. viṣṇu (46)—Վիշնու
3. viṣṇoḥ pāda (57)—Վիշնուի կրունկը
4. snigdhabhinnāñjana (59)—լուզի մեջ տրորված ծարիր
5. snigdhaveṇī (18)—կնոջ փայլուն հյուսք

«Մուր-լուսավոր», «Մուր-բաց (սևսպիտակ)» հակադրություն

1. aṃsanyasta halabhṛtomecaka vasas (59)—Բալառամայի ուսերին նետված սև թիկնոց²⁸
2. kṛṣṇasāra (47)—ճանճկեն վիթ
3. kundakṣepānugamadhukara (47)—համիկի հուլիերին թառող մեղուններ
4. (gaṅga)yamunāsaṅgama (51)—Գանգեսի և Ջամնայի միացման (տեղը)
5. śubhratrinayanavṛṣotkhatapaṅka (52)—(սև) գուլձ՝ պողահարված Շիվայի սպիտակ ցուլի կողմից
6. stana (18)—ստինք (մեջտեղում սև, իսկ կողերից դեղնավուն)

«Կապույտ» գույնի արտահայտիչներ

1. bhartuḥ kaṇṭha (33)—Շիվայի վիզը
2. kuvalaya (92)—կապույտ լոտոս
3. indranīla (46)—շափուղա

Պետք է նշել, որ կապույտ և սև գույները շատ հաճախ չեն տարբերակվում:

«Մուր (սև) և պայծառ (շողշողուն)» հակադրության արտահայտիչներ

1. kanakanikaṣa (37)—մլնակի վրայի ոսկեշերտիկ
2. barheṇa gopaveṣa viṣṇu (15)—հովվազգեստ Վիշնուն (զարդարված) սիրամարգի պոչով
3. meghaḥ sphuritadilcca (74)—ամպը և կաթակը

«Շողշողուն» հատկանշի արտահայտիչներ

1. khadyotalī (78)—կաթոռիկների շարք
2. chāyābhinnasphaṭika (62)—փողփողացող նստակերտ բլուրիկ
3. ratna (15)—գոհար
4. trideśavanitādarpaṇa (58)—երեսուն աստվածուհիների հայելիները

²⁸ Ի տարբերություն իր եղբոր՝ Կրիշնայի, Բալառաման սպիտակամաշկ էր, ուստի համեմատության եզր է ծառայում սպիտակափառ Կալյասա լեռան համար:

«Կարմիր» գույնի արտահայտիչներ

1. ādranagājina (36)—*դեպիդի արլունաթաթախ մորթ*
2. pratinavajapāpuṣpa (36)—*չինական վարդի ծաղիկ*
3. pakvabimba (79)—*հասած բիմբալի պտուղ*

«Կանաչ» գույնի արտահայտիչներ

1. aṇatipraudhavamśa (76)—*դալար եղեգնի շիվ(եր)*

Հարուստ է Կալիդասայի ներկայակերպ. նախապատվությունը նա տալիս է գունային հակադրություններին՝ կայծակի փայլատակումը գիշերվա ակնակիր մթնում, ծիածանի երփնեղանգումը սև ամպի ֆոնին, սև ամպը արծաթափայլ լեռան գագաթին, ամպի սև ստվերը Գանգեսի ջրերի մեջ, Դաշարնայում կետակայի բացվող կոկոններից սպիտակ ցանկապատերը և ջամբուլի հասուն թուխ պտուղներից սևին տվող անտառակները—բազմաթիվ այսպիսի պատկերներ կան պոեմում: Գունային հակադրությունները գերակշռում են նաև համեմատությունների մեջ: Եվ ոչ միայն «Ամպ-ավետաբեր» պոեմում: Դրանք Կալիդասայի նկարագրության գեղեցկության բարձրագույն շափանիշն են նաև այլ գործերում: Նշենք, օրինակ, «Ռագհուի տոհմը» պոեմի նշանավոր 13-րդ գլխում Գանգեսի և Զամնայի միախառնման տեղի հոյակապ նկարագրությունը: «Ամպ-ավետաբեր» պոեմում այդ սրբազան վայրը օգտագործված է որպես համեմատության պատկեր, այնինչ «Ռագհուի տոհմը» գործում այն հանդես է գալիս որպես համեմատության առարկա, որի համար բանաստեղծի երևակայությունը գտնում է բազմաթիվ, մեկը մյուսից գեղեցիկ ու հետաքրքիր պատկերներ: Բայց մյուս գործերում դրանք հանդիպում են ավելի սակավ, ցաքուցրիվ, իսկ «Ամպ-ավետաբեր» պոեմում՝ օրինաչափ և օրգանական կերպով միահյուսվում են պոեմի բանաստեղծական բովանդակությանը: Սակայն այդ մասին մի փոքր ավելի ուշ:

3. Անցնենք համեմատությունների ուսումնասիրության երրորդ ոլորտին. համեմատությունների գործառությանը պոեմում:

Պոեմում կան համեմատություններ, որոնք ծառայում են միայն առարկայի այս կամ այն հատկանիշի առանձնացմանը, հետաքրքիր գուգորդություն, վառ պատկերներ ստեղծելուն: Ահա մի օրինակ.

(14) revāṃ drakṣyasyupalaviṣame vindhyapāde viśīrṇāṃ
bhakticchedairiva viracitāṃ bhūtimaṅge gajasya (19)

«Մինչ ծայրակուտակ Վինդհյան լեռներում տեսնես Ռեային, որ վտակների ճյուղավորումով Փղի մարմնին դրոշմված շերտանախշ պեսպես նկարի նման կլինի»:

Բանաստեղծը ինքնատիպ, եզակի ու զարմանալիորեն ստույգ պատկեր է ստեղծում, որ ինքնաբավ նշանակություն ունի:

Նրբեմն համեմատության պատկերները ընտրվում են ավանդույթի ուժով: Հնագույն ժամանակներից հնդկական գրականության մեջ ընդունված է եղել այս կամ այն պատկերը օգտագործել առարկաների որոշակի խմբի համար: Օրինակ, ասենք, կնոջ գեղեցկությունը նկարագրելիս դեմքը համեմատվում է լուսնի, շուրթերը՝ բիմբա ծառի հասած պտղի, աչքերը՝ եղնիկի աչքերի կամ մեղուների, մարմինը և հոնքերը՝ լիանայի, մազերը՝ սիրամարգի պոչի հետ և այլն: Նման դեպքերում Կալիդասան չի հեռանում ավանդույթից:

Բայց կան նաև համեմատություններ, որոնք գեղագիտական հաճույք պատճառելու հետ մեկտեղ ավելի բարդ նպատակադրում ունեն: Սրանք մեծամասնություն են կազմում: Այս համեմատությունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

1) Համեմատություններ, որոնք կնոջ արդուզարդի առարկաներ են կամ կնոջ մարմնի մասեր:

59-րդ քառատողում իր սևությանը ամպը համեմատվում է յուղի մեջ տրորված ծարիրի հետ.

...tvayi ... snigdhabhinnāñjanābhe

18-րդ քառատողում ամպը համեմատվում է կնոջ փայլուն հյուսքի հետ:

tvayi... snigdhaveṇīsavarnē...

Ընդ որում, հյուսքն արտահայտվում է veṇī բառով: Նրբ կինը սպասում է պանդուխտ ամուսնուն, նա հյուսում է մազերը մի հյուսքով (veṇī), չի արձակում, չի գանգրացնում, ձև չի տալիս մինչև ամուսնու վերադարձը: Սիրակարոտ լակշյի կողմից ամպը veṇī-ի հետ համեմատելը մատնում է նրա հոգեվիճակը, անուղղակիորեն ակնարկում կնոջը: Նույնը և 12-րդ համեմատության մեջ:

46-րդ քառատողում (տե՛ս օրինակ 9-ը) գետը և ամպը համեմատվում են շափյուղայով մարգարտյա գոտու հետ:

Իսկ 18-րդ տան մեջ Կալիդասան կազմում է բարդ համեմատություն. հասած մանգոյի պտուղներից դեղնին տվող լեռը իր գազաթին նստած սև ամպով, գուլներով ու ձևով նմանեցվում է ստինքի:

Վերոհիշյալ համեմատությունները, մի կողմից թարմ ու ինքնատիպ պատկերներ են ստեղծում, մյուս կողմից հառնում են սիրո կարոտից տառապող լակշյի հոգու և ապրումների միջով բեկված: Յակշայի մտասևեռումը սերն է, և նրա բորբոքված երևակայությունը զրտ-

նում է այնպիսի զուգորդութիւններ, որ ի հայտ են բերում նրա ապրումները:

2) Համեմատութիւնների երկրորդ, կարևոր, խմբի մեջ առկա է շնչավորումը: Շնչավորման մասին արդեն խոսել ենք: Համեմատութիւնների մեջ շնչավորման անմիջական ներթափանցման օրինակներ կան 24, 28, 31, 40, 63-րդ քառատողերում:

Ահա մի օրինակ, ուր շնչավորվում է հովիկը.

dīrghīkurvan paṭumadakalaṃ kūjitaṃ sārasānaṃ
pratyuṣeṣu sphuṭitakamalāmodamaṭtrīkaṣāyāḥ
yatra strīṇāṃ haratī surataglānīmaṅgānukūlaḥ
sīprāvātaḥ priyatama iva prārthanācāṭukārāḥ (31)

Արևագալին հովը Սիպրայից այստեղ է բերում կռունկների զիւ
կանչերը սիրո.

Ու քաղցր բույրով մտերմութիւնն է մատնում

նորաբաց լոտոսների հետ.

Սիրուց նվաղած սիրուհիների մարմինների մեջ հոգնութիւնն
իսկույն անհետացնում է թեթև հպումով,

ինչպես տարփածուն շողում, փաղաքուշ, որ իր փափագին
հասնել է ուզում:

Այս շնչավորված համեմատութիւնների միջից հառնում է սիրո
ռասան, բեկված յակշայի ապրումների միջով:

3) Երրորդ խմբի համեմատութիւնների մեջ ևս առկա է նուրբ հոգեբանական ենթատեքստը: Այս 5 համեմատութիւններում՝ MD. 15, 33, 46, 51, 57 ամպը համեմատվում է հնդկական պանթեոնի աստվածների հետ. մեկ անգամ՝ Շիվայի կապույտ վզի, 3 անգամ՝ Վիշնուի և 1 անգամ՝ Ինդրայի փղի՝ Այրաավատայի հետ: Այսպիսի համեմատութիւնները ինքնին շատ շոյող են ամպի համար: Ցակշան, որ ամեն կերպ աշխատում է սիրաշահել ամպին, որպեսզի նա անսա իրեն՝ և լուր տանի կնոջը, առանց միտումի չէ, որ ամպը ամենաբարձր շափանիշների հետ է համեմատում:

4) Նուրբ հոգեբանական ենթատեքստ ունի նաև, այսպես կոչված smaraga (հիշողութիւն) համեմատութիւնը (տե՛ս 5-րդ օրինակը), որն արտահայտում է սիրող յակշայի կարոտն ու թախիժը, ինչպես նաև 7-րդ օրինակում բերված քառատողը, որ կնոջ գեղեցկութիւնը նկարագրող պարզ համեմատութիւնների մի փունջ է: Այս տողերը յակշան ուզում է ամպի բերանով հաղորդել կնոջը: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե առավել կարևորն ու շեշտվածն այստեղ վերջին տողն է.

«Բայց ողջ քո տեսքը նմանը, ո՞վ դու
իմ չքնաղ»:

Ասես թե յակշան ամպի բերանով մի անգամ էլ է արտահայտում
իր հիացմունքը նրա անզուգական գեղեցկությամբ: Սակայն ավելի ուշա-
դիր ընթերցելիս մեզ համար պարզվում է նաև ենթատեքստը, և այդ
ժամանակ ամենից շեշտվածը դառնում է utpaśyāmi «տեսնում եմ»
բայր: Բնության գրկում ճգնող սիրահարի աչքը, բնականաբար, բնու-
թյան զանազան երևույթների մեջ պետք է որոնե՞ր ու գտնե՞ր կնոջը:
«Դու սիրված ես, ես մտածում եմ միայն քո մասին» — այս է այն կա-
րևոր, թաքնված իմաստը, որ յակշան ուզում է հաղորդել կնոջը:

Դիտարկենք նաև 78-րդ քառատողի վերջին տողի համեմատությունը

arhasyantabhavanapatitam kartumalpālpabhāsam
khadyotālīvilasitanibhām vidyudunmeṣadṛṣṭim

Քո կայծակնացու հայացքը ուղղիր կացարանից ներս,
Կայծոռիկների շարանի նման թույլ շողացնելով:

Առաջին հայացքից թվում է, թե սոսկ մի հետաքրքիր պատկեր է
կայծակի համար: Բայց իրականում յակշան միտումնավոր է ամպի հա-
յացքը՝ կայծակը, համեմատում կայծոռիկների շարանի թույլ շողքի
հետ, անհանգստանալով, որ կայծակի ուժեղ փայլատակումը կացա-
րանում ապրող կնոջը հանկարծ չվախեցնի: Այստեղ ևս երևում է նրա
հոգատարությունը կնոջ նկատմամբ:

5) Վերջապես անդրադառնանք համեմատությունների ևս մի խմբի:
Այդ համեմատությունները 6-ն են, բոլորը, բացառությամբ մեկի, բարդ
են. ընդ որում բարդ համեմատություններից յուրաքանչյուրի կառուց-
մանը հատկացված է մի ամբողջ քառատող: Այդ համեմատություննե-
րըն էլ հենց կազմում են քառատողի կառուցման նպատակը: Քառա-
տողերն են՝ 18, 47, 51, 52, 58, 59: Ընդհանուրը սև ու սպիտակ գույ-
ների հակադրությունն է: Սրանցից մեկը բերված է 10-րդ օրինակում:

Այս կարգի համեմատություններն ինքնին անզուգական են: Բայց
գունային և լուսային շլացուցիչ հակադրությունների հանդեպ սերը ունի
իր ենթատեքստը: Հայտնի է, որ հոգեկան տարբեր վիճակները հնդիկ-
ների մոտ կապվում են տարբեր գույների հետ. Զայրույթը, վիշտը՝ սևի,
ուրախությունը, ծիծաղը՝ սպիտակի՝ սերը՝ կարմրի և այլն: Կարծում
ենք, որ սև ու սպիտակ գույների հաճախակի հակադրությունը բացա-
հայտում է բանաստեղծի փիլիսոփայական խոհը. մարդկային կյանքն,
ուր միախառնված են ուրախությունն ու վիշտը, չքնաղ է: Նույն գաղա-
փաբը 106-րդ քառատողում Կալիդասան արտահայտում է նաև հան-
րահայտ աֆորիզմի միջոցով:

kasyātyantaṃ sukhamupanataṃ duḥkhamekantato vā
nīcairgacchatyupari ca daśā cakranemikrameṇa

Ու՛մ է տրված միշտ երջանիկ լինել կամ միայն
դժբախտ.

Մարդկային կյանքը վերուվարում է անվագոտու պես:

Այսպիսով, համեմատությունների մի ստվար խումբ ծառայում է
ոչ միայն որպես գեղարվեստական տպավորությունն ուժեղացնելու մի-
ջոց, այլև դառնում է պոեմի գաղափարական ծալքերի և հերոսի հոգե-
րանության լացահայտման կարևոր գործոն:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

2. Ա. ՕՉԱՆՅԱՆ, Մտածական և հոգեվիճակային բայերի խնդրառությունը ժամանակակից հայերենում	5
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ն	5
ա) Համառոտ ակնարկ բայի խնդրառության ըմբռնման վերաբերյալ	5
բ) Բայի իմաստային դասակարգման համառոտ քննություն	14
Մտածական բայերի խնդրառությունը	22
1. Բառերի իմաստային դաշտերի դերը խնդրառության ձևավորման մեջ	22
2. Մտածական բայերի դասակարգումը	31
3. Մտածական բայերի խնդիր և պարագա լրացումները	43
4. Ստորադասական նախադասությամբ արտահայտված խնդրառություն	52
5. Մտածական բայերով բաղադրյալ ստորոգյալներ	56
6. Մտածական բայերի՝ մակրայ, ածական և դերանուն լրացումները	71
7. Մտածական բայերով կազմված բազմանդամ բառակապակցություններ	79
Հոգեվիճակային բայերի խնդրառությունը	51
1. Հոգեվիճակային բայերի դասակարգումը	51
2. Հոլովական խնդրառություն	87
ա) Բացառական հոլովով զրսևորված խնդրառություն	53
բ) Գործիական հոլովով զրսևորված խնդրառություն	92
գ) Մեկից ավելի հոլովներով արտահայտված խնդրառություն	94
3. Կապային խնդրառություն	96
4. Հոլովական և կապային խնդրառություն	106
Ա. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Գոյական զուգածնությունները ժամանակակից հայերենում	123
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ն	123
Զուգածնությունը հոլովի կարգում	135
Ընդհանուր դիտողություններ	138
Զուգածները սեռական-տրական հոլովում	140
Զուգածները բացառական հոլովում	180
Զուգածները գործիական հոլովում	184
Հենչունափոխված և անհենչունափոխ հիմքերով հոլովական տարբերակները	191
Ներույթավոր ու աններույթ ձևերը հոլովի կարգում	198
Զուգածնությունը բվի կարգում	199
Ընդհանուր դիտողություններ	199
Միավանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակի թվի զուգածները	201
Մեկեկեկանականի բառերի հոգնակի թվի զուգածները	217
Ստացական հոգնակիի զուգածները	220

1. Ժ. ՍԱԼԿՍՅԱՆ, Առօրյա խոսքի կառուցման առանձնատեսությունները	231
2. Խոսքային ինքնընթացություն	234
3. Լեզվական ստեղծագործություն. լեզվախաղ	246
4. Հավելում	261
4. Բացթողում	277
Վ. Վ. ԱՌԱՔԻՆՅԱՆ, Կալիդասայի «Ամպ-ավետաբեր» պոեմի համեմատությունների ուսումնասիրության և ԼԵԼԲ հայեցակետեր	287